

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

До 80-річчя О. О. Кротової

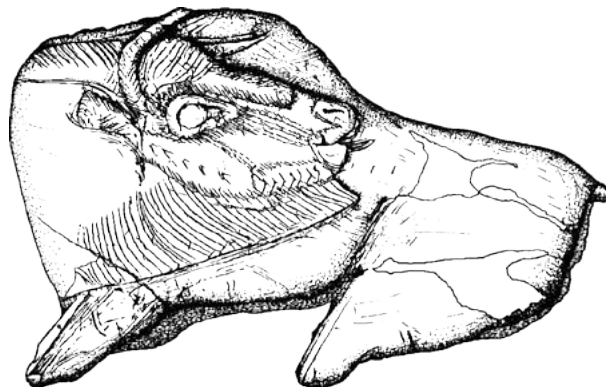
КИЇВ
Інститут археології НАН України
2023

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Кам'яна доба України

Випуск 22

До 80-річчя О. О. Кротової

КИЇВ
Інститут археології НАН України
2023

УДК 902/904(407+4)''631/634''(082)

К 18

К 18 **Кам'яна доба України:** Збірник наукових статей. — Вип. 22. — Київ: Інститут археології НАН України, 2023. — 182 с.

ISSN 2519-2043

Шановним читачам пропонується черговий 22 випуск періодичного видання відділу археології кам'яної доби ІА НАНУ «Кам'яна доба України». Збірка наукових статей присвячена 80-річному ювілею відомої дослідниці палеоліту України д.і.н. О. О. Кротової. Видання містить статті з проблематики палеоліту, якою вже понад пів сторіччя займається ювілярка.

Розраховано на археологів, істориків, викладачів історії, студентів, краєзнавців, усіх, кого цікавить стародавня історія та археологія.

УДК 902/904(407+4)''631/634''(082)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України 16.01.2023

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н., проф.	Залізняк Л. Л. (головний редактор)
м.н.с.	Нездолій О. І. (відповідальний секретар)
д.і.н., чл.-кор.	Чабай В. П. (ІА НАНУ)
проф. археології	Джинджан Ф., Сорбонна, Париж, Франція
док. філософ., проф.	Ліллі М. ун-тет м. Умеа, Швеція
док. хаб., проф.	Кадров С., Інст. археології, Краків, Польща
д.і.н., пр.н.с.	Степанчук В. М. (ІА НАНУ)
д.і.н., с.н.с.	Кротова О. О. (ІА НАНУ)
д.і.н., проф.	Ситник О. С. Інст. українознавства НАНУ, Львів
д.і.н., пр.н.с.	Сапожников І. В. (ІА НАНУ)
д.і.н., проф.	Отрощенко В. В. (ІА НАНУ)
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л. В. (ІА НАНУ)
к.і.н., с.н.с.	Потехіна І. Д. (ІА НАНУ)
к.і.н., с.н.с.	Манько В. О. (ІА НАНУ)

Науковий редактор випуску
д.і.н., професор *Залізняк Л. Л.*

Літературний редактор *Нездолій О. І.*

Комп'ютерна верстка *Пічкур Є. В.*

Надруковано в авторській редакції.

Переклад англійською мовою в авторській редакції.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н., професор *Отрощенко В. В.*

к.і.н., доцент *Рижов С. М.*

Свідоцтво про реєстрацію KB №22372-122-72 ПР від 29.08.2016

ISSN 2519-2043

© Інститут археології НАН України, 2023

КРОВА ОЛЕКСАНДРА ОЛЕКСАНДРІВНА

ЗМІСТ

1.	Михайлова Н. Р. Олександрі Кротовій — 80 років. Життєпис, наукова спадщина Mykhailova N. Oleksandra Krotova — 80 years. Biography, scientific heritage	5
2.	Бібліографія наукових праць Олександри Олександрівни Кротової Bibliography of scientific works by Oleksandra O. Krotova	15
3.	Кротова О. О. Стратегія спеціалізованого полювання на бізонів верхньопалеолітичних мисливців степів Південної України Krotova O. Strategy of specialized hunting for bison of the Upper Palaeolithic hunters of steppes of Southern Ukraine	21
4.	Степанчук В. М., Науменко О. О. До вивчення антропогенно модифікованих кісток із нижньопалеолітичних стоянок Меджибожа. Експерименти з різання Stepanchuk V., Naumenko O. To the studying anthropogenically modified bones from the Lower Palaeolithic site of Medzhibozh. The cutting experiments data	45
5.	Ветров В. С., Науменко О. О. Результати досліджень нижньопалеолітичного місцезнаходження Головчинці-2 у 2021 році Vietrov V., Naumenko O. Results of studies of the Lower Palaeolithic locality Holovchyntsy-2 in 2021	63
6.	Шевченко Т. О. «Архаїчний» вигляд індустрій Андріївки 4 та проблема зубчастого «премустьє» Shevchenko T. The “archaic” appearance of Andriivka 4 assemblages and the issue of denticulate “premosterian”	74
7.	Шидловський П. С., Цвіркун О. І., Чимириш М. В. Проблеми радіовуглецевої хронології Межиріцького поселення мисливців на мамонтів Shydlovskiy P., Tsvirkun O., Chymyrysh M. Issues of radiocarbon chronology of the Mezhyrich mammoth hunters’ settlement	86
8.	Козак Д. Н., Залізняка Л. Л., Ткач В. В., Сорокун А. А. Палеолітичний крем’яний комплекс Хрінники 11 на Волині Kozak D., Zaliznyak L., Tkach V., Sorokun A. Paleolithic flint complex Khrinnyky 11 in Volyn	104
9.	Залізняка Л. Л., Переверзєв С. В., Сорокун А. А., Хоптинець І. М., Денисюк В. Л., Курзенков М. С. Дослідження палеоліту Житомирщини у 2021 р. Zaliznyak L., Pereverziev S., Sorokun A., Khoptynets I., Denysenko V., Kurzenkov M. Study of the Paleolithic of Zhytomyr region in 2021	110
10.	Сніжко І. А. Нове верхньопалеолітичне місцезнаходження біля с. Кам’янка на Харківщині Snizhko I. New Upper Paleolithic location near the Kamyanka village of the Kharkiv region	125
11.	Яневич О. О. Епіграветські пам’ятки типу Вишенне 2 у Криму (Україна). Проблема походження Yanevych O. Epigravettic landmarks of the Vyshenne 2 type in the Crimea (Ukraine). The problem of origin	131
12.	Гаскевич Д. Л., Матвіїшина Ж. М., Денисюк В. Л., Кіосак Д. В. Проблема інтерпретації неолітичних знахідок поселення Фасова в світлі нових досліджень Haskevych D., Matviishyna Zh., Denysiuk V., Kiosak D. New research on the problem of interpretation of the Neolithic finds from the Fasova site	154
13.	Ступак Д. В., Ступак А. В. Кістяний виріб з Телячого острова (м. Чернігів) Stupak D., Stupak A. The bone artifact from Teliachyi island (Chernihiv city)	172

Михайлова Н. Р.*

ОЛЕКСАНДРІ КРОТОВІЙ — 80 РОКІВ. ЖИТТЄПИС, НАУКОВА СПАДЩИНА

Mykhailova N. R.

OLEKSANDRA KROTOVA — 80 YEARS. BIOGRAPHY, SCIENTIFIC HERITAGE

Статтю присвячено 80-річному ювілею знаної дослідниці доби верхнього палеоліту Південного-Сходу та Півдня України, д. і. н. Олександрі Кротовій, яка майже півстоліття плідно працює в Інституті археології НАН України. Представлено основні факти біографії та дані про творчі здобутки ювілярки.

Ключові слова: О. Кротова, археологія, кам'яна доба, пізній палеоліт, степи Північного Надчорномор'я, Україна.

З Далекого Сходу до Донбасу

Нашого цвіту – по всьому світу. Сталося так, що українська археологиня Олександра Кротова народилася у грудні 1942 року далеко за межами України, на Далекому Сході. В селі Мар'янівка Приморського краю, за сорок кілометрів від китайського кордону, де мешкали українці, переселені за часів Столипін. Саме туди у 30-і роки минулого століття доля закинула батьків – Олександра Крота та Євдокію, у дівочтві Севрюк (рис. 1). Обидва їхні роди мешкали у селі Землянки Макіївського району Сталінської округи (нині Макіївка Донецької обл.). Село було засноване у 1777 році після ліквідації Запорізької Січі, коли почалося активне освоєння вільних земель Дикого поля. Воно виникло на місці козацького зимівника з такою ж назвою, який існував ще в XVII столітті у верхів'ї річки Кривий Торець. Більшу частину громади перших мешканців села складали українські переселенці з Правобережної України, меншу – волохи.

Мирне життя родини на початку 30-х перервала зла доля у вигляді Землянського комітету незаможних селян (ЗКНС). Комнезами вирішили, що найбільш зручним приміщенням для правління щойно створеного колгоспу може бути саме будинок, збудований ще у 1880-і роки залізничником Павлом Севрюком, дідусем Олександри. Будинок привернув увагу ЗКНС тому, що мав чималі розміри, був критий залізом та знаходився у центрі села, якраз навпроти Покровської церкви, в якій, до речі, вінчалися батьки ювілярки (рис. 2).

Батькові Олександри, який на той час працював у торговій установі та жодного відношення до сільського господарства не мав, у категоричній формі запропонували передати будинок правлінню колгоспу, а самому переселитися в садибу розкуркуленого мешканця села. Не дивно, що господар відповів відмовою. Після цього на його адресу почали приходити серйозні погрози. На сімейній нараді бу-

ло вирішено якнайшвидше передати будинок правлінню колгоспу та виїхати із села якнайдалі. Родина з маленьким сином Євгеном вирушила на Далекий Схід. Через вимушений переїзд сім'ї та тривале мешкання на території Росії українське прізвище Крот набуло русифікованої форми Кротов.

Батько родини, який замолоду служив в гусарському полку і пройшов фронти Першої світової, на новому місці одразу знайшов роботу до душі – став об'їждчиком лісгоспу. А згодом родина переїхала на пасіку, якою він став завідувати. В маленькому будиночку посеред тайги народилася донька, яку назвали на честь тата Олександрою. На жаль, це сталося вже після його смерті.

У 1949 році мати разом із двома дочками – Юлією та Олександрою, повернулися до рідного села. Євген був вимушений залишитися на Далекому Сході. Сім'я розділилася назавжди. Але не запропала братерня любов: хоча й на відстані, Євген опікувався родиною та долею сестри, фактично, замінивши їй батька (рис. 3).

Середню освіту Олександра отримала в Землянській середній школі № 48 Макіївського району Донецької області. У шкільні роки в дівчини сформувався інтерес до гуманітарних наук, зокрема, історії. Адже в сім'ї завжди багато читали, полубляли класиків літератури, особливо історичні романи. Цей інтерес закріпили уроки історії, особливо стародавньої, з елементами археології. Їх проводив талановитий шкільний вчитель Анатолій Фурман – випускник

Рис. 1. Батьки ювілярки Євдокія та Олександр Крот. Село Землянки, 1930-і роки.

Fig. 1. The parents of celebrating her jubilee Yevdokiia and Oleksandr Krot. Zemlianky village, 1930-th years.

* МИХАЙЛОВА Наталія Ремівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України; проспект Володимира Івасюка, 12, м. Київ, 04210, Україна; ORCID: 0000-0003-0299-7628; medzie.nataliiamykhailova@gmail.com

Рис. 2. Покровська церква у селі Землянки. Початок ХХ ст. (із Вікіпедії).

Fig. 2. Pokrovsk church in Zemlianky village. The XX-th century beginning (from Wikipedia).

Рис. 3. Олександра з братом Євгеном, м. Київ, палац «Україна», 1981 рік.

Fig. 3. Oleksandra with her brother Yevgen, Kyiv city, the palace «Ukraine», 1981.

Рис. 4. Олександра під час археологічної практики, 1963 рік (фото М. Макаренка).

Fig. 4. Oleksandra during archaeological practice, 1963 (picture by M. Makarenko).

історичного факультету Харківського держ. університету, співкурсник відомого українського археолога Бориса Шрамка.

У 1962 році Олександра вступила на історичний факультет Донецького педагогічного інституту, на базі якого 1965 року було створено Донецький держ. університет (нині університет ім. Василя Стуса), який вона закінчила 1966 року за спеціальності «Історія». Студентці пощастило з викладачами. Стародавню історію та археологію викладала відома донецька археологиня Доротея Цвейбель. Вона ж вела археологічний гурток та керувала польовою археологічною практикою студентів. Про ерудицію

та почуття гумору цієї непересічної викладачки серед її вихованців ходили легенди. Археологічна практика проходила в Донецькій області поблизу села Віролюбівка та міста Слов'янська, обстежували та шурфували кілька вже відомих майстерень з обробки кременю, шукали нові місцезнаходження в басейні р. Казенний Торець (рис. 4).

Археологія – то покликання

Після закінчення університету у 1966 році Олександра Кротова впродовж трьох років за призначенням вчителювала у 13-й школі м. Іловайська (рис. 5). Пізніше, у 1969-1973 рр. працювала консультантом в штаті правління обласної організації Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури у Донецьку. Відповідала за роботу обласної секції археології, яку на суспільних засадах очолювала давня знайома Д. Цвейбель.

Одночасно з роботою у Товаристві Олександра Кротова навчалася на курсах підвищення кваліфікації археологічних кадрів України, які створив Дмитро Телегін на базі Інституту археології АН УРСР. Польову практику курсанти проходили на трипільському поселенні поблизу села Гарбузин Київської області, розкопками якого керувала Олена Цвек.

Упродовж двох польових сезонів Олександра приймала участь у розвідках та розкопках курганів на Дніпропетровщині в експедиції ІА АН УРСР – «Дніпро-Донбас», якою керував знову ж таки Д. Телегін. А потім була ранньопалеолітична пам'ятка Ак-Кая у Кримській палеолітичній експедиції під проводом Юрія Колосова. За порадою відомого палеолітознавця Василя Любіна, О. Кротова також взяла участь у розкопках верхньопалеолітичної стоянки Костьонки І на Дону під керівництвом Олександра Рогачова. Співкування з провідними спеціалістами з первісної археології дозволили молодій дослідниці поповнити теоретичні навички та набуті досвіду польової роботи.

Восени 1972 року Олександра Кротова провела перше власне польове дослідження коштом Товариства – розвідку на території Володарського (нині Нікольського) району Донецької області, в результаті якої було відкрито низку пам'яток різних епох. Серед них були верхньопалеолітичні: стоянка Янісоль на р. Калка та двошарова стоянка Федорівка на р. Каратиш, притоці р. Берди. Вже тоді вона визначилася з науковою тематикою – добою верхнього палеоліту.

Рис. 5. О. Кротова, м. Іловайськ, 1967 рік (фото Є. Кротова).

Fig. 5. O. Krotova, Ilovaisk city, 1967 (picture by Ye. Krotov).

Рис. 6. Конференція, присвячена 100-річному ювілею Миколи Сибільова, м. Донецьк, 1973 рік. А - президія, зліва направо: Д. Цвейбель, А. Моруженко, М. Турівненко, Л. Крилова, Т. Шаповалов та ін. Б: учасники конференції, у першому ряду зліва направо: В. Клименко, М. Швецов, О. Кротова, Б. Міхлін та ін.

Fig. 6. The conference devoted 100 years anniversary of Mukola Sibiliyov. Donetsk city, 1973. A – presidium, from left to right: D. Tsveibel', A. Moruzhenko, M. Turivnenko, L. Krylova, T. Shapovalov, etc.; B – participants of conference, in the first row, from left to right: V. Klymenko, M. Shvietsov, O. Krotova, B. Mikhlin, etc.

У Донецьку в лютому 1973 року на базі Університету та Товариства було проведено конференцію, присвячену 100-річчю з дня народження відомого краєзнавця Донеччини Миколи Сибільова, в організації та роботі якої Олександра Кротова взяла активну участь (рис. 6, А, Б).

Того ж року здійснилась мрія Олександри – вона стала молодшим науковим співробітником провідної археологічної установи України — Інституту археології АН УРСР. З того часу вона безперервно працює в Інституті — науковим і, врешті, старшим науковим співробітником. Перші декілька років (1973-1977) вона працювала у новобудовному відділі: у складі Сіверсько-Донецької (м. Ворошиловград, нині Луганськ), а згодом Донецької (м. Донецьк) експедицій, які в різні роки очолювали Станіслав Братченко, Михайло Гладких, Іван Післарій та Олександр Біляєв.

Основними об'єктами досліджень цих експедицій були археологічні пам'ятки, що потрапляли у зону новобудов, здебільшого, зрошувальних систем, а саме, курганних груп доби енеоліту, бронзи та середньовіччя. Зазвичай, польова робота займала понад половину року, решту часу готувалися великі за обсягом наукові звіти. На омріяне вивчення верхнього палеоліту залишався лише вільний від основної роботи час – вихідні та відпустка. Ці довгоочікувані дні Олександра присвячувала обстеженню балок та узбереж річок Донбасу.

Все ж, іноді траплялися більш «щасливі» сезони, як, наприклад, у 1974 році. Тоді розвідувальний загін Сіверсько-Донецької експедиції провів під керівництвом Михайла Гладких розвідку в басейні р. Сіверський Донець у межах Ворошиловградської області. В результаті у Ново-Троїцькому районі було відкрито декілька палеолітичних місцезнаходжень і майстерень з обробки кременю на р. Уразовій, притоці р. Оскол, поблизу сіл Герасимівка, Сиротине, Дьоміно-Олександрівка (Гладких и др. 1975).

А наступного, 1975-го року доля по-справжньому усміхнулася дослідниці. Це сталося під час розкопок загоном Сіверсько-Донецької експедиції курганної групи на р. Лугань поблизу села Говоруха.

Під насипом кургану доби бронзи, розкопками котрого вона керувала, трапився культурний шар доби верхнього палеоліту. За рахунок новобудови його розкопували два польові сезони. Це була перша власна палеолітична пам'ятка, досліджена ювіляркою (Кротова и др. 1977). Того ж року на розкопках цього об'єкту вона познайомилась із майбутнім чоловіком Володимиром Кузьмінім, щоб ніколи не розлучатися. З того часу і до 2011 року, коли Володимир пішов із життя, він допомагав їй у полі та забезпечував надійний тил удома. Разом пройшли вони і звивисті археологічні стежки, й широкі заморські хайвеї (рис. 7).

1978 року О. Кротова перейшла працювати до відділу археології кам'яного віку Інституту археології, який тоді очолював професор Д. Телегін. Це дозволило впритул зайнятися обраною проблематикою — добою верхнього палеоліту Південного-Сходу України, до того ж, на цю тему вже були накопичені певні матеріали.

Саме цій проблематиці були присвячені індивідуальний розділ планової теми відділу «Вопросы хронологии памятников каменного века Украины» та кандидатська дисертація, над якими ювілярка працювала у кінці 1970-х – першій половині 1980-х років. З метою виконання того та іншого Олександра Кротова проводила інтенсивні польові роботи – розвідки, дослідження та обстеження пам'яток верхнього палеоліту Південного-Сходу України. Кошториси експедицій були скромними: основу складали невеликі суми з коштів, які отримував відділ на виконання планової теми. Регулярно допомагало також правління Донецької організації Товариства.

Перш за все, проводилися розкопки відкритих ювіляркою стоянок Янісоль та Федорівка на півдні Донецької області. Були також обстежені відомі пам'ятки Минівський яр (Горелик, Кротова 1977) на Сіверському Дінці та Амвросіївський комплекс у басейні р. Кринки (Кротова 1979). На півночі Ворошиловградської області впродовж двох польових сезонів досліджувалася відкрита місцевими школярами стоянка Ями.

Рис. 7. Чоловік Олександри – Володимир Кузьмін на розкопках курганів у Волонтерівці, м. Маріуполь, 1977 рік (фото О. Кротова).

Fig. 7. The husband of Oleksandra – Volodymyr Kuz'min on the excavation of barrows in Volonterivka, Mariupol' city, 1977 (picture by O. Krotova).

Склад експедицій був різноманітним: тут працювали фахівці суміжних дисциплін – геологи (Павло Луцький, Олександр Антюхов), палеогеографи (Максим Веклич, Жанна Матвіїшина, Надія Сіренко), геофізики (Григорій Загній), палінологи (Галина Пашкевич), палеонтологи (Наталія Білан). Активну участь у роботі експедицій брали лаборанти Інституту Вадим Степанчук, Любов Ковальова, Володимир Барановський та фотограф Валентина Сливащенко (Кесар), студенти Донецького та Київського університетів, Ворошиловградського педагогічного інституту, аматори, учасники краєзнавчого гуртка СШ села Кальчик Володарського району (керівник – вчителька історії Ніна Верменко) (рис. 8). Під час розкопок Федорівської стоянки експедиція отримувала постійну підтримку організаційного характеру від наукового співробітника Жданівського (нині Маріупольського) краєзнавчого музею Рени Саєнко.

Величезний масив здобутих дослідницею археологічних матеріалів, що складався з низки нових пізньопалеолітичних пам'яток разом з опрацьованими архівними матеріалами та публікаціями вже відомих стоянок, стали ґрунтовною науковою базою кандидатської дисертації Олександри Кротової на тему «Поздний палеолит Северского Донца и Приазовья». Вона була підготовлена під керівництвом Д. Телегіна та захищена у лютому 1986 року в Інституті археології АН УРСР.

У дисертації завдяки аналізу матеріалів пам'яток басейну р. Сіверський Донець і Північно-Східного Надазов'я та визначенню індексів схожості комплексів їхнього крем'яного інвентарю, згідно методу В. Робінсона, було визначено певну культурну близькість комплексів досліджених стоянок регіону з відомими пам'ятками центру Східноєвропейської рівнини – Ями і Гагаріно, Говорухи і Борщово 1. Було також виділено федорівський локальний варіант відомої на той час у Південно-Східному Надазов'ї кам'янобалківської культури та специфічний янісольський тип пам'ятки. Запропонована автором культурно-хронологічна періодизація пізнього палеоліту регіону базувалася на геологічній періодизації, даних стратиграфії та абсолютного

датування деяких пам'яток, доповнених техніко-типологічним аналізом комплексів крем'яного інвентарю (Кротова 1985).

На базі дисертації О. Кротова опублікувала монографію «Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины». В ній було узагальнено результати десятирічних польових, камеральних та архівних напрацювань ювілярки, введено у науковий обіг нові, здобуті нею, верхньопалеолітичні матеріали, створено схему культурно-хронологічної періодизації регіону (Кротова 1986).

Але найцікавіші відкриття були попереду.

Надазовські мисливці на бізонів та палеоіндіанці

У другій половині 1980-х – на початку 1990-х років відділ археології кам'яного віку за рекомендації заступника директора Інституту Володимира Генінга розпочав розробку соціально-економічної проблематики, якою на той час погодилася керувати Валентина Непріна. З середини 80-х років проблемами реконструкції способу життя, соціального устрою та господарства мисливських суспільств активно займався Л.Л.Залізняк. У цьому ж напрямку з кінця 80-х працював новий завідувач відділу С.В. Смирнов.

Саме в руслі цієї проблематики у 1986 році Олександра Кротова продовжила стаціонарні дослідження унікального Амвросіївського комплексу верхньопалеолітичних мисливців на бізонів, призупинені після розкопок 1930-1950-х років (Євсєєв 1947; Підоплічка 1947; Борисковский 1953). До цих досліджень, які тривали більше 30 років, активно підключилися вітчизняні та зарубіжні фахівці зі суміжних дисциплін. Масштабні комплексні дослідження базувалися на використанні сучасних методів польових та камеральних робіт. Палеогеографічний аналіз пам'яток провадила Наталія Герасименко (1994), яка детально вивчила стратиграфію кістковища бізонів, палеонтологічні визначення — Наталія Білан. Археозоологічні студії взяла на себе Ірина Сніжко (2001).

Рис. 8. Учасники експедиції в с. Федорівка, 1981 рік. У другому ряду зліва направо: В. Степанчук, Л. Ковальова, О. Кротова, Н. Верменко, В. Лепій, О. Верменко, В. Рябокін, Д. Нененко, О. Євтушенко та ін. (фото В. Кесар).

Fig. 8. The participants of expedition in Fedorivka village, 1981. In the second row, from left to right: V. Stepanchuk, L. Kovaliova, O. Krotova, N. Vermenko, V. Lepii, O. Vermenko, V. Riabokin', D. Nenenko, O. Yevtushenko, etc. (picture by V. Kesar).

Незабаром Амвросіївку було включено до програми проведення польових семінарів у рамках радянсько-американського симпозиуму «Upper Paleolithic – Paleo-Indian Adaptations» (1989-1991 рр.), який був, на думку його організаторів, першим досягненням у розробці проблематики міжконтинентальних досліджень адаптацій пізньоплейстоценових мисливців-збирачів (Eds. Soffer, Praslov 1993). Підготовку розкопу до семінару розпочали заздалегідь, ще за рік до його початку. В польових роботах активну участь прийняли співробітники відділу – Станіслав Смирнов, Дмитро Нужний, група студентів-практикантів Київського держ. університету ім. Т. Шевченка (керівник Юрій Омельченко), а також учасники археологічного гуртка із США села Білоярівка під керівництвом вчителя Анатолія Коваленка.

У липні 1989 року на декілька днів Амвросіївка, маленьке провінційне містечко на Південному-Сході України, відчинило двері для представників американської та британської наукової еліти. В роботі семінару прийняли участь класики археології зі США (Olga Soffer, Lewis R. Binford, George C. Frison, C. Vance Haynes, Bruce A. Bradley, Dena F. Dincauze, Jim M. Adovasio, Leslie B. Davis, David J. Meltzer), Великобританії (Clive Gamble), України (Олександра Кротова, Наталія Герасименко, Наталія Білан, Ірина Сніжко, Леонід Залізняк, Дмитро Нужний, Людмила Яковлева, Олександр Горелік та ін.) та Росії (Микола Праслов, Павло Долуханов, Сергій Астахов, Андрій Сініцин та ін.). Господарі семінару ознайомили гостей з культурним шаром кістковища бізонів та основними результатами його досліджень (рис. 9) (Krotova, Belan 1993).

Одразу після Амвросіївки, разом із учасниками симпозиуму, Олександра вирушила в Молдову, на польовий семінар, який проводив Ілля Борзіак на розкопках верхньопалеолітичних стоянок поблизу села Косоуци.

Рис. 9. Польовий семінар симпозиуму «Upper Paleolithic – Paleo-Indian Adaptations», Амвросіївка, 1989 рік. Зліва направо: Д. Адовасіо, Л. Яковлева, О. Кротова (робить доповідь), П. Долуханов, Л. Залізняк, В. Подобід, Д. Дінкос та інші. На передньому плані культурний шар кістковища бізонів (фото В. Кесар).

Fig. 9. The field seminar of symposium «Upper Paleolithic – Paleo-Indian Adaptations», Amvrosiivka, 1989. From left to right: J. Adovasio, L. Yakovlieva, O. Krotova (does the report), P. Dolukhanov, L. Zalizniak, V. Podobid, D. Dincauze, etc. In the foreground a cultural layer of bone bed (picture by V. Kesar).

Продовження наукового спілкування не забарилося. Влітку 1991 року Олександра Кротова відвідала США, де взяла участь у другому турі симпозиуму «Upper Paleolithic – Paleo-Indian Adaptations». На конференції, яка проходила у столиці штату Колорадо – м. Денвер виступали американські дослідники та науковці з Росії, Молдови і України.

Америка вразила своєю привітністю й гостинністю. Прочувши, що завітали колеги із загадкового і донедавна ворожого Радянського Союзу, американські археологи наперебій запрошували гостей до себе на стоянки. Впродовж трьох тижнів східноєвропейська делегація спромоглася відвідати 7 штатів. Олександра мала фантастичну нагоду побувати на кількох відомих пам'ятках кам'яної доби. Серед них — одна з найдавніших стоянок Нового світу Медоукрофт, відома найбільшою в Північній Америці колекцією флори і фауни, та Мюррей Спрінгс, славетне місце полювання на мамонтів епохи Кловіс. Вона також ознайомилася з археологічними колекціями у деяких музеях і університетах у штатах Пенсильванія, Арізона та ін., та в археологічному центрі Кроу Каньон у штаті Колорадо.

В одному із штатів гостей запросили на барбекю із бізонячого м'яса. Практичні господарі заздалегідь оголосили місцевим мешканцям про зустріч радянської делегації, і виставили певну ціну за квитки. За окремий кошт відвідувачі могли скуштувати смаженого бізона. Бажаючих було так багато, що величезної туші могло б і не вистачити. Олександра розговорилася з одним із гостей, який виявився індіанцем місцевого племені. Він розповів, що на цьому місці проходили зйомки фільму «Той, що танцює з вовками», а він з його одноплемінниками брав участь у масовці.

Запам'яталися Олександрі відвідини Музею Спадщини Анасазі — головного археологічного музею на північному заході Колорадо, де представлені матеріали предків пуебло (анасазі) та інших індіанських культур. Розташований в фантастично мальовничій гірській місцевості туристичний кластер містить реконструкцію двох монументальних археологічних пам'яток та колекцію з понад трьох мільйонів артефактів.

У науковому співтоваристві

Восени 1991-го року О. Кротова взяла участь у роботі міжнародної конференції «Les industries a pointes foliacees d'Europe Centrale» у м. Мішкольц в Угорщині, де виступила з доповіддю (Krotova 1995) та мала нагоду відвідати декілька відомих палеолітичних пам'яток, у тому числі, печеру Селета. Спілкування з іноземними колегами, знайомство з їхніми матеріалами та спеціальною літературою були для дослідниці плідними, як у сенсі вдосконалення методики власних польових досліджень, так і для інтерпретації матеріалів та проведення історичних реконструкцій.

У 1990-і роки, незважаючи на негаразди з фінансуванням розкопок, дослідниця продовжила досить активні, хоча і невеликі за обсягом, польові роботи в Амвросіївці та лабораторні дослідження. Вперше було встановлено датування Амвросіївського комплексу.

су: близько 18000–19000 некаліброваних (н/кал.) років тому. У кількох лабораторіях Оксфорда, Києва та Санкт-Петербургу були опрацьовані зразки кісток із розкопок 1980–1990-х років, за якими було отримано серію із 15 абсолютних дат. Тоді ж було отримано у Київській лабораторії кілька дат для деяких інших стоянок Південного-Сходу України (Ями, Говоруха, Федорівка) (Krotova 1996; Кротова 2003).

На початку 1990-х років під проводом О. Кротової були проведені комплексні спеціальні та природничі дослідження одержаних нею нових археологічних матеріалів Амвросіївки. Зокрема, спеціаліст із судово-медичної експертизи Олег Філіпчук визначив деякі зразки кісток бізонів зі слідами діяльності людини (Кротова, 2006). Трасолог Галина Сапожникова (1994), яка вивчала функціональну належність крем'яних знарядь з кістковища, дійшла висновку про переважання серед них м'ясних ножів. Геолог Віктор Петрунь (2013) визначив мінералогію кількох кам'яних знарядь зі стоянки. Археозоолог із США Лоуренс Тодд за матеріалами розкопок Амвросіївського кістковища 1935, 1980–1990-х років визначив сезони загибелі бізонів та можливого використання пам'ятки в результаті застосування методу визначення ступеню стирання-прорізування зубів тварин із культурного шару (Todd, 2013). Отримані дані, з урахуванням особливостей утилізації мисливської здобичі, дозволили дійти висновку про неодноразове проведення мисливських операцій, переважно, у холодні сезони.

У 1995 році Олександра брала участь у роботі міжнародної конференції «Le bison: Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines», яка проходила у місті Тулуза у Франції (Krotova 1999). Після доповідей було організовано екскурсії на пам'ятки з наскельним живописом доби верхнього палеоліту – до печер Нью (Niaux) у Піренеях та Пеш Мерль (Pech Merle) в Центральному масиві.

Упродовж 2000-х років ювілярка продовжує активну наукову діяльність як на батьківщині (рис. 10) так і за кордоном. Під час стажування у 2001–2002 роках в університеті штату Вайомінг (США) під керівництвом професора Марсела Корнфелда вона проводила наукове дослідження «Адаптації верхньопалеолітичних–палеоіндіанських мисливців на бізонів». Вивчала археозоологічні колекції кількох досліджених американськими вченими палеоіндіанських кістковищ бізонів (Casper, Horner), які зберігаються у фондах університету, а також взяла участь в роботах розвідувального характеру на кількох палеоіндіанських та індіанських пам'ятках, які досліджують науковці університету. Спілкування з колегами, вивчення колекцій та знайомство зі спеціальною літературою сприяло накопиченню інформації, необхідної для кращого розуміння особливостей пам'яток верхньопалеолітичних мисливців на бізонів степової зони Східної Європи.

У 2005-му році розкопки Амвросіївського комплексу фінансувалися за рахунок Фонду Лікі (США), що стимулювало більш активні дослідження пам'ятки. Польові та камеральні роботи проводили більш широким складом археологів та фахівців-суміжників, ширше застосовували нові

методи вивчення та інтерпретації матеріалів. У дослідженнях приймали активну участь археологи Ірина Сніжко, Олеся Кононенко, Ольга Дружиніна, палеогеографи Юрій Грибченко, Олена Куренкова, палеонтологи Андрій Старкін, Віталій Логвиненко і Леонід Рековець (2013).

Якщо раніше основну увагу в Амвросіївці приділяли дослідженню кістковища бізонів, то, починаючи з 1998 і впродовж 2000-х років активні роботи проводились і на стоянці. Було зроблено визначення стратиграфії, геоморфології та палінології пам'ятки, уточнено склад фауни та визначено функціональну специфіку її різних частин. Із розкопок стоянки походить колекція оригінальних кістяних знарядь, які, згідно визначення трасологів Галини Коробкової, Вячеслава Щелінського та Анатолія Усачука (2013), здебільшого, використовували для обробки мисливської здобичі (Кротова та ін. 2005, 2006; Krotova et al. 2016).

У 2006–2009 роках Мері-Енн Джулієн проводила у лабораторних та, частково, польових умовах археозоологічні дослідження амвросіївських матеріалів (коштами Програми ANR «Мамонти», Франція-Україна під керівництвом Дмитра Нужного та Стефана Пеана). Вони включали ізотопний аналіз зразків зубів у лабораторії Тюбінгенського університету (Німеччина) з метою вивчення дієти бізона, його сезонної і міграційної поведінки. В результаті було отримано деякі дані, важливі для розуміння адаптації амвросіївських мисливців (Julien, et al., 2012). У рамках цієї ж програми було проведено конференцію «Interactions Hommes-Environnement au Paleolithique superieur recent en Ukraine» у м. Парижі (Франція), на якій прозвучали і доповіді,

Рис. 10. Учасники конференції, присвяченої 80-річчю ювілею Івана Шовкопляса, м. Київ, 2001 рік. Зліва направо, у першому ряду: Л. Залізник, Н. Корнієць, В. Біліяєва, О. Кротова, О. Колесник, В. Станко, Г. Шовкопляс, С. Рижов; у другому ряду: Д. Ступак, О. Ситник, О. Сминтина, М. Оленковський, О. Кононенко, Л. Кулаковська, О. Яневич, О. Горелик, І. Гавриленко, Д. Телегін, В. Степанчук; у третьому ряду: Д. Ветров, Д. Кепін, М. Гладких, В. Корнієнко, П. Шидловський, Ю. Демиденко, В. Усик, В. Чабай, Ю. Панченко, Л. Мацкевий, В. Коєн та ін.

Fig. 10. The participants of conference devoted 80-years anniversary of Ivan Shovkoplias, Kyiv city, 2001. From left to right, in first row: L. Zalizniak, N. Korniets, V. Biliaieva, O. Krotova, O. Koliesnik, V. Stanko, H. Shovkoplias, S. Ryzhov; in second row: D. Stupak, O. Syntyk, O. Smyntyna, M. Olenkovs'kyi, O. Kononenko, L. Kulakovs'ka, O. Ianevych, O. Gorelik, I. Gavrylenko, D. Tegin, V. Stepanchuk; in third row: D. Vietrov, D. Kepin, M. Gladkykh, V. Kornienko, P. Shydlov's'kyi, Yu. Demydenko, V. Usik, V. Chabai, Yu. Panchenko, L. Matskevyy, V. Coen, etc.

присвячені дослідженню Амвросіївського комплексу та інтерпретації його матеріалів (Krotova, 2008; Julien, et al., 2008).

Адаптації суспільств степових мисливців

Дослідниця займається вирішенням проблем культурно-хронологічної періодизації верхнього палеоліту Північного Надчорномор'я та культурної адаптації мисливців-збирачів регіону. Результати досліджень вона опублікувала у низці статей узагальнюючого характеру та у монографії «Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів» (Кротова 2013). У ній підсумовано історію досліджень верхнього палеоліту регіону за останні сто років, в результаті яких було досліджено кілька десятків виразних пам'яток, аналіз матеріалів яких покладено в основу культурно-хронологічної періодизації, представленої в роботі. А також узагальнено результати багаторічних досліджень Амвросіївського комплексу та проаналізовано його матеріали, які відіграли важливу роль у реконструкціях адаптації мисливців регіону часів пізнього плейстоцену.

Автор, використавши деякі міждисциплінарні методологічні підходи, визначила моделі культурних адаптацій суспільств мисливців степової зони, які були характерні для різних хронологічних періодів доби верхнього палеоліту, теоретично обґрунтувавши їхню появу у зв'язку зі змінами природної обстановки та стану харчових ресурсів. Вона представила також властиві їм культурно-технологічні традиції, проаналізувала час їх виникнення, існування/співіснування та можливі взаємовпливи, які пояснюють деякі особливості давньої історії регіону степів та Східної Європи в цілому.

Ґрунтуючись на матеріалах та розробках, представлених у монографії, О. Кротова захистила докторську дисертацію «Верхньопалеолітичні мисливці степів Північного Надчорномор'я» (Кротова 2019), яку присвятила реконструкції соціально-економічної структури суспільств мисливців степів Північного Надчорномор'я як багатокомпонентної адаптивної системи. В ній проаналізовано і узагальнено археологічні і палеонтологічні матеріали близько 40 основних, у тому числі, багатошарових, пам'яток регіону, дані палеогеографічних реконструкцій епохи пізнього плейстоцену півдня

Східної Європи. На базі аналізу абсолютного датування пам'яток та техніко-типологічних особливостей комплексів крем'яного інвентарю вдосконалено авторську культурно-хронологічну періодизацію. Хронологію пам'яток узгоджено з основними палеогеографічними етапами пізнього плейстоцену України. Періодизація культурно-технологічних традицій відображає особливості виникнення, розвитку та, іноді, співіснування селетоїдної, орін'якської та гравецької традицій в регіоні. На основі використання комплексу сучасних методів та методологічних підходів визначено типи культурної адаптації населення регіону зі специфічними тактиками виживання (мисливські стратегії, типи мобільності) та здатністю створювати певні соціальні об'єднання в залежності від характеру природних умов та стану ресурсів.

Дослідниця має понад сто друкованих праць, серед них дві монографії. Під її керівництвом була захищена кандидатська дисертація І. Сніжко. Вона також виступає в якості опонента на захистах кандидатських дисертацій та регулярно рецензує монографії й дисертації з проблематики доби верхнього палеоліту, які надходять до відділу для рекомендації до друку та захисту. Є членом редколегії журналу «Кам'яна доба України», який щорічно видає відділ.

Побажання

Про наукові здобутки Олександри Кротової відомо фахівцям у всьому світі. Але особисто її добре знають не так уже й багато людей, і я щаслива, що належу до них. Я вперше побачила її у 1980-і роки в Історичному музеї, де вона опрацьовувала палеолітичні колекції. Ми багато розмовляли з нею, нова знайома запам'яталася мені як дуже елегантна, струнка і завжди усміхнена дама. Минуло багато років, змінилося все і змінилися всі, але не поіншала наша Сан Санівна. Зважена, толерантна, доброзичлива колежанка своєю присутністю гармонізує відносини у відділі. Вона стала другом для кожного з нас. З якими б проблемами чи тривогами ви не прийшли на роботу, для вас завжди знайдеться чашка міцного ароматного чаю та дружня порада.

Хочу побажати ювілярці міцного здоров'я, яке дозволить їй продовжувати займатися наукою та дружити з нами якнайдовше.

ЛІТЕРАТУРА

- Борисковский П. И., 1953. *Палеолит Украины*. Материалы и исследования по археологии СССР, Москва — Ленинград: АН СССР.
- Герасименко Н. П., 1994. Реконструкція природного середовища давньої людини на стоянці Амвросіївка. *Археологический альманах*, 3, с. 261–268.
- Горелик А. Ф., Кротова А. А., 1977. Раскопки поселения в ур. Миньевский яр. В: Рыбаков Б. А. (отв. ред.) *Археологические открытия 1976 года*, Москва: Наука, с. 282.
- Гладких М. И., Писларий И. А., Кротова А. А., Герасимова Л. С., Швецов М. Л., 1975. Исследования на Ворошиловградщине. В: Рыбаков Б. А. (отв. ред.) *Археологические открытия 1974 года*, Москва: Наука, с. 267–268.
- Євсєєв В. М., 1947. Палеолітична стоянка Амвросіївка. В: Славін Л. Л. (ред.) *Палеоліт і неоліт України*, 1. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 265–283.
- Кротова А. А., 1979. Исследования позднего палеолита в Северо-Восточном Приазовье. В: Рыбаков Б. А. (отв. ред.) *Археологические открытия 1978 года*, Москва: Наука, с. 351.
- Кротова А. А., 1985. Поздний палеолит Северского Донца и Приазовья. Автореф. дис. канд. ист. наук, Киев, 17 с.
- Кротова А. А., 1986. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины. В: Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. *Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация*. Киев: Наукова думка, с. 6–73.
- Кротова О. О., 2003. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту. *Кам'яна доба України*, 4, с. 183–198.
- Кротова О. О., 2006. Кістки бізонів зі слідами діяльності людини з Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 5, Луганськ: Вид-во СХУ ім. В. Даля, с. 6–14.
- Кротова О. О., 2013. *Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: ФОП «Видавець Філюк О. В.».
- Кротова О. О., 2019. *Верхньопалеолітичні мисливці степів Північного Надчорномор'я*, дис. доктора істор. наук: 07.00.06, Київ..
- Кротова А. А., Зельдина В. Я., Самойленко В. Г., 1977. Исследования на р. Лугани. В: Рыбаков Б. А. (отв. ред.) *Археологические открытия 1976 года*, Москва: Наука, с. 315.
- Кротова О. О., Сніжко І. А., Логвиненко В. М., 2005. Дослідження Амвросіївської стоянки (1998–2004). *Археологічні дослідження в Україні в 2003–2004 роках*. Київ: Дике поле, с. 144–197.
- Кротова О. О., Старкін А. В., Логвиненко В. М., Сніжко І. А., Грибченко Ю. М., Куренкова О. І., 2006. Дослідження Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу. *Археологічні дослідження в Україні в 2004–2005 роках*. Київ: Дике поле, с. 247–249.
- Петрунь В. Ф., 2013. Коротке визначення матеріалу кам'яних артефактів із верхньопалеолітичної стоянки Амвросіївка. Додаток 2. В: Кротова О. О. *Пізньопалеолітичні мисливці Азово-Чорноморських степів*. Київ: ФОП «Видавець Філюк О. В.», с. 345–346.
- Підоплічка І. Г., 1947. Дослідження палеоліту в УРСР. В: Славін Л. Л. (ред.) *Палеоліт і неоліт України*, 1. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 7–40.
- Рековець Л. І., 2013. Список мікрофауни з Амвросіївського кістковища (Прирізка до Центрального розкопу, II умовний горизонт, 2005 р. дослідження). Додаток 6. В: Кротова О. О. *Пізньопалеолітичні мисливці Азово-Чорноморських степів*. Київ: ФОП «Видавець Філюк О. В.», с. 365.
- Сапожникова, Г. В. 1994. Трасологический анализ кремневых изделий из Амвросиевского костяка. В: *Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского Археологического Общества*. Одесса: Одесский археологический музей, с. 200–201.
- Сніжко І. А., 2001. Утилізація мисливської здобичі на Амвросіївському пізньопалеолітичному комплексі: дис. канд. істор. наук: 07.00.06, Київ.
- Усачук А. М., 2013. Трасологічний аналіз деяких кістяних та кам'яних знарядь з Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. Додаток 3. В: Кротова О. О. *Пізньопалеолітичні мисливці Азово-Чорноморських степів*. Київ: ФОП «Видавець Філюк О. В.», с. 347–353.
- Julien M.–A., Drucker D., Martin H., Bocherens H., Krotova O., 2008. Palethnographical and Paleoethological reconstructions of the Epigravettian site of Amvrosievka: New Archaeozoological, Incremental and Biogeochemical results. *Interactions Hommes-Environnement au Paleolithique superieur recent en Ukraine. Interactions Hommes-Environnement au Paleolithique superieur recent en Ukraine. Colloque International du Programme ANR «Mammouth»* (3–4 Decembre, 2008). Programme et Resumes. Paris, p. 41.
- Julien M.–A., Bocherens H., Burke A., Drucker D., Patou-Mathis M., Krotova O., Pean S., 2012. Were European steppe bison migratory? 18O, 13C and Sr intra — tooth isotopic variations applied to a palaeoethological reconstruction. *Quaternary International*, 271, p. 106–119.
- Krotova A. A., 1995. Chronostratigraphie du Paleolithique Superieur des Steppes d'Azov et de la Mer Noire. *PALEO — Supplement*, 1, Juin, p. 227–233.
- Krotova A. A., 1996. Amvrosievka New AMS Dates For An Unique Bison Kill Site In The Ukraine. *Prehistoire Europeenne*, 9, p. 357–362.
- Krotova A. A., 1999. The Upper Paleolithic Bison Hunters: Amvrosievka. *Le bison: Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines*. Actes du colloque international, Toulouse 1995. Editions APDCA, Antibes, p. 334–341.
- Krotova A. A., Belan N. G., 1993. Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe. In: Soffer O., Praslov N. D. (eds.) *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic—Paleo—Indian Adaptations*. New York: Plenum Press, p.125–142.
- Krotova A., 2008. Amvrosievka, Epigravettian site of Bison Hunters: Archaeological context. *Interactions Hommes-Environnement au Paleolithique superieur recent en Ukraine*. Colloque International du Programme ANR «Mammouth» (3–4 Decembre, 2008). Programme et Resumes. Paris, p. 40.
- Krotova O., Snizhko I., Logvynenko V., 2016. Bison Utilization at the Amvrosievka Camp Site. In: Kornfeld, M., Huckell, B. (eds.). *Stones, Bones and Profiles*. Colorado: University Press, p. 585–609.
- Soffer O., Praslov N. D. (eds.), 1993. *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic—Paleo—Indian Adaptations*. New York: Plenum Press.
- Todd L., 2013. The identification of faunal remains and the wear class code-groups 1 (M1s), 2 (M2s) from Amvrosievka bone bed (1935, 1949, 1980–1990-eth years). Appendix 7. In: Кротова О. О. *Пізньопалеолітичні мисливці Азово-Чорноморських степів*. Київ: ФОП «Видавець Філюк О. В.», р. 366–414.

¹ PhD, Senior scientific research fellow of the Stone Age Archaeology Department, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 12, Volodymyr Ivasyuk ave., Kyiv, 04210, Ukraine;

ORCID: 0000-0003-0299-7628;

e-mail: medzie.nataliia.mykhailova@gmail.com

OLEKSANDRA KROTOVA — 80 YEARS. BIOGRAPHY, SCIENTIFIC HERITAGE

A well-known researcher of the Upper Paleolithic, Dr. habil. Oleksandra Krotova is celebrating his 80th anniversary. She was born in 1942 in the village of Maryanivka in the Far East. She received her secondary education in the village of Zemlyanky in Donetsk region, and her higher education at Donetsk University, majoring in History.

For 3 years, she taught history in a high school in Ilovaish, and then worked in the staff of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments in Donetsk. She was responsible for the work of the regional archeology section. These were the years of replenishment of theoretical knowledge at advanced training courses for archaeological personnel of Ukraine and accumulation of field work experience as part of expeditions led by leading specialists in prehistoric archeology (D. Telegin, Yu. Kolosov, O. Rogachev). The acquired experience allowed to conduct the first own exploration in 1972 and to discover several Upper Paleolithic sites in the North-Eastern Upper Azov region.

Since 1973, O. Krotova has been working as a researcher at the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. She conducts active field research of the Upper Paleolithic sites of Southeast Ukraine (Hovorukha, Yamy, Yanisol', Fedorivka, etc.), the summarization and interpretation of the those materials formed the basis for a candidate's thesis and monograph (1986).

Since 1986, O. Krotova has been conducting stationary studies of the unique Amvrosiivka complex of Upper Paleolithic bison hunters, which lasted more than 30 years. Large-scale comprehensive research is based on the use of modern methods of field and laboratory work and the participation of specialists in related disciplines. Participation in international scientific symposias and conferences, internship in the USA under the Fulbright program, communication with foreign colleagues, acquaintance with their materials, literature and methodological approaches were fruitful for the researcher both in the sense of improving the methodology of her own research, as well as in the interpretation of materials and conducting historical reconstructions.

In the monograph «Upper Paleolithic hunters of the Azov-Black Sea steppes» (2013), O. Krotova introduces into scientific circulation and summarizes the results of many years of research of the Amvrosiivka complex, solves the problems of cultural and chronological periodization of the Upper Paleolithic of the Northern Black Sea Coast and cultural adaptation of hunter-gatherers of the region. The book served as the basis of the Doctoral thesis «Upper Paleolithic hunters of the Northern Black Sea steppes» (2019), which is devoted to the reconstruction of the socio-economic structure of hunter-gatherer societies of the Northern Black Sea steppes as a multi-component adaptive system.

Oleksandra Krotova has more than a hundred printed works, including two monographs. She continues to work fruitfully in the Department of Stone Age Archeology of the Academy of Sciences of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Keywords: O. Krotova, archeology, Stone Age, Upper Paleolithic, Northern Black Sea steppes, Ukraine.

REFERENCES

- Boriskovskii, P.Y. 1953. *Paleolit Ukrainy*. Series: Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR, 40. Moscow; Leningrad. AN SSSR.
- Herasymenko, N. P. 1994. Rekonstruktsiia pryrodnoho seredovyscha davnoi ludyny na stoiantsi Amvrosiivka. *Arkheological almanakh*, 3, p. 153–158.
- Gorelik, A. F., Krotova, A. A. 1977. Raskopki poseleniya v ur. Minevskij yar. In: B. A. Rybakov (ed.) *Arkheologicheskie otkrytiya 1976 goda*. Moskva: Nauka. p. 282.
- Gladkix, M. I.; Pislarij, I. A.; Krotova, A. A.; Geraskova, L. S., Shveczov, M. L. 1975. Issledovaniya na Voroshilovgradshchine. In: B. A. Rybakov (ed.) *Arkheologicheskie otkrytiya 1974 goda*. Moskva: Nauka. p. 267–268.
- Yevsieiev, V. M. 1947. Paleolitychna stoianka Amvrosiivka. In: Slavin L. L. (ed.) *Paleolit i neolit Ukrainy*, I, Kyiv: AN URSR. p. 265–283.
- Krotova, A. A. 1979. Issledovaniya pozdnego paleolita v Severo-Vostochnom Priazove. In: B. A. Rybakov (ed.) *Arkheologicheskie otkrytiya 1978 goda*. Moskva: Nauka. p. 351.
- Krotova, A. A. 1985. *Pozdnij paleolit Severskogo Doncya i Priazovya*. Avtoref. Dis. Kand. Ist. Nauk. Kiev.
- Krotova, A. A. 1986. Kulturno-khronologicheskoe chlenenie pozdnepaleoliticheskikh pamiatnikov Iugo-Vostoka Ukrainy. In: Neprina, V. I., Zalizniak, L. L., Krotova, A. A. *Pamiatniki kamennogo veka Levoberezhnoi Ukrainy. Khronologiya i periodizatsiia*. Kiev: Naukova dumka. p. 6–73.
- Krotova, O. O. 2003. Problemy datuvannia ta periodyzatsii pam'iatok stepovoi zony doby verkhnohokeologii paleolitu. *Kamyiana doba Ukrainy*, 4, p. 183–198.
- Krotova, O. O. 2006. Kistky bizoniv zi slidamy diialnosti ludyny z Amvrosiivskoho pizniopaleolitychnoho kompleksu. *Materialy ta doslidzhennia z arkeologii Skhidnoi Ukrainy*, 5, p. 6–14.
- Krotova, O. O. 2013. *Piznjopaleolitychni myslyvtsi azovochornomorskykh stepiv*. Kyiv: FOP "Vydavets Filuk O. V".
- Krotova, O. O. 2019. *Verkhniopaleolitychni myslyvtsi stepiv Pivchnoho Nadchornomoria*. Avtoref. Dis. Doct. Ist. Nauk. Kiev.
- Krotova, A. A., Zel'dina, V. Ya., Samojlenko, V. G., 1977. Issledovaniya na r. Lugani. In: B. A. Rybakov (ed.) *Arkheologicheskie otkrytiya 1976 goda*. Moskva: Nauka, p. 315.
- Krotova, O.O., Snizhko, I.A., Logvynenko, V.M. 2005. Doslidzhennia Amvrosiivskoi paleolitychnoi stojanky (1998-2004). In: *Arkheologichni Doslidzhennia v Ukraini v 2003-2004 rokah*. Kyiv: "Dyke pole" Publ., p. 144–197.
- Petrin, V. F., 2013. Korotke vyznachennia materialu kam'ianych artefaktiv iz verkhnopaleolitychnoi stoianky Amvrosiivka. Dodatok 2. In: Krotova O. O. *Piznopaleolitychni mysly-*

- vtsi Azovo-Chornomorskykh stepiv. Kyiv: FOP "Vydavets Filuk O. V", p. 345–346.
- Pidoplichka, I.G. 1947. Doslidzhennja paleolitu v URSR. In: Slavin L. L. (ed.) *Paleolit i neolit Ukrainy*, I, Kyiv: AN URSR, p. 7–40.
- Sapozhnikova, H. V. 1994. Trassologicheskii analiz kremni-ovyyh izdelii iz Amvrosievskogo kostyshcha. In: *Drevnee Prichernomor'e. Kratkie soobshheniya Odesskogo Arheologicheskogo Obshchestva*. Odessa: Odesskij arheologicheskij muzej, p. 200–201.
- Snizhko, I. A. 2001. *Utylizatsiia myslyvskoi zdobychi na Amvrosvskomu piznopaleolitychnomu kompleksi*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv.
- Usachuk, A. M., 2013. Trasolohichnyi analiz deiakykh kistanykh ta kam'ianykh znariad z Amvrosvskoho verkhno-paleolitychnoho kompleksu. Dodatok 3. In: Krotova O. O. *Piznopaleolitychni myslyvtsi Azovo-Chornomorskykh stepiv*. Kyiv: FOP "Vydavets Filuk O. V", p. 347–353.
- Julien, M.–A., Drucker, D., Martin, H., Bocherens, H., Krotova, O., 2008. Palethnographical and Paleoethological reconstructions of the Epigravettian site of Amvrosievka: New Archaeozoological, Incremental and Biogeochemical results. Interactions Hommes-Environment au Paleolithique superieur recent en Ukraine. *Interactions Hommes-Environment au Paleolithique superieur recent en Ukraine*. Colloque International du Programme ANR «Mammouth» (3–4 Decembre, 2008). Programme et Resumes. Paris, p. 41.
- Julien, M.–A., Bocherens, H., Burke, A., Drucker, D., Patou-Mathis, M., Krotova, O., Pean, S., 2012. Were European steppe bison migratory? 18–O, 13–C and Sr intra — tooth isotopic variations applied to a palaeoethological reconstruction. *Quaternary International*, 271, p. 106–119.
- Krotova, A. A., 1995. Chronostratigraphie du Paleolithique Superieur des Steppes d'Azov et de la Mer Noire. *PALEO — Supplement*, 1, Juin, p. 227–233.
- Krotova, A. A., 1996. Amvrosievka New AMS Dates For An Unique Bison Kill Site In The Ukraine. *Prehistoire Europeenne*, 9, p. 357–362.
- Krotova, A. A., 1999. The Upper Paleolithic Bison Hunters: Amvrosievka. *Le bison: Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines*. Actes du colloque international, Toulouse 1995. Editions APDCA, Antibes, p. 334–341.
- Krotova, A. A., Belan, N. G., 1993. Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe. In: (eds. O. Soffer, N. Praslov) *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic—Paleo—Indian Adaptations*. New York: Plenum Press, p. 125–142.
- Krotova, A., 2008. Amvrosievka, Epigravettian site of Bison Hunters: Archaeological context. *Interactions Hommes-Environment au Paleolithique superieur recent en Ukraine*. Colloque International du Programme ANR «Mammouth» (3–4 Decembre, 2008). Programme et Resumes. Paris, p. 40.
- Krotova, O., Snizhko, I., Logvynenko, V., 2016. Bison Utilization at the Amvrosievka Camp Site. In: Kornfeld, M., Huckell, B. (Eds.). *Stones, Bones and Profiles*. Colorado: University Press, p. 585–609.
- Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.), 1993. *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic—Paleo—Indian Adaptations*. New York: Plenum Press.
- Todd, L., 2013. The identification of faunal remains and the wear class code-groups 1 (M1s), 2 (M2s) from Amvrosievka bone bed (1935, 1949, 1980–1990-eth years). Appendix 7. In: Кротова О.О. *Пізньопалеолітичні мисливці Азово-Чорноморських степів*. Київ: FOP "Vydavets Filuk O. V", p. 366–414.

БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ОЛЕКСАНДРИ ОЛЕКСАНДРІВНИ КРОТОВОЇ

Монографії та брошури

1985

Кротова, А. А. 1985. *Поздний палеолит Северского Донца и Приазовья*. Автореферат диссертации к. и. н. ИА АН УССР.

1986

Кротова, А. А. 1986. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины. В: Неприна, В. И., Зализняк, Л. Л., Кротова, А. А. 1986. *Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация*. Киев: Наукова думка, с. 6–73.

2013

Кротова, О. О. 2013. *Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Філюк О. В.

2019

Кротова, О. О. 2019. *Верхньопалеолітичні мисливці степів Північного Надчорномор'я*. Автореферат дисертації д. і. н. ІА НАН України.

Статті та тези конференцій

1974

Гладких, М. И., Писларий, И. А., Кротова, А. А., Гераськова, Л. С. 1974. Работы Северскодонецкой экспедиции. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1973 года*. Москва: Наука, с. 259–260.

1975

Кротова, А. А., Телегина, И. Д. 1975. Погребение эпохи энеолита в бассейне р. Лугани и антропологическая характеристика погребенных. В: Баран, В. Д. (ред.). *Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции, посвященной 250-летию АН СССР*. Киев, Украина, апрель 1975. Ч. I. Киев: (б. и), с. 77–78.

Гладких, М. И., Писларий, И. А., Кротова, А. А., Гераськова, Л. С., Швецов, М. Л. 1975. Исследования на Ворошиловградщине. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1974 года*. Москва: Наука, с. 267–268.

1976

Кротова, А. А. 1976. Новые палеолитические местонахождения в Донбассе. В: Баран, В. Д. (ред.). *Открытия молодых археологов Украины*. Ч. 1. Киев: Наукова думка, с. 5–6.

Писларий, И. А., Кротова, А. А., Клочко, Т. Н. 1976. Погребение эпохи энеолита в г. Ворошиловграде. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы*. Киев: Наукова думка, с. 21–28.

Братченко, С. Н., Писларий, И. А., Шарафутдинова, Э. С., Неприна, В. И., Кротова, А. А., Герасько-

ва, Л. С., Дубовская, О. Р., Смирнов, А. М., Зельдина, В. Я., Константиnescу, Л. Ф., Горелик, А. Ф., Самойленко, В. Г. 1976. Исследования Северско-Донецкой экспедиции. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1975 года*. Москва: Наука, с. 309–310.

1977

Кротова, А. А., Зельдина, В. Я., Самойленко, В. Г. 1977. Исследования на р. Лугани. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1976 года*. Москва: Наука, с. 315–316.

Горелик, А. Ф., Кротова, А. А. 1977. Раскопки поселения в уроч. Миньевский яр. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1976 года*. Москва: Наука, с. 282.

Писларий, И. А., Братченко, С. Н., Кротова, А. А., Гераськова, Л. С., Зельдина, В. Я., Дубовская, О. Р., Самойленко, В. Г. 1977. Исследования в бассейне среднего течения Северского Донца. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1976 года*. Москва: Наука, с. 355.

1978

Krotova, A. 1978/79. Govorukha. In: *Early Man News. Newsletter for Human Palocology*. Tübingen, p. 33–34.

1979

Кротова, А. А. 1979. Исследования позднего палеолита в Северо-Восточном Приазовье. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1978 года*. Москва: Наука, с. 351–352.

Братченко, С. Н., Гершкович, Я. П., Константиnescу, Л. Ф., Кротова, А. А., Левченко В. Н., Панибудьласка, Т. В., Швецов, М. Л., Шкарбан, А. С. 1979. Раскопки курганов в Северо-Восточном Приазовье. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1978 года*. Москва: Наука, с. 308–309.

1980

Кротова, А. А. 1980. Новые данные о позднем палеолите Северного Приазовья. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР*. Днепропетровск, Украина, апрель 1980. Днепропетровск: (б. и), с. 30–31.

Кротова, О. О. 1980. Пізньопалеолітична пам'ятка поблизу с. Говорука на Лугані. *Археологія*, 33, с. 53–60.

1983

Кротова, А. А. 1983. Раскопки позднепалеолитической стоянки у с. Федоровка. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1981 года*. Москва: Наука, с. 276.

1984

Кротова, О. О. 1984. Пізньопалеолітична стоянка поблизу с. Куйбишеве в Приазов'ї. *Археологія*, 45, с. 47–61.

Кротова, А. А. 1984. Новые кремнеобрабатывающие мастерские эпохи палеолита на Северском Донце. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы каменного века на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 43–51.

1986

Кротова, А. А. 1986. К вопросу об интерпретации Амвросиевского костяка. В: Андриенко, В. П. (ред.). *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе*. Тезисы научно-практического семинара. Донецк: (б. и), с. 14–15.

Кротова, А. А. 1986. Исследования на Северском Донце и в Приазовье. В: Шилов, В. П. (ред.). *Археологические открытия 1984 года*. Москва: Наука, с. 256–257.

1987

Кротова, А. А. 1987. О соотношении культурно-исторических регионов и хозяйственно-культурных типов позднего палеолита в бассейне Северского Донца и в Северо-Восточном Приазовье. В: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе*. Тезисы докладов областного научно-практического семинара. Донецк, Украина, 23–24 апреля 1987. Донецк: (б. и), с. 19–20.

1988

Кротова, А. А. 1988. Исследования в Амвросиевке. В: Шилов, В. П. (ред.). *Археологические открытия 1986 года*. Москва: Наука, с. 298.

Кротова, О. О. 1988. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи. *Археологія*, 64, с. 1–11.

1989

Кротова, А. А. 1989. Поздний палеолит Донбасса и Приазовья. В: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе*. Тезисы докладов областного научно-практического семинара. Донецк, Украина, 19–21 апреля 1989. Донецк: (б. и), с. 8–11.

Кротова, А. А., Коен, В. Ю., Евтушенко, А. И. 1989. Опыт изучения кремнеобрабатывающего производства позднелпалеолитической стоянки Ямы (по результатам планиграфического исследования). В: Бибииков, С. Н. (ред.). *Каменный век: памятники, методика, проблемы*. Киев: Наукова думка, с. 125–135.

1990

Кротова, А. А. 1990. Об одном из аспектов изучения кремневого инвентаря позднелпалеолитических памятников. В: Неприна, В. И. (ред.). *Каменный век на территории Украины. Некоторые аспекты хозяйства и этнокультурных связей*. Киев: Наукова думка, с. 81–90.

Кротова, А. А. 1990. Новые данные по датировке Амвросиевского костяка бизонов. В: Оленковский, Н. П. (ред.). *Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья*. Тезисы докладов юбилейной конференции. К 100-летию основания Херсонского музея древностей. Херсон, Украина, октябрь 1990. Ч. I. Херсон: (б. и), с. 17–18.

1992

Кротова, А. А. 1992. Структура позднелпалеолитических памятников бассейна Северского Донца. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 206, с. 68–72.

1993

Кротова, О. О. 1993. Другий симпозиум палеолітознавців. *Археологія*, 1, с. 155–156.

Кротова, О. О., Сніжко, І. А. 1993. Сліди утилізації мисливської здобичі в Амвросіївці. *Археологія*, 4, с. 72–84.

1994

Кротова, О. О. 1994. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту. *Археологія*, 1, с. 19–31.

Кротова, А. А. 1994. Позднелпалеолитические охотники на бизонов Северного Причерноморья. *Археологический альманах*, 3, с. 151–160.

1995

Krotova, A. A. 1995. Chronostratigraphie du Paléolithique Supérieur des Steppes d'Azov et de la Mer Noire. *Paleo-Supplement*, 1, p. 227–233.

Krotova, A. A. 1995. The Upper Palaeolithic of the Azov–Black Sea Steppes. In: *TERRA NOSTRA*, Schriften der Alfred-Wegener-Stiftung, 2/95, XIV internationaler congress INQUA, Abstracts, Berlin, p. 147.

Krotova, A. A. 1995. The Upper Paleolithic Bison Hunters: Amvrosievka. In: *Le bison: gibier et moyen de subsistance des hommes du Paléolithique aux Paléindiens des Grandes Plaines*. International meeting on bison subsistence through time: from palaeolithic to paleoindian times. Resumes de Communications, Toulouse, France, 6–10 juin 1995, Toulouse, p. 32–33.

Кротова, А. А., Колесник, А. В., Герасименко, Н. П., Белан, Н. Г. 1995. Позднеплейстоценовое палеонтологическое местонахождение у г. Антрацита Луганской обл. *Археологический альманах*, 4, с. 7–14.

1996

Кротова, О. О. 1996. Амвросіївка. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Словник-довідник з археології*. Київ: Наукова думка, с. 11–12.

Кротова, О. О. 1996. Федорівка. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Словник-довідник з археології*. Київ: Наукова думка, с. 293.

Кротова, О. О. 1996. Ями. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Словник-довідник з археології*. Київ: Наукова думка, с. 311.

Кротова, О. О. 1996. Янісоль. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Словник-довідник з археології*. Київ: Наукова думка, с. 313–314.

Кротова, А. А., Снежко, І. А. 1996. Кости бизонов со следами древних изломов из Амвросиевки, Донбасс. *Археологический альманах*, 5, с. 139–146.

Кротова, О. О., Ступак, Д. В. 1996. Планіграфія та технологія обробки кременю пізньопалеолітичної стоянки Федорівка. *Археологія*, 3, с. 60–73.

Krotova, A. A. 1996. Amvrosievka New AMS Dates For An Unique Bison Kill Site In The Ukraine. *Prehistoire Europeenne*, 9, p. 357–362.

1997

Кротова, О. О. 1997. Стоянка мезо-неолітичного часу біля селища Нагірний Луганської області. В: Манько, В. А. (ред.). *Древности Подонцовья*. Луганск: Осирис, с. 27–29.

Кротова, А. А. 1997. Новые позднелолитические местонахождения Юго-Востока Украины. *Археологический альманах*, 6, с. 65–84.

1998

Кротова, О. О. 1998. Дослідження Амвросіївської пізньопалеолітичної стоянки. В: Козак, Д. Н., Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр.* Київ: ІА НАН України, с. 87–89.

1999

Кротова, О. О. 1999. Крем'яний інвентар Амвросіївського кістковища бізонів. В: Оленковський, М. П., (ред.). *Археологічна збірка Херсонської обласної державної інспекції охорони пам'яток*, 1. Херсон: Придніпров'я, с. 122–131.

Кротова, А. А. 1999. Связи позднелолитического населения бассейна Северского Донца и Костенковско-Борщевского района. В: Синицын, А. А. (ред.). *Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы*. Тезисы докладов международной конференции, посвященной 120-летию открытия палеолита в Костенках. Санкт-Петербург, РФ, 15–19 ноября 1999. Санкт-Петербург: (б. и), с. 33–34.

Krotova, A. A. 1999. The Upper Paleolithic Bison Hunters: Amvrosievka. In: Brugal, F. David, J. G. Enloe, J. Jaubert (eds.). *Le bison: Gibier et moyen de subsistance des hommes du Paléolithique aux Paléindiens des Grandes Plaines*. Actes du colloque international, Toulouse, France, 6–10 juin 1995. Toulouse: APDCA–Antibes, p. 334–341.

2000

Кротова, А. А. 2000. Синхронизация технокомплексов позднего палеолита в Северном Причерноморье. *Археологический альманах*, 9, с. 89–98.

Кротова, О. О. 2000. Граветтоїдні комплекси Північного Причорномор'я, *Археологія*, 2, с. 30–37.

2001

Кротова, О. О. 2001. Амвросіївська стоянка і кістковище бізонів. В: Дзюба, І. М., Жуковський, А. І. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. Т. 1, Київ: Поліграфкнига, с. 429.

2002

Кротова, О. О. 2002. Господарсько-побутовий комплекс та проблеми вивчення структури пізньопалеолітичних пам'яток. *Археологія*, 1, с. 24–31.

Кротова, О. О. 2002. Хронологія і періодизація верхньопалеолітичних пам'яток степової зони Східноєвропейської рівнини. *Записки наукового товариства імені Шевченка*, ССXLIV, с. 26–43.

Кротова, А. А. 2002. Связи позднелолитического населения бассейна Северского Донца и Центра Восточно-Европейской равнины. В: Синицын, А. А., Сергин, В. Я., Хоффекер, Дж. Ф. (ред.). *Костенки в*

контексте палеолита Евразии. Вып. 1: Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. Исследования, 1; Труды Костенковской экспедиции ИИМК РАН, XI. Санкт-Петербург: (б. и), с. 68–80.

Кротова, О. О. 2002. Про сезон використання стоянок пізньопалеолітичними мисливцями на бізонів Північного Причорномор'я. В: Крижицький, С. Д. (ред.). *Сучасні проблеми археології*. Київ: ІА НАН України, с. 111–113.

2003

Кротова, О. О. 2003. Визначення сезону використання Амвросіївського кістковища бізонів. *Кам'яна доба України*, 2, с. 75–81.

Кротова, О. О. 2003. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту. *Кам'яна доба України*, 4, с. 183–198.

Кротова, О. О. 2003. Продовження дослідження Амвросіївської верхньопалеолітичної стоянки. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр.* Київ: Шлях, с. 141.

2004

Кротова, О. О. 2004. П. П. Єфименко, О. М. Рогачов та принципи періодизації пізнього палеоліту Східної Європи (історіографічний нарис). *Кам'яна доба України*, 5, с. 23–33.

Кротова, А. А., Пашкевич, Г. А. 2004. Верхнепалеолитическая стоянка Говоруха и ее палинологическая характеристика. *Кам'яна доба України*, 5, с. 217–224.

Кротова, О. О., Нужний, Д. Ю., Кракало, І. В. 2004. Мозолівське місцезнаходження доби каменю на Полтавщині. *Кам'яна доба України*, 5, с. 204–208.

2005

Кротова, О. О. 2005. Велика Акаржа. В: Дзюба, І. М. та ін. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*. Т. 4. Київ: (б. в), с. 192.

Кротова, О. О. 2005. Поселенські стратегії пізньопалеолітичних мисливців азово-чорноморських степів (до історіографії проблеми). *Кам'яна доба України*, 7, с. 61–68.

Кротова, О. О., Сніжко, І. А., Логвиненко, В. М. 2005. Дослідження Амвросіївської стоянки (1998–2004). В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні в 2003-2004 роках*. Запоріжжя: Дике поле, с. 194–197.

2006

Кротова, О. О. 2006. Кістки бізонів зі слідами діяльності людини з Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу. В: Санжаров, С. М. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 5, Луганськ: Видавництво СХУ ім. В. Даля, с. 6–14.

Кротова, О. О. 2006. Школа польових досліджень С. Н. Братченка. В: Санжаров, С. М. (ред.). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 6, Луганськ: Видавництво СХУ ім. В. Даля, с. 8–9.

Кротова, О. О. 2006. Говоруха. В: Дзюба, І. М. та ін. (ред.). *Енциклопедія сучасної України*, Т. 6, Київ: (б. в), с. 10.

Кротова, О. О., Старкін, А. В., Логвиненко, В. М., Сніжко, І. А., Грибченко, Ю. М., Куренкова, О. І. 2006. Дослідження Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні в 2004-2005 роках*. Київ–Запоріжжя: Дике поле, с. 247–249.

Кротова, А. А. 2006. Костяной инвентарь Амвросиевского верхнепалеолитического комплекса. В: Прокофьев, В. И. (ред.). *Деснянские древности*, IV, Брянск: Издательство Клиновской городской типографии, с. 95–102.

2007

Кротова, О. О. 2007. Знаряддя з різних порід каменю на епіграветтських стоянках Північно-Східного Приазов'я. В: Пригарин, А. А. (ред.). *Человек в истории и культуре*. Одесса; Терновка: Друк, с. 46–51.

Кротова, О. О. 2007. Кістяні знаряддя Амвросіївського епіграветтського комплексу. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, CCLIII, с. 559–569.

Кротова, О. О. 2007. Пізній палеоліт (карта № 2). В: Руденко, Л. Г. (ред.). *Національний Атлас України*. Київ: ДНВП «Картографія», с. 59.

Нужний, Д. Ю., Кротова, О. О. 2007. Мисливська металеві зброя з Амвросіївського кістковища. *Кам'яна доба України*, 10, с. 92–101.

Кротова, О. О., Логвиненко, В. М., Сніжко, І. А., Джулієн, М.-А., Палієнко, С. В., Зайцев, В. О. 2007. Дослідження Амвросіївської стоянки у 2007 р. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2006-2007*. Київ: ІА НАН України, с. 185–187.

2008

Кротова, О. О. 2008. Крем'яний інвентар Амвросіївської стоянки (дослідження 1998-2005 років). *Археологический альманах*, 19, с. 171–188.

Кротова, О. О., Сніжко, І. А., Логвиненко, В. М. 2008. Нові дані щодо обробки мисливської здоби на Амвросіївській стоянці. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні. (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомішль)*. Київ: Корвін-Пресс, с. 42–50.

Krotova, O. 2008. Amvrosievka, Epigravettian site of Bison Hunters: Archaeological context. In: *Interactions Hommes-Environnement au Paléolithique supérieur récent en Ukraine*. Colloque International du Programme ANR Mammouth. Programme et Resumes. Paris, France, 3–4 décembre 2008. Paris, p. 40.

Julien, M.-A., Krotova, A. 2008. Preliminary Results of a new zooarchaeological study at Amvrosievka (Ukraine). *Археологический альманах*, 19, с. 189–200.

Julien, M.-A., Drucker, D., Martin, H., Krotova, O. & Bocherens, H. 2008. Palethnographical and Palaeoethological reconstructions of the Epigravettian site of Amvrosievka: New Archaeozoological, Incremental and Biogeochemical results. In: *Interactions Hommes-Environnement au Paléolithique supérieur récent en Ukraine*. Colloque International du Programme ANR Mammouth. Programme et Resumes. Paris, France, 3–4 décembre 2008. Paris, p. 41.

2009

Кротова, А. А. 2009. Хранение продуктов и адаптация обществ эпиграветтских охотников Восточной Европы. В: Васильев, С. А., Кулаковская, Л. В. (ред.). *С. Н. Бибииков и первобытная археология*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 129–140.

2010

Кротова, О. О. 2010. Пам'ятка верхньопалеолітичних мисливців на бізонів (до інтерпретації Амвросіївського кістковища). *Кам'яна доба України*, 13, с. 159–168.

Кротова, О. О., Сніжко, І. А., Грибченко, Ю. М. 2010. Дослідження Амвросіївської стоянки в 2009 р. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ; Луцьк: ІА НАН України, с. 244–245.

Julien, M.-A., Drucker, D., Bocherens, H., Burke, A., Patou-Mathis, M., Krotova, A. 2010. Steppe bison paleobiology through the scope of stable isotopes and zooarchaeology. In: *EGU General Assembly 2010. Geophysical Research Abstracts*, 12, Vienna, Austria, 2–7 may 2010. Vienna, p. 12470.

Julien, M.-A., Burke, A., Patou-Mathis, M., Krotova, A. 2010. Bison hunting in Eastern Europe during the Upper Palaeolithic: the site of Amvrosievka (Ukraine). In: *XI International Council for Archaeozoology (ICAZ) International Meeting*, Paris, France, 23-28 august 2010, Abstracts, Paris, p. 159–160.

2011

Кротова, О. О. 2011. Житлові території верхньопалеолітичних пам'яток азово-чорноморських степів. *Кам'яна доба України*, 14, с. 36–42.

Кротова, О. О. 2011. Культурно-хронологічне членування епіграветтських пам'яток азово-чорноморських степів. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 5 (7), с. 46–50.

2012

Кротова, О. О., 2012. До 80-річчя Валентини Іванівни Непріної. *Археологія*, 1, с. 140–141.

Julien, M.-A., Bocherens, H., Burke, A., Drucker, D., Patou-Mathis, M., Krotova, O., Péan, S. 2012. Were European steppe bison migratory? 18O, 13C and Sr intra-tooth isotopic variations applied to a palaeoethological reconstruction. *Quaternary International*, 271, p. 106–119. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2012.06.011>

2013

Кротова, О. О. 2013. Пам'яті Валентини Іванівни Непріної. *Археологія*, 4, с. 142.

2015

Кротова, О. О. 2015. Непріна (Митрофанова) Валентина Іванівна. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014*. Київ: ВД АДЕФ-Україна, с. 532–533.

2016

Кротова, О. 2016. Культурні адаптації верхньопалеолітичних мисливців Азово-Чорноморських степів.

В: Шидловський, П. С. (ред.). *Людина і ландшафт: географічний підхід в первісній археології*. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Київ, Україна, 3–5 лютого 2016. Київ: Стародавній світ, с. 48–49.

Krotova, O., Snizhko, I., Logvynenko, V. 2016. Bison Utilization at the Amvrosievka Campsite, Ukraine. In: Kornfeld, M., Huckel, B. B. (eds.) *Stones, Bones and Profiles. Exploring Archaeological Context, Early American Hunter-Gatherers, and Bison*. Boulder: University Press of Colorado, p. 391–409.

<https://doi.org/10.5876/9781607324539.c013>

Soubrier, J., Gower, G., Chen, K., Richards, S. M., Llamas, B., Mitchell, K. J., Ho, S. Y. W., Kosintsev, P., Lee, M. S. Y., Baryshnikov, G., Bollongino, R., Bover, P., Burger, J., Chivall, D., Crégut-Bonnoure, E., Decker, J. E., Doronichev, V. B., Douka, K., Fordham, D. A., Fontana, F., Fritz, C., Glimmerveen, J., Golovanova, L. V., Groves, C., Guerreschi, A., Haak, W., Higham, T., Hofman-Kamińska, E., Immel, A., Julien, M.-A., Krause, J., Krotova, O., Langbein F., Larson, G., Rohrlach, A., Scheu, A., Schnabel, R. D., Taylor, J. F., Tokarska, M., Tosello, G., Plicht van der, J., Loenen van, A., Vigne, J.-D., Wooley, O., Orlando, L., Kowalczyk, R., Shapiro, B. & Cooper, A. 2016. Early cave art and ancient DNA record the origin of European bison. *Nature Communications*, 7, p. 1–7.

<https://doi.org/10.1038/ncomms13158>

Immel, A., Le Cabec, A., Bonazzi, M., Herbig, A., Temming, H., Schuenemann, V. J., Bos, K. I., Langbein, F., Harvati, K., Bridault, A., Pion, G., Julien, M.-A., Krotova, O., Conard, N. J., Münzel, S. I., Drucker, D. J., Viola, B., Hublin, J.-J., Tafforeau, P. & Krause, J. 2016. Effect of X-ray irradiation on ancient DNA in sub-fossil bones — Guidelines for safe X-ray imaging. *Scientific Reports*, 6, p. 1–14. <https://doi.org/10.1038/srep32969>

2017

Кротова, О. О. 2017. Адаптації верхньопалеолітичних мисливців Азово-Чорноморських степів. *Vita Antiqua*, 9, с. 107–116.

Кротова, О. О. 2017. Планіграфія розташування кістяних виробів на Амвросіївській стоянці. *Кам'яна доба України*, 17–18, с. 66–78.

Кротова, О. О., Ступак, Д. В. 2017. Дмитро Юрійович Нужний. Життєвий і творчий шлях. *Кам'яна доба України*, 17–18, с. 6–15.

2018

Кротова, О. О. 2018. Сезони використання Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. *Eminak*, 3 (23), с. 84–88.

Кротова, О. О. 2018. Кістяні знаряддя праці Амвросіївської стоянки (виготовлення, використання, просторовий аналіз). В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд*. Програма роботи та анотації доповідей. Ніжин, Україна, 23–25 листопада 2018 р. Київ: ІА НАН України, с. 69–70.

Кротова, О. О., Сніжко, І. А. 2018. До відкриття Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. В: *Проблеми історії та археології України*.

Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції, до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом. Харків, Україна, 14–15 грудня 2018 р. Харків: (б. в), с. 11–12.

Kitagawa, K., Julien, M.-A., Krotova, O., Bessudnov, A. A., Sablin, M. V., Kiosak, D., Leonova, N., Plohenko, B., Patou-Mathis, M. 2018. Glacial and post-glacial adaptations of hunter-gatherers: Investigating the late Upper Paleolithic and Mesolithic subsistence strategies in the southern steppe of Eastern Europe. *Quaternary International*, 465, p. 192–209.

<https://doi.org/10.1016/j.quaint.2017.01.005>

Kitagawa, K., Julien, M.-A., Bessudnov, A., Bessudnov, A., Krotova, O., Rivals, F., Sablin, M. V., Patou-Mathis, M., 2018. Zooarchaeological record of the last hunter-gatherers of the steppe region of Eastern Europe. In: *UISPP XVIIIth Congress. Session XVII: The Upper Palaeolithic research in Central and Eastern Europe*. Book of the Session abstract. Paris, p. 86.

2019

Кротова, О. О. 2019. Історія дослідження верхнього палеоліту басейну Сіверського Дінця. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, Серія «Історія», 54, с. 53–62.

Кротова, О. О. 2019. Кістяні знаряддя виробничо-побутового призначення Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 149–158.

Кротова, О. О. 2019. Амвросіївське кістковище бізонів та особливості його використання. В: Залізняк, Л. Л., Потехіна, І. Д. (ред.). *Від палеоліту до козацької України*. Анотації Міжнародної конференції до 100-літнього ювілею Д. Я. Телегіна. Київ, Україна, 21–23 листопада 2019. Київ: Видавець Олег Філюк, с. 68–69.

Кротова, О. О., Сніжко, І. А. 2019. Історія дослідження Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. *Археологія*, 3, с. 113–125.

<https://doi.org/10.15407/archaeologyua2019.03.113>

2020

Кротова, О. О. 2020. Амвросіївський комплекс. В: Локтев, В. М. (ред.). *Велика українська енциклопедія*. Т. 2. Київ: Енциклопедичне видавництво, с. 277–278. URL: <https://vue.gov.ua/> (дата звернення: 7.10.2022).

Кротова, О. О. 2020. Історія дослідження верхньопалеолітичних пам'яток півдня України. *Eminak*, 1(29), с. 9–32. [https://doi.org/10.33782/eminak2020.1\(29\).376](https://doi.org/10.33782/eminak2020.1(29).376)

Кротова, О. О. 2020. Амвросіївське кістковище бізонів та особливості його використання. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 134–150.

<https://doi.org/10.37445/adu.2020.04.10>

Кротова, О. О., Сніжко, І. А. 2020. Епіграфет басейну середньої течії Сіверського Дінця. В: Д'ячков, С. В. (ред.). *Проблеми історії та археології України. Тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 215-річчю Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Харків, Україна, листопад, 2020. Харків: ТОВ «НТМТ», с. 14.

2021

Кротова, О. О. 2021. Епіграветські пам'ятки яні-сольського типу півдня України. *Кам'яна доба України*, 21, с. 133–144.

Кротова, О. О. 2021. Елементи індустрії мізинського типу у верхньому палеоліті Східної України. В: Прищепа, Б. А. (ред.) *Археологічні зошити з Пересопниці*, 8. Пересопниця; Рівне: ПП «Формат-А», с. 48–62.

2022

Кротова, О. О. 2022 Амвросіївка — пам'ятка палеолітичних мисливців на бізонів. В: Гершкович, Я. П., Гречко, Д. С. (відп. ред.). *Археологія України за роки Незалежності*. Київ: ІА НАН України, с. 58–65.

Упорядкував Д. В. Ступак

Кротова О. О.*

СТРАТЕГІЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНОГО ПОЛЮВАННЯ НА БІЗОНІВ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ МИСЛИВЦІВ СТЕПІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Krotova O. O.

STRATEGY OF SPECIALIZED HUNTING FOR BISONS OF THE UPPER PALAEOLITHIC HUNTERS OF STEPPES OF SOUTHERN UKRAINE

У статті представлено реконструкцію стратегії спеціалізованого полювання на бізонів верхньопалеолітичних мисливців степів півдня материкової України часу максимального похолодання останнього льодовиків'я (LGM) на базі використання етноархеологічної моделі спеціалізованого полювання на бізонів північноамериканських мисливців та комплексного аналізу матеріалів відповідних пам'яток регіону.

Ключові слова: верхній палеоліт, мисливці на бізонів, етноархеологічна модель, південна Україна.

1. Вступ

1.1. Історіографія проблеми

До постановки проблеми специфіки господарства, способу життя та культури верхньопалеолітичних мешканців степової зони Східноєвропейської рівнини та перших спроб її вирішення у 1960-і роки були причетні відомі археологи П. П. Єфименко і П. Й. Борисковський, які пояснювали специфіку господарських занять (полювання на бізонів) та способу життя (бродячі групи мисливців) пізньопалеолітичного населення особливостями природної обстановки регіону (Єфименко 1960; Борисковский, Праслов 1964).

У той же час С. М. Бібіков і В. М. Массон поставили питання дослідження господарської діяльності як одного із компонентів системи стародавніх суспільств на рівні палеоекономічного моделювання. Такий підхід передбачав реконструкцію соціально-економічної системи давніх суспільств на основі використання серії різних джерел, перш за все, археологічних, палеонтологічних, палеогеографічних даних та залучення етнографічних аналогів (Бібіков 1969; Массон 1971).

Незабаром до характеристики господарської специфіки регіону на базі міждисциплінарних досліджень (природно-господарська степова зона) долучилися як палеогеографи (Степанов 1973; Долуханов, Пашкевич 1977) так і археологи (Смирнов 1974; Гладких 1977).

У 1960-1970-ті роки М. Д. Гвоздовер (1964, 1974) та Г. В. Григор'єва (1968) заперечували специфіку особливої степової зони мисливців на бізонів. Пізніше їх точку зору підтримали Є. О. Миньков (1991), Н. Б. Леонова (Леонова и др. 2006) і Б. Г. Плохенко (2015).

З кінця 1980-х і впродовж 1990—2000-х років, паралельно зі зростанням джерелознавчої бази

та залученням специфічних методологічних підходів до її аналізу, дослідники характеризували особливості господарства верхньопалеолітичних мешканців степової зони прильодовикової Європи завдяки виділенню розроблених радянськими етнографами господарсько-культурних типів (ГКТ). Л. Л. Залізняк, узагальнивши опубліковані на той час конкретні дані і реконструкції представив характеристику ГКТ степових мисливців на бізона та коня і розробив його локальні та хронологічні варіанти, характерні в цілому для степових територій північної півкулі (Залізняк 1990; 1998).

Дослідники також вивчали окремі аспекти господарства степових мисливців — промисел бізонів (Краснокутський 1992а, б; 1999; Krasnokutsky 1996) та способи утилізації мисливської здобичі (Сніжко 2001). Вони досліджували специфіку верхнього палеоліту окремих територій у межах степової України — Побужжя, Північно-Західного Надчорномор'я, торкаючись при цьому проблем культури та господарства його населення (Станко 1996, 1999; Станко и др. 1989; Смольянинова 1990).

І. В. Сапожников, який узагальнив матеріали основних степових пам'яток з точки зору концепції природно-господарської області (ПГО) П. М. Долуханова, вважав, як і більшість дослідників на той час, можливим існування в регіоні мисливського промислу бізонів упродовж якщо не всього верхнього палеоліту то значної його частини (Сапожников 1992, 1995, 2003).

Детальний аналіз та узагальнення археологічних і палеонтологічних матеріалів близько 40 основних пам'яток азово-чорноморських степів, даних їх абсолютного і відносного датування та палеогеографічних реконструкцій епохи пізнього плейстоцену, а також застосування деяких міждисциплінарних методологічних підходів дозволили уточнити характер адаптації мисливців-збирачів регіону до природних умов на різних хронологічних етапах доби верхнього палеоліту та визначити можливий час існування стратегії спеціалізованих мисливців на бізонів у регіоні синхронний пізньовалдайському холодному максимуму (Кротова 1988, 1994, 2013).

* КРОТОВА Олександра Олександрівна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України; просп. Володимира Івасюка, 12, м. Київ, 04210, Україна; ORCID: 0000-0003-0299-7628; okrotova@ukr.net

1.2. Степи південної України. Природні умови максимуму похолодання останнього льодовиків'я (LGM)

Степи материкової Південної України відносяться до східноєвропейської зони степів, яка є західною частиною найбільшої на земній кулі степової екосистеми Євразійського материка, що простяглася із заходу на схід більш ніж на 7000 км від Молдови до Забайкалля, сягаючи по ширині від 150 — 4400 км на заході і до 600 — 1150 км — на сході (Борисов 1975; Мордкович 1982).

Східноєвропейська зона степів займає південну частину Східноєвропейської рівнини з переважно рівнинним рельєфом (Азово-Причорноморська низина, Нижньодонецька і Придонецька рівнини, Донецько-Дніпровська западина), на фоні якого виділяються ділянки підвищень (Середньодніпровська і Приазовська височини, Донецький кряж та південні відроги Середньоруської височини), що сягають у висоту здебільшого до 200 — 300 м над рівнем моря (Бондарчук 1959).

Природні умови на території Східноєвропейської рівнини упродовж пізньовалдайського часу (від 24 до 13—14 тис. років тому) дослідники характеризують як період розвитку перигляціальних умов із найбільш континентальним кліматом у порівнянні з іншими відтинками валдайської льодовикової епохи. В цілому, для нього було характерне домінування відкритих ландшафтів перигляціального степу зі збереженням лісової рослинності лише в долинах річок і балок та інтенсивним накопиченням лесових відкладів. У результаті зниження рівня Чорного моря майже на 100 м та висихання Азовського моря були осушені значні території сучасного мілководного берегового шельфу, які перетворилися в алювіальні рівнини (Величко, Халчева 1982; Величко і др. 1999; Щербakov 1982).

Українські палеогеографи виділяють етапи ґрунто- і лесоутворення на території України за доби плейстоцену, і, пов'язуючи їх із теплими та холодними етапами розвитку природних умов співставляють з певними ізотопними стадіями цієї епохи. Бузький (bg) етап (27000—18000 років тому) формування потужного (12—18 м) горизонту лесу вони корелюють із першою стадією валдайського зледеніння та з OIS 2 (Герасименко 2004, 2010).

У нижній та верхній частинах лесових відкладів бузького горизонту простежуються ембріональні (ініціальні) поховані ґрунти, що свідчить про короткочасні потепління. У цей час на півдні України переважали близькі до перигляціальних ландшафти із домінуванням ксеротичної полиново-лебедової за участі злакових рослинністю зі слідами зростання посушливості клімату в кінці етапу (Сиренко, Турло 1986; Герасименко 2004, 2010).

Для цього горизонту дослідники реконструюють найбільш суворі та континентальні природні умови, характерні для максимального похолодання під час останнього зледеніння, співставляючи його з відповідними горизонтами інших геостратиграфічних схем (Rousseau et al. 2001). Дослідники вказують на широке поширення в період від 24 до 10 тис. років тому, холодних степів, на півночі

України — перигляціальних, на півдні — ксеротичних (Степанчук та ін. 2013).

Результатом зростання континентальності клімату, поширення гіперзональних відкритих просторів та деградації лісової зони були слабо виражена зональність фауни крупних ссавців, змішаність її складу у різних зонах, проникнення далеко на південь тундрових видів та інтенсивні міграції тварин у пізньому плейстоцені на території Європи.

Все ж, південну частину Східноєвропейської рівнини дослідники виділяють як зону, серед мешканців якої види, характерні для відкритих, степових просторів домінували (бізон), або були присутні (кінь, сайга, баран). Специфіку складу фауни степової зони того часу, на відміну від сучасного, визначали такі тундрові види як північний олень і песець. Інколи зустрічалися також рештки мамонта і лісових чи близьких до них видів (благородний олень, бурий ведмідь, вовк, заєць) (Маркова 1982; Алексеева 1990; Барышников, Маркова 2009).

Степова зона Східної Європи за доби верхнього палеоліту, як зазначила Н. Г. Білан, була ареалом мешкання типових представників відкритих ландшафтів — *Bison priscus mediator* Hilz, синонімом якого є *Bison priscus deminutus* Gromova, пристосованих до харчування жорстким трав'яним кормом (Krotova, Belan 1993, p. 137—138).

1.3. Метод реконструкції

Метод реконструкції стратегії спеціалізованого полювання на бізонів верхньопалеолітичних мисливців степів Південної України базується на «реконструкції первісності через етноархеологічне моделювання» (Залізняк 1998, с. 60—62), теоретичне обґрунтування якої належить В. Ф. Кабо (1979). Процес реконструкції включає етапи: визначення моделі господарської адаптації; побудову етноархеологічної моделі; проекцію отриманої моделі в минуле (Залізняк 1998, с. 61).

Нижче зроблено спробу представити узагальнену етноархеологічну модель стратегії спеціалізованого полювання на бізонів та виконану на її основі реконструкцію стратегії спеціалізованого полювання на бізонів верхньопалеолітичних мисливців степів Південної України під час максимуму пізньовалдайського похолодання — стадіалу останнього зледеніння (LGS).

2. Етноархеологічна модель стратегії спеціалізованого полювання на бізонів первісних мисливців

Узагальнена етноархеологічна модель стратегії спеціалізованого полювання на бізонів первісних мисливців має включати основні риси розроблених американськими дослідниками етнографічної та етноархеологічної моделей стратегій північноамериканських мисливців на бізонів кінця плейстоцену — початку голоцену Великих рівнин.

Територія Великих рівнин Північної Америки, що простяглася у її західній частині на 4000 км у меридіальному напрямку від провінцій Альберта і Саскачеван (Канада) на півночі до штатів Арізона, Нью-Мексіко і Техас (США) на півдні являють

собою передгірне плато Кордільєр. Для її сучасного рельєфу характерні еродовані плато із врізаними долинами та розвиненими системами балок. Розповсюджені покривні суглинки, леси, подекуди — піщані дюни, вкриті сухими степами. У центральній частині сучасних Великих рівнин (Високі рівнини) домінують різнотравно-ковилові степи, які, приблизно, поділяються сотим меридіаном на короткотравні (у західній частині) та високотравні (у східній частині). У південній частині Великих рівнин домінує убога ксерофітна рослинність на каштанових ґрунтах.

У пізньому плейстоцені після 11 тис. років тому для Високих рівнин були характерні прерії, а для південної частини Великих рівнин — трав'янисті степи із острівками деревної рослинності. У складі великих трав'янистих після вимирання мамонта близько 10,5 — 11,0 тис. р. т. головну роль для існування давніх людей став відігравати бізон (*Bison bison antiquus*), рештки якого на території Великих рівнин зустрічаються як на пізньоплейстоценових так і доісторичних пам'ятках мисливців на бізонів (Frison 1978, 1991; Reher 1977; Васильєв 2004; Kornfeld et al. 2010; La Belle 2012).

2.1. Колективні загінні полювання

Згідно етнографічних та етноархеологічних даних основою мисливської стратегії логістично організованих спеціалізованих мисливців на бізонів були великі колективні загінні полювання. Вони дозволяли створювати значні запаси продуктів харчування і досить тривалий час мешкати разом відносно великим колективам людей, які могли у цей період вести активне соціальне життя.

Інформацію про методи організації та проведення великих колективних полювань на бізонів надають, перш за все, етнографічні джерела — як письмові свідчення європейських мандрівників, які спостерігали полювання піших «до контактних» індіанських мисливців на бізонів Великих Рівнин Північної Америки, так і спогади туземних інформаторів, записаних американськими дослідниками. Відомі також реконструкції таких полювань палеоіндіанських пізньоплейстоценових мисливців, згідно археологічних та етнографічних даних. Важливими є дані про організацію колективних загінних полювань — конкретні способи загону бізонів, розміри груп учасників, визначення періодичності таких полювань та інтервалів між ними на одних і тих самих місцях забою, сезони їх проведення, активізація соціального життя, тощо (Wheat 1972; Kehoe 1973, 1999; Frison 1991, 2004; Frison and Stanford 1982; Frison and Todd 1987; Todd 1991; Stanford 1999; Kornfeld et al. 2010; Carlson, Bement 2013).

У процесі підготовки загінного полювання велике значення мали, перш за все, знання топографічних особливостей місцевості та поведінки тварин, що дозволяло вибрати зручну для загону тварин природну пастку. Згідно топографічних ознак і способів забою тварин відомі на Великих Рівнинах індіанські та палеоіндіанські місця колективних загінних полювань на бізонів дослідники розподі-

ляють на два основні типи — «рівчакові пастки» («arroyo traps») та «скидання» («jumps») (Kehoe 1973; Frison 2004; Carlson, Bement 2013).

2.1.1 «Рівчакова пастка» («arroyo trap»)

Одним із ранніх методів загінних полювань на бізонів на Великих рівнинах дослідники вважають «рівчакову пастку». Для організації цього способу полювання, зазвичай, використовували сухий рівчак, у межах якого водні потоки призвели до формування стрімких берегів та верхів'я, тобто, природної пастки, у якій мисливці могли гнати тварин вгору по течії аж до здатного стримати їх стрімкого верхів'я, де і відбувався забій. Важливими умовами є його розташування неподалік від пасовиська зі стадом бізонів та специфічний тип ландшафту (рівчак зі стрімкими бортами та верхів'ям), що, практично, не потребував штучних модифікацій (Frison 2004; Kornfeld et al. 2010; Carlson, Bement 2013; Bement, Carter 2016).

Деякі найбільш давні «рівчакові пастки» Північної Америки датуються часом Кловіс та Фолсом. Однією із них вважають стоянку Муррей Спрінгс (Murray Springs site), яка датується близько 11000 років тому (Haynes 1993) у штаті Арізона, де мисливці часу Кловіс використали «рівчакову пастку» для полювання на бізонів (Frison 1991, 2004).

Яскравим прикладом групи пам'яток часу Кловіс та Фолсом з використанням рівчакових пасток є комплекс Беавер Рівер (Beaver River complex) на північному заході штату Оклахома. Він включає три розташованих в кількох сотнях метрах одне від одного місць забою (від 10 до >20 бізонів кожне). Це були «рівчакові пастки» (дві з них багатощарові) на річці Беавер, у які мисливці часу Кловіс (Jake Bluff site) та пізніше — Фолсом (Cooper and Badger Hole sites) «...упродовж 500 радіовуглецевих років...» (близько 10800—10300 років тому) неодноразово загнали групи бізонів із долини річки у короткі притоки — рівчаки зі стрімкими верхів'ями. Усі полювання проходили у кінці літа — на початку осені (Carlson, Bement 2013, р. 94—96; Bement, Carter 2016, р. 307—308).

Дж. Фрізон навів приклади кількох палеоіндіанських та більш пізніх «рівчакових пасток», розташованих у штаті Вайомінг. На пам'ятці Егейт Бейсін (Agate Basin site) кілька культурних шарів датуються від часу Фолсом до Хелл Геп включно (близько 10800—10000 років тому). А на пам'ятці Картер/КеррМакГі (Carter /KerrMcGee site), розташованій на річці Паудер полювання проводилися неодноразово у палеоіндіанський період впродовж близько 2500 років від часу Фолсом до Коді включно. Трьохшарова пам'ятка Хаукен (Hawken site) — місце бізонових забоїв, які відбулися в кінці осені — на початку зими у ранньоархаїчний період (близько 6600 років тому) (Frison 2004, р. 71—72).

Дослідники вказують на більш звичне використання техніки «рівчакових пасток» у південній частині Великих рівнин у зв'язку зі специфічною топографією цієї території — наявністю зручних для загону бізонів коротких рівчаків зі стрімкими берегами (Carlson, Bement 2013).

2.1.2. «Скидання» («jump»)

Найбільш поширеним способом великих загінних полювань на бізонів на території Великих рівнин було «скидання» тварин у природну пастку, здебільшого, за рахунок використання перепаду висот. Це міг бути загін у яр із крутими відкосами, у глибоку западину на борту великого яру, до краю крутого скельного навісу або кручі над річкою. Іноді тварин заганяли на піщану дюну, яка виконувала роль природної пастки (Frison 1974, 1978).

Важливими вимогами для використання мисливцями конкретних місць скидання були: наявність поблизу необхідної кількості бізонів, зручного для загону урвища та можливість доступу до місця загибелі тварин для їх утилізації. Місця забою («kill-sites») способом «скидання», є найбільш явним типом місцезнаходжень, які добре простежуються археологічно, «...тому що є високі урвища, лінії загонів, які ведуть до краю урвищ і відклади кісток вздовж їх підніжжя» (Frison 2004, р. 79).

На Великих рівнинах місць забою методом «скидання» відомо сотні. Найбільше їх виявлено у північній та центральній частинах рівнин. Рідше вони зустрічаються у південній частині (Frison 1991 2004; Kornfeld et al. 2010; Labelle 2012; Carlson, Bement 2013). Деякі з них використовували лише один раз, як, наприклад, одне із найдавніших достовірних місцезнаходжень Бонфай Шелтер (Bonfire Shelter site) у штаті Техас (США), де мисливці періоду Фолсом (близько 10000 р. т.) загнали бізонів до крутого урвища на річці Пекос. Одноразове загінне полювання на місцезнаходженні Хед Сметш-Ін (Head-Smashed-In site) у провінції Альберта (Канада) було проведене мисливцями раннього архайчного періоду (близько 5000 років тому) із використанням стрімкого скельного навісу (Frison 1991, 2004).

Відомі також місця забою методом «скидання», які використовували неодноразово. Так, місцезнаходження Вор (Vore site) у штаті Вайомінг має багаточисельні культурні відклади, які накопичилися впродовж кількох століть у пізньодісторичний період (1800—1500 років тому), де під час полювання бізонів заганяли у карстову вирву діаметром 65 м зі стрімкими стінами висотою 15 м (Reher 1977; Frison 1978, 1991, 2004).

Коралі (огорожі), на думку Дж. Фрісона, створювали у разі, коли урвище для скидання було не достатньо високе для того, щоб гарантувати загибель при падінні загнаних тварин. Тоді у його підніжжі могли споруджувати штучну стримуючу структуру (огорожу) для попередження втечі як травмованих так і вцілілих тварин. Такі місця «скидання» зі слідами штучних структур і значною кількістю забитих тварин — свідчення успішної стратегії здобування, яку застосовували піші мисливці Високих рівнин, починаючи від середнього архайчного періоду (близько 4300 років тому) і продовжуючи до появи коней у ранній історичний період (Frison 2004, р. 88).

Одне із подібних місцезнаходжень, вивлених у штаті Вайомінг — Скоггін (Scoggin site), яке

датується середнім архайчним періодом (близько 4300 років тому). Воно являло собою схил близько 7 м висотою, у підніжжі якого паралельно його краю було споруджено із пласких каменів і дерев'яних стовпів стіну довжиною кілька метрів, від якої збереглося кілька стовпових ям, частково заповнених довгими кістками бізонів (від попередніх забоїв? — О. К.), які могли бути використані для додаткового укріплення важливих місць огорожі (Frison 1991, р. 193—194; 2004, р. 77—78).

Пізньодісторичним періодом датуються декілька інших виразних місцезнаходжень. На багаточисельному місці забою Віллоу Спрінг (Willow Spring Buffalo Jump) поблизу м. Леремі у штаті Вайомінг бізонів гнали до низького перпендикулярного урвища висотою 2,5 м, у підніжжі якого було збудовано прямокутну огорожу розміром 15 X 21 м, від якої збереглися стовпові ями із залишками основ кількох стовпів та фрагменти просмоленних соснових жердин. Знайдені артефакти різних типів у культурних нашаруваннях свідчать про періодичне використання пам'ятки впродовж 2000 років (Frison 1991, р. 231; 2004, р. 84).

Комплексною пам'яткою є місцезнаходження Піней Крік (Piney Creek site) у штаті Вайомінг, яке включає місце забою, проведеного індіанцями Кроу у пізньодісторичний період. Рештки кістковища збереглися на дні поблизу стрімкого (48°) схилу висотою 13,5 м. Про наявність штучної стримуючої структури, яка не збереглася, свідчать чіткі обриси кістковища. Неподалік від нього було виявлено місце зі слідами розбирання здобичі та базовий табір (Frison 1991, 2004).

На одному з відомих серед місцезнаходжень цього типу — Бодінг Скул (Boarding School Bison Drive site) у штаті Монтана бізонів гнали по крутому схилу у дерев'яний кораль, збудований у його підніжжі. У результаті двох окремих полювань, які відбулися після 1600 року, було забито близько 250 бізонів (Kehoe 1967, 1999). «Тут також було використано покриття із навозу та води, які замерзали і гарантували, що тварини будуть змушені ковзати при спробі піднятися назад по схилу, щоб врятуватися» (Frison 2004, р. 87).

Отже, мисливці інколи використовували лише природну пастку, інколи — доповнювали її коралем або іншою штучною конструкцією. Дослідники вказують, що створення штучних структур було характерним саме для загінних полювань методом «скидання» (Frison 1978, 2004).

«Штучні структури, такі як коралі або загани, були трудомісткими для будівництва і підтримки, особливо враховуючи відсутність металевих знарядь для рубки дерев та копання ям для стовпів... Кораль потребує крил, які тягнуться на певній дистанції до лійки, через яку тварини попадуть в обмежений тісний простір» (Frison 2004, р. 68).

Коралі, зазвичай, вважали відносно пізнім явищем, характерним для історичних індіанців, яке у палеоіндіанський період використовувалося рідко. Археологічно воно добре простежене із середини архайчного періоду (близько 4500 років тому). Все ж, є дані, що і палеоіндіанські мисливці на бізонів

іноді також створювали коралі, але, частіше, у тих місцевостях, де можна було знайти матеріал для їх будівництва. Згідно етнографічних даних, коралі іноді споруджували із недовговічних матеріалів — снігу, льоду, гною або й заморожених туш попередньо впольованих бізонів (Kehoe 1973; Frison 2004).

Палеоіндіанці також могли використовувати такі матеріали, що, на думку дослідників, може пояснювати факти відсутності залишків коралю у процесі археологічних розкопок, хоча, згідно побічних даних, він мав би бути, як, наприклад, на місці забою бізонів Джонс Міллер (Jones Miller site) у штаті Колорадо, який датується близько 10 000 років тому. На місцезнаходженні, згідно даних стратиграфії та планіграфії, визначено проведення двох різносезонних загінних полювань (одного — в кінці осені/взимку, іншого — у кінці зими/навесні), під час кожного з яких було забито, приблизно, по 150 бізонів, можливо, у коралі, зведеному із мерзлих туш бізонів, снігу чи льоду (Stanford 1999; Frison 2004).

Спосіб загінного полювання та кількість забитих тварин дослідники вважають взаємопов'язаними, пояснюючи це даними про поведінку бізонів. Дж. Фрізон вважав, що застосування способу «скидання» було можливим за умови полювання на групу бізонів значних розмірів. Застосування цього способу базувалося на «ефекті паніки», коли налякані тварини біжать спресованою масою, що не дозволяє їм відокремитися у процесі загону. Для групи бізонів невеликих розмірів цей ефект не спрацьовує. Тварини можуть повернути назад, розбігтися в різні боки, не досягши місця «скидання». Тому у випадку полювання на відносно невелику групу тварин, на думку дослідника, більш прийнятним може бути спосіб використання «рівчакової пастки» (Frison 1978, 2004).

Із етнографічних даних відомо, що великі загінні полювання потребували участі значної кількості людей, спеціальної підготовки та ряду дій, які включали як розвідку місця перебування стада так і спеціальну підготовку до загону — спорудження ліній загону, коралю або його елементів, тощо. Сам процес загону складався із заманювання і загону групи бізонів у природну пастку або кораль та забою тварин у ньому (Kehoe 1973; Frison 2004).

У випадку використання «рівчакової пастки» стрімкі стіни рівчака визначали шлях просування тварин від пасовиська до стрімкого верхів'я — місця забою. Під час загону тварин до місця «скидання» мисливці часто помічали шлях руху лініями загону із кам'яних пірамід, які повинні були змушувати тварин рухатися у потрібному напрямку.

У сучасних дослідженнях знаходимо уточнення про способи заманювання та загону бізонів у пастку. «Мисливці мали певну перевагу, дезорієнтуючи тварин завдяки руху по колу» перед тим як скинути їх у урвище (Frison 2004, р. 88). Суцільні лінії загонів, які могли би вести групи тварин безпосередньо від пасовиська до пастки не завжди існували. Часто їх робили лише на окремих, самих небезпечних ділянках шляху, де бізони найбільше наближалися до краю урвища та могли, у зв'язку із цим, раптово

різко змінити напрямок руху та уникнути загибелі (Carlson, Bement 2013).

Визначення кількості забитих бізонів на місцях загінних полювань важливе для реконструкції способів забою. На палеоіндіанських місцях проведення загінних мисливських операцій їх кількість варіює у межах від кількох десятків до кількох сотень особин, із яких іноді утилізували тільки частину забитих тварин. Наприклад, в Олсен-Чаббеку (Olsen-Chubbuck site) із 190 впольованих бізонів 39 лишилися незайманими (Wheat 1967, 1972). Деякі місця забою мисливці використовували неодноразово у різні сезони (Каспер), деякі — впродовж сотень чи навіть тисяч років, у результаті чого накопичувалися багаточисельні відклади: Галл-лейк (Gull Lake site), Сімонсен (Simonsen), Вор сайт (Vore site) та інші (Kehoe 1973; Reher 1977; Frison 1974, 1991, 2004).

Розміри груп первісних мисливців, необхідних для проведення колективних полювань дослідники визначають як завдяки залученню етнографічних даних так і моделюванню відносин «хижак-жертва» та оцінці природних ресурсів регіону. Згідно цих даних, оптимальний розмір групи мисливців для пізнього плейстоцену міг становити близько 6 – 7 чоловік (Soffer 1985).

На думку Дж. Фрізона, розмір колективу палеоіндіанських мисливців — учасників загінних полювань на Великих рівнинах міг варіювати в залежності від розміру групи (стада) тварин, способу полювання, природних та топографічних умов. Все ж, він вважав, що група мисливців близько 12 чоловік могла успішно справитися із організацією складної загінної операції, після чого вона могла у такому складі приймати участь у повторних полюваннях та розпастися, якщо необхідність у її колективних зусиллях відпадала (Frison 1978, 2004).

Середню частоту загінних полювань палеоіндіанських мисливців на бізонів на одних і тих же місцях забою Дж. Фрізон оцінював як щорічну впродовж кількох років, після чого мала бути перерва, необхідна для накопичення критичної маси тварин у даній місцевості. На його думку, на багаточисельній стоянці Вор (Vore site) у штаті Вайомінг інтервал між великими полюваннями однієї й тієї ж групи міг становити близько 25 років (Frison 1978, р. 244).

2.1.3. Створення сховищ харчових запасів

«Стратегія зберігання» — це необхідна умова спеціалізованої мисливської стратегії логістично організованих груп. У етнографічній та етноархеологічній літературі є теоретичні обґрунтування її існування і конкретні етнографічні та археологічні дані про неї. Практику зберігання харчів вважають одним із механізмів, завдяки яким з'являється спеціалізація можливих способів використання харчових ресурсів (Shalk 1977). Р. Келлі вважає, що згідно із практикою зберігання, ресурсних характеристик, часових і просторових параметрів ресурсних коливальних можна чекати різні типи суспільств мисливців-збирачів (Kelly 1995).

Необхідність зберігання харчів пов'язана із сезонними коливаннями у їх забезпеченості, тобто, із особливостями природного середовища, завдяки

яким існує достатнє забезпечення продуктів споживання в одні сезони та їх відсутність або недостатність — в інші. Створення запасів продуктів (як рослинного так і тваринного походження) характерне для етнографічно відомих груп мисливців-збирачів різних частин світу, де є сезонні коливання у їх забезпеченості. Але мешканці північних та середніх широт практикують цю стратегію частіше, ніж мисливці-збирачі, наприклад, тропіків (Kelly 1995).

Великі колективні полювання, як у індіанців так і палеоіндіанців, не були стабільними впродовж року у зв'язку із сезонними змінами у щільності та поведінці тварин. Дослідники вказують, що стратегії загінних полювань на бізонів у Північній Америці базувалися на знанні мисливцями як маршрутів і періодів міграцій так і біологічних особливостей, характеру, поведінки тварин та оцінці мисливцями періоду їх найкращої кондиції для заготівлі м'яса. Вважається, що найкращий час для загінних полювань — це кінець літа-осінь-початок зими (із деякими варіаціями для індіанського та палеоіндіанського періодів). Бізони у цей час збиралися у стада, споживали підсохлу траву, тому їх м'ясо було більш калорійним, сухішим, аніж влітку і краще зберігалось (Frison 1974; Todd 1991; Carlson, Bement 2013).

Згідно етнографічних даних, індіанці на базі загінних полювань часто створювали довготермінові мобільні запаси м'ясної їжі — сушеного і в'яленого м'яса та пеммікану, який виготовляли у вигляді пасти із розтертого в порошок сушеного м'яса, змішаного з кістковим жиром та ягодами (Народи Америки 1959, с. 249). Тому для пізньодісторичних (голоценових) індіанських стоянок, досліджених способом археологічних розкопок характерна висока ступінь утилізації туш бізонів, яка проявляється у великій кількості розбитих кісток та наявності в культурному шарі ям і каменів, які використовували для виварювання з кісток жиру (Todd 1991).

Визначення сезону загибелі тварин, згідно ступеню стертості та прорізування зубів, для серії палеоіндіанських місць забою бізонів у Північній Америці показало, що більшість їх відноситься до холодного сезону (Каспер, Файнлі, Хорнер, Хелл-Геп, Муррей Спрінгс, Егейт Бейсін та ін.), хоча є й деяка кількість місцезнаходжень теплого сезону, у тому числі, тих, які використовувалися неодноразово (Frison 1978, 1991, 2004; Todd 1991). Окрім того, для палеоіндіанських кістковищ (kill-sites) характерна невисока ступінь утилізації туш бізонів у порівнянні з пізньодісторичними місцезнаходженнями (Todd 1991).

Результати певних досліджень біологічного та палеогеографічного характеру, у тому числі, встановлення дієти бізонів та особливостей природної обстановки пізнього плейстоцену Північної Америки дозволили американським дослідникам зробити висновок про те, що період високої харчової цінності викопних форм північноамериканських бізонів був довшим, ніж у сучасних бізонів, що пояснюється особливостями природної обстановки епохи плейстоцену.

Переважаюча ж холодного сезону забою бізонів палеоіндіанцями пояснюється іншою, у порівнянні з етнографічно відомою, стратегією створення мисливцями запасів м'яса. Вони не практикували виварювання жиру із кісток для виготовлення пеммікану, тому що більш калорійне м'ясо плейстоценових бізонів не потребувало додаткових запасів жиру. Важливою рисою стратегії спеціалізованого полювання на бізонів палеоіндіанської моделі є створення сховищ м'ясних харчових запасів на місцях загінних полювань.

Згідно етнографічних даних, одним із найбільш розповсюджених методів зберігання м'яса в холодні сезони року мешканцями півночі було його заморожування. Індіанські мисливці на бізонів Північної Америки також часто робили сховища у вигляді куп із заморожених туш тварин поблизу місць забою (Binford 1993). Тобто, вони створювали значні довготермінові немобільні запаси продуктів харчування, що дозволяло досить тривалий час мешкати разом відносно великим колективам людей (Lee 1968; Кабо 1975; Binford 1983; Soffer 1985). Отримання м'яса з метою зберігання від великих осінніх полювань було необхідним також для періодів з обмеженою рухливістю на Рівнинах у зимові періоди (Reher 1977).

Очевидно, палеоіндіанські мисливці могли створювати такі ж довготермінові немобільні запаси м'ясних продуктів за рахунок загінних полювань та використання заморожених на місці забою туш бізонів упродовж всього холодного періоду року. За звичай, стоянки (базові табори) розташовувалися неподалік від місць забою/сховищ (Todd 1991).

Отже, як сезони великих загінних полювань так і стратегії створення довготермінових запасів м'ясних продуктів у палеоіндіанських (пізньоплейстоценових) та пізньодісторичних (голоценових) мисливців на бізонів суттєво відрізнялися.

2.1.4. Загінні полювання та активізація суспільного життя

Організація великих загінних полювань як індіанцями так і палеоіндіанцями була не лише способом вирішення проблеми забезпечення харчами. Успішні великі забої бізонів використовували також як привід для організації масштабних соціальних контактів. У зв'язку із ними планувалися зібрання численних суспільних груп у певний час і в певному місці. Це дозволяло розсіяти, зазвичай, невеликим групам зібратися разом для вирішення певних соціальних актів, таких як обмін інформацією, проведення свят, торгіві зв'язки, вибір пари, тощо. До того ж, знання мисливцями поведінки бізонів забезпечувало здатність передбачити час та шляхи їх міграції. А розуміння топографії місцевості та вміння вибрати зручне для загону місце — природну пастку, володіння технікою організації загінного полювання дозволяло планувати певне місце і певний час для великого суспільного зібрання (Carlson, Bement 2013).

У процесі підготовки та проведення колективних загінних полювань на бізонів важливу роль відігравали також ритуальні обряди, які проводили

як на місці загону так і в таборі і які мали сприяти успішному полюванню (Kehoe 1973, р. 178—187). Так, піші ассінобойни розміщували в середині коралю голову(и) бізона(ів) і встановлювали поруч «ритуальну жердину» («medicine pole») (Stanford, 1999, р. 452). Проведення ритуальних обрядів, подібних тим, які відомі з етнографії вважають можливими і під час проведення загінних полювань палеоіндіанськими мисливцями. Як вказує Д. Стенфорд, під час розкопок на місці забою Джонс Міллер всередині скупчення знахідок, гаданого місця коралю, вдалося зафіксувати поблизу черепа бізона сліди дерев'яного стовпа, який дослідник інтерпретує як ритуальний (Stanford 1999, р. 451).

Дж. Фрізон також вказує, що лінії загону із кам'яних пірамід, які мисливці створювали напередодні загінних полювань «...крім функціонального піраміди і лінії пірамід могли мати ще й ритуальне значення» (Frison 2004, р. 86).

Дослідник вказував, що «доісторичні мисливці на бізонів на Великих рівнинах використовували численні стратегії здобування з метою забою ... тварин...», а «...комунальні полювання, завдяки їхнім масштабам і складності є найбільш помітними археологічно...». Все ж, він припускав, що «...такі полювання, ймовірно, складали лише невеликий процент загальної кількості бізонів, забитих доісторичними мисливцями» (Frison 2004, р. 68).

У періоди між великими загінними мисливськими операціями, згідно етноархеологічних даних, північноамериканські мисливці на бізонів практикували, здебільшого, індивідуальні способи полювання на поодиноких тварин або на їх невеликі групи — як бізонів так і інших великих трав'яних (Kehoe 1973; Frison 1991, 2004).

Узагальнена етноархеологічна модель стратегії спеціалізованого полювання первісних мисливців на бізонів базується на даних двох основних моделей — історичних/пізньодісторичних (етнографічна) та палеоіндіанських (етноархеологічна) мисливців на бізонів Великих Рівнин Північної Америки. Раніше американські дослідники палеоіндіанських суспільств мисливців на бізонів пізньоплейстоценового періоду використовували для їх реконструкції етнографічну модель. Дослідження ж останніх десятиліть матеріалів палеоіндіанського (плейстоцен) та пізньодісторичного (голоцен) періодів внесли у ці інтерпретації значні корективи (Frison 1978, 1982, 1991; 2004, Todd 1987, 1991).

В цілому, для обох моделей характерна низка спільних рис. Перш за все, це значна роль великих колективних загінних полювань у житті як індіанців так і палеоіндіанців. Конкретні способи загону бізонів базувалися на знанні мисливцями топографії місцевості та поведінки бізонів, що дозволяло їм знаходити зручні для забою тварин природні пастки та використовувати їх для загінних полювань двома основними способами — «рівчкової пастки» та «скидання». У разі необхідності місця «скидання» могли доповнювати коралями (огорожами) або їх елементами, що було більш характерним для мисливців доби голоцену.

Кількість тварин, яких забивали під час загінних полювань варіювала. Зазвичай, у «рівчкової паст-

ки» їх потрапляло менше, ніж у місця «скидання», що пояснюють особливостями поведінки тварин у різних ситуаціях. Розміри груп мисливців, необхідних для успішного полювання могли варіювати в межах 7–12 чоловік. Періодичність таких полювань визначають як щорічну впродовж кількох років, після чого мала бути перерва до кількох десятків років, необхідна для накопичення критичної маси тварин у певній місцевості.

Успішні великі забої бізонів супроводжувалися активізацією суспільного життя. Їх використовували для зібрання численних суспільних груп для організації та вирішення певних соціальних актів, таких як обмін інформацією, проведення свят, розвиток торгових зв'язків, вибір пари.

Все ж, широке застосування американськими вченими низки методів дослідження археологічних і палеонтологічних матеріалів доби плейстоцену та голоцену, їх співставлення із етнографічними матеріалами дозволили визначити особливості тієї та іншої моделей мисливських стратегій.

Дослідники дійшли висновку, що як сезони великих загінних полювань так і стратегії створення довготермінових запасів м'ясних продуктів у палеоіндіанських (пізньоплейстоценових) та пізньодісторичних (голоценових) мисливців на бізонів суттєво відрізнялися, що пояснюється як дещо відмінними особливостями природного середовища за доби пізнього плейстоцену та голоцену так і пов'язаними з ними специфічними методами заготівлі м'ясних продуктів індіанцями (довготермінові мобільні) та палеоіндіанцями (довготермінові немобільні).

3. Реконструкція стратегії спеціалізованого полювання на бізонів верхньопалеолітичних мисливців степів Південної України

Реконструкція базується на аналізі даних із археології, палеонтології, палеогеографії, археозоології та використанні узагальненої етноархеологічної моделі стратегії спеціалізованого полювання на бізонів північноамериканських мисливців на бізонів кінця плейстоцену — голоцену. Весь комплекс даних дозволяє в загальних рисах реконструювати стратегію полювань верхньопалеолітичних мисливців на бізонів азово-чорноморських степів часу максимуму останнього плейстоценового зледеніння та внести певні корективи у попередні інтерпретації.

Нижче представлено дані про деякі найбільш виразні верхньопалеолітичні пам'ятки, розташовані на території степів південної України, матеріали яких є джерелом цінної інформації для реконструкції стратегії спеціалізованого полювання на бізонів на цій території для часового відтинку, синхронного максимуму останнього плейстоценового зледеніння — LGM (близько 19—18 тис. р. т.).

3.1. Амвросіївський комплекс

Пам'ятка знаходиться в Амвросіївському районі Донецької області на водорозподільному плато у верхів'ї балки Казенної, що впадає в р. Кринку, притоку р. Міус. Вона складається із кістковища

бізонів — місця загінного полювання (kill-site) та розташованої поруч базової стоянки (camp site). Перші розкопки пам'ятки проводилися у 1935 р. експедицією Сталінського окружного музею краєзнавства (СОМК) (Євсєєв 1947). Дослідження комплексу у 1940—1950-і рр. було продовжено експедиціями ІА АН УРСР та ІМК АН СРСР, очолюваними І. Г. Підоплічком (1940—1949) та П. Й. Борисковським (1953), а у 1970—2000-і рр. — експедицією ІА НАН України (Кротова 2013).

Датування комплексу визначає серія із 16 ^{14}C та AMS некаліброваних дат, отриманих для кістковища (14) і стоянки (2). Вони обіймають часовий інтервал від 21000 до 16000 років тому (р. т.) із середнім значенням 18630 ± 220 р. т., яке досить близьке до шести AMS дат (Оксфорд), отриманим для кістковища (Krotova 1996; Кротова 2013, табл. 4.1.). Воно також узгоджується із палеогеографічними визначеннями (Герасименко 1994; Грибченко, Куренкова, Борисова 2013; Рековець 2013). Отримані дані свідчать про існування пам'ятки в кінці валдайського максимального похолодання в умовах холодного та відносно сухого клімату перигляціального степу. Техніко-типологічні особливості археологічних матеріалів визначають її належність до епіграветської традиції.

3.1.1. Кістковище бізонів

Місцезнаходження розташоване на лівому схилі глибокої правої притоки балки Казенної. Кістки заповнюють давню промоїну, що прорізала вздовж корінний крейдяний схил балки, у напрямку з північного-сходу на південний-захід, утворивши заглиблену терасу довжиною понад 60 м, шириною 4—5 м, глибиною 1,0—2,0 м. Один із її бортів з боку мису досить високий (4—5 м) і стрімкий ($30—45^\circ$), а протилежний — низький (1,5—2,0 м) і пологий ($10—20^\circ$). Загальна відкрита розкопками різних років площа склала понад 320 м². Кістки бізонів, які заповнювали основну, заглиблену частину тераси, розповсюджувалися ще на 2—3 м на її північно-західний низький і похилий борт. Верхня частина кісток знаходилася під шаром сучасного ґрунту у коричневому, а нижня — у сірувато-зеленому суглинку (Борисковский 1953; Кротова 2013).

Важливими для розуміння стратиграфії та планіграфії розташування культурних решток у кістковищі та реконструкції способів полювань є дані про уступи (пороги) у розповсюдженні культурного шару висотою від 0,15 до 0,45 м, які було зафіксовано у північно-східній (1949 р.) і північно-західній (1989 р.) частинах кістковища. Поблизу них простежено стерильні прошарки товщиною 0,15—0,25 м. Вже у 1949 році дослідники пояснювали виникнення уступу можливим існуванням у період формування культурного шару в цьому місці якогось штучного бар'єру, спорудженого людьми (Підоплічко 1940—1949, с. 85—88; Борисковский 1953, с. 334, 341—344).

У 1989 році було відмічено, що деякі довгі кістки лежали вздовж кордону уступу горизонтально, деякі — займали похилу або вертикальну позицію. Очевидно, що вони, перш за все, фіксували штучно створений бар'єр (огорожу), який заважав їм спо-

взати вниз по схилу, а деякі кістки могли бути використані при його спорудженні у якості конструктивних деталей. Було зроблено висновок, що кістки, які залягали нижче порогу, а також більшість кісток за його межами (так звана периферія) — це частина культурного шару, яка сформувалася раніше, ніж з'явився бар'єр та утворився поріг із кісток поблизу нього.

Було зроблено припущення, що особливості простеженого уступу вказують на неодноразове накопичення культурного шару, що повинно було відповідати кільком (мінімум, двом) епізодам полювань. Очевидно, більш ранні з них проводилися до спорудження бар'єру, а пізніші — після його появи. Штучний бар'єр міг бути створений людьми із органічних матеріалів, які не збереглися (гілки дерев, сніг, облитий водою, тощо) (Кротова 2013, 2020).

Палеонтологічні знахідки являють собою майже суцільну брекчію із кісток бізонів (*Bison priscus*). І. Г. Підоплічко вважав, що, згідно попередніх підрахунків загальної площі (разом із недослідженою) та товщини культурного шару, всього у кістковищі могли знаходитися рештки близько 1000 бізонів, забитих, на його думку, в результаті одноразового загінного полювання (Підоплічко 1953).

Насправді мінімальна кількість особин (МКО/МNI), рештки яких було отримано з розкопів різних років досліджень та визначено палеонтологами, становить близько 650 особин. Враховано палеонтологічні матеріали досліджень 1935-го, 1940-х, 1980—2000-х років та визначення їх Г. Г. Афендіком, І. Г. Підоплічком, В. І. Бібіковою, Н. Г. Білан, А. В. Старкіним, В. М. Логвиненком, М.-А. Джулієн (Євсєєв 1947; Підоплічко 1940-1949, 1956; Бибикова (Зубарева) 1948; Борисковский 1953; Krotova and Belan 1993; Кротова 2013, табл. 2, 3.1.; Білан 2013; Julien 2013).

Склад фауністичних рештків кістковища у різних горизонтах та розкопах був близьким. Представлені усі елементи скелету з переважанням «маргінальних» частин (черепів та кінцівок), що, характерно для місць забою/розбирання здобичі мисливцями-збирачами із логістичною системою організації праці — колекторів (Binford 1989). Зустрічалися анатомічні групи та кістки зі слідами дії як природних факторів так і діяльності давніх людей — пошкоджень метальною мисливською зброєю, навмисного розбивання та нарізок крем'яними знаряддями, утвореними під час розбирання мисливської здобичі (Борисковский 1953; Krotova, Belan 1993; Кротова, Сніжко 1993, 1996; Сніжко 2001; Кротова, 2013).

Археологічні знахідки включають предмети мисливського спорядження — 27 кістяних наконечників списів і понад 100 крем'яних мікролітів-вкладенів. Представлено знаряддя утилізації здобичі — м'ясні ножі, скобелі, пилки з кременю та 2 виїмчасто-зубчастих знаряддя із кістки. У культурному шарі було знайдено також фрагмент кістяного стрижня (голки?), кілька шматків червоної вохри та раковину *Ceritium* (Борисковский 1953; Сапожникова 1994, 2003, 2005; Нужний, Кротова 2007; Кротова 2013, 2019).

Більшість наконечників списів, довжиною від 7 до 37 см, має веретеноподібну форму. Вважають, що їх використовували у якості частин великих складних металевих знарядь полювання — списів з дерев'яними древками. Кістяні наконечники були оснащені боковими лезами, сформованими крем'яними мікролітами-вкладеннями (Борисковський 1953, с. 339), які, на думку Д. Ю. Нужного, кріпили за допомогою смолистої речовини (Нужний, Кротова 2007).

Сезони загибелі бізонів в Амвросіївському кістковищі дослідники визначали різними методами: теплий (кінець травня—червень) — згідно знахідок кісток телят «утробного віку» (Підопличко 1953); кінець тепло-холодний (кінець літа — осінь, зима) — згідно статево-вікового складу колекції 1940-х рр. та знахідок кісток телят віком до кількох місяців (Зубарева (Бибилова) 1948); холодний (зима) — згідно вікового складу і стирання та прорізування зубів із колекції 1986–1988 рр. (Н. Г. Білан та А. В. Старкін; див.: Krotova, Belan 1993); холодний (жовтень, грудень, березень) — згідно стирання та прорізування зубів із колекції 1935, 1980–1990-х рр. (Todd 2013); як «палімпсест» із мисливських епізодів, які відбувалися у різні сезони року (осінь, зима, весна) — згідно ступеню приростання епіфізів, стирання—прорізування зубів та застосування ізотопного аналізу за зразками зубної емалі (Julien et al. 2012).

Тобто, більшість визначень сезону загибелі бізонів у Амвросіївському кістковищі з використанням сучасних методик вказує, що полювання проводили, здебільшого, у холодні сезони, хоча є дані і про мисливські операції в теплих сезонах, тому їх визначено як «альтернативні» (Кротова, 2013, с. 276).

3.1.2. Стоянка

Місцезнаходження розташоване за 200 м від кістковища на підвищеній частині мису, утвореного двома правими притоками балки Казенної. Загальна відкрита площа склала понад 180 м². Основна концентрація культурних решток знаходиться у сірувато-бурому суглинку на глибині 0,35 – 0,70 м. Серед знахідок домінують крем'яні знаряддя праці (різці, скребачки, мікроплатівки з притупленим краєм, проколки) та відходи їх виробництва. Кістяні вироби включають наконечники списів (3) та знаряддя виробничо-побутового призначення (15), які, здебільшого, використовували для обробки шкур. Прикраси представлені кам'яною підвіскою та намистом зі скам'янілостей (4). Знайдено раковину *Cardium*, дрібні шматочки червоної та жовтої вохри, кісткове вугілля (Борисковський 1953; Кротова 2013).

Фауністичні рештки стоянки визначено згідно матеріалів, отриманих в результаті досліджень стоянки у 1990–2000-і рр. У колекції абсолютно домінують кістки бізона (*Bison priscus*) — 37500/28 особин (96,2%), присутні поодинокі кістки коня (*Equus (Equus) Latipes*) — 2/1 особина (3,8%) і зайця (*Lepus sp.*) (визначення В. М. Логвиненка, А. В. Старкіна, М.-А. Джулієн та Л. І. Рековця) (Кротова та ін. 2005; Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016; Julien 2009; Кротова 2013, табл. 2).

Західну ділянку стоянки інтерпретовано як місце вторинного розбирання та утилізації частин туш бізонів, які, вірогідно, доставляли з кістковища. У той же час, вона, як і східна ділянка, була місцем виготовлення крем'яних та кістяних знарядь та використання їх у різноманітних виробничо-побутових процесах (Кротова та ін. 2008; Кротова 2013, 2019; Krotova et al. 2016).

Складові частини Амвросіївського комплексу дослідники розцінюють як синхронні та функціонально пов'язані місцезнаходження, що підтверджується абсолютними датами і близьким складом фауністичних та археологічних знахідок.

В результаті досліджень 1980–2000-х рр. внесено корективи у інтерпретацію пам'ятки. Кістковище визначено як місце проведення неодноразових мисливських операцій і розбирання туш забитих тварин, а також зберігання запасів мороженого м'яса на місці забою в холодні сезони. Стоянку інтерпретовано як базовий табір поблизу місця проведення полювань, куди мисливці приносили частини туш бізонів і де відбувалася їх подальша утилізація та інші виробничо-побутові та соціальні процеси (Krotova, Belan 1993; Кротова, Сніжко 1993; Кротова 2013).

3.1.3. Реконструкція організації мисливської діяльності в Амвросіївці

Способи загінних полювань реконструювали за двома можливими сценаріями. Більшість дослідників, донедавна, дотримувалися точки зору про метод одно- або багаторазового загону зверху, зі сторони плато у рівчак (терасу) із крутим південно-східним бортом (Підопличко 1953; Зубарева (Бибилова) 1948; Ефименко 1953; Кротова 1986; Залізняка 1998; Сапожников 2003).

Пропонували й інший можливий спосіб полювання в Амвросіївці — загін бізонів знизу, із тальвегу балки Казенної, від джерела питної води вгору, у верхів'я балки в існуючий на її схилі рівчак (терасу), який могли використати як природну «рівчак-ву пастку» (Леонова, Миньков 1987). Можливість застосування такого сценарію полювання вважали одним із можливих і Дж. Фрізон (усне спілкування в Амвросіївці, 1989 р.), О. Кротова та Н. Білан (Krotova, Belan 1993; Кротова 2013).

Все ж, виконаний останнім часом аналіз топографії та стратиграфії пам'ятки, доповнений етно-археологічними даними про організацію загінних полювань палеоіндіанськими та індіанськими пішими мисливцями на бізонів Північної Америки дозволив зробити висновок, що найбільш прийнятним способом полювання в Амвросіївці можна визнати метод «скидання» («jump») зверху у рівчак-проміну, доповнену штучно створеною структурою (огорожею) для стримування «скинутих» вцілілих або травмованих бізонів (Кротова 2020).

Із таким варіантом реконструкції узгоджуються наступні дані для кістковища: велика кількість забитих бізонів, топографія місця полювання — хоча і зручний для загону тварин рівчак, але з не достатньо високим (4—5 м) південно-східним і низьким (1,5—2 м) північно-західним бортами.

Така топографія вимагала доповнення у вигляді штучної стримуючої структури, яку було створено після першого (перших) загонів, у результаті яких накопичені у рівчаку останки (нижня частина кісток, замитих сірувато-зеленим суглинком) зробили його ще мілкішим та менш зручним для полювань.

Очевидно, прямо на рештках від попередніх полювань, що залишалися у рівчаку було споруджено огорожу із органічного матеріалу (гілки дерев, сніг, облитий водою, тощо), який не зберігся. Можливо, що довгі кістки бізонів від попередніх полювань могли також використовувати як будівельний матеріал для укріплення огорожі (подібно місцю забою бізонів Скоггін (Scoggin site) у штаті Вайомінг) (Frison 2004). Після того, як виникла огорожа було проведено більш пізні (пізні) полювання, у результаті чого утворився верхній шар кісток, замитих бурим делювіальним суглинком та поріг із кісток, які тісно примикали до огорожі на стерильному прошарку із такого ж суглинку, що утворився поблизу нього.

Варіант же реконструкції полювань у Амвросіївці з використанням методу «рівчакової пастки» («агтоу трар») — знизу, від тальвегу балки Казенної у «бізоновий рівчак» — менш забезпечений доказами. По-перше, йому суперечить велика кількість решток бізонів, по-друге, згідно даних етноархеології, для таких пасток, практично, не характерне створення штучних стримуючих структур. Застосування такого варіанту загону можна припускати лише теоретично.

Розмір груп учасників мисливських операцій вперше спробував визначити І. Г. Підоплічко. Він вважав, що група амвросіївських мисливців могла включати більше 70 чоловік, а разом із жінками у ролі загінщиків — близько 100. Така кількість учасників, на його думку, була необхідна для організації разового загінного полювання на стадо бізонів понад 1000 особин, яке дослідник реконструював для пам'ятки (Підоплічко 1953). Цю реконструкцію, зважаючи на сучасні дані про неодноразові загінні мисливські операції в Амвросіївці, не можна вважати коректною. Здається, буде більш реальним прийняти за основу варіант реконструкції Дж. Фрісона групи мисливців (близько 12 чоловік) для організації загінного полювання на бізонів на Великих рівнинах Північної Америки (Frison 1978, р. 147).

Часові інтервали, які могли тривати між проведенням окремих мисливських загінних операцій в Амвросіївці варто реконструювати, враховуючи той факт, що у товщі культурного шару кістковища, практично, немає стерильних прошарків, окрім ситуації у північно-східній частині зі стерильними прошарками у районі порогів на місці можливої штучної огорожі. Можна припустити, що саме вони могли фіксувати значну (від кількох до десятків років?) перерву між серією ранніх (нижче порога) і більш пізніх (вище порога) мисливських операцій.

Вирішення проблеми частоти і сезонності полювань в Амвросіївці пов'язане з темою сезонних міграцій пізньоплейстоценових бізонів — мешканців відкритих просторів. Раніше палеонтологи припускали можливість великих сезонних міграцій

на далекі відстані у Східній Європі (Підоплічко 1953; Формозов 1969), хоча і відмічали наявність сприятливих умов у пізньому плейстоцені для зимівлі копитних на плакорних ділянках степових ландшафтів із низьким рівнем снігового покрыву (Формозов 1946, 1969).

Етологи відмічають значну рухливість сучасних стад бізонів у зв'язку зі швидким вибиванням пасовиськ, наявністю або відсутністю гнусу, фенологією вегетації рослинності, товщиною снігового покрыву та іншими проявами сезонних кліматичних коливань. Певні популяції бізонів мали більш або менш постійні маршрути таких кочівок, які поєднували зимові та літні пасовиська. Все ж, відмічають неоднаковий масштаб і амплітуду міграцій. Іноді тварини могли мігрувати, не зважаючи на сприятливі умови зимівлі (низький рівень снігового покрыву) і, навпаки, залишатися на зимівлю в місцях із несприятливими умовами (Баскин 1976).

Результати ізотопного аналізу колекції із 25 нижніх третіх молярів бізонів із Амвросіївського кістковища та стоянки показали, що, згідно оцінок певних поєднань ізотопів вуглецю в зубній емалі, для амвросіївської популяції бізонів були характерні певні особливості харчової та просторової поведінки. По-перше, бізони харчувалися виключно трав'яним степо-луговим кормом, характерним для пізньоплейстоценових природних умов із відкритими ландшафтами, який вони доповнювали споживанням лишайника у холодні сезони. По-друге, популяцію характеризує відносна осілість із міжсезонними пересуваннями у межах певного регіону з метою зміни пасовиська, без ознак дальніх міграцій. Тобто, її просторова поведінка була аналогічною поведінці сучасних бізонів. Можливо, що саме перебування бізонів поблизу стоянки упродовж більшої частини року і забезпечувало відносну періодичність проведення загінних полювань (Julien et al. 2012).

Досить повна добірка даних про поведінку сучасних європейських та північноамериканських бізонів, яка базується на вивченні вільних та напіввільних популяцій доводить невелику роль міграцій у житті тварин. Сезонні, здебільшого, висотні міграції характерні для європейського (*Bison bonasus*) та степового американського (*Bison bison bison*) бізонів, що мешкають у гірських місцевостях. Для канадського бізона (*Bison bison athabasca*) міграції не характерні. Останнім часом серед дослідників дані для історичного часу про сезонні міграції великих мас (стад) північноамериканських бізонів на далекі дистанції дискутується (Julien et al. 2012, р. 3).

Створення довготермінових запасів м'ясної їжі верхньопалеолітичними мисливцями, перш за все, за рахунок використання заморожених туш тварин у холодні сезони — важлива складова реконструкції стратегії спеціалізованого полювання. Дані про можливу практику зберігання замороженого м'яса амвросіївськими мисливцями можна отримати як згідно визначення сезонів полювання (переважно, холодні) так і деяких особливостей фауністичних решток — анатомічних груп, слідів розбивання та різання крем'яними знаряддями на кістках.

Можна припускати, що забій бізонів у холодні сезони в Амвросіївці забезпечував можливість заморожування туш бізонів та використання їх як запасів їжі аж до повного відтаювання. Очевидно, топографія кістковища (заглиблений уступ на схилі рівчака) була зручною для влаштування сховища прямо на місці забою, де заморожені та припорошені снігом туші тварин могли зберігатися від пізньої осені до ранньої весни без особливих додаткових споруд.

До того ж, у культурному шарі Амвросіївського кістковища було зафіксовано дві анатомічні групи (черепи разом із першим шийним хребцем — атлантом) (Кротова, 2009), які можна розцінювати як непряме свідчення розбирання туш у замороженому стані, тому що, згідно даних Л. Бінфорда, саме у такий спосіб нунаюти членували заморожені туші великих тварин (Binford 1981).

Сліди нарізок та давніх зламів на кістках із розкопок кістковища 1980—1990-х років були інтерпретовані як результат білування, членування, зрізання м'яса, здобування мозку. Та серед цих зразків були відмічені й такі, що можна розцінювати як сліди розбирання туш бізонів у замороженому стані (Кротова, Сніжко 1993). Перш за все, це деякі фрагменти кісток нижніх кінцівок (велика гомілкova, променево-ліктьова, плушнева, п'ястна) зі слідами давніх зламів (Кротова, Снежко 1996, с. 146). У свіжому стані їх, за звичай, розбивали з метою здобування мозку, а в замороженому — розбирання туші тварини (Binford 1981, р. 145).

Крім того, згідно етнографічних даних, первісні мисливці у теплу пору року робили запаси в'яленого (сушеного) м'яса (Binford 1993). Можна припускати, що амвросіївські мисливці також спорадично могли використовувати подібну техніку заготівлі м'ясних припасів, доказом чого можуть бути деякі зразки кісток із нарізками з кістковища, інтерпретовані як сліди зрізання м'яса. Серед них — фрагменти остистих відростків, лопатки, тазові (Кротова, Сніжко 1993), тобто, м'ясні частини туш. М'ясо з них могли зрізати одразу після забою як для використання у свіжому вигляді так і в'яління/сушіння безпосередньо поблизу місця забою — розбирання.

3.1.4. Активізація суспільного життя

Під час загінних полювань в Амвросіївці могли збиратися досить чисельні первісні колективи як задля спільних виробничих потреб, так, очевидно, і для закріплення соціальних відносин — обміну інформацією, організації спільних свят та ритуальних обрядів. Про це свідчать комплексний характер пам'ятки, її значні розміри, велика кількість забитих бізонів, склад знахідок та інше.

Амвросіївський комплекс є прикладом організації життя з переважанням логістичної мобільності із сезонним мешканням груп населення поблизу місць масових загінних полювань як довготермінових сховищ харчових запасів у вигляді заморожених туш бізонів. В особливо забезпечені періоди в одному місці могли збиратися по кілька общин. Колективні загінні полювання та сезонне мешкання

поблизу них великих груп населення гарантувало виживання людських колективів у несприятливих кліматичних умовах та сприяло їх консолідації та зміцненню міжобщинних зв'язків.

Ще у 1950-і роки дослідники зробили висновок про синхронне існування та зв'язок кістковища і стоянки, а також висловили різні точки зору на інтерпретацію кістковища — як місця загінного полювання на бізонів під час сезонних міграцій (Зубарева (Бибикова) 1948; Бибикова 1950; Пидопличко 1953, 1956; Ефименко 1953) або як місця проведення культових обрядів мисливців на бізонів поблизу стоянки (Борисковский 1953).

Хоча більшість дослідників підтримали інтерпретацію кістковища П. П. Єфименком як місця проведення неодноразових полювань на бізонів та розбирання туш забитих тварин, однак, дехто не виключав можливість його використання як місця проведення культових обрядів (Леонова, Миньков 1987; Сапожников 2003; Сапожникова 2003), що можна вважати цілком логічним.

На точці зору П. Й. Борисковського варто зупинися більш детально. Дослідник вважав кістковище типовим культовим місцем, розташованим за межами поселення, на зразок етнографічно зафіксованих у сучасних мисливських племен місць, де складали кістки забитих тотемних тварин і проводили обряди мисливської магії. На його думку, кістковище можна вважати саме таким місцем, де мешканці стоянки упродовж певного часу складали кістки впольованих бізонів і проводили обряди мисливської магії, під час яких метали в кістки як мисливські металеві знаряддя так і деякі інші категорії крем'яних виробів, а також використовували червону вохру та раковини (Борисковский 1953, с. 349—352).

Здається очевидним, що общини, які збиралися в Амвросіївці для організації загінних полювань і могли мешкати разом значну частину року, забезпечену засобами для існування в результаті вдалих полювань, звичайно ж, повинні були влаштовувати свята, у тому числі з елементами мисливської магії. Однак, напевно чи вони могли проходити саме в такий спосіб, як їх реконструював П. Й. Борисковский. Тому з такою інтерпретацією кістковища не можна погодитися. Кістковище, перш за все, було місцем загінних полювань та розбирання здобичі, а його топографія не була зручною для проведення свят та ритуалів.

Очевидно, варто припустити, що в межах комплексу могла існувати якась територія, на зразок ритуальної площадки, де могли проходити святкові заходи, що включали і підготовку і проведення ритуальних обрядів. Можна сподіватися, що в процесі майбутніх досліджень таке місцезнаходження буде знайдено.

Отже, матеріали пам'ятки мають важливе значення для реконструкції мисливської стратегії спеціалізованого полювання на бізонів населення регіону часу максимального пізньовалдайського похолодання. Складові частини Амвросіївського комплексу були синхронними та функціонально пов'язаними місцезнаходженнями, що підтвер-

джується абсолютними датами і близьким складом фауністичних та археологічних знахідок.

Кістковище визначено як місце проведення неодноразових мисливських операцій і розбирання туш забитих тварин, а також зберігання запасів мороженого м'яса на місці забою в холодні сезони. Стоянку інтерпретовано як базовий табір поблизу місця проведення полювань, куди мисливці приносили частини туш бізонів і де відбувалася їх подальша утилізація.

Завдяки створенню значних запасів м'ясних продуктів у вигляді заморожених туш бізонів на стоянці могли мешкати великі колективи людей упродовж усього холодного сезону. У теплі сезони вони могли спорадично робити заготовлю в'яленого (сушеного) м'яса. На території стоянки також обробляли кремій, виготовляли крем'яні та кістяні знаряддя, які використовували у виробничо-побутових процесах на території обох місцезнаходжень.

На території комплексу після вдалих загінних полювань на бізонів, очевидно, могли збиратися великі первісні колективи людей як для вирішення виробничих потреб так і закріплення суспільних відносин — обміну інформацією, проведення свят та ритуальних обрядів, вибору пари та інших соціальних процесів.

3.2. Анетівка II

Стоянка розташована на південно-західній околиці с. Анетівка Вознесенського району Миколаївської області, на правому березі р. Бакшала, притоці р. Південний Буг, на мисі, утвореному двома глибокими балками на висоті 35—40 м над рівнем річки (Станко и др. 1989). Дослідження стоянки проводила, починаючи із 1978 року і по 2007 рік, включно, експедиція ІА АН УРСР, а потім — ОДУ, очолювана В. Н. Станко. Починаючи із 2008 р. дослідження стоянки проводить експедиція Одеського археологічного музею під керівництвом І. В. Піструїла за активної участі А. В. Главенчук (Главенчук 2007, 2017, 2021; Главенчук, Піструїл 2018).

Основна частина культурного шару потужністю до 0,3 м залягає в нижній частині лесоподібного світло-коричневого делювіального суглинку на глибині близько 1,0–1,3 м від поверхні. Його підстилає суглинистий світло-пальовий прошарок потужністю близько 5 см, у якому залягає більшість фауністичних решток у скупченнях. Пам'ятка датується часом 18000—19000 н/кал. р. т, згідно кількох дат ^{14}C , отриманих за зразками кісток бізонів та кісткового вугілля: $18265 \pm 1,650$ (ЛЕ-4066); 18040 ± 150 (ЛЕ-2424); 19170 ± 120 (ЛЕ-2947); 19090 ± 980 (ЛЕ-4610) (Svezhentsev 1993).

На матеріалах Анетівки I і II було виділено анетівську археологічну культуру (Смольянинова, Станко 1980). Пам'ятку віднесено до I (ранньої) хронологічної групи епіграветської традиції азово-чорноморських степів (Кротова 2013).

Загальна відкрита площа стоянки склала понад 2000 м², було виявлено складну структуру стоянки, знайдено близько 2-х млн. виробів з кременю, понад 500 тис. фрагментів кісток тварин, кілька сотень виробів із кістки і рогу та антропологічні останки

(Бибикова, Старкин 1989; Станко и др. 1989; Станко 1989, 1999; Stanko 1999; Леонова 2011). Виявлено також предмети мобільного мистецтва та прикраси, остеологічні залишки, зібрано колекцію вохристих мінералів (Главенчук 2017, 2021).

3.2. 1. Структура стоянки

Анетівка II — це поселення зі складною структурою, основну площу якого займали декілька функціонально відмінних частин.

Східна ділянка — основна частина поселення, макроскупчення площею понад 500 м², що складалося із культурних відкладів з численними крем'яними виробами та фауністичними рештками, переважно, бізонів. Останні включали усі частини скелету, у тому числі, черепи. У його південній частині було зафіксовано округле (овальне) у плані площею близько 4 м² скупчення залишків дев'яти черепів бізонів зі слідами червоної вохри (Краснокутский 1992б.). За три метри від нього було знайдено фрагмент черепа людини (жінки віком 17—25 років, згідно визначення В. П. Алексєєва) без будь-яких ознак поховання. Значну частину культурних решток складали вироби з кременю (Станко 1989; Станко и др. 1989). Дослідники визначають скупчення як територію, де могли проходити ритуальні обряди (Григорьева 1987; Краснокутский 1992а).

Трасологічне визначення вибірки крем'яних виробів із макроскупчення, проведене Г. В. Сапожниковою, показало, що на цій ділянці, переважно, займалися обробкою мисливської здобичі (розбирання туш, обробка шкур, кістки та рогу) та, можливо, виготовленням мисливського спорядження — ратищ списів та древків стріл (Сапожникова, Сапожникова 2011).

В цілому, макроскупчення визначають як територію, де проходили як виробничі процеси так і ритуальні обряди. Відома неопублікована думка В. Н. Станка (усне спілкування із автором у м. Маріуполь в 2004 році) про те, що на східній ділянці базовий табір міг бути влаштований на передньому місці забою бізонів.

Західна ділянка — це друга частина поселення, що включає близько 40 ізольованих мікроскупчень кісток тварин та невеликої кількості виробів із кременю. Серед фауністичних решток у скупченнях представлені такі частини скелету бізона як черепи, щелепи, частини спинного хребта, окремі хребці, лопатки. Знайдено також вироби із кременю (рублячі знаряддя з крем'яних гальок) та інших порід каменю — великі камені-ковадла, невеликі абразивні камені та ножі зі сланцю. Більшість мікроскупчень дослідники вважають місцями, де розбирали окремі туші бізонів (Станко 1989, 1996, 1999; Stanko 1999).

Мікроскупчення виробів із кременю — це комплекс, розташований на північ від першої, східної, ділянки (макроскупчення) складався лише із мікроскупчень виробів із кременю — жовен, ядрищ, уламків, знарядь, каменів-ковадел, абразивів та відбійників. Дослідники вважають, що тут проходив повний цикл обробки кременю — від розколюван-

ня жовен до виготовлення знарядь та, можливо, навчання майстрами цієї справи молоді (Станко 1989, 1996; Stanko 1999; Главенчук 2007).

Ділянка для застосовування фарб є четвертою складовою частиною поселення, яке було відкрито на території поміж макро- та мікроскупченнями кременю (східною та північною частинами стоянки). Це ділянка округлої форми діаметром близько 4,5 м, інтенсивно пофарбована каоліном. Для неї характерна досить низька насиченість специфічними знахідками — фрагментами перепалених кісток та шматками вохри і каоліну. На думку дослідників, у цьому місці мешканці поселення могли виготовляти та застосовувати фарби (Stanko 1999; Главенчук 2017).

Отже, Анетівку II можна вважати комплексною пам'яткою, яка включає: стоянку — базовий довготерміновий табір (східна ділянка) та місцезнаходження цільового призначення. До останніх належать: західна ділянка — місце розбирання туш забитих бізонів; мікроскупчення виробів із кременю, де проходили основні процеси з виготовлення крем'яних знарядь; ділянка для застосовування фарб, очевидно, пов'язана з ритуальною діяльністю та, можливо, місце забою бізонів, розташоване неподалік.

3.2.2. Матеріали стоянки

Фауна стоянки включає рештки 23 видів ссавців, із яких п'ять належать до основних, економічно важливих (промислових) видів великих травоядних: бізон (*Bison priscus deminutus* Grom.) — 25017 кісток/160 особин; кінь (*Equus latipes* Grom.) — 120/12; північний олень (*Rangifer tarandus* L.) — 590/8; благородний олень (*Cervus elaphus* L.) і сайгак (*Saiga tatarica* L.) — 5/4. Економічно важливі види представлені також дрібними ссавцями та хижаками: заєць (*Lepus* sp.) — 4/1, байбак (*Marmota bobac* L.) — 31/5, ведмідь (*Ursus* sp.) — 4/2, росомеха (*Gulo gulo* L.) — 1/1, вовк (*Canis lupus* L.) — 3/1, песець (*Alopex* sp.) — 11/4, борсук (*Meles meles* L.) — 1/1 та однією невизначеною кісткою птаха (Бибікова, Старкин 1989; Старкин 2006).

Серед фауністичних решток великих травоядних у Анетівці II абсолютно домінує бізон — 160 особин (86,3 %). Інші види представляють значно меншу частину: кінь — 12 (6,5 %), північний олень — 8 (4,2 %), сайгак — 4 (2,6 %); благородний олень — 1 (0,5 %).

Комплекс кам'яного інвентарю включає колекцію численних виробів із кременю. Окрім того, з виробничими цілями використовували інші породи каменю — як оброблені (кварцит, пісковик) так і без додаткової обробки (гнейс, мергель, вапняк, граніт). У колекції крем'яних виробів добре представлені усі категорії — нуклеуси, заготовки, відходи, вироби із вторинною обробкою (Станко и др. 1989; Смольянинова 1990). Найбільш чисельними групами серед виробів із вторинною обробкою представлені мікроліти та різці. Вироби на мікроплатівках різноманітні — це мікроплатівки з пригупленим краєм, із зустрічною та протилежною ретушшю, граветоїдні вістря.

Згідно трасологічного аналізу із серії крем'яних платівок без ретуші з комплексу поселення Г. В. Сапожнікова виділила низку типів знарядь, які свідчать, що ведучою формою діяльності її мешканців було полювання, виготовлення мисливської зброї та обробка мисливської здобичі (Кизь 1984).

Кістяний інвентар стоянки багатий і різноманітний. Метальна мисливська зброя представлена наконечниками стріл і дротиків та наконечниками списів кількох типів. Останні — переважно без пазові видовженої форми округлі або овальні в перетині з косо зрізаною базою. Декілька наконечників списів — з одним неглибоким пазом, один — чотирьох пазовий. Один веретеноподібний наконечник віднесений дослідниками до «обоюдогострих» (Станко и др. 1989). До групи кістяних знарядь, пов'язаних з полюванням, відноситься і фрагмент гарпуна. Іншу групу кістяних знарядь виробничого призначення представляють лошिला, проколки, муфта та молоток з рогу північного оленя. До прикрас відносяться дві підвіски, у тому числі, із зуба ведмедя (Станко и др. 1989; Леонова 2011).

3.2.3. Організація мисливської діяльності в Анетівці II

Сезони полювань для Анетівки II було визначено В. І. Бібіковою та А. В. Старкіним згідно особливостей фауністичного матеріалу. Посилаючись на склад решток бізонів, серед яких представлено усі вікові групи, від тільки народжених до зовсім старих, дослідники зробили висновок як про перебування бізонів поблизу стоянки так і полювання на них упродовж року. Доказом функціонування поселення в осінньо-зимовий сезон вони вважають наявність решток північного оленя та песця, які могли перебувати в районі стоянки тільки пізно восени та взимку. Окрім того, знахідка чотирьох кісток сайгака, які належать, як мінімум, трьом особинам — дорослій, напівдорослій і дуже молодій тваринам, на їх думку, вказує на перебування цього виду та полювання на нього у літній період (Бибікова, Старкин 1985; Старкин 2006).

Остаточне вирішення проблеми сезонів полювань на бізонів мешканцями стоянки, очевидно, буде можливим за умови уточнення та співставлення існуючих даних із даними визначень за допомогою сучасних методик. Все ж, полювання на бізонів мешканцями стоянки протягом року не виключає, що саме колективні (загінні?) полювання могли припадати на холодну пору.

Організація колективних загінних полювань на бізонів в Анетівці II була досить реальною. Можливо, їх проводили у безпосередній близькості від стоянки, про що свідчить наявність решток черепів тварин, які, зазвичай, первісні мисливці не транспортують на далекі відстані. Більш складним є визначення конкретного способу загону тварин. Все ж, здається досить вірогідним, що мешканці стоянки могли застосовувати спосіб «скидання» враховуючи як добре пересічений ландшафт поблизу стоянки так і відносно велику кількість забитих бізонів. Хоча, не можна відкидати і можливість застосування методу «рівчакової пастки».

Можна погодитися із думкою Г. Є. Краснокутського, який припускає, що мисливці Анетівки II, як і деяких інших пам'яток з бізоною фауною Північного Надчорномор'я, могли практикувати створення сховищ замороженого м'яса у холодні сезони (Краснокутський 1992; Krasnokutsky 1996).

Соціальна активність та проведення ритуальних обрядів на території стоянки могли проводитися після успішних колективних загінних полювань і, вірогідно, це могло відбуватися саме під час холоднопогодних мисливських операцій. Вони дозволяли створювати запаси м'ясних продуктів у вигляді заморожених туш бізонів і забезпечувати можливість зібрання численних розрізаних груп для спілкування та вирішення певних соціальних актів, у тому числі, проведення свят. Про організацію останніх може свідчити місце, де працювали з фарбами, очевидно у процесі підготовки до свят, ритуальних обрядів, ініціацій, тощо.

Згідно даних про планіграфію та склад знахідок на різних ділянках стоянки, В. Н. Станко інтерпретував процеси життєдіяльності, які мали місце на її території як виробничі та ритуальні, а саму пам'ятку — як господарсько-сакральний комплекс або поселення та святилище мисливців на бізонів (Станко 1999; Stanko 1999).

3.3. Велика Акаржа

Стоянка знаходиться поблизу с. Великодолинське Біляївського району Одеської області на мисоподібному виступі правого борту балки Акаржанської, що впадає в Сухий Лиман на висоті 11-12 м над руслом річки. Була відкрита в 1955 р. В. І. Красковським. У процесі перших досліджень проведених у 1959 і 1961 рр. експедицією Ленінградського відділення ІА АН СРСР та Одеського археологічного музею АН УРСР під керівництвом П. Й. Борисковського і за участі В. І. Красковського було відкрито площу 130 м². та отримано численні колекції знахідок, які включали понад 19 тис. крем'яних виробів і понад 5 тис. фрагментів кісток дикого бика—зубра або тура (визначення Н. К. Верещагіна, В. І. Бібікової та І. Г. Підоплічка) (Красковский 1957; Борисковский 1961; Борисковский, Праслов 1964).

І. В. Сапожников у період із 1986 по 1993 рр. у складі Буго-Дністровської експедиції ІА АН УРСР продовжив дослідження стоянки. У 1986 році у стратиграфічному шурфі було відібрано зразки для палінологічного аналізу, а упродовж 1988 — 1993 рр. проводилися охоронні розкопки. Стоянку було досліджено на всій площі, яка залишалася недослідженою після розкопок П. І. Борисковського. Загальна відкрита площа пам'ятки склала близько 446 м². (Сапожников 1995; 2003).

Стратиграфію, геоморфологію та палінологію стоянки досліджували спеціалісти з природничих дисциплін А. М. Кремер, М. Ф. Веклич, В. Ф. Петрунь і С. І. Медяник. Дослідники дійшли висновку про зв'язок культурного шару стоянки з відкладами часу максимального валдайського зледеніння (Петрунь 2003; Медяник 2003), що узгоджується із отриманими пізніше по кістці датами ¹⁴C: 19200±200 р. т. (Ki-11307), 19055±200 р. т. (Ki-11340) і 18760±210 р. т. (Ki-11306) (Сапожников 2005).

У культурному шарі стоянки було зафіксовано сліди інтенсивної обробки кременю та кількох вогнищ, знайдено залишки морських раковин і наземних молюсків *Helix*, шматочки червоної вохри, фрагменти кісток бізонів, у тому числі, перепалені. Центральна частина поселення була більш насичена знахідками, ніж периферійна, де простежено чотири плями концентрації знахідок площею від 16 до 23 м² кожна, інтерпретовані як господарсько-побутові комплекси (ГПК).

3.3.1. Матеріали стоянки

Фауністичні рештки стоянки різних років досліджень визначали палеонтологи І. Г. Підоплічка, Н. К. Верещагін, В. І. Бібікова, А. В. Старкін та Є. П. Секерська. Згідно даних І. В. Сапожникова (2003а, с. 60—63) загалом колекція різних років досліджень може складати понад 7000 фрагментів кісток, із яких визначених було близько 210. Із 5000 фрагментів кісток із розкопок 1950—1960-х років визначених було 55 фрагментів, але залишилась невідомою кількість особин бика (зубра, бізона) (Борисковский, Праслов 1964). Згідно даних Є. П. Секерської колекція із розкопок 1980—1990-х рр. включала більше 2100 фрагментів кісток, із них 156 діагностичних, які належали бізонам (*Bison priscus*). Загальна кількість особин нараховує близько 15, здебільшого, дорослих бізонів (Секерская 2003, с. 286—288; Сапожников, Секерская 2000, с. 43—46).

Колекція крем'яних виробів із різних років досліджень налічує понад 57000 виробів (Борисковский, Праслов 1964; Сапожников 2003). Для комплексу виробів із вторинною обробкою характерне кількісне переважання вмісту різців над скребками (Борисковский, Праслов 1964). Мікроінвентар представлений серією виробів на здебільшого досить масивних мікроплатівках, часто вигнутих у профілі. Мікровістря на видовжених мікроплатівках з одним притупленим крутою ретушню боком та підправкою дрібною не крутою ретушню поблизу бази і/або кінця. За формою вони наближаються до сегментів.

Технології обробки кременю стоянки притаманна епіграветська з деякими орін'яськими рисами культурно-технологічна традиція. І. В. Сапожников відносить пам'ятку разом із Анетівкою II до ранньоепіграветської акаржансько-анетівської культури (Сапожников 2005).

3.3.2. Інтерпретація пам'ятки

Аналіз планіграфії розташування знахідок та загальний статистичний аналіз складу крем'яних виробів кожного із ГПК засвідчує активну виробничу діяльність із обробки кременю на їх території (Сапожников 2003). Відмічено також, що на території кожного із ГПК було утилізовано від одного до чотирьох туш бізонів (Секерская 2003, с. 287—288).

Пам'ятку інтерпретують як базовий сезонний табір мисливців на бізонів. П. Й. Борисковский вважав, що це було сезонне короткочасне стійбище, де люди жили просто неба (Борисковский, Праслов 1964). І. В. Сапожников та Є. П. Секерська визначають стоянку як весінньо-літнє сезонне по-

селення мисливців на бізонів (Сапожников 2003; Сапожников, Секерская 2000).

Хоча на стоянці не виявлено слідів спеціалізованого місця забою/розбирання мисливської здобичі, значні розміри поселення і представлена на них монобізонова фауна дозволяють припускати, що мисливська стратегія її мешканців могла базуватися на колективних (загінних?) полюваннях на бізонів.

Зважаючи на теплий сезон використання пам'ятки та відносно невелику кількість особин (близько 15 — 20?) забитих бізонів можна припустити використання мисливцями як способу «рівчачкової пастки» для організації загінних полювань на невеликі групи бізонів так і спорадичне проведення полювань на окремих тварин.

3.4. Нововолодимирівка II

Багатошарова стоянка розташована поблизу с. Нововолодимирівка Чаплинського району Херсонської області на мису, утвореному балкою та берегом Сиваша. Її відкрив у 1983 р. М. П. Оленковський, під керівництвом якого пам'ятку в 1985–1987 рр. досліджувала експедиція Херсонського обласного краєзнавчого музею. На стоянці виявлено два верхніх культурних шари доби бронзи та один нижній — доби верхнього палеоліту (Оленковський 1989).

Палеолітичний шар знаходився у темно-бурому суглинку на глибині 0,48–0,84 м і був досліджений на площі 100 м². Знахідки включали вироби з кременю, зуби та фрагменти кісток тварин, сліди вохри, абразивні матеріали, шматочки кісткового вугілля. Було досліджено скупчення знахідок у вигляді овалу площею близько 60 м², в межах якого дослідник виділив дві функціонально різні структурні ділянки, пов'язані з обробкою кременю.

За зразком кістки отримано дату ¹⁴C: 19340 ± 95 (Ki-6203). Згідно техніко-типологічних ознак комплексу виробів з кременю дослідник відносить пам'ятку до виділеної ним нововолодимирівської археологічної культури (Оленковський 2000).

Фауністичні рештки стоянки представлені фрагментами кісток та зубами бізона (*Bison priscus*) — 1/1 і коня (*Equus caballus*) — 3/1 (Секерська 1999).

Крем'яний інвентар налічує близько двох тисяч виробів. Колекція складається із нуклеусів, знарядь, заготовок та відходів виробництва. Частка виробів із вторинною обробкою значна (9,4 %). Серед них домінує група виробів на мікропластинках (19 %). Є два цілих граветоїдних вістря. Можливо, фрагментами таких вістрів є мікроплатівки, у яких одна або дві сторони оформлені дорсальною пригуплюючою ретушшю.

Різці, переважно, середнього типу виготовлено на відщепках. Скребачки кінцеві, невисокі в профілі. Своєрідність комплексу надають вироби на різцевих відщепках з підправкою дрібними сколами типу різцевих, які косо утинають заготовку, формуючи своєрідне скребкоподібне лезо. Досить виразною групою (12 екз.) представлені долотоподібні знаряддя на відщепках з підтескою одного або обох кінців (Оленковський 2000).

Інтерпретація пам'ятки

Специфіку культурного шару та археологічних і палеонтологічних знахідок складають крем'яні вироби та рештки бізона і коня (по 1 особині). Згідно планіграфічних даних, на стоянці досить інтенсивно обробляли кремень. Процес обробки включав усі стадії — від розколювання жовен і виготовлення нуклеусів до отримання заготовок і виробництва знарядь. Виразні серії таких знарядь як різці, скребачки, мікровістря та їх фрагменти дозволяють припускати як виготовлення так і використання під час полювань складних металевих знарядь — списів. Деякі категорії знарядь могли застосовувати у процесі обробки мисливської здобичі.

Згідно функціональної належності стоянку можна віднести до базових короткотермінових таборів. Можна припустити, що це було місце проживання однієї сім'ї (господарської групи), термін використання якого міг складати від кількох днів до 1–2 тижнів. За цей час було впольовано (способом індивідуальних полювань) та спожито по одній особині бізона та коня, рештки яких на стоянці представлені в рівних пропорціях.

Висновки

У складі фауністичних решток великих трав'яних верхньопалеолітичних стоянок регіону, синхронних максимуму останнього плейстоценового зледеніння абсолютно переважає бізон — до 88 % від числа особин великих трав'яних (Кротова 2013, табл. 2), що дозволяє припускати застосування стратегії спеціалізованого полювання на бізонів її мешканцями. Можливість застосування такої стратегії базувалася на існуванні в регіоні в цей час холодного аридного клімату та високого рівня щільності великих трав'яних, перш за все, бізонів.

Згідно етнографічних даних, домінування спеціалізованого полювання частіше зустрічається в холодному кліматі та в умовах відкритих просторів (Kelly 1995, р. 68–69). До того ж, вважається загальноновизнаним, що «саме в епохи похолодань формувалися колективи спеціалізованих мисливців, оскільки забезпечення жирною і м'ясною їжею ставало необхідним для виживання» (Степанова 2014, с. 305).

Основні верхньопалеолітичні пам'ятки степів південної України, які датуються у межах 19–18 тис. р. т. — Амвросіївський комплекс, Анетівка II, Велика Акаража, Нововолодимирівка II належать до раннього етапу розвитку епігравецької традиції в регіоні, який відповідає кінцю максимального похолодання останнього валдайського льодовиків'я (LGM) (Кротова 2013, с. 227). Саме їхні матеріали забезпечують базу для реконструкції стратегії спеціалізованого полювання на бізонів.

Для реконструкції стратегії спеціалізованого полювання на бізонів мешканців степів материкової частини південної України під час максимального пізньовалдайського похолодання використано узагальнену етноархеологічну модель адаптації палеоіндіанських та індіанських мисливців на бізонів Північної Америки доби пізнього плейстоцену —

раннього голоцену. Вона включає основні риси етнографічної (індіанської) та етноархеологічної (палеоіндіанської) моделей, створених американськими вченими.

Стратегія спеціалізованого полювання на бізонів верхньопалеолітичних мисливців на півдні України базувалася на значній ролі колективних загінних полювань, які доповнювалися індивідуальним полюванням у менш забезпечені їжею відтинки часу. В організації життя переважала логістична мобільність із сезонним мешканням груп населення поблизу місць масових загінних полювань та довготермінових сховищ харчових запасів (Амвросіївка, Анетівка II та, можливо, Велика Акаржа).

У цей час у регіоні, напевно, існувала соціальна структура, для якої була характерна значна консолідація населення. За рахунок мисливської стратегії спеціалізованого полювання на бізонів із практикою колективних загінних полювань та створення довготермінових немобільних запасів м'яса значну частину року (певні сезони) люди мешкали великими колективами, які складалися із однієї або й кількох общин. Інколи, у менш за-

безпечені їжею сезони общини могли розпадатися на дрібніші утворення — сім'ї, господарські групи (Нововолодимирівка II).

Колективні загінні полювання та сезонне мешкання поблизу них великих груп населення зміцнювало міжобщинні зв'язки та сприяло активізації суспільного життя. Успішні великі забої бізонів могли використовувати як привід для організації масштабних соціальних контактів. У зв'язку із ними могли планувати зібрання численних суспільних груп у певний час і в певному місці, де проходив обмін інформацією, проводилися свята та ритуальні обряди, відбувався вибір пар.

У періоди між проведенням колективних загінних полювань на бізонів верхньопалеолітичні мисливці регіону часів максимального пізньовалдайського похолодання могли, подібно північноамериканським мисливцям пізнього плейстоцену — раннього голоцену, практикувати менш вибіркову стратегію індивідуальних способів полювання як на бізонів, так і на інші види великих трав'янистих, серед яких, окрім бізона, найчастіше траплявся кінь.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеева, Л. И. 1990. *Терофауна верхнего плейстоцена Восточной Европы (крупные млекопитающие)*. Москва: Наука.
- Баскин, Л. М. 1976. *Поведение копытных животных*. Москва: Наука.
- Барышников, Г. А., Маркова, А. К. 2009. Основные териокомплексы в холодную эпоху позднего плейстоцена. *Палеоклиматы и палеоландшафты внутропического пространства Северного полушария. Поздний плейстоцен — голоцен*. Москва: ГЕОС, с. 79—87.
- Бибииков, С. Н. 1969. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита. *Советская археология*, 4, с. 5—22.
- Бибиикова (Зубарева), В. И. 1950. О некоторых биологических особенностях первобытного зубра. *Бюллетень Московского Общества Испытателей Природы, Отдел биологии*, 55 (5), с. 35—43.
- Бибиикова, В. И., Старкин, А. В. 1989. В: Станко, В. Н., Григорьева, Г. В., Швайко, Т. Н. *Позднепалеолитическое поселение Анетовка II*. Киев: Наукова думка, с. 127—131.
- Білан, Н. Г. 2013. Визначення фауністичних матеріалів із розкопок Амвросіївського кістковища у 1986-1989 рр., Додаток 5. В: Кротова, О. О. *Пізньопалеолітичні мисливці Азово-Чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк, с. 362—364.
- Бондарчук, В. Р. 1959. Геологія України. Київ: Видавництво Академії наук УРСР.
- Борисов, А. А. 1975. *Климаты СССР в прошлом, настоящем и будущем*. Ленинград: Издательство Ленинградского Гос. Университета.
- Борисковский, П. И. 1953. *Палеолит Украины*. (Материалы и исследования по археологии СССР, 40). Москва, Ленинград: Издательство АН СССР.
- Борисковский, П. И. 1961. Палеолитическая стоянка под Одессой: раскопки 1959 г. *Краткие Сообщения Института Археологии АН СССР*, 206, с. 28—35.
- Борисковский, П. И., Праслов, Н. Д. 1964. *Палеолит бассейна Днепра и Приазовья*. Свод археологических источников, А1-5. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.
- Васильев, С. А. 2004. *Древнейшие культуры Северной Америки*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.
- Величко, А. А., Халчева, Т. А. 1982. Позднеплейстоценовые лессы и их распространение. *Палеогеография Европы за последние 100 тысяч лет: Атлас-монография*. Москва: Наука, с. 70—74.
- Величко, А. А., Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И., Новенко, Е. Ю. 1999. *Ландшафтно-климатические изменения, животный мир и человек в позднем плейстоцене и голоцене*. Москва.
- Гвоздовер, М. Д. 1964. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона. В: *Палеолит бассейна Днепра и Приазовья*. Свод археологических источников, А1-5, с. 37—41.
- Гвоздовер, М. Д. 1974. Специализация охоты и характер кремневого инвентаря верхнего палеолита. В: Герасимов, И. П., Величко А. А. (ред.). *Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене*. Москва: Институт географии АН СССР, с. 48—51.
- Герасименко Н. П., 1994. Реконструкція природного середовища давньої людини на стоянці Амвросіївка. *Археологический альманах*, 3, с. 261—268.
- Герасименко, Н. П. 2004. *Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України*: дис. ... докт. географ. наук: 11.00.04. Київ.
- Герасименко, Н. П. 2010. Кореляція короткоперіодичних етапів плейстоцену за палеоландшафтними даними. В: Матвіїшина, Ж. М. (ред.) *Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України*. Київ: Наукова думка, с. 104—128.
- Главенчук, А. В. 2007. Рабочие места для кремневого производства на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 (По материалам Северо-Восточного участка памятника). В: Пригарин А. А. (отв. ред.) *Человек в истории и культуре*. Одесса—Терновка: Друк, с. 100—110.

- Главенчук, А. В. 2017. Пігментна вохра за даними досліджень стоянки Анетівка II. *Кам'яна доба України*, 17—18, с. 141—149.
- Главенчук, А. В. 2021. Технологія обробки кварцу і його застосування на пізньопалеолітичному поселенні Анетівка II. *Кам'яна доба України*, 21, с. 165—172.
- Главенчук, А., Піструїл І. 2018. Дослідження пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд*. Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.). Київ, с. 66—67.
- Гладких, М. И. 1977. К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита. В: Иванова, И. К., Праслов, Н. Д. (отв. ред.). *Палеоэкология древнего человека*. Москва: Наука, с. 112—116.
- Грибченко, Ю. Н., Куренкова, О. І. Борисова, О. К. 2013. Результаты палеогеографических исследований в Амвросиевке в 2005 г. Додаток І. В: Кротова, О. О. *Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк, с. 336—344.
- Григорьева, Г. В. 1987. Позднепалеолитические культовые места. *Религиозные представления в первобытном обществе*. Тезисы докладов. Москва, с. 57—59.
- Григорьева, Г. В. 1968. *Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья и Северного Приазовья*: дисс... канд. истор. наук: 07.00.06. Ленинград.
- Долуханов, П. М., Пашкевич, Г. А. 1977. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена — голоцена и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы. В: Иванова, И. К., Праслов, Н. Д. (отв. ред.). *Палеоэкология древнего человека*. Москва: Наука, с. 134—145.
- Євсєєв, В. М. 1947. Палеолітична стоянка Амвросіївка. В: *Палеоліт і неоліт України*, І. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, с. 265—283. Ефименко, П. П. 1953. *Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени*. Киев: Издательство АН УССР.
- Ефименко, П. П. 1960. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья. *Советская археология*, 4, с. 14—25.
- Залізняк, Л. Л. 1990. Реконструкція первісних суспільств за їх господарсько-культурним типом. *Археологія*, 4, с. 3—12.
- Залізняк, Л. Л. 1998. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.
- Зубарева (Бибикова), В. И., 1948. *Опыт реконструкции ископаемого стада зубров*: дисс. ... канд. биол. наук. Киев.
- Кабо, В. Р. 1979. Теоретические проблемы реконструкции первобытности. В: А. И. Першиц (ред.). *Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества*. Москва: Наука, с. 60—107.
- Кизь, Г. В. 1984. Функциональное назначение группы кремневых пластинок из поселения Анетовка II. *Новые археологические исследования на Одессчине*. Киев: Наукова думка, с. 9—13.
- Краснокутский, Г. Е. 1992а. *Охотничий промысел бизон в позднем палеолите Северо-Западного Причерноморья*: дисс... канд. истор. наук: 07.00.06. Киев.
- Краснокутский, Г. Е. 1992б. Комплекс черепів бізонів на пізньопалеолітичному поселенні Анетівка II і його можлива функціональна роль. *Археологія південного заходу України*. Київ: Наукова думка, с. 43—48.
- Краснокутский, Г. Е. 1999. Технология процесса разделки охотничьей добычи в позднем палеолите Северного Причерноморья. *Stratum plus*, 1, с. 312—321.
- Красковский, В. И. 1957. Стоянка позднепалеолитического времени вблизи Одессы. *Краткие Сообщения Института Археологии АН УССР*, 7, с. 5—6.
- Кротова, О. О. 1988. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи. *Археологія*, 64, с. 1—11.
- Кротова, О. О. 1994. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту. *Археологія*, 1, с. 21—31.
- Кротова, О. О. 2006. Кістки бізонів зі слідами діяльності людини з Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 5, с. 6—14.
- Кротова, А. А. 2009. Хранение продуктов и адаптация обществ эпиграветтских охотников Восточной Европы. В: Васильев, С. А., Кулаковская, Л. В. (ред.). *С. Н. Бибииков и первобытная археология*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 129—140.
- Кротова, О. О. 2010. Пам'ятка верхньопалеолітичних мисливців на бізонів (до інтерпретації Амвросіївського кістковища). *Кам'яна доба України*, 13, с. 159—168.
- Кротова, О. О. 2013. *Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Кротова, О. О. 2020. Амвросіївське кістковище бізонів та особливості його використання. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 134—150.
- Кротова, О. О., Сніжко, І. А. 1993. Сліди утилізації мисливської здобичі в Амвросіївці. *Археологія*, 4, с. 72—85.
- Кротова, А. А., Снежко, И. А. 1996. Кости бизонь со следами древних изломов из Амвросиевки. *Археологический альманах*, 5, с. 139—146.
- Кротова, О. О., Сніжко, І. А., Логвиненко, В. М. 2008. Нові дані щодо обробки мисливської здобичі на Амвросіївській стоянці. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомішль)*. Київ: КОРВІН-ПРЕСС, с. 42—50.
- Леонова, А. О. 2011. Сировинна база кістяної індустрії пізньопалеолітичного поселення Анетівка II. *Кам'яна доба України*, 14, с. 149—157.
- Леонова, Н. Б., Миньков, Е. В. 1987. К вопросу об интерпретации Амвросиевского костыща — уникального памятника позднего палеолита Приазовья. В: Тургиев, Т. Б. (отв. ред.). *Проблемы интерпретации археологических источников*. Орджоникидзе: Издательство СОГУ, с. 34—50.
- Леонова, Н. Б., Несмеянов, С. А., Виноградова, Е. А., Воейкова, О. А., Гвоздовер, М. Д., Миньков, Е. А., Спиридонова, С. А., Сычева, С. А. 2006. *Палеоэкология равнинного палеолита (на примере комплекса верхнепалеолитических стоянок Каменная балка в Северном Приазовье)*. Москва: Научный мир.
- Маркова, А. К. 1982. Териофауна позднего валдая. *Палеогеография Европы за последние 100 тысяч лет: Атлас-монография*. Москва: Наука, с. 109—113.
- Массон, В. М. 1971. Метод палеоэкономического анализа в археологии. *Краткие Сообщения Института Археологии АН СССР*, 127, с. 3—9.
- Медяник, С. И. 2003. Результаты палинологического анализа образцов, отобранных на стоянке Большая Аккаржа в 1986 и 1990 годах. Приложение II. В: Сапожников, И. В. *Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита степной Украины*. Київ: Шлях, с. 280—285.
- Миньков, Е. В. 1991. *Охотничье хозяйство населения Северного Причерноморья в эпоху позднего палеолита (опыт реконструкции)*: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.06. Москва.
- Мордкович, В. Г. 1982. *Степные экосистемы*. Новосибирск.
- Народы Америки, 1959, II. Москва: Издательство АН СССР.
- Нужный, Д. Ю. 2008. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців* (видання друге, доповнене). Київ: Видавець Олег Філюк.

- Нужний, Д. Ю., Кротова, О. О. 2007. Мисливська метальна зброя з Амвросіївського кістковища. *Кам'яна доба України*, 10, с. 92—101.
- Оленковский, Н. П. 1989. *Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра*: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.06. Киев.
- Оленковский, М. П. 2000. *Палеолит та мезолит Присивашся. Проблеми епіграфету України*. Херсон: Придніпров'я.
- Петрунь, В. Ф. 2003. Заключение о результатах геологической реконструкции окрестностей раскопа 1991 г. позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа и визуального изучения последнего. Приложение I. В: Сапожников, И. В. *Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита степной Украины*. Київ: Шлях, с. 271—279.
- Пидопличко, И. Г. 1940—1949. *Дневники Амвросиевской палеолитической экспедиции за 1940—1949 гг.* Автограф. Науковий архів Інституту архівознавства НБУВ НАНУ. Київ: ф. 139, оп. 3, справи 187, 190.
- Пидопличко, И. Г. 1953. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности. *Краткие Сообщения Института Археологии АН УССР*, 2, с. 65—68.
- Підоплічко, І. Г. 1956. *Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР*, 2, Київ: Видавництво АН УРСР.
- Плохенко, Б. Г. 2015. *Динамика охотничьей деятельности позднего верхнего палеолита Северного Причерноморья*: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.06. Москва.
- Рековець, Л. І. 2013. Список мікрофауни з Амвросіївського кістковища (Прирізка до Центрального розкопу, II умовний горизонт, 2005 р. дослідження). Додаток 6. В: Кротова, О. О. *Пізнюопалеолітичні мисливці Азово-Чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк, с. 365.
- Сапожников, И. В. 1992. Хозяйственная специфика степной историко-культурной области. *Краткие Сообщения Института Археологии АН СССР*, 206, с. 43—48.
- Сапожников, И. В. 1995. Причерноморские степи в позднем палеолите: природно-хозяйственная и культурная специфика. В: Сапожникова, Г. В., Коробкова, Г. Ф., Сапожников, И. В. *Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите*. Одесса; Санкт-Петербург: Гортитопография Одесского управления по печати, с. 149—195.
- Сапожников, И. В. 2003. *Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита степной Украины*. Київ: Шлях.
- Сапожников, І. 2005. Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 9, с. 14—31.
- Сапожников, І. В., Секерська, О. П. 2001. Археозоологія поселення Велика Аккаржа: матеріали до реконструкції господарсько-культурного типу пізнюопалеолітичних степових мисливців. *Археологія*, 2, с. 103—110.
- Сапожников, И. В., Сапожникова, Г. В. 2011. Каменный век Северо-Западного Причерноморья. *Stratum plus*, 1, с. 15—149.
- Сапожникова, Г. В. 1994. Трассологический анализ кремневых изделий из Амвросиевского костыща. *Древнее Причерноморье. Краткие Сообщения Одесского Археологического Общества*, Одесса: с. 200—201.
- Сапожникова, Г. В. 2003. Функціональне призначення Амвросіївського кістковища: за результатами трасологічних досліджень кам'яних знарядь. *Кам'яна доба України*, 2, с. 82—86.
- Сапожникова, Г. В. 2005. Амвросиевское костыще и его назначение (по трассологическим исследованиям каменных орудий). В: Аникович, М. В. (ред.). *Проблемы ранней поры верхнего палеолита Костенковско-Борщевского района и сопредельных территорий* (Труды Костенковско-Борщевской археологической экспедиции ИИМК РАН, Вып. 3). СПб: ИИМК РАН, с. 234—238.
- Секерська, О. 1999. Фауністичний комплекс пізнього палеоліту Нижнього Дніпра та Присивашся. *Археологічна збірка Херсонської обл. держ. інспекції охорони пам'яток*, 1, Херсон, с. 44—47.
- Секерская, Е. П. 2003. Фаунистический комплекс поселения Большая Аккаржа: по материалам раскопок 1988—1993 годов. Приложение III. В: Сапожников, И. В. 2003 *Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита степной Украины*. *Кам'яна доба України*, вип. 2, Київ: Шлях.
- Смирнов, С. В. 1974. О хозяйственных отличиях позднепалеолитических памятников степной полосы Европейской части СССР. В: Герасимов, И. П., Величко, А. А. (ред.). *Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене*. Москва: Институт географии АН СССР, с. 152—156.
- Степанов, В. П. 1973. Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР. *Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене (палеолит, неолит)*. Материалы Всесоюзного Симпозиума (март, 1973 г.), I, Москва: Институт географии АН СССР, с. 14—36.
- Сиренко, Н. А., Турло, С. И. 1986. *Развитие почв и растительности в плиоцене и плейстоцене*. Киев: Наукова думка.
- Смольянинова, С. П. 1990. *Палеолит и мезолит Степного Побужья*. Киев: Наукова думка.
- Сніжко, І. А. 2001. *Утилізація мисливської здобичі на Амвросіївському пізнюопалеолітичному комплексі*: дисс. ... канд. істор. наук: 07.00.06. Київ.
- Станко, В. Н. 1989. Производственные комплексы по утилизации охотничьей добычи в позднем палеолите (по материалам поселения Анетовка II). В: Березанская, С. С. (отв. ред.). *Первобытная археология. Материалы и исследования*. Киев: Наукова думка. с. 54—63.
- Станко, В. Н. 1996. Охотники на бизонов в позднем палеолите Украины *Археологический альманах*, 5, с. 129—138.
- Станко, В. Н. 1999. Анетовка 2 — позднепалеолитическое поселение и святилище охотников на бизонов в Северном Причерноморье. *Stratum plus*, 1, с. 322—324.
- Станко, В. Н., Григорьева, Г. В., Швайко, Т. Н. 1989. *Позднепалеолитическое поселение Анетовка II*. Київ: Наукова думка.
- Старкин, А. В. 1996. Отличительные черты костных остатков анетовской и амвросиевской популяций позднеплейстоценовых бизонов степной зоны Украины. *Археологический альманах*, 5, с. 147—154.
- Старкин, А. В. 2001. *Позднеплейстоценовые териофауны степной зоны юга Украины*: дисс. ... канд. биол. наук: 03.00.08. Киев.
- Старкин, А. В. 2006. Некоторые особенности териофауны позднего палеолита степной зоны Украины и сопредельных территорий. *Археологический альманах*, 18, с. 79—104.
- Степанов, К. Н. 2014. О растительной пище в верхнем палеолите (обзор данных). *Труды Исторического Факультета Санкт-Петербургского Гос. Университета*, 18, с. 301—309.
- Степанчук, В. М., Матвіїшина, Ж. М., Рижов, С. М., Кармазиненко, С. П. 2013. *Давня людина. Палеогеографія та археологія*. Київ: Наукова думка.
- Формозов, А. Н. 1946. *Снежный покров в жизни млекопитающих и птиц СССР*. Москва: Издательство Московского Общества Испытателей Природы.
- Формозов, А. Н. 1969. О фауне палеолитических стоянок Европейской части СССР. В: Герасимов, И. П.

- (гл. ред.). *Природа и развитие первобытного общества на территории Европейской части СССР*. Москва: Наука, с. 69—74.
- Фризон, Дж. К., 1989. Охотничьи стратегии и охотничье вооружение палеоиндейцев Северо-Американских Великих Равнин. *Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита*. Тезисы советско-американского симпозиума. Ленинград: Наука, с. 10—12.
- Щербаков, Ф. А. 1982. Подводные окраины материков в позднем плейстоцене и голоцене. XI конгресс INQUA. Тезисы докладов, III, Москва, с. 358—359.
- Bement, L., Carter, B. 2016. Folsom Bison Hunting on the Southern Plains of North America. In: Kornfeld, M., Huckell, B. B. (eds.). *Stones, Bones and Profiles. Exploring Archaeological Context, Early American Hunter-Gatherers, and Bison*. Boulder: University Press of Colorado, p. 291—311.
- Binford, L. R. 1981. *Bones. Ancient Men and Modern Myths*. New York: Academic Press.
- Binford, L. R. 1983. *In Pursuit of the Past*. Thames and Hudson.
- Binford, L. R. 1989. *Debating Archaeology*. New York: Academic Press.
- Binford, L. R. 1993. Bones for Stones. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic—Paleo-Indian Adaptations*. New York, London: Plenum Press, p. 101—124.
- Carlson, K., Bement, L. 2013. Organization of bison hunting at the Pleistocene/Holocene transition on the Plains of North America. *Quaternary International*, 297, p. 91—99.
- Frison, G. C. 1974. *The Casper Site: a Hell Gap bison kill on the High Plains*. New York: Academic Press.
- Frison, G. C. 1978. *Prehistoric Hunters of the High plains*. New York: Academic Press.
- Frison, G. C. 1982. Paleoindian winter subsistence strategies on the High Plains. Plain Indian studies: a collection of essays in honor of John C. Ewers and Waldo R. Wedel. *Smithsonian Contributions to Anthropology*, 30, p. 193—201.
- Frison, G. C. 1991. *Prehistoric Hunters of the High Plains* (Second Edition). New York: Academic Press.
- Frison, G. C. 2004. *Survival by hunting: prehistoric human predators and animal prey*. Berkeley, California: University of California Press.
- Frison, G. C. and Stanford, D. J. 1982. *The Agate Basin Site: a record of the Paleoindian occupation of the Northwestern High Plains*. New York: Academic Press.
- Frison, G. C. and Todd, L. C. (eds.). 1987. *The Horner Site. The Type Site of the Cody Cultural Complex*. New York: Academic Press.
- Gamble, C. 1986. *The Palaeolithic Settlement of Europe*. Cambridge University Press.
- Julien, M.-A. 2009. Report on the study of the Amvrosievka Camp faunal remains. Appendix 2. In: Krotova, O. O., Snizhko, I. A., Gribchenko, Yu. M., Zabavin, V. O., Leonova, A. O. *Zvit pro rozkopky Amvrosiivskoi paleolitychnoi stoianky v 2009 r.* Scientific archive of the Institute of archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine. No. 2009/149.
- Julien, M.-A. 2013. Taphonomical and Archaeozoological study of the Bison bone bed of Amvrosievka (west excavation). Appendix 4. In: Krotova, O. O. *Pizniopaleolitychni myslyvtsi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, p. 354—361.
- Julien, M.-A. and Krotova, O. 2008. Preliminary Results of a new zooarchaeological study at Amvrosievka (Ukraine). *Arkheologicheskii almanakh*, 19, p. 189—200.
- Julien, M.-A., Bocherers, H., Burke, A., Druker, D., Patou-Mathis, M., Krotova, O., Pean, S. 2012. Were European steppe bison migratory? 18-O, 13-C and Sr-intra — tooth isotopic variations applied to a palaeoethological reconstruction. *Quaternary International*, 271, p. 106—119.
- Haynes, C. V. 1993. Clovis-Folsom Geochronology and Climatic Change. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic—Paleo-Indian Adaptations*. New York, London: Plenum Press, p. 23—25.
- Kelly, R. L. 1995. *The foraging spectrum. Diversity in hunter — gatherer lifeways*. Washington and London: Smithsonian Institution Press.
- Kehoe, T. E. 1967. The Boarding School Bison Drive Site. *Plains Anthropologist*, 12 (35), p. 5—91.
- Kehoe, T. E. 1973. *The Gull Lake Site: A Prehistoric Bison Drive Site in Saskatchewan*. Publications in Anthropology and History, 1, Milwaukee Public Museum.
- Kehoe, T. E. 1999. Subsistence and beyond in Upper Paleolithic bison economy. In: Brugal, J.-P., David, F., Enloe, J. G. (eds.). *Le bison: Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines*. Actes du colloque international, Toulouse 1995. Antibes: Editions APDCA, p. 249—260.
- Kornfeld, M., Frison, G. C., Larson, M. L., 2010. Prehistoric Hunter-Gatherers of the High Plains and Rockies. Left Coast Press, Walnut Creek, California.
- Krasnokutsky G., 1996. *Bison Hunting and Human Adaptation: A Case of Comparative Study of the Upper Palaeolithic of Southern Ukraine*. Odessa: Polis Press.
- Krotova, A. A., Belan, N. G. 1993. Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic—Paleo-Indian Adaptations*. New York, London: Plenum Press, p. 125—142.
- Krotova, O., Snizhko, I., Logvynenko, V. 2016. Bison utilization at the Amvrosievka campsite, Ukraine. In: Kornfeld, M., Huckell, B. B. (eds.). *Stones, Bones and Profiles. Exploring Archaeological Context, Early American Hunter-Gatherers, and Bison*. Boulder: University Press of Colorado, p. 391—409.
- LaBelle, J. M., 2012. Hunter-gatherer adaptations of the Central Plains and Rocky Mountains of western North America. In: Eren, M. I. (Ed.), *Hunter-Gatherer Behavior, Human Response During the Younger Dryas*. Left Coast Press, Inc., Walnut Creek, CA, p. 139—164.
- Reher, C. A. 1977. Adaptive process on the shortgrass plains. In: Binford, L. R. (ed.). *For Theory Building in Archaeology*. New York: Academic Press, p. 15—40.
- Rousseau, D., Gerasimenko, N., Matviishina, Zh., Kukla, G. 2001. Late Pleistocene Environments of the Central Ukraine. *Quaternary Research*, 56, p. 349—356.
- Schalk, R. F. 1977. The Structure of an Anadromous Fish Resource. In: Binford, L. R. (ed.). *For Theory Building in Archaeology*. New York: Academic Press, p. 207—250.
- Soffer, O. 1985. *The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain*. Orlando: Academic Press.
- Stanford, D. 1999. Analysis and interpretation of Hell Gap hunting strategies at the Jones-Miller site. In: Brugal, J.-P., David, F., Enloe, J. G. (eds.). *Le bison: Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines*. Actes du colloque international, Toulouse 1995. Antibes: Editions APDCA, p. 437—454.
- Stanko, V. N. 1999. Bison Hunters in the Late Palaeolithic of the Ukraine. *Le bison: Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines*. Actes du colloque international, Toulouse 1995. Editions APDCA, Antibes, p. 342—359.
- Svezhentsev, Yu. S. 1993. Radiocarbon chronology for the Upper Paleolithic Sites on the East European Plain. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic—Paleo-Indian Adaptations*. New York, London: Plenum Press, p. 23—30.
- Todd, L. C. 1987. Analysis of Kill-Butchery Bonebeds and Interpretation of Paleoindian Hunting. *The Evolution of Human Hunting*. New York: Plenum Press, p. 225—266.

- Todd, L. C. 1991. Seasonality Studies and Paleoindian Subsistence Strategies. *Human Predators and Prey Mortality*. Boulder: West-view Press, p. 217 — 238.
- Todd, L. 2013. The identification of faunal remains and the wear class code-groups 1 (M1s), 2 (M2s) from Amvrosievka bone bed (1935, 1949, 1980—1990-eth years). Appendice 7. In: Krotova, O. O. *Pizniopaleolitychni myslivtsi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, p. 366—414.
- Todd, L. C., Stanford, D. I. 1992. Application of Conjoined Bone Data to the Site Structural Studies. In: Hofman, J. L., Enloe, J. G. (eds). *Piecing Together the Past: Applications of Refitting Studies in Archaeology*. BAR IS, 578, Oxford, p. 21—35.
- Wheat, J. B. 1967. A Paleo-Indian bison kill. *Scientific American*, 216, Jan., p. 44—52.
- Wheat, J. B. 1972. The Olsen-Chubbuck site: A Paleo-Indian bison kill. *SAA, Memoir*, 26.

Oleksandra O. Krotova¹

¹ DSc in History, senior research fellow of the Stone Age Archaeology Department, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 12, Volodymyr Ivasyuk ave., Kyiv, 04210, Ukraine;

ORCID: 0000-0003-0299-7628;

e-mail: okrotova@ukr.net

STRATEGY OF SPECIALIZED HUNTING FOR BISONS OF THE UPPER PALAEOLITHIC HUNTERS OF STEPPES OF SOUTHERN UKRAINE

During the Late Glacial Maximum (LGM), cold and dry climate and open spaces with steppe vegetation prevailed in the south of continental Ukraine. Paleontologists note that this period was characterized by a high density of large herbivores, primarily bison.

Bison make up about 88% of the total number of large herbivores in the faunal remains collections of several major Upper Palaeolithic (Epigravettian) sites - Amvrosiivka, Anetivka 2, Velyka Akarzha and Novovolodymyrivka II, which suggests the existence of a specialized hunting strategy for bison among its inhabitants.

A generalized ethnoarchaeological model of adaptation of the Indian and Paleo-Indian bison hunters of the Great Plains of North America is used to reconstruct specialized bison hunting in the steppes of southern Ukraine.

According to the ethnoarchaeological model, the high density of victims served as the basis of regular driven hunts and storage strategies, which enabled large groups of hunters (up to several communities) to live near food storage sites for the whole season.

The prehistoric hunters of the steppes of southern Ukraine, like the hunters of the Great Plains, knew well the topography and behaviour of animals. Both usually used natural traps to corral animals ("arroyo traps" or "jumps"), supplemented sometimes by artificial structures.

Large public hunts and the seasonal presence of large groups of people near their sites strengthened social ties and contributed to an intensification of social life.

Successful big hunts were used as an occasion to organize large-scale social contacts. They may have involved planning large gatherings of usually isolated groups at a particular time and place, where they exchanged information, organized festivals, and held ritual ceremonies.

In between large collective hunts, the Upper Palaeolithic hunters of the region may have employed a strategy of individual hunts for individual animals, including bison or horse.

In general, the adaptation of hunting groups of this period is defined as a specialized bison hunting strategy with predominantly logistical mobility in lifestyle and relatively stable social ties.

Keywords: Upper Palaeolithic, bison hunters, ethnoarchaeological model, southern Ukraine.

REFERENCES

- Alekseeva, L. I. 1990. *Teriofauna verkhnego pleistotsena Vostochnoi Evropy (krupnye mlekopitaushchye)*. Moskva: Nauka.
- Baskin, L. M. 1976. *Povedenie kopytnykh zhyvotnykh*. Moskva: Nauka.
- Baryshnikov, G. A., Markova, A. K. 2009. Osnovnyie terio-kompleksy v holodnuii epokhu pozdnego pleistotsena. *Paleoklimaty i paleolandshafty vnetropicheskogo prostranstva Severnogo polushariia. Pozdnii pleistotsen — holotsen*. Moskva: GEOS, s. 79—87.
- Bibikov, S. N. 1969. Nekotorye aspekty paleoekonomicheskogo modelirovaniia paleolita. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 5—22.
- Bibikova (Zubareva), V. I. 1950. O nekotorykh biologicheskikh osobennostiakh pervbytnogo zubra. *Bulleten Moskovskogo Obshchestva Ispytatelei Prirody, Otdel biologii*, 55 (5), s. 35—43.
- Bibikova, V. I., Starkin, A. V. 1989. In: Stanko, V. N., Grigorieva, G. V., Shvaiko, T. N. *Pozdnepaleoliticheskoe poselenie Anetovka II*. Kiev: Naukova dumka, s. 127—131.
- Bilan, N. G. 2013. Vyznachennia faunistychnykh materialiv iz rozkopok Amvroziivskogo kistkovyshcha u 1986-1989 rr. Appendix 5. In: Krotova, O. O. *Pizniopaleolitychni myslivtsi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, s. 362—364.
- Bondarchuk, V. R. 1959. *Gheolohiia Ukrainy*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR.
- Borisov, A. A. 1975. *Klimaty SSSR v proshlom, natoiaschem i budushchem*. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo Gos. Universiteta.
- Boriskovskii, P. I. 1953. *Paleolit Ukrainy* (Series: Materialy i issledovaniia po arkheolohii SSSR, 40). Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics.
- Boriskovskii, P. I. 1961. *Paleoliticheskaia stoianka pod Odessoi: raskopki 1959 g. Kratkii Soobshcheniia Instituta Arkheologii AN SSSR*, 206, s. 28—35.
- Boriskovskii, P. I., Praslov, N. D. 1964. *Paleolit basseina Dnepra i Priazovia*. Svod arheologicheskikh istochnikov, A1-5. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics.
- Vasiliev, S. A. 2004. *Drevneishye kultury Severnoi Ameriki*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.
- Velichko, A. A., Khalcheva, T. A. 1982. Pozdnepleistotsenovye lessy i ikh rasprostraneniie. *Paleogeographiia Evropy za posledniie 100 tysyach let: Atlas-monographiia*. Moskva: Nauka, s. 70—74.
- Velichko, A. A., Gribchenko, Yu. N., Kurenkova, E. I., Novenko, E. Yu. 1999. *Landshaftno-klimaticheskie izmeneniia, zhyvotnyi mir i chelovek v pozdnem pleistotsene i golotsene*. Moskva.
- Gerasymenko, N. P. 1994. Rekonstruktsiia pryrodnoho seredovyscha davnioi ludyny na stoiantsi Amvroziivka. *Arkheological almanakh*, 3, p. 153—158.
- Gerasimenko, N. P. 2004. *Rozvytok zonalnykh landshaftiv chetvertynnoho periodu na terytorii Ukrainy: dys.... dokt. geograph. nauk: 11.00.04*. Kyiv.
- Gerasimenko, N. P. 2010. Koreliatsiia korotkoperiodychnykh etapiv Pleistocenu za paleolandshaftnymy danyymi. In: Matviishyna, Zh. M. (ed.) *Prostorovo-chasova koreliatsiia paleogeographichnykh umov chetvertynnoho periodu na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 104—128.
- Glavenchuk, A. V. 2007. Rabochie mesta dlia kremnevo-go proizvodstva na pozdnepaleoliticheskom poselenii Anetovka 2 (po materialam Severo-Vostochnogo uchastka pamiatnika). In: Prigarin, A. A. (red.) *Chelovek v istorii i kulture*. Odessa-Ternovka: Druk, s. 100—110.
- Glavenchuk, A. V. 2017. Pigmentna vokhra za danyymi doslidzhen stoianky Anetivka II. *Kamiana doba Ukrainy*, 17—18, s. 141—149.
- Glavenchuk, A. V. 2021. Tekhnolohiia obrobky kvatsu I ioho zastosuvannia na pizniopaleolitichnomu poselenii Anetivka II. *Kamiana doba Ukrainy*, 21, s. 165—172.
- Glavenchuk, A., Pistrui, Yi. 2018. Doslidzennia pizniopaleolitichnoho poselennia Anetivka II. In: Chabai, V. P. (Ed.) *I Vseukrainskyi arheolohichniy ziyzd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei* (Nishyn, 23-25 lystopaga 2018 r.). Kyiv, s. 66—67.
- Gladkykh, M. I. 1977. K voprosu o razgranichenii hozi-aistvenno-kulturnykh tipov i istoriko-etnographicheskikh obshnostei pozdnego paleolita. In: Ivanova, I. K., Praslov, N. D. (eds.) *Paleoekologiia drevnego cheloveka*. Moskva: Nauka, s. 112—116.
- Gribchenko, Yu. N., Kurenkova, E. I., Borisova, O. K. 2013. Rezultaty paleogeographicheskikh issledovaniy v Avrosievke v 2005 rotsi. Appendix I. V: Krotova, O. O. *Pizniopaleolitychni myslivtsi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Oleh Filuk, s. 336—344.
- Grigorieva, G. V. 1968. *Pozdnepaleoliticheskie pamiatniki Severo-Zapadnogo Prichernomoria i Severnogo Priazovia*: diss.... kand. istor. nauk: 07.00.06. Leningrad.
- Grigorieva, G. V. 1987. Pozdnepaleoliticheskie kultovye mesta. *Religioznye predstavleniia v pervbytnom obshestve*. Tezisy dokladov. Moskva: s. 57—59.
- Gvozdozer, M. D. 1964. Pozdnepaleoliticheskie pamiatniki Nizhnego Dona. *Paleolit basseina Dnepra i Priazovia*. Svod arheologicheskikh istochnikov, A1-5, Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics, s. 37—41.
- Gvozdozer, M. D. 1974. Spetsyalizatsiia ochoty i kharakter kremnevo-go inventaria verkhnego paleolita. In: Gerasimov, I. P., Velichko, A. A. (eds.) *Pervobytnyi chelovek, ego materialnaia kultura i prirodnaia sreda v Pleistotsene i Golotsene*. Moskva: Institut geographii AN SSSR, s. 48—51.
- Dolukhanov, P. M., Pashkevych, G. A. 1977. Paleogeographicheskii rubezhy verhnego pleistotsena — holotsena i razvitiie hoziastvennykh tipov na iugo-vostoke Evropy. In: Ivanova, I. K., Praslov, N. D. (eds.) *Paleoekologiia drevnego cheloveka*. Moskva: Nauka, s. 134—145.
- Yevseev, V. M. 1947. Paleolitychna stoianka Amvroziivka. V: *Paleolit i neolit Ukrainy*. I. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR. s. 265—283.
- Yefimenko, P. P. 1953. *Pervobytnoe obschestvo. Ocherki po istorii paleoliticheskogo vremeni*. Kiev: Izdatelstvo Akademii nauk USSR.
- Yefimenko, P. P. 1960. Peredneaziatskie elementy v pamiatnikakh pozdnego paleolita Severnogo Prichernomoria. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 14—25.
- Zaliznyak, L. L. 1990. Rekonstruktsiia pervisnykh suspilstv za iih gospodarsko-kulturnym typom. *Arkheologiya*, 4, s. 3—12.
- Zaliznyak, L. L. 1998. *Peredistoriia Ukrainy X—V tys. do n. e.* Kyiv: Biblioteka ukrainsia.
- Zubareva (Bibikova), V. I. 1948. *Opyt rekonstruktsii iskopaemogo stada zubrov*: diss.... kand. biol. nauk: Kiev.
- Kabo, V. R. 1979. Teoreticheskie problemy rekonstruktsii pervobytnosti. In: Pershyts, A. I. (ed.) *Etnografiia kak istochnik rekonstruktsii istorii pervobytnogo obschestva*. Moskva: Nauka, s. 60—107.
- Kiz, G. V. 1984. Funktsionalnoe naznachenie grupy kremnevyykh plastinok iz poselennia Anetovka II. *Novyie arheologicheskie issledovaniia na Odeschine*. Kiev: Naukova dumka, s. 9—13.
- Krasnokutskii, G. E. 1992a. *Okhotnichii promysel bizonov v pozdnem paleolite Severo-Zapadnogo Prichernomoria*: diss....kand. istor. nauk: 07.00.06. Kiev.
- Krasnokutskii, G. E. 1992b. Kompleks cherepiv bizoniv na pizniopaleolitychnom poselenii Anetivka II I ioho mozhlyva funktsionalna rol. *Arheolohiia pivdennoho zahodu Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 43—48.

- Krasnokutskii, G. E. 1999. Tekhnologiya protsessa razdelki okhotnichei dobychi v pozdnem paleolite Severnogo Prichernomoria. *Stratum plus*, 1, s. 312—321.
- Kraskovskii, V. I. 1957. Stoianka pozdnepaleoliticheskogo vremeni vblizi Odessy. *Kratkie Soobsheniia Instituta Arkheologii AN USSR*, 7, s. 5—6.
- Krotova, O. O. 1988. Pro hospodarsku diialnist pizniopaleolitychnoho naselennia stepovoi zony Skhiidnoi Yevropy. *Arkheolohiia*, 64, c. 1—11.
- Krotova, O. O. 1994. Vyrobnystvo ta suspilni vidnosyny naselennia Pivnichnoho Prychornomoria v dobu piznioho paleolitu. *Arkheolohiia*, 1, c. 21—31.
- Krotova, O. O. 2006. Kistky bizoniv zi slidamy diialnosti ludyny z Amvroisivskoho pizniopaleolitychnoho kompleksy. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Shidnoi Ukrainy*, 5, s. 6—14.
- Krotova, A. A. 2009. Khranienie produktov i adaptatsiia obshchestv epigravetskih okhotnikov Vostochnoi Evropy. V: Vasiliev, S. A., Kulakovskaia, L. V. (eds.). *S. N. Bibikov i pervobytnaia arkheologiya*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN. s. 129—140.
- Krotova, O. O. 2010. Pamiatka verkhniopaleolitychnykh myslivtsiv na bizoniv (do interpretatsii Amvroisivskoho kistkovyshcha). *Kamyiana doba Ukrainy*, 13, s. 159—168.
- Krotova, O. O. 2013. *Pizniopaleolitychni myslivtsi azovochornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Krotova, O. O. 2020. Amvroisivske kistkovyshche bizoniv ta osoblyvosti yoho vykorystannia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 134—150.
- Krotova, O. O., Snizhko, I. A. 1993. Slidy utylizatsii myslivskoi zdobychi v Amvroisivtsi. *Arkheolohiia*, 4, s. 72—85.
- Krotova, A. A., Snizhko, I. A. 1996. Kosti bizonov so sledami drevnikh izlomov iz Amvroisievki. *Arkheologicheskii almanakh*, 5, s. 139—146.
- Leonova, A. O. 2011. Syrovynna baza kistianoi industrii pizniopaleolitychnoho poselennia Anetivka II. *Kamyiana doba Ukrainy*, 14, s. 149—157.
- Leonova, N. B., Minkov, E. V. 1987. K voprosu ob interpretatsii Amvroisievskogo kostishcha — unikalnogo pamiatnika pozdnego paleolita Priazovia. V: *Problemy interpretatsii arkheologicheskikh istochnikov*. Ordzhonikidze: SOGU publisher, s. 34—50.
- Leonova, N. B., Nesmeianov, S. A., Vinogradova, E. A., Voeikova, O. A., Gvozdozer, M. D., Minkov, E. V., Spiridonova, S. A., Sychova, S. A. 2006. *Paleoekologiya ravninnogo paleolita (na primere kompleksa verkhnepaleoliticheskikh stoianok Kamennaia balka v Severnom Priazov'ie)*. Moskva: Nauchnyi mir.
- Medianik, S. I. 2003. Rezultaty palinologicheskogo analiza obraztsov otobryanykh na stoianke Bolshaia Akkarzha v 1986 i 1990 godakh. Appendix II. In: Sapozhnikov, I. V. *Bolshaia Akkarzha. Khoziaistvo i kultura pozdnego paleolita stepnoi Ukrainy*. Kyiv: Shliakh, s. 280—285.
- Mordkovich, V. G. 1982. *Stepnye ekosistemy*. Novosibirsk.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2008. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniki v kamianomu vitsi: udoskonalennia zbroi pervisnykh myslivtsiv (vydannia lhehe, dopovnene)*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Nuzhnyi, D. Yu., Krotova, O. O. 2007. Myslivska metalna zbroia z Amvroisivskoho kistkovyshcha. *Kamyiana doba Ukrainy*, 10, s. 92—101.
- Petrin, V. F. 2003. Zakliuchenie o rezultatakh geologicheskoi rekognostirovki okrestnostei raskopa 1991 g. pozdnepaleoliticheskoi stoianki Bolshaia Akkarzha I vizualnogo izucheniia poslednego. Appendix I. In: Sapozhnikov, I. V. *Bolshaia Akkarzha. Khoziaistvo i kultura pozdnego paleolita stepnoi Ukrainy*. Kyiv: Shliakh, s. 271—279.
- Pydoplichko, I. H. 1940—1949. *Dnevnyky Amvroisievskoi paleolitycheskoi ekspeditsii za 1940—1949 hh*. Avtohrاف. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhivoznavstva NBUV NANU. Kyiv. f. № 139, op. 3, spravy №№ 187, 190.
- Pidoplichko, Yi. H. 1953. Amvroisievskaa paleoliticheskaa stoianka i ee osobennosti. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 2, s. 65—67.
- Pidoplichko, Yi. H. 1956. *Materialy do vyvchennia mynylykh faun URSS*, 2. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSS.
- Rekovets, L. I. 2013. Spysok mikrofauny z Amvroisivskoho kistkovyshcha (Pryrizka do Tsentralnogo rozkopu, II umovnyi horyzont, 2005 r. doslidzhennia). Appendix 6. V: Krotova, O. O. *Pizniopaleolitychni myslivtsi Azovochornomorskykh stepiv*. Kyiv: Oleh Filiuk. S. 365.
- Sapozhnikov, I. V. 1992. Khoziaistvennaia spetsyfika stepnoi istoriko-kulturnoi oblasti. *Kratkie Soobshcheniia Instituta Arkheologii AN SSSR*, 206, s. 43—48.
- Sapozhnikov, I. V. 1995. Prichernomorskie stepi v pozdnem paleolite: prirodno-khoziaistvennaia i kulturnaia spetsyfika. In: Sapozhnikova, H. V., Korobkova, G. F., Sapozhnikov, I. V. *Khoziaistvo i kultura naselennia Uzhnogo Pobuzhia v pozdnem paleolite i mezolite*. Odessa; Sankt-Peterburg: Gortipografiia Odesskogo upravleniia po pechati. s. 149—195.
- Sapozhnikov, I. V. 2003. *Bolshaia Akkarzha. Khoziaistvo i kultura pozdnego paleolita stepnoi Ukrainy*. (Kamyiana doba Ukrainy, 3). Kyiv: Shliakh.
- Sapozhnikov, Yi. V. 2005. Khronolohiia i periodyzatsiia piznioho paleolitu pivdnia Skhidnoi Yevropy. *Materialy I doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia I Volyni*, 9, s. 14—31.
- Sapozhnikov, Yi. V., Sekerska, O. P. 2001. Arkheozoolohiia poselennia Velyka Akkarzha: materialy do rekonstruktsii hospodarsko-kulturnogo typu pizniopaleolitychnykh stepovykh myslivtsiv. *Arkheolohiia*, 2, s. 103—110.
- Sapozhnikova, H. V. 1994. Trassologicheskii analiz kremniovykh izdelii iz Amvroisievskogo kostyshcha. V: *Drevnee Prichernomor'e. Kratie soobshcheniia Odesskogo Arkheologicheskogo Obshchestva*. Odessa: Odesskij arheologicheskij muzej. s. 200—201.
- Sapozhnikova, H. V. 2003. Funktsionalne pryznachennia Amvroisivskoho kistkovyshcha: za rezultatamy trasolohichnykh doslidzhen kam'ianykh znariad. *Kamyiana doba Ukrainy*, 2, s. 82—86.
- Sapozhnikova, H. V. 2005. Amvroisievskoe kostyshche i ego naznachenie (po trassologicheskim issledovaniyam kamenykh orudii). V: Anikovich, M. V. (red.) *Problemy rannei pory verhnego paleolita Kostionkovsko-Borschivskoho raiona i sopredelnykh territorii* (Trudy Kostionkovsko-Borshhyovskoi arheologicheskoi ekspeditsii IIMK RAN. Vyp. 3). SPb: IIMK RAN. s. 234—238.
- Sekerska, O. 1999. Faunistychnyi kompleks piznioho paleolitu Nyznioho Dnipra ta Prysyvashia. *Arkheologichna zbirka Khersonskoi obl. derzh. inspektsii ohorony pamiatok*, 1, Herson, s. 44—47.
- Sekerskaia, E. P. 2003. Faunisticheskii kompleks poseleniia Bolshaia Akkarzha: po materialam raskopok 1988—1993 godov. Appendix III. In: Sapozhnikov, I. V. *Bolshaia Akkarzha. Khoziaistvo i kultura pozdnego paleolita stepnoi Ukrainy*. Kyiv: Shliakh, s. 286—288.
- Smirnov, S. V. 1974. O khoziaistvennykh otlichiiakh pozdnepaleoliticheskikh pamiatnikov stepnoy polosy Evropeyskoy chasti SSSR. In: Gerasimov, I. P., Velychko, A. A. (eds.). *Pervobytnyi chelovek, ego materialnaia kultura i prirodnaia sreda v Pleistotsene i Golotsene*. Moskva: Institut geographii AN SSSR, s. 152—156.
- Stepanov, V. P. 1973. Prirodnaia sreda i zonalnost pervobytnogo khoziaistva v epochu verhnego paleolita na territorii SSSR. *Pervobytnyi chelovek, ego materialnaia kultura i prirodnaia sreda v Pleistotsene i Golotsene (paleolit i neolit)*. *Materialy Vsesoiuznogo simpoziuma (mart, 1973 g.)*, I, Moskva: Institut geographii AN SSSR, s. 14—36.
- Sirenko, N. G., Turlo, S. I. 1986. *Razvitiie pochy i rastitelnosti v plitsene i pleistotsene*. Kiev: Naukova dumka.

- Smolianinova, S. P. 1990. *Paleolit i mezolit Stepnogo Pobuzhia*. Kiev: Naukova dumka.
- Snizhko, I. A. 2001. *Utylizatsiia myslyvskoi zdobychi na Amvroisivskomu pizniopaleolitychnomu kompleksii: dys... kand. istor. nauk: 07.00.06*. Kyiv.
- Stanko, V. N. 1989. Proizvodstvennyie komplekсы po utlizatsii ochotnichiei dobychi v pozdnem paleolite (po materialam poseleniia Anetivka II). In: Berezanskaia, S. S. (ed.). *Pervobytnaia arkheologiiia. Materialy i issledovaniia*. Kiev: Naukova dumka, s. 54—63.
- Stanko, V. N. 1996. Okhotniki na bizonov v pozdnem paleolite Ukrainy. *Arkheolohicheskii almanakh*, 5, s. 129—138.
- Stanko, V. N. 1999. Anetovka 2 — pozdnepaleolitichieskoie poseleniie i sviatilishchie okhotnikov na bizonov v Severnom Prichernomorie. *Stratum plus*, 1, s. 322—324.
- Stanko, V. N., Grigorieva, G. V., Shvaiko, T. N. 1989. *Pozdnepaleolitichieskoie poseleniie Anetovka II*. Kiev: Naukova dumka.
- Starkin, A. V. 1996. Otlichitielnyie cherty kostnykh ostatkov anetovskoi i Amvroisievskoi populiatsyi pozdnepleistotsenovykh bizonov stepnoi zony Ukrainy. *Arkheolohicheskii almanakh*, 5, s. 147—154.
- Starkin, A. V. 2001. *Pozdnepleistotsenovyie teriofauny stepnoi zony uga Ukrainy: diss... kand. boil. nauk: Kiev*.
- Starkin, A. V. 2006. Nekotoryie osobennosti teriofauny pozdnego paleolita stepnoi zony Ukrainy I sopredelnykh territorii. *Arkheolohicheskii almanakh*, 18, s. 79—104.
- Stepanova, K. N. 2014. O rastitelnoi pishche v verkhnem paleolite (obzor dannykh). *Trudy Istoricheskogo Fakulteta Sankt-Peterburgskogo Gos. Universiteta*, 18, s. 301—309.
- Stepanchuk, V. M., Matviishyna, Zh. M., Ryzhov, S. M., Karmazynenko, S. P. 2013. *Davnia ludyna. Paleoheografiia ta arkheologiiia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Formozov, A. N. 1946. *Snezhyi pokrov v zhyni mlekopitaiushchikh i ptits SSSR*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo Obshchestva Ispytatelei Prirody.
- Formozov, A. N. 1969. O faune paleoliticheskikh stoianok Evropeiskoi chasti SSSP. In: Gerasimov, I. P. (ed.). *Priroda I razvitiie pervobytnogo obshchestva na territorii Evropeiskoi chasti SSSP*. Moskva: Nauka, s. 69—74.
- Frison, G. C. 1989. Okhotnichii strategii i okhotnichie vooruzheniie paleoinditsev Severo-Amerikanskikh Vellikikh Ravnin. Problemy kulurnoi adaptatsyi v epokhu verkhnego paleolita. Tezisy sovetko-amerikanskogo simpoziuma. Leningrad: Nauka, s. 10—12.
- Shcherbakov, F. A. 1982. Podvodnyie okrainy materikov v pozdnem pleistotsene i golotsene. XI congress INQUA. Tezisy dokladov, III, Moskva, s. 358—359.
- Bement, L., Carter, B. 2016. Folsom Bison Hunting on the Southern Plains of North America. In: Kornfeld, M., Huckell, B. B. (eds.). *Stones, Bones and Profiles. Exploring Archaeological Context, Early American Hunter-Gatherers, and Bison*. Boulder: University Press of Colorado, p. 291—311.
- Binford, L. R. 1981. *Bones. Ancient Men and Modern Myths*. New York: Academic Press.
- Binford, L. R. 1983. *In Pursuit of the Past*. Thames and Hudson.
- Binford, L. R. 1989. *Debating Archaeology*. New York: Academic Press.
- Binford, L. R. 1993. Bones for Stones. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic—Paleo-Indian Adaptations*. New York, London: Plenum Press, p. 101—124.
- Carlson, K., Bement, L. 2013. Organization of bison hunting at the Pleistocene/Holocene transition on the Plains of North America. *Quaternary International*, 297, p. 91—99.
- Frison, G. C. 1974. *The Casper Site: a Hell Gap bison kill on the High Plains*. New York: Academic Press.
- Frison, G. C. 1978. *Prehistoric Hunters of the High plains*. New York: Academic Press.
- Frison, G. C. 1982. Paleoindian winter subsistence strategies on the High Plains. Plain Indian studies: a collection of essays in honor of John C. Ewers and Waldo R. Wedel. *Smitsonian Contributions to Anthropology*, 30, p. 193—201.
- Frison, G. C. 1991. *Prehistoric Hunters of the High Plains (Second Edition)*. New York: Academic Press.
- Frison, G. C. 2004. *Survival by hunting: prehistoric human predators and animal prey*. Berkeley, California: University of California Press.
- Frison, G. C. and Stanford, D. J. 1982. *The Agate Basin Site: a record of the Paleoindian occupation of the Northwestern High Plains*. New York: Academic Press.
- Frison, G. C. and Todd, L. C. (eds.). 1987. *The Horner Site. The Type Site of the Cody Cultural Complex*. New York: Academic Press.
- Gamble, C. 1986. *The Palaeolithic Settlement of Europe*. Cambridge University Press.
- Julien, M.-A. 2009. Report on the study of the Amvroisievka Camp faunal remains. Appendix 2. In: Krotova, O. O., Snizhko, I. A., Gribchenko, Yu. M., Zabavin, V. O., Leonova, A. O. *Zvit pro rozkopky Amvroisivskoi paleolitychnoi stoianky v 2009 r.* Scientific archive of the Insitute of archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine. No. 2009/149.
- Julien, M.-A. 2013. Taphonomical and Archaeozoological study of the Bison bone bed of Amvroisievka (west excavation). Appendix 4. In: Krotova, O. O. *Pizniopaleolitychni myslyvtsi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, p. 354—361.
- Julien, M.-A. and Krotova, O. 2008. Preliminary Results of a new zooarchaeological study at Amvroisievka (Ukraine). *Arkheolohicheskii almanakh*, 19, p. 189—200.
- Julien, M.-A., Bocherers, H., Burke, A., Druker, D., Patou-Mathis, M., Krotova, O., Pean, S. 2012. Were European steppe bison migratory? 18-O, 13-C and Sr-intra — tooth isotopic variations applied to a palaeoethological reconstruction. *Quaternary International*, 271, p. 106—119.
- Haynes, C. V. 1993. Clovis-Folsom Geochronology and Climatic Change. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic —Paleo-Indian Adaptations*. New York, London: Plenum Press, p. 23—25.
- Kelly, R. L. 1995. *The foraging spectrum. Diversity in hunter — gatherer lifeways*. Washington and London: Smitsonian Institution Press.
- Kehoe, T. E. 1967. The Boarding School Bison Drive Site. *Plains Anthropologist*, 12 (35), p. 5—91.
- Kehoe, T. E. 1973. *The Gull Lake Site: A Prehistoric Bison Drive Site in Saskatchewan*. Publications in Anthropology and History, 1, Milwaukee Public Museum.
- Kehoe, T. E. 1999. Subsistence and beyond in Upper Paleolithic bison economy. In: Brugal, J.-P., David, F., Enloe, J. G. (eds.). *Le bison: Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines*. Actes du colloque international, Toulouse 1995. Antibes: Editions APDCA, p. 249—260.
- Kornfeld, M., Frison, G. C., Larson, M. L., 2010. Prehistoric Hunter-Gatherers of the High Plains and Rockies. Left Coast Press, Walnut Creek, California.
- Krasnokutsky G., 1996. *Bison Hunting and Human Adaptation: A Case of Comparative Study of the Upper Palaeolithic of Southern Ukraine*. Odessa: Polis Press.
- Krotova, A. A., Belan, N. G. 1993. Amvroisievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic—Paleo-Indian Adaptations*. New York, London: Plenum Press, p. 125—142.
- Krotova, O., Snizhko, I., Logvynenko, V. 2016. Bison utilization at the Amvroisievka campsite, Ukraine. In: Kornfeld, M., Huckell, B. B. (eds.). *Stones, Bones and Profiles. Exploring Archaeological Context, Early American*

- Hunter-Gatherers, and Bison*. Boulder: University Press of Colorado, p. 391—409.
- LaBelle, J. M., 2012. Hunter-gatherer adaptations of the Central Plains and Rocky Mountains of western North America. In: Eren, M. I. (Ed.), *Hunter-Gatherer Behavior, Human Response During the Younger Dryas*. Left Coast Press, Inc., Walnut Creek, CA, p. 139—164.
- Reher, C. A. 1977. Adaptive process on the shortgrass plains. In: Binford, L. R. (ed.). *For Theory Building in Archaeology*. New York: Academic Press, p. 15—40.
- Rousseau, D., Gerasimenko, N., Matviishina, Zh., Kukla, G. 2001. Late Pleistocene Environments of the Central Ukraine. *Quaternary Research*, 56, p. 349—356.
- Schalk, R. F. 1977. The Structure of an Anadromous Fish Resource. In: Binford, L. R. (ed.). *For Theory Building in Archaeology*. New York: Academic Press, p. 207—250.
- Soffer, O. 1985. *The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain*. Orlando: Academic Press.
- Stanford, D. 1999. Analysis and interpretation of Hell Gap hunting strategies at the Jones-Miller site. In: Brugal, J-P., David, F, Enloe, J. G. (eds.). *Le bison: Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines*. Actes du colloque international, Toulouse 1995. Antibes: Editions APDCA, p. 437—454.
- Stanko, V. N. 1999. Bison Hunters in the Late Palaeolithic of the Ukraine. *Le bison: Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines*. Actes du colloque international, Toulouse 1995. Editions APDCA, Antibes, p. 342—359.
- Svezhentsev, Yu. S. 1993. Radiocarbon chronology for the Upper Paleolithic Sites on the East European Plain. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations*. New York, London: Plenum Press, p. 23—30.
- Todd, L. C. 1987. Analysis of Kill-Butchery Bonebeds and Interpretation of Paleoindian Hunting. *The Evolution of Human Hunting*. New York: Plenum Press, p. 225—266.
- Todd, L. C. 1991. Seasonality Studies and Paleoindian Subsistence Strategies. *Human Predators and Prey Mortality*. Boulder: West-view Press, p. 217 — 238.
- Todd, L. 2013. The identification of faunal remains and the wear class code-groups 1 (M1s), 2 (M2s) from Amvrosievka bone bed (1935, 1949, 1980—1990-eth years). Appendix 7. In: Krotova, O. O. *Pizniopaleolitychni myslivtsi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, p. 366—414.
- Todd, L. C., Stanford, D. I. 1992. Application of Conjoined Bone Data to the Site Structural Studies. In: Hofman, J. L., Enloe, J. G. (eds.). *Piecing Together the Past: Applications of Refitting Studies in Archaeology*. BAR IS, 578, Oxford, p. 21—35.
- Wheat, J. B. 1967. A Paleo-Indian bison kill. *Scientific American*, 216, Jan., p. 44—52.
- Wheat, J. B. 1972. The Olsen-Chubbuck site: A Paleo-Indian bison kill. *SAA, Memoir*, 26.

Степанчук В. М., Науменко О. О.*

ДО ВИВЧЕННЯ АНТРОПОГЕННО МОДИФІКОВАНИХ КІСТОК ІЗ НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК МЕДЖИБОЖА. ЕКСПЕРИМЕНТИ З РІЗАННЯ

Stepanchuk V. M., Naumenko O. O.

TO THE STUDYING ANTHROPOGENICALLY MODIFIED BONES FROM THE LOWER PALAEOLITHIC SITE OF MEDZHIBOZH. THE CUTTING EXPERIMENTS DATA

Робота презентує результати опрацювання експериментальної серії нарізок на кістках різного типу збереженості. Були використані відщепи експериментального (кварц, кремій) і техногенного (граніт) походження з гострими та тупими неретушованими робочими краями, а також із відсиченими на ковадлі лезами. Здобуто дані, які сприятимуть реконструкції умов виникнення нарізок на кістках, виявлених у шарах нижньопалеолітичних стоянок біля Меджибожа, у верхів'ях Південного Бугу.

Ключові слова: експериментальне моделювання, нарізки на кістках, нижній палеоліт, Меджибіж.

Вступ

Автори раді взяти участь у збірці праць, присвячених ювілею Олександри Олександрівни Кротової. О. О. Кротова є добре знаною в Україні та поза її межами археологом-палеолітознавцем і авторитетною дослідницею проблематики верхнього палеоліту степової зони України. Особливої уваги заслуговують багаторічні дослідження О. О. Кротовою Амвросіївки — унікальної пам'ятки мисливців на бізонів. Вивченню палеоліту степів присвячено десятки робіт Олександри Олександрівни. Результати досліджень підсумовані авторкою в докторській дисертації та фундаментальній монографії (Кротова 2013; 2019). У коло інтересів О. О. Кротової входять багатогранні аспекти вивчення верхньопалеолітичного суспільства, зокрема питання хронології пам'яток, типології та технології кам'яних індустрій, соціального устрою тощо. Окремий цікавий напрям становлять археозоологічні дослідження (Кротова, Сніжко 1993; Кротова 2006; Julien, Krotova 2008). По суті, О. О. Кротова є першою в українському палеолітознавстві фаховою спеціалісткою з археології, яка систематично долучилася до археозоологічних досліджень, і, разом зі своєю ученицею І. А. Сніжко, актуалізувала цей напрям досліджень на практиці. Подальший розробці археозоологічного аспекту досліджень матеріалів палеолітичних пам'яток України якраз і присвячено запропоновану нами статтю.

Однією з масових знахідок у нижньопалеолітичних матеріалах Меджибожа 1 та (меншою мірою)

Меджибожа А є фауністичні рештки (Stefaniak et al. 2021; Степанчук, Журавльов, Нездолій 2019). Серед них часто трапляються фрагменти з ознаками навмисного фрагментування, рідше — уламки кісток із нарізками, зарубками, вм'ятинами від ударів, негативами сколів. Колекція кісток з антропогенними модифікаціями є найбільш представницькою в III шарі Меджибожа 1 (Stepanchuk et al. 2021). Більшість модифікацій вочевидь пов'язана з утилізацією туш і кісток скелету тварин та є наслідком процесів розбивання, різання, рубання, розколювання. Менша частина свідчить про ймовірно навмисну обробку фрагментів кістки оббивкою чи ретушшю. Майже всі кістки розтриті, вірогідно, для здобування кісткового мозку. Морфологія нарізок досить нестала. Розрізняються тонкі, імовірно, полишені пірчастими краями неретушованих крем'яних сколів, більш грубі нарізки, можливо, пов'язані з операціями ретушованим лезом крем'яного знаряддя, розлогі насічки, певно, полишені краями некрем'яних виробів, нарізки, подібні до пазів, які лишають різцеві крайки. Несталість морфології насічок на кістках відповідає наявним у колекціях кам'яним виробам. У ролі сировини для виготовлення знарядь у Меджибожі 1 та А використовувалися низка порід: кремій, кварц, кварцит, граніт, вапняк, пісковик, сланець тощо. Вірогідно, різні властивості використаного каменю зумовлювали відмінні параметри сколів та їхніх лез (немодифікованих або оброблених ретушшю, оббивкою чи специфічним прийомом відсікання на ковадлі). Припускається також, що для різання чи інших дій на стоянках ситуативно застосовувалися гострі краї фрагментів кісток і раковин.

Загальновизнано, що археозоологічний аспект дослідження матеріалів палеолітичних пам'яток є важливим джерелом для реконструкції соціо-економічної поведінки та деталізації процесу формування стоянок. Археозоологічні дані є рідкісним і цінним джерелом для вивчення найбільш давніх, нижньопалеолітичних стоянок го-

* СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу кам'яної доби Інституту археології НАН України; просп. Володимира Івасюка, 12, м. Київ, 04210, Україна; ORCID: 0000-0002-5476-2284; Vadim.Stepanchuk@gmail.com

НАУМЕНКО Олександр Олександрович — старший науковий співробітник сектору «Археологія доби каменю – бронзи» науково-дослідного відділу археології Національного музею історії України; вул. Володимирська, 2, м. Київ, 01001, Україна; ORCID: 0000-0003-3931-603X; alexandr.naumenko.jr@gmail.com

мінін пліо-плейстоцену (Potts, Shipman 1981; Blumenschine 1991; Domínguez-Rodrigo et al. 2005; McPherron et al. 2010; Stepanchuk, Moigne 2016; Zutovski, Barkai 2016; Pawłowska 2017; Konidaris et al. 2018; Domínguez-Rodrigo et al. 2022). Низкою авторів підкреслювалася висока варіативність тафономічних обставин, технологічних і поведінкових особливостей, що зумовлюють появу різнотипних модифікацій на кістках, виявлених у контексті давніх стоянок (Fisher 1995; Olsen, Shipman 1988; Domínguez-Rodrigo et al. 2009; Manifold 2012; Dupras, Schultz 2013). Це вимагає, щоби дослідження палеолітичних кісток з ознаками будь-яких модифікацій проходило через етап ретельної верифікації. Одним із способів є експериментальне моделювання, метою якого є з'ясування обставин і причин появи специфічних пошкоджень, подібних то тих, що спостерігаються в археологічних матеріалах. Морфологічні закономірності, встановлені під час аналізу експериментальних даних, надають підстави для більш аргументованої реконструкції імовірних причин виникнення пошкоджень на кістках з археологічного контексту та відтворення характеристик залучених інструментів і результативних рухів. В ідеалі, під час дослідження кісткових решток із нижньопалеолітичної стоянки необхідним є застосування комплексного підходу, який об'єднує тафономічний, експериментальний, трасологічний і технологічний аспекти (Blumenschine 1995; Domínguez-Rodrigo 1999; Domínguez-Rodrigo, Pickering, Bunn 2012; Mateo-Lomba et al. 2020; Domínguez-Rodrigo et al. 2021). У нашому разі метою дослідження є головню експериментальний аспект вивчення антропогенно модифікованих кісток із нижньопалеолітичних стоянок Меджибожа, зокрема кісток із нарізками. Нами моделювалися операції різання кісток різного стану збереженості лезами виробів із твердих порід каменю. Проведення таких експериментів зумовлене специфікою матеріалів пам'ятки, природничий контекст якої не виключає можливості потрапляння в коло уваги гомінін кісток різного стану збереженості, а особливості петрографічного складу наявної кам'яної індустрії свідчать про досить високу варіабельність порід, залучених до розколювання.

1. Матеріали та методи

Археологічне підґрунтя. Багатошарові нижньопалеолітичні стоянки Меджибожа розташовані у верхів'ях Південного Бугу, містять кам'яну індустрію олдованського типу та датуються від 1.2 до 0.4 млн років тому. Найбільш численні фауністичні рештки виявлено в III шарі Меджибожа 1 та в кількох шарах Меджибожа А. Найбільш представницька серія кісток з антропогенними модифікаціями походить із III шару Меджибожа 1, який має ЕПР дату 373–399 тис. років тому (Чэй и др. 2018). У матеріалах стоянок Меджибожа наявні фрагменти кісток із нарізками різних типів, а саме: тонкі та глибокі V-подібні, широкі, розлогі та менш глибокі U-подібні, а також П-подібні з більш стрімкими бортами, що морфологічно нагадують пази від

різання різцем. Нарізки зафіксовані переважно на фрагментах діафізів великих кісток і уламках ребер великих і середніх тварин (оленячі, носоріг). Наявні також насічки на рештках птахів. Загалом нарізки виглядають як типові випадкові пошкодження, що виникають на довгих кістках кінцівок у процесі розбирання туш тварин (Рис. 1: 1, 2). Дещо незвично виглядають розташовані на відстані одна від одної тонкі та довгі субпаралельні нарізки, виявлені на невеликому фрагменті черепа невизначеної видової належності (Рис. 1: 3) та група нарізок на кігтьовій фаланзі орлана-білохвоста (Рис. 1: 4).

Залучена кістка. В експериментах використовувалися фрагменти здебільшого довгих кісток кінцівок корови, оленячих, свині, курки. Розрізнялося кілька типів сировини за збереженістю: свіжа кістка (із залишками м'яса, хрящів і плівок, а також виварена), суха кістка (25 років), частково еродована кістка (приблизно 200 років). Такий добір об'єктів обробки зумовлений контекстом стоянок Меджибожа, культуровмісні шари яких час від часу могли потрапляти в аквальне середовище та розмиватися. У такий спосіб між моментами викиду кістки та її навмисної чи випадкової антропогенної модифікації міг пройти невизначений проміжок часу (Stepanchuk, Naumenko 2022). Усі зразки, за винятком еродованих, зберігалися в захищених умовах. Проте всі залучені типи кісток не мають інтенсивних ознак змін під дією природних чинників. Найбільш суттєвою різницею між «свіжою» вивареною й «сухою» кісткою є ступінь твердості: з часом кістка міцнішає (відповідно стає менш пластичною) та суттєво гірше піддається обробці. Зразки свіжшої кістки вирізняються більшою насиченістю органікою, частками жиру, наявністю періостеми тощо. Такі кістки після експерименту були виварені й очищені від органіки. Зразки сухої кістки не зберігають на поверхні будь-яких решток органіки та періостеми. Частково еродовані кістки більш рихлі, суттєво легше піддаються обробці.

Використані інструменти. Були залучені сколи з кременю, кварцу, граніту, а також уламки кістки та рогу. Для моделювання нарізок використовувалися леза різних типів, а саме: а) гострі крайки без вторинної обробки; б) тупі краї без вторинної обробки; в) ділянки, сформовані технікою відсікання на ковалді.

Мета експерименту. Спрямованість описуваної серії експериментів була зумовлена з'ясуванням умов та, певною мірою, моделюванням обставин виникнення різнотипних за морфологією нарізок на кістках. Завданням експериментів було здобути зразки П-подібних, U-подібних і V-подібних слідів від різання на кістках різних типів збереженості. Це зумовило: а) застосування знарядь із різних порід каменю (кварц, кремій, граніт) та б) використання морфологічно різних лез (гостре, тупе, відсічена крайка). Кінематика руху: на себе, від себе, зворотно-поступальна.

Лабораторне опрацювання. Експериментальні зразки опрацьовувалися з використанням збільшувальної техніки, зокрема збільшувальних лінз, біокулярного мікроскопа МБС-9, тринокуляр Bresser

Advance ICD, електронних мікроскопів Sigeta Expert та Digital Microscope Biwily USB 500x (із відповідним програмним забезпеченням). Описові дані збережено в Microsoft Excel базах даних.

2. Результати

Основна серія експериментів була проведена авторами в липні 2021 р. на базі Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», додаткові — восени 2021 р. в Києві на базі Національного музею історії України та в польовому стаціонарі на Житомирщині в липні 2022 р. Перебіг експериментів нотувався в протоколах, супроводжувався фотота, частково, відеофіксацією. Під час активної фази знаряддя утримувалися в правій руці (домінуючою для експериментаторів), а кістка, що оброблялася, здебільшого розміщувалася на горизонтальній поверхні й утримувалася лівою рукою (рідше — повністю фіксувалася в руці). Під час рухів від себе та на себе прохід знаряддя був одиничним; лише в разі зворотно-поступального руху кількість результативних дій збільшувалася (у середньому 7–8).

Як було зазначено, у ролі об'єктів, на яких формувалися насічки, використовувалися кістки різного типу збереженості. Розрізнялися три умовні серії: свіжі кістки (до року), сухі кістки (кілька десятків років) й еродовані кістки (кілька сотень років). На нашу думку, м'якість поверхонь більш еродованих кісток до певної міри посилює ефект докладання зусилля в ході продуктивного руху. Зауважимо також, що параметри нарізок на свіжих кістках не є сталими. Після втрати органіки інакше виглядають довжина, ширина, глибина; зникнення хрящів і періостеми можуть спричинити вищезазначені видимі пошкодження (Рис. 2). Загалом було залучено 10 фрагментів кісток кінцівок: 5 свіжих (кістки *Bovinae* та *Sus scrofa*), 2 сухих (*Bovinae* та *Gallus gallus*), 3 еродованих (*Cervidae* та *Equidae*).

У ролі кварцових і крем'яних знарядь для моделювання антропогенних пошкоджень на кістці були використані експериментальні репліки, виготовлені згідно з технологічною моделлю меджибізьких стоянок, зокрема III шару Меджибожа 1 (Рижов та ін. 2019). Як кам'яні інструменти використовувалися також техногенні відщепи й уламки дрібнозернистого рожевого та середньозернистого темно-сірого житомирського граніту. Окрім кам'яних, знаряддями слугували фрагменти трубчастої кістки корови й уламок оленячого рогу.

Під час добору потенційних інструментів бралися до уваги морфологія та метричні параметри експериментальних реплік кам'яних знарядь і особливості V-подібних, U-подібних та П-подібних пошкоджень, що трапляються на археологічних кістках. В експерименті були залучені крем'яні та кварцові відщепи, сколені біполярною технікою на ковадлі. Сировиною слугували гальки кварцу та кременю з долини Південного Бугу в районі Меджибожа. У ролі гранітних інструментів використовувалися відщепи та фрагменти каменю, що виникли під час промислового дроблення щебеню. У ролі робочого леза використовувалися прямовисні в плані та профілі гострі крайові ділянки відщепів (кут сходження менше 25°); такі ж, але

тупі леза (кут сходження 40–65°); товсті крайки, сформовані відсіканням на ковадлі (кут сходження приблизно 90°). Такі параметри лез цілком відповідають морфології робочих країв кам'яних виробів, що спостерігаються, до прикладу, у колекції III шару Меджибожа 1 (Stepanchuk et al. 2021). Залучене кістяне знаряддя є видовженим фрагментом сухої кістки (вік 2 роки) з гострими позовжніми зламами, без додаткової обробки. У ролі інструмента також використовувався фрагмент відростка рога оленя (стан сухий, вік 25 років), зокрема його заокруглений кінчик і гострий край на його зламі.

Під час моделювання пошкоджень на конкретній кістці могли бути залучені різні інструменти, так само конкретне знаряддя могло використовуватися в експериментуванні із різними кістками. Для полегшення впорядкування даних і систематизації результатів розрізнялися так звані «окремий експеримент» і «елемент експерименту». У ролі першого розглядався акт використання конкретного знаряддя на конкретній кістці в однотипному русі. Оскільки фізичні розміри залучених фрагментів кісток не однакові, кількість реалізованих експериментів у разі різних кісток є ситуаційною. Наприклад, площа поверхонь однієї із сухих кісток (кістка Б, фрагмент діафізу довгої кістки *Bovinae*) дала змогу реалізувати 15 експериментів, а невеличкі розміри свіжої кістки Г (фрагмент плечової *Sus scrofa*) уможливили проведення лише 3-х експериментів. Кожен з окремих експериментів містить кілька елементів (найчастіше 3–4). Під елементом мається на увазі дискретний результат однотипного руху кам'яного інструменту (наприклад, на себе), унаслідок якого на поверхні кістки виникла нарізка. У кістки Б загальна кількість окремих елементів вищезгаданих 15 експериментів сягає 57, у разі кістки Г їх лише 14.

Загалом, нами було проведено 81 експеримент, який об'єднує 281 елемент, тобто ізольовані нарізки (Таблиця 1). У такий спосіб сформовано достатньо представницькі дані для попередньої оцінки особливостей морфології нарізок, що виникли внаслідок застосування інструментів різних за сировиною та характеристиками робочих лез.

До ознак, які можуть бути проаналізовані, належать форма нарізок у плані, форма їхнього поперечного перерізу, глибина та ширина насічки, наявність або брак роздвоєння канавки та мікроподряпин (мікроборозен) (див. Domínguez-Rodrigo, Pickering, Bunn 2012; López-Cisneros et al. 2019). Наше дослідження зосереджено на презентації спостережень лише над деякими з морфологічних ознак пошкоджень на кістках, зокрема на формі перерізу, особливостях початку та закінчення нарізки, на змінах глибини нарізки в залежності від кінематики руху. Спеціальну увагу було надано порівнянню відповідних показників за умови врахування важливих додаткових аспектів, а саме матеріалу інструменту, параметрів леза, типу збереженості кістки.

Ми намагалися щонайповніше напрацювати дані з різних випадків співвідношень, хоча наявні і пропуски (Таблиця 2), які в майбутньому варто заповнити. Деякі ж із аспектів спостережень уже

на цьому етапі дають матеріал для обговорення та порівняння з археологічними нарізками.

Спостерігається певна залежність між кінематикою руху інструменту та розташуванням більш і менш глибоких частин нарізки. За здобутими даними, під час руху *на себе* майже третина нарізок має більшу глибину в першій половині довжини. Навпаки, під час дії *від себе* таких нарізок удвічі менше (Таблиця 3). Натомість за умов руху *від себе* значно більше зафіксовано нарізок із більшою глибиною в другій половині довжини (понад 25 %), тоді як під час операції *на себе* таких насічок утричі менше (приблизно 8 %). Глибина нарізки фіксує міру докладеного зусилля. Можливо, спостережена розбіжність має об'єктивний характер, а не залежить від індивідуальних особливостей експериментаторів.

Під час відстеження співвідношень між типом початку та закінчення нарізки, з одного боку, і кінематикою руху, з іншого (Таблиця 4), виявлено принципову подібність розподілу всіх різновидів нарізок за згаданими особливостями. Загалом переважають поступові початки та закінчення нарізок (усереднено понад 70 %). Така морфологія свідчить про переважання плавного занурення та поступового виринення робочого леза інструменту з тіла кістки. Винятком є серія нарізок, сформованих у русі *від себе*. Тут група насічок із поступовим початком складає лише приблизно 30 %, натомість переважають нарізки з різким початком, що фіксують інтенсивне занурення леза в тіло кістки на фазі зачину продуктивного руху. Принагідно зауважимо, що 14 нарізок із найбільш різким закінченням також зафіксовані для серії, утвореної внаслідок руху *від себе* під час оперування зламаним і відсіченим краями крем'яних відщепів по еродованій кістці.

Зафіксовано певний зв'язок між типом робочої крайки та морфологією початку й закінчення нарізки. У будь-якому разі для відсічених і зламаних лез зафіксовано більше випадків із різким зануренням і різким виходом леза на поверхню кістки (Таблиця 5). Також є безумовний зв'язок між частотою нарізок з ознаками, що наразі обговорюються, і станом збереженості кістки. Так, частка зафіксованих насічок із різким зануренням і різким виходом леза для свіжої, сухої й еродованої кісток становить приблизно 16 %, 24 % та 39 % відповідно. Ці дані можуть свідчити про частіше виникнення обговорюваних нарізок за умов докладання більших фізичних зусиль.

Форма поперечного перерізу нарізки залежить від морфології леза. Дані статистичної обробки за цим параметром наведені в Таблиці 6. Задля спрощення сприйняття й оперування даними нарізки з комбінованими перетинами зараховувалися до кожного з різновидів. Наприклад, 12 U/V, V/U комбінованих нарізок були зачислені до типів U та V по 12 одиниць у кожену групу. У Таблиці 7 наведено інформацію після перегруповування даних щодо нарізок із комбінованими профілями перетину.

Привертає увагу мінімальна кількість П-подібних (Рис. 4: 2) насічок поміж гострих лез кам'яних знарядь. Очікувано зростає кількість U-подібних і, особливо, П-подібних у перерізі нарізок (та ділянок із

комбінованим перетином) серед відсічених і зламаних лез (Рис. 3: 1; 4: 4, 7). Такий розподіл збігається з даними інших спостережень над профілями насічок, спричинених оперуванням неретушованим і різцевим лезами (Moretti et al. 2015). Варто зауважити щодо значної кількості нарізок із U-подібним і П-подібним перетинами в експериментальній серії (понад 25 % і 14 % відповідно) (Таблиця 7).

Можливо, підвищена частота нарізок із такими перетинами в експериментальній серії пояснюється водночас двома суб'єктивними причинами. По-перше, нами усвідомлено й активно використовувалися тупі та відсічені леза. Це викликано специфікою археологічної кам'яної індустрії стоянок Меджибожа. По-друге, до нарізок із П-подібним перетином зараховувалися пошкодження, що були спричинені порівняно тонкими крайками, зламаними під кутом приблизно 90° (наприклад, Рис. 4: 2). У разі значної глибини такі вузькі нарізки за ідентифікації без додаткового збільшення можуть бути помилково зараховані до V-подібних.

Під час опрацювання даних з'ясувалося, що тип нарізки за перетином пов'язаний із матеріалом використаного інструменту (Таблиця 8), поза залежністю від кінематики руху та стану збереженості кістки. Для відщепів із кременю та кварцу з тонким пірчастим лезом характерні одинарні глибокі жолобки з прямою (рідше дугастою) траєкторією та V-подібним вузьким поперечним перерізом (Рис. 3: 7; Рис. 4: 9). U-подібні нарізки часто формувалися під час оперування лезами гранітних і кістяних інструментів (Рис. 5). У цих категоріях їх нараховується понад 40 % і 50 % відповідно. У наших експериментах використовувався дрібно- та середньозернистий граніт. Леза першого типу продемонстрували більшу здатність до стабільності, однак усі залучені гранітні знаряддя швидко затуплювалися. У процесі їхнього використання продукувалися V-, U- та П-подібні нарізки (Таблиця 8).

Інструменти із сухої кістки з гострим лезом спричиняють дещо відмінні пошкодження від тих, що лишають леза кам'яних інструментів. Залежно від твердості кістки, що піддається обробці, і даного зусилля кістяне знаряддя лишає V-, U- та П-подібні нарізки (але не в таких пропорціях, як гранітне лезо) і смуги пошкодження поверхні та слабкої залощеності (Таблиця 8) (Рис. 3: 5). Подібні результати для кістяних знарядь здобуті й іншими експериментаторами (Shipman, Rose 1988; Gürbüz, Lycett 2021). Унаслідок зворотно-поступальних рухів формувалися глибокі та широкі жолоби зі значною кількістю мікроподряпин і борозен (Рис. 3: 6). Сліди від роботи роgom, порівняно міцним і в'язким матеріалом, незалежно від гостроти леза, представлені смугами суцільних неглибоких пошкоджень і залощеності, зривистими ділянками таких смуг або зовсім не спостерігаються (Рис. 3: 10; Рис. 4: 3).

Борозни дещо частіше корелюють із U- та П-подібними нарізками від оперування відсіченими лезами та з П-подібними нарізками загалом (Таблиця 9). Інтенсивніше наявність борозен корелює з якість текстури та структури матеріалу залучених інструментів (Таблиця 10). Так, найбільша

кількість нарізок із видимими борознами спостерігається в групі кварцових інструментів (Рис. 3: 1–4; Рис. 4: 2), далі — граніт (Рис. 5), кремій (Рис. 4: 4–6, 8, 10), кістка. Твердість залучених порід за шкалою Мооса майже однакова і складає 7–8 одиниць. Отже, у цьому разі спостерігається залежність між частотою борозен, з одного боку, та структурною монолітністю матеріалу кам'яних інструментів, з іншої. Не такою явною є залежність частоти виникнення борозен від стану кістки (Таблиця 11), хоча U- та П-подібних насічок із борознами в групі еродованих помітно більше. Подібні висновки були здобуті під час інших експериментальних програм (Fernández-Jalvo et al. 1999, Fig. 8).

3. Обговорення та висновки

Основною метою роботи є напрацювання експериментальної порівняльної бази, яка допоможе більш об'єктивно реконструювати умови виникнення нарізок на кістках, що походять із нижньопалеолітичних стоянок біля Меджибожа. Моделювалася операція різання кісток різного стану збереженості. Використовувалися не тільки свіжі, але сухі й еродовані кістки. Це викликано специфікою природничого контексту пам'яток, культуровмісні шари яких могли періодично виходити на поверхню, що уможливило потрапляння в коло уваги гомінін кісток різного стану збереженості. Видовий склад залучених кісток (*Bovinae*, *Cervidae*, *Equidae*, *Sus scrofa* та *Gallus gallus*) є принциповим аналогом решток тварин на Меджибожі, на яких зафіксовані нарізки (великі та середні ссавці, птахи). Відповідно до особливостей типології та сировинної структури кам'яної індустрії Меджибожа, що належить до кола нуклеусно-відщепових, використовувалися інструменти з різних порід каменю та з різною морфологією лез. Були залучені відщепи експериментального (кварц, кремій) та техногенного (граніт) походження з гострими й тупими неретушованими робочими крайками, а також із лезами, відсіченими на ковадлі. У ролі знарядь були використані також кістка й ріг.

Досить рідко до експериментального моделювання нарізок залучаються тупі та відсічені леза (наприклад, Domínguez-Rodrigo, Pickering, Bunn 2012; Malassé et al. 2016; Boschín et al. 2021). Також непоширеним є використання еродованої кістки в подібних дослідженнях. Зауважимо, що кістка з більш податливою поверхнею руйнується меншими зусиллями. Поперечний переріз помітно легше ідентифікується на старій кістці. Водночас морфологія пошкоджень на таких кістках не демонструє нових специфічних деталей і елементів. З огляду на це можна припускати, що різання по кістці з еродованою поверхнею, у певному сенсі, є моделлю різання кістки з більш міцною поверхнею за умови докладання значного зусилля. На нашу думку, немає застережень для оперування даними, здобутими для таких кісток, під час порівняння з іншими експериментальними й археологічними матеріалами.

Морфологія експериментально утворених нарізок залежить від сировини знаряддя, типу леза,

кінематики руху, сили натиску, а також рельєфу кістки. Останній нюанс не був охарактеризований у статті. Встановлено певні закономірності виникнення U- та П-подібних нарізок на фоні порівняння з умовами виникнення V-подібних нарізок, які значно частіше є предметом презентації археологічних і експериментальних даних (до прикладу, Domínguez-Rodrigo et al. 2005; Garcia et al. 2013; Roche et al. 2018, Fig. 6; Sahnouni et al. 2018, Fig. 4; Daujeard et al. 2020). У наших експериментах U-подібні нарізки регулярно формувалися під час роботи лезами гранітних і кістяних інструментів. Важливо зауважити, що пошкодження подібного типу часто описуються в літературі не як сліди від різання (англ. «cutmarks»), а як сліди погризів (англ. «toothmarks») або результат механічних пошкоджень різної генези (англ. «trampling») (наприклад, Pineda et al. 2020). Наразі даних для впевненого відокремлення антропогенних пошкоджень від природних недостатньо, але обсяги використання тупих лез у нижньому палеоліті (так само як і пошкодження на кістках, які спричинені ними) істотно недооцінені (поодинокі повідомлення, наприклад, Echassoux 2012, р. 303–304). Питання ускладнюється пост-депозиційними модифікаціями, які можуть видозмінити досить неглибокі П-подібні та U-подібні насічки, наприклад, обкатуванням, що призведе до зменшення діагностичного потенціалу нарізки через втрату чіткості стінок і профілю, борозн, слідів відлущень мікрочастин на бортах тощо. У матеріалах Меджибожа 1 (шар III) є кістки із широкими та порівняно неглибокими канавками, які ми схильні зараховувати до нарізок (Рис. 1: 2). В експериментальній серії здобуто близькі за параметрами штучні пошкодження (Рис. 5: 1, 3), що підтримує таку інтерпретацію.

Морфологія нарізок вочевидь пов'язана з параметрами робочої частини леза. Зі свого боку, параметри леза, його стійкість до навантажень і тривалість використання в незмінному стані залежать від матеріалу, з якого виготовлено знаряддя. Тверді тонкозернисті ізотропні породи дають змогу виготовляти відщепи з тонкими лезами, які лишають V-подібні насічки, або, у разі поломки, вузькі та глибокі П-подібні. Міцність структури мінералів кварцу та кременю забезпечують тривале використання та стабільність робочого краю інструменту. Натомість інтрузивні магматичні породи на кшталт граніту хоча й здатні під час розколювання утворювати гострі краї сколів, однак значно інтенсивніше руйнуються у процесі використання. Швидкість руйнації леза залежить від складу, зернистості та міцності структури каменю. Відповідно до цього з часом знаряддя, яке початково лишало тонкі та рівні нарізки, може почати продукувати шорсткі та ширші, які можна сприйняти за результат роботи іншим інструментом (наприклад, Greenfield 2006). Ситуація ускладнюється невідворотними пошкодженнями леза під час різання. Наприклад, на Рис. 4: 1 наявна значна кількість тонких нарізок, лишених пірчастим краєм кварцового відщепу. На Рис. 4: 2 показана широка насічка з борознами, сформована на цій же ділянці, але вже розкрише-

ною частиною леза (поломка трапилася через значну міцність поверхні сухої кістки).

Часто нарізка являє собою сукупність борозен, які, однак, утворені одним результативним рухом. Притуплене або пошкоджене гостре лезо може продукувати сукупність борозен: основної — глибокої та протяжної, і супровідних — дрібніших, неглибоких і переривчастих, іноді без помітної точки початку (Рис. 3: 1–4, 8; Рис. 4: 5, 8). Відсічене лезо значно частіше призводить до мультиплікації основного жолобка, ніж тонкий пірчастий край відщепу. Нарізка менш глибока, ніж під час роботи гострим лезом аналогічного знаряддя, проте ширша. Під час зворотно-поступальних рухів (фактично пиляння) крем'яний відщеп із пірчастим краєм лишає найглибше пошкодження, відсічене лезо також ефективне, проте залишає більш широку канавку та повільніше модифікує поверхню кістки. Борозни дещо частіше асоціюються з П-подібними нарізками загалом, а також із U- та П-подібними, що з'явилися під час оперування відсіченими лезами (Таблиця 9). Наявність борозен більш відчутно корелює з якість текстури та структури матеріалу залучених інструментів (Таблиця 10).

Увагу привертають багатокластерні насічки, які мають Х- або Y-подібну форму. Їх регулярно фіксують під час експериментальних досліджень із різання та пов'язують або зі звивистим краєм використаних знарядь (Domínguez-Rodrigo et al. 2009; de Juana, Galán, Domínguez-Rodrigo 2010), або зі зміною кута леза під час оперування (Fernández-Jalvo et al. 1999, Fig. 8). Під час наших експериментів такі нарізки здебільшого формувалися внаслідок використання інструментів із відсіченим робочим краєм (Рис. 3: 2, 3; Рис. 4: 4–7) або із товстим спрацьованим лезом (Рис. 5: 2). Х- або Y-подібні насічки виникають у результаті одного продуктивного руху, але нестала морфологія леза, зокрема пошкодженого чи звивистого, зміна сили натиску, перепади рельєфу кістки (Рис. 3: 4, 8; Рис. 4: 10) у своїй сукупності надають пошкодженням багатокластерну структуру, яка виглядає як результат кількох незалежних рухів.

Було простежено залежність між кінематикою руху інструменту та положенням глибокої частини нарізки. Так, під час руху *на себе* майже третина нарізок виявляється глибшими на початку руху, у першій половині довжини (Таблиця 3). Натомість нарізок із більшою глибиною в другій половині довжини значно більше зафіксовано серед пошкоджень, утворених під час руху *від себе*. Також установлено подібність розподілу всіх різновидів насічок у співвідношенні між кінематикою руху та типом початку та закінчення нарізки (Таблиця 4). Але є досить яскравий виняток, а саме серія насічок, утворених у русі *від себе*. Поміж них переважають нарізки з різким початком, що фіксують інтенсивне занурення леза в тіло кістки на початку продуктивного руху. Для відсічених і зламаних крайок зафіксовано значно більше випадків із різким зануренням і різким виходом леза на поверхню кістки (Таблиця 5).

Форма поперечного перерізу нарізки очікувано залежить від морфології леза. До прикладу, мінімальною є кількість П-подібних нарізок у разі гострих лез кам'яних знарядь. Натомість очікувано зростає кількість U-подібних і, особливо, П-подібних у перерізі насічок (і ділянок у нарізках із комбінованим перетином) у разі відсічених і зламаних лез. За нашими даними, перетин нарізки прямо пов'язаний із матеріалом використаного інструменту (Таблиця 8), поза залежністю від кінематики руху та стану збереженості кістки. На відмінність слідів, що лишають інструменти не тільки з різної, але й з однотипної сировини різної зернистості вказують також спостереження інших авторів (Courtenay et al. 2019).

Здобуті експериментальні результати та спостереження дають багатий пізнавальний і порівняльний матеріал для вивчення нарізок на кістках, виявлених у контексті нижньопалеолітичних стоянок Меджибожа. Серед деяких, на нашу думку, корисних, спостережень і попередніх підсумків можна акцентувати таке. Наявний прямий взаємозв'язок між типом сировини, типом леза та морфологією нарізок. Морфологія насічки залежить від монолітності структури й особливостей текстури сировини кам'яного знаряддя. У міру спрацьовування леза морфологія нарізок змінюється: від тонкого V до розлогого U. Під час оперування кісткою по свіжій кістці на останній можуть з'являтися виразні пошкодження. Робота роgom, незалежно тупим або гострим краєм, майже не лишає видимих слідів. Не всі U-подібні канавки на поверхні кісток належать до погризів хижаків або є результатом механічного пошкодження. П-подібні нарізки, сформовані внаслідок використання відсіченого леза, нагадують сліди від роботи різцем. У сенсі морфології антропогенних пошкоджень немає різниці між свіжою, сухою й еродованою кістками. Більша (унаслідок м'якості матеріалу) чутливість еродованої кістки до антропогенних модифікацій може бути використана для моделювання нарізок, виконаних під час докладання великого фізичного зусилля. Параметри насічок на свіжих кістках не є сталими: після втрати органіки інакше виглядають довжина, ширина, глибина, а зникнення хрящів і окістя може призвести до неможливості ідентифікації слідів антропогенних втручання.

Загалом морфологічні особливості експериментальних нарізок, виконаних тонкими, товстими та відсіченими лезами кам'яних інструментів, виготовлених із різних видів сировини, мають аналогії в археологічних матеріалах меджибзьких стоянок. Зокрема, серед кісток із нарізками, представлених на Рис. 1, можна розрізняти V-подібні насічки, полишені трьома короткими рухами на себе частково фрагментованого звивистого тонкого леза крем'яного (кварцового) сколу (Рис. 1: 1), U/П-подібні нарізки від, імовірно, зворотно-поступального руху тупим лезом гранітного (?) інструменту (Рис. 1: 2), тонкі V-подібні насічки, що з'явилися в результаті протяжного контрольованого різання тонким лезом крем'яного (кварцового?) сколу (Рис. 1: 3), П-подібні нарізки, що виникли

внаслідок кількох коротких рухів відсіченим на ковадлі, тупим або пошкодженим лезом знаряддя із неоднорідного матеріалу (граніт, кварц?) (Рис. 1: 4). На основі здобутих і частково представлених нами в цій статті експериментальних даних, можливим є й подальший, більш поглиблений, аналіз згаданих

археологічних об'єктів. Таким чином, достатньо очевидно є пізнавальна користь і наукова перспективність проведення експериментального моделювання у сфері археозоологічних досліджень, як, власне, і самих таких досліджень матеріалів нижньопалеолітичних пам'яток України.

ЛІТЕРАТУРА

- Кротова, О. О. 2006. Кістки бізонів зі слідами діяльності людини з Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 5, с. 6–14.
- Кротова, О. О. 2013. *Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: ІА НАНУ: Видавець Олег Філюк.
- Кротова, О. О. 2019. *Верхньопалеолітичні мисливці степів Північного Надчорномор'я*. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Інститут археології НАН України.
- Кротова, О. О., Сніжко, І. А. 1993. Сліди утилізації мисливської здобичі в Амвросіївці. *Археологія*, 4, с. 72–85.
- Рижов, С. М., Степанчук, В. М., Ветров, В. С., Науменко, О. О., Погорілець, О. Г. 2019. Досвід впровадження експериментальних досліджень в археології кам'яного віку: освіта, наука та музеєзнавство. *Vita Antiqua*, 11, с. 78–91. <https://doi.org/10.37098/va-2019-11-78-91>
- Степанчук, В. М., Журавльов, О. П., Нездолій, О. І. 2019. Палеонтологічні рештки місцезнаходження Меджибіж А: матеріали до вивчення взаємодії довкілля та давньої людини в нижньому палеоліті України. В: Гожик, П. Ф. (гол. ред.). *Палеонтологічні дослідження Доно-Дніпровського прогину: матеріали міжнародної наукової конференції та XXXIX сесії Палеонтологічного товариства НАН України*. Градизьк, 14–16 травня 2019 р. Київ, с. 100–101.
- Чэй, Д. К., Блэквелл, Б. А. Б., Сингх, И. К., Степанчук, В. Н., Бликстейн, Д. А. Б., Флорентин, Д. А., Скиннер, Э. Р. 2018. Предварительные результаты датирования нижнепалеолитических стоянок Украины (Меджибож 1 и Меджибож А, Хмельницкая область) методом электронного спинного резонанса. *Геофизический журнал*, 40 (4), с. 155–177. <https://doi.org/10.24028/gzh.0203-3100.v40i4.2018.140614>
- Blumenshine, R. J. 1991. Hominid carnivory and foraging strategies, and the socio-economic function of early archaeological sites. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*, 334 (1270), p. 211–221. <https://doi.org/10.1098/rstb.1991.0110>
- Boschin, F., Moretti, E., Crezzini, J., Arrighi, S. 2021. Geometric morphometrics reveal relationship between cut-mark morphology and cutting tools. *ACTA IMEKO*, 10 (1), p. 109–113. http://dx.doi.org/10.21014/acta_imeko.v10i1.846
- Blumenshine, R. J. 1995. Percussion marks, tooth marks, and experimental determinations of the timing of hominid and carnivore access to long bones at FLK Zinjanthropus, Olduvai Gorge, Tanzania. *Journal of Human Evolution*, 29 (1), p. 21–51. <https://doi.org/10.1006/jhev.1995.1046>
- Courtenay, L. A., Yravedrad, J., Aramendia, J., Mate-González, M. A., Martín-Perea, D. M., Uribe-larre, D., Baquedano, E., González-Aguilera, D., Dominguez-Rodrigo, M. 2019. Cut marks and raw material exploitation in the Lower Pleistocene site of Bell's Korongo (BK, Olduvai Gorge, Tanzania): A geometric morphometric analysis. *Quaternary International*, 526, p. 155–168. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2019.06.018>
- Daujeard, C., Falguères, C., Shao, Q., Geraads, D., Hublin, J. J., Lefevre, D., El Graoui, M., Rué, M., Gallotti, R., Delvigne, V., Queffelec, A., Ben Arous, E., Tombret, O., Mohib, A., Raynal, J. P. 2020. Earliest African evidence of carcass processing and consumption in cave at 700 ka, Casablanca, Morocco. *Scientific Reports*, 10 (1), 4761. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-61580-4>
- de Juana, S., Galán, A. B., Domínguez-Rodrigo, M. 2010. Taphonomic identification of cut marks made with lithic handaxes: an experimental study. *Journal of Archaeological Science*, 37 (8), p. 1841–1850. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2010.02.002>
- Dominguez-Rodrigo, M. 1999. Flesh availability and bone modifications in carcasses consumed by lions: palaeoecological relevance in hominid foraging patterns. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 149 (1–4), p. 373–388. [https://doi.org/10.1016/s0031-0182\(98\)00213-2](https://doi.org/10.1016/s0031-0182(98)00213-2)
- Domínguez-Rodrigo, M., Courtenay, L. A., Cobo-Sánchez, L., Baquedano, E., Mabulla, A. 2022. A case of hominid scavenging 1.84 million years ago from Olduvai Gorge (Tanzania). *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1510 (1), p. 121–131. <https://doi.org/10.1111/nyas.14727>
- Domínguez-Rodrigo, M., de Juana, S., Galán, A., Rodríguez, M. 2009. A new protocol to differentiate trampling marks from butchery cut marks. *Journal of Archaeological Science*, 36, p. 2643–2654. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2009.07.017>
- Domínguez-Rodrigo, M., Gidna, A., Baquedano, E., Cobo-Sánchez, L., Mora, R., Courtenay, L. A., Gonzalez-Aguilera, D., Mate-Gonzalez, M. A., Prieto-Herráez, D. 2021. A 3D taphonomic model of long bone modification by lions in medium-sized ungulate carcasses. *Scientific reports*, 11, 4944. <https://doi.org/10.1038/s41598-021-84246-1>
- Domínguez-Rodrigo, M., Pickering, T. R., Bunn, H. T. 2012. Experimental study of cut marks made with rocks unmodified by human flaking and its bearing on claims of 3.4-million-year-old butchery evidence from Dikika, Ethiopia. *Journal of Archaeological Science*, 39 (2), p. 205–214. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2011.03.010>
- Domínguez-Rodrigo, M., Pickering, T. R., Semaw, S., Rogers, M. J. 2005. Cutmarked bones from Pliocene archaeological sites at Gona, Afar, Ethiopia: implications for the function of the world's oldest stone tools. *Journal of Human Evolution*, 48 (2), p. 109–121. <https://doi.org/10.1016/j.jhev.2004.09.004>
- Dupras, T. L., Schultz, J. J. 2013. Taphonomic bone staining and color changes in forensic contexts. In: Pokines, J., Symes, S. A. (eds.) *Manual of Forensic Taphonomy*, p. 315–340. <https://doi.org/10.1201/b15424-13>
- Echassoux, A. 2012. Comportements de subsistance et modifications osseuses à l'aube de l'Acheuléen à Konso, Éthiopie. *L'anthropologie*, 116, p. 291–320. <http://dx.doi.org/10.1016/j.anthro.2012.06.002>
- Fernández-Jalvo, Y., Carlos-Díez, J., Cáceres, I., Roselle, J. 1999. Human cannibalism in the Early Pleistocene of Europe (Gran Dolina, Sierra de Atapuerca, Burgos, Spain). *Journal of Human Evolution*, 37 (3–4), p. 591–622. <https://doi.org/10.1006/jhev.1999.0324>
- Fisher, J. W. 1995. Bone surface modifications in zooarchaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 2 (1), p. 7–68. <https://doi.org/10.1007/bf02228434>
- García, J., Landec, G., Martínez, K., Carbonell, E. 2013. Hominin dispersals from the Jaramillo subchron in Central

- and South-Western Europe: Untermassfeld (Germany) and Vallparadís (Spain). *Quaternary International*, 316, p. 73–93. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.03.005>
- Greenfield, H. J. 2006. Slicing cut marks on animal bones: diagnostics for identifying stone tool type and raw material. *Journal of Field Archaeology*, 31 (2), p. 147–163. <https://doi.org/10.1179/009346906791071972>
- Gürbüz, R. B., Lycett, S. J. 2021. Did the use of bone flakes precede the use of knapped stone flakes in hominin meat processing and could this be detectable archaeologically?. *Journal of Anthropological Archaeology*, 62, 101305. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2021.101305>
- Julien, M. A., Krotova, O. O. 2008. Preliminary Results of a New Zooarchaeological Study at Amvrosievka (Ukraine). *Archaeological almanac*, 19, p. 189–200.
- Konidaris, G. E., Athanassiou, A., Turloukis, V., Thompson, N., Giusti, D., Panagopoulou, E., Harvati, K. 2018. The skeleton of a straight-tusked elephant (*Palaeoloxodon antiquus*) and other large mammals from the Middle Pleistocene butchering locality Marathousa 1 (Megalopolis Basin, Greece): preliminary results. *Quaternary International*, 497, p. 65–84. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2017.12.001>
- López-Cisneros, P., Linares-Matás, G., Yravedra, J., Maté-González, M. Á., Estaca-Gómez, V., Mora, R., Aramendi, J., Rodríguez Asensio, J. A., Barrera-Logares, J. M., González-Aguilera, D. 2019. Applying new technologies to the taphonomic study of La Lluera (Asturias, Spain). Geometric morphometrics and the study of bone surface modifications (BSM). *Quaternary International*, 517, p. 107–117. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2019.02.020>
- Malassé, A. D., Moigne, A. M., Singh, M., Calligaro, T., Karir, B., Gaillard, C., Kaur, A., Bhardwaj, V., Pal, S., Abdessadok, S., Sao, C. C., Gargani, J., Tudryn, A., Sanz, M. G. 2016. Intentional cut marks on bovid from the Quranwala zone, 2.6 Ma, Siwalik Frontal Range, northwestern India. *Comptes Rendus Palevol*, 15 (3–4), p. 317–339. <https://doi.org/10.1016/j.crpv.2015.09.019>
- Manifold, B. M. 2012. Intrinsic and extrinsic factors involved in the preservation of non-adult skeletal remains in archaeology and forensic science. *Bulletin of the International Association for Paleodontology*, 6 (2), p. 51–69.
- Mateo-Lomba, P., Fernández-Marchena, J. L., Ollé, A., Cáceres, I. 2020. Knapped bones used as tools: experimental approach on different activities. *Quaternary International*, 569, p. 51–65. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.04.033>
- McPherron, S. P., Alemseged, Z., Marean, C. W., Wynn, J. G., Reed, D., Geraads, D., Bobe, R., Béarat, H. A. 2010. Evidence for stone-tool-assisted consumption of animal tissues before 3.39 million years ago at Dikika, Ethiopia. *Nature*, 466 (7308), p. 857–860. <https://doi.org/10.1038/nature09248>
- Moretti, E., Arrighi, S., Boschin, F., Crezzini, J., Aureli, D., Ronchitelli, A. 2015. Using 3D Microscopy to Analyze Experimental Cut Marks on Animal Bones Produced with Different Stone Tools. *Ethnobiology Letters*, 6 (2), p. 267–275. <https://doi.org/10.14237/eb1.6.2.2015.349>
- Olsen, S. L., Shipman, P. 1988. Surface Modification on Bone: Trampling versus Butchery. *Journal of Archaeological Science*, 15 (5), p. 535–553. [https://doi.org/10.1016/0305-4403\(88\)90081-7](https://doi.org/10.1016/0305-4403(88)90081-7)
- Pawłowska, K. 2017. Large mammals affected by hominins: Paleogeography of butchering for the European Early and Middle Pleistocene. *Quaternary International*, 438, p. 104–115. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2017.03.043>
- Pineda, A., Channarayapatna, S., Lemboc, G., Peretto, C., Saladié, P., Thun-Hohenstein, U. 2020. A taphonomic and zooarchaeological study of the early Middle Pleistocene 3 colluvio level from Isernia La Pineta (Molise, Italy). *Journal of Archaeological Science: Reports*, 33, 102469. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102469>
- Potts, R., Shipman, P. 1981. Cutmarks made by stone tools on bones from Olduvai Gorge, Tanzania. *Nature*, 291 (5816), p. 577–580. <https://doi.org/10.1038/291577a0>
- Roche, H., de la Torre, I., Arroyo, A., Brugal, J. P., Harmand, S. 2018. Naiyena Engol 2 (West Turkana, Kenya): A case study on variability in the Oldowan. *African Archaeological Review*, 35 (1), p. 57–85. <https://doi.org/10.1007/s10437-018-9283-5>
- Sahnouni, M., Parés, J. M., Duval, M., Cáceres, I., Harichane, Z., Van der Made, J., Pérez-González, A., Abdessadok, A., Kandi, N., Derradji, A., Medig, M., Boulaghraif, K., Semaw, S. 2018. 1.9-million-and 2.4-million-year-old artifacts and stone tool-cutmarked bones from Ain Boucherit, Algeria. *Science*, 362 (6420), p. 1297–1301. <https://doi.org/10.1126/science.aau000>
- Shipman, P., Rose, J. J. 1988. Bone tools: An experimental approach. In: Olsen, S.L. (Ed.). *Scanning Electron Microscopy in Archaeology*. BAR International Series. Oxford, p. 303–335.
- Stefaniak, K., Kovalchuk, O., Marciszak, A., Stepanchuk, V., Rekovets, L., van der Made, J., Yanenko, V., Tsvelykh, A., Ratajczak-Skrzatek, U., Kotowski, A., Gornig, W., Barkaszi, Z. 2021. Middle Pleistocene fauna and palaeoenvironment in the south of Eastern Europe: A case study of the Medzhybizh 1 locality (MIS 11, Ukraine). *Quaternary International*, 633, p. 103–117. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2021.07.013>
- Stepanchuk, V., Moigne, A.-M. 2016. MIS 11-locality of Medzhibozh, Ukraine: Archaeological and paleozoological evidence. *Quaternary International*, 409, p. 241–254. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.09.050>
- Stepanchuk, V., Naumenko, O. 2022. A new aspect of post-depositional alterations of lithic artefacts: the case of Medzhibozh Lower Palaeolithic assemblages. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 26, p. 11–31. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-11-31>
- Stepanchuk, V., Ryzhov, S., Veklych, Y., Naumenko, O., Matviishyna, Zh., Karmazynenko S. 2021. The Lower Palaeolithic assemblage of Medzhibozh 1 layer III (Ukraine) and its palaeoenvironmental context. *Materiale și cercetări arheologice (Serie nouă)*, 1 (1), p. 37–69. <https://doi.org/10.3406/mcarh.2021.2202>
- Zutovski, K., Barkai, R. 2016. The use of elephant bones for making Acheulian handaxes: A fresh look at old bones. *Quaternary International*, 406, p. 227–238. <http://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2015.01.033>

¹ DSc in History, Leading Research Fellow in the Stone Age Archaeology Department, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;
address: 12, Volodymyr Ivasyuk ave., Kyiv, 04210, Ukraine;
ORCID: 0000-0002-5476-2284;
e-mail: Vadim.Stepanchuk@gmail.com

² Senior researcher of the sector "Archeology of the Stone – Bronze Ages" of the Research Department of Archeology, the National Museum of the History of Ukraine;
address: 2, Volodymyrska str., Kyiv, 01001, Ukraine;
ORCID: 0000-0003-3931-603X;
e-mail: alexandr.naumenko.jr@gmail.com

TO THE STUDYING ANTHROPOGENICALLY MODIFIED BONES FROM THE LOWER PALAEO-LITHIC SITE OF MEDZHIBOZH. THE CUTTING EXPERIMENTS DATA

The paper aims to develop an experimental comparative base to characterise the occurrence conditions of cutmarks on bones that are recovered in the culture-bearing layers of the Lower Paleolithic sites near Medzhibozh, in the upper flow of the Southern Bug. We modelled the operation of cutting bones in different states of preservation in our research program. We used fresh, dry and eroded bones. This approach is conditioned by the specifics of the natural context of the sites. Due to redeposition, bones in various states of preservation could come into the hands of hominins. The species composition of the selected bones for experiments (*Bovinae*, *Cervidae*, *Equidae*, *Sus scrofa*, and *Gallus gallus*) is similar to the remains of animals (large and medium-sized mammals, birds) with cutmarks that were recovered in archaeological context. We used tools from different types of stone with different morphology of working edges based on the typology and raw material composition of the core-and-flake industries of Medzhibozh. Flakes of experimental (quartz, flint) and technogenic (granite) origin with sharp and blunt unretouched working edges and also trimmed on an anvil edge were used by us. Bone and horn were also involved as tools.

The use of eroded bone is uncommon in experiments. Note that a bone with a more pliable surface is destroyed with less effort. The cross-section is better identified on the old bone. At the same time, the morphology of damage on such bones does not show any new specific details and elements. It can be assumed that cutting bone with an eroded surface is a model of cutting bone with a harder surface under the condition of applying a large force. In our opinion, there are no reservations about using the data obtained for such bones in comparison with other experimental and archaeological data.

The morphology of experimental cutmarks depends on the tool's raw material, the type of working edge, the kinematics of movement, the force of pressure, as well as the topography of the bone. We had established certain regularities of the occurrence of Π- and U-shaped cutmarks against the V-shaped ones, which are more often the subject of the presentation of archaeological and experimental data. In our experiments, U-shaped cutmarks were often formed during the operation of granite and bone tools. Damage of this type is regularly described in the literature as either toothmarks or trampling. Blunt and trimmed working edges are rarely used in the modelling of cutting, and their impacts are underestimated. Medzhibozh 1 layer III contains bones with comparatively wide and shallow grooves, which we tend to attribute as cutmarks. In the experimental series, artificial damages with similar parameters were obtained, which supports this interpretation.

The cutmark morphology is related to the parameters of the working edge and its resistance to loads. The intensity of edge destruction depends on the rock's composition, granularity and strength of its structure. Hard, fine-grained, isotropic rocks such as quartz and flint allow the production of flakes with a thin working edge that produces V-shaped or deep U-shaped cutmarks in case of breakage. Intrusive igneous rocks such as granite can also form sharp flakes, but they are less stable during use.

Cutmark is often a set of furrows, which, however, are formed by a single effective movement. A blunt or damaged sharp working edge can produce a set of furrows: the main one is deep and long, and the accompanying ones are smaller, shallow, and intermittent, sometimes without a noticeable starting point. A trimmed functional edge leads to the multiplication of the central groove much more often than a thin feather edge of a flake. The cutmark is less deep than when working with a sharp working edge of a similar tool but wider. During reciprocating motions (actually sawing), a flint flake with a feather edge leaves the deepest grooves. A trimmed edge is also effective but produces a wider groove and modifies the bone surface more slowly. In general, furrows are more commonly associated with Π-shaped cutmarks resulting from working with a trimmed edge. The presence of furrows is significantly correlated with the texture and structure of the material of the tools.

Some dependence is noticed between the kinematics of tool movement and the position of a cutmark's deepest section. When moving *towards oneself*, almost a third of cutmarks are deeper at the beginning of the movement. In contrast, a cut with a greater depth in the second half of the length is significantly more frequent among the damage formed during the movement *from oneself*. Nevertheless, there is an exception: a series of cutmarks obtained in motion *from oneself*. The cuttings with a sharp start predominate among them, which fixed the intense immersion of the working edge into the body of the bone at the very beginning of the productive movement. We observe more cases with a sharp plunge and a sharp exit of the operating edge to the surface of the bone for trimmed and broken edges.

The shape of the cutmark's cross-section expectedly depends on the morphology of the working edge. The number of Π-shaped types in the case of sharp edges of stone tools is minimal. Instead, there is an anticipated increase in the frequency of U-shaped and, significantly, Π-shaped cutmarks (and the proper areas in cutmarks with a combined cross-section) in the case of trimmed and broken edges. The cutmark's section is directly related to the tool's material used, regardless of the kinematics of the movement and a bone's state of preservation.

The obtained experimental results and observations provide rich cognitive and comparative materials for studying cutmarks on bones recovered in Medzhibozh Lower Palaeolithic sites. The essential statements are proposed as follows. There are direct relationships between the type of raw material, the kind of working edge, and the cutmark's morphology. The morphology of cutmarks depends on the lithic implements' raw materials structure and texture properties. The morphology of the cutmarks changes as the tool's working edge wears out: from a thin V to a wide U. A bone tool used to work on fresh bone leaves well-recognisable damage. Horn working edge, regardless of whether blunt or sharp, produces almost no visible traces. Not all U-shaped grooves on the surface of bones should be attributed as toothmarks or trampling

damage. The П-shaped cutmarks obtained as a result of the use of a trimmed working edge resemble the traces of work with a burin. There is no difference between fresh, dry, and eroded bones in terms of the morphology of anthropogenic damage. The greater sensitivity of the eroded bone to anthropogenic damage due to the softness of the material can be used for modeling cutmarks made with great physical effort. The parameters of cutmarks on fresh bones are not constant: the length, width and depth look different after the loss of organic. The disappearance of cartilage and periosteum can cause the complete absence of visible traces of anthropic modification.

Keywords: experiments, cutmarks, Lower Palaeolithic, Medzhibozh.

REFERENCES

- Krotova, O. O. 2006. Kistky bizoniv zi slidamy diialnosti liudyny z Amvroisivskoho piznopaleolitychnoho kompleksu. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Shkhidnoi Ukrainy*, 5, s. 6–14.
- Krotova, O. O. 2013. *The Upper Palaeolithic hunters of Azov-Black Sea steppes*. Kyiv: Institute of Archaeology of NASU: Publisher Oleh Filiuk.
- Krotova, O. O. 2019. *The Upper Paleolithic hunters of the northern Black Sea steppes*. The thesis for academic degree of Doctor in History. Institute of Archaeology of NASU.
- Krotova, O. O., Snizhko, I. A. 1993. Slidy utylizatsii myslivskoi zdobychi v Amvroisivtsi. *Arkheolohiia*, 4, s. 72–85.
- Ryzhov, S., Stepanchuk, V., Vetrov, V., Naumenko, O., Pogorilets, O. 2019. Experience in the Implementation of Experimental Studies in Stone Age Archaeology: education, science and museum studies. *Vita Antiqua*, 11, p. 78–91. <https://doi.org/10.37098/VA-2019-11-78-91>
- Stepanchuk, V. M., Zhuravlov O. P., Nezdolii O. I. 2019. Paleontological remains from the Medzhibozh A locality: materials for the studying interactions between LP man and environment. In: Gozhik, P. F. (Editor-in-Chief). *Paleontological Investigation of Don-Dnieper Downward*. Materials of International scientific conference and XXXIX session of the Paleontological Society NAS of Ukraine. Hradyz'k, May 14–16, 2019. Kyiv, p. 100–101.
- Qi, K., Blackwell, B. A. B., Singh, I. K., Stepanchuk, V. N., Blickstein, J. I. B., Florentin, J. A., Skinner, A. R. 2018. Preliminary results of dating for the Lower Paleolithic sites of Ukraine (Medzhibozh 1 and Medzhibozh A, Khmel'niitskii region) by electron spin resonance method. *Geophysical Journal*, 4 (40), p. 155–177. <https://doi.org/10.24028/gzh.0203-3100.v40i4.2018.140614>
- Blumenshine, R. J. 1991. Hominid carnivory and foraging strategies, and the socio-economic function of early archaeological sites. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*, 334 (1270), p. 211–221. <https://doi.org/10.1098/rstb.1991.0110>
- Boschin, F., Moretti, E., Crezzini, J., Arrighi, S. 2021. Geometric morphometrics reveal relationship between cut-mark morphology and cutting tools. *ACTA IMEKO*, 10 (1), p. 109–113. http://dx.doi.org/10.21014/acta_imeko.v10i1.846
- Blumenshine, R. J. 1995. Percussion marks, tooth marks, and experimental determinations of the timing of hominid and carnivore access to long bones at FLK Zinjanthropus, Olduvai Gorge, Tanzania. *Journal of Human Evolution*, 29 (1), p. 21–51. <https://doi.org/10.1006/jhev.1995.1046>
- Courtenay, L. A., Yravedrad, J., Aramendid, J., Mate-González, M. A., Martín-Perea, D. M., Uribe-larre, D., Baquedano, E., González-Aguilera, D., Domínguez-Rodrigo, M. 2019. Cut marks and raw material exploitation in the Lower Pleistocene site of Bell's Korongo (BK, Olduvai Gorge, Tanzania): A geometric morphometric analysis. *Quaternary International*, 526, p. 155–168. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2019.06.018>
- Daujeard, C., Falguères, C., Shao, Q., Geraads, D., Hublin, J. J., Lefevre, D., El Graoui, M., Rué, M., Gallotti, R., Delvigne, V., Queffelec, A., Ben Arous, E., Tombret, O., Mohib, A., Raynal, J. P. 2020. Earliest African evidence of carcass processing and consumption in cave at 700 ka, Casablanca, Morocco. *Scientific Reports*, 10 (1), 4761. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-61580-4>
- de Juana, S., Galán, A. B., Domínguez-Rodrigo, M. 2010. Taphonomic identification of cut marks made with lithic handaxes: an experimental study. *Journal of Archaeological Science*, 37 (8), p. 1841–1850. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2010.02.002>
- Domínguez-Rodrigo, M. 1999. Flesh availability and bone modifications in carcasses consumed by lions: palaeoecological relevance in hominid foraging patterns. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 149 (1–4), p. 373–388. [https://doi.org/10.1016/S0031-0182\(98\)00213-2](https://doi.org/10.1016/S0031-0182(98)00213-2)
- Domínguez-Rodrigo, M., Courtenay, L. A., Cobo-Sánchez, L., Baquedano, E., Mabulla, A. 2022. A case of hominid scavenging 1.84 million years ago from Olduvai Gorge (Tanzania). *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1510 (1), p. 121–131. <https://doi.org/10.1111/nyas.14727>
- Domínguez-Rodrigo, M., de Juana, S., Galán, A., Rodríguez, M. 2009. A new protocol to differentiate trampling marks from butchery cut marks. *Journal of Archaeological Science*, 36, p. 2643–2654. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2009.07.017>
- Domínguez-Rodrigo, M., Gidna, A., Baquedano, E., Cobo-Sánchez, L., Mora, R., Courtenay, L. A., Gonzalez-Aguilera, D., Mate-Gonzalez, M. A., Prieto-Herráez, D. 2021. A 3D taphonomic model of long bone modification by lions in medium-sized ungulate carcasses. *Scientific reports*, 11, 4944. <https://doi.org/10.1038/s41598-021-84246-1>
- Domínguez-Rodrigo, M., Pickering, T. R., Bunn, H. T. 2012. Experimental study of cut marks made with rocks unmodified by human flaking and its bearing on claims of 3.4-million-year-old butchery evidence from Dikika, Ethiopia. *Journal of Archaeological Science*, 39 (2), p. 205–214. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2011.03.010>
- Domínguez-Rodrigo, M., Pickering, T. R., Semaw, S., Rogers, M. J. 2005. Cutmarked bones from Pliocene archaeological sites at Gona, Afar, Ethiopia: implications for the function of the world's oldest stone tools. *Journal of Human Evolution*, 48 (2), p. 109–121. <https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2004.09.004>
- Dupras, T. L., Schultz, J. J. 2013. Taphonomic bone staining and color changes in forensic contexts. In: Pokines, J., Symes, S. A. (eds.) *Manual of Forensic Taphonomy*, p. 315–340. <https://doi.org/10.1201/b15424-13>
- Echassoux, A. 2012. Comportements de subsistance et modifications osseuses à l'aube de l'Acheuléen à Konso, Éthiopie. *L'anthropologie*, 116, p. 291–320. <http://dx.doi.org/10.1016/j.anthro.2012.06.002>
- Fernández-Jalvo, Y., Carlos-Díez, J., Cáceres, I., Roselle, J. 1999. Human cannibalism in the Early Pleistocene of Europe (Gran Dolina, Sierra de Atapuerca, Burgos, Spain). *Journal of Human Evolution*, 37 (3–4), p. 591–622. <https://doi.org/10.1006/jhev.1999.0324>
- Fisher, J. W. 1995. Bone surface modifications in zooarchaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 2 (1), p. 7–68. <https://doi.org/10.1007/bf02228434>
- García, J., Landec, G., Martínez, K., Carbonell, E. 2013. Hominin dispersals from the Jaramillo subchron in Central and South-Western Europe: Untermassfeld (Germany)

- and Vallparadís (Spain). *Quaternary International*, 316, p. 73–93. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.03.005>
- Greenfield, H. J. 2006. Slicing cut marks on animal bones: diagnostics for identifying stone tool type and raw material. *Journal of Field Archaeology*, 31 (2), p. 147–163. <https://doi.org/10.1179/009346906791071972>
- Gürbüz, R. B., Lycett, S. J. 2021. Did the use of bone flakes precede the use of knapped stone flakes in hominin meat processing and could this be detectable archaeologically?. *Journal of Anthropological Archaeology*, 62, 101305. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2021.101305>
- Julien, M. A., Krotova, O. O. 2008. Preliminary Results of a New Zooarchaeological Study at Amvrosievka (Ukraine). *Archaeological almanac*, 19, p. 189–200.
- Konidaris, G. E., Athanassiou, A., Tourloukis, V., Thompson, N., Giusti, D., Panagopoulou, E., Harvati, K. 2018. The skeleton of a straight-tusked elephant (*Palaeoloxodon antiquus*) and other large mammals from the Middle Pleistocene butchering locality Marathousa 1 (Megalopolis Basin, Greece): preliminary results. *Quaternary International*, 497, p. 65–84. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2017.12.001>
- López-Cisneros, P., Linares-Matás, G., Yravedra, J., Maté-González, M. Á., Estaca-Gómez, V., Mora, R., Aramendi, J., Rodríguez Asensio, J. A., Barrera-Logares, J. M., González-Aguilera, D. 2019. Applying new technologies to the taphonomic study of La Lluera (Asturias, Spain). Geometric morphometrics and the study of bone surface modifications (BSM). *Quaternary International*, 517, p. 107–117 <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2019.02.020>
- Malassé, A. D., Moigne, A. M., Singh, M., Calligaro, T., Karir, B., Gaillard, C., Kaur, A., Bhardwaj, V., Pal, S., Abdessadok, S., Sao, C. C., Gargani, J., Tudryn, A., Sanz, M. G. 2016. Intentional cut marks on bovid from the Quranwala zone, 2.6 Ma, Siwalik Frontal Range, northwestern India. *Comptes Rendus Palevol*, 15 (3–4), p. 317–339. <https://doi.org/10.1016/j.crpv.2015.09.019>
- Manifold, B. M. 2012. Intrinsic and extrinsic factors involved in the preservation of non-adult skeletal remains in archaeology and forensic science. *Bulletin of the International Association for Paleodontology*, 6 (2), p. 51–69.
- Mateo-Lomba, P., Fernández-Marchena, J. L., Ollé, A., Cáceres, I. 2020. Knapped bones used as tools: experimental approach on different activities. *Quaternary International*, 569, p. 51–65. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.04.033>
- McPherron, S. P., Alemseged, Z., Marean, C. W., Wynn, J. G., Reed, D., Geraads, D., Bobe, R., Béarat, H. A. 2010. Evidence for stone-tool-assisted consumption of animal tissues before 3.39 million years ago at Dikika, Ethiopia. *Nature*, 466 (7308), p. 857–860. <https://doi.org/10.1038/nature09248>
- Moretti, E., Arrighi, S., Boschin, F., Crezzini, J., Aureli, D., Ronchitelli, A. 2015. Using 3D Microscopy to Analyze Experimental Cut Marks on Animal Bones Produced with Different Stone Tools. *Ethnobiology Letters*, 6 (2), p. 267–275. <https://doi.org/10.14237/ebf.6.2.2015.349>
- Olsen, S. L., Shipman, P. 1988. Surface Modification on Bone: Trampling versus Butchery. *Journal of Archaeological Science*, 15 (5), p. 535–553. [https://doi.org/10.1016/0305-4403\(88\)90081-7](https://doi.org/10.1016/0305-4403(88)90081-7)
- Pawłowska, K. 2017. Large mammals affected by hominins: Paleogeography of butchering for the European Early and Middle Pleistocene. *Quaternary International*, 438, p. 104–115. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2017.03.043>
- Pineda, A., Channarayapatna, S., Lemboc, G., Peretto, C., Saladié, P., Thun-Hohenstein, U. 2020. A taphonomic and zooarchaeological study of the early Middle Pleistocene 3 colluvio level from Isernia La Pineta (Molise, Italy). *Journal of Archaeological Science: Reports*, 33, 102469. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102469>
- Potts, R., Shipman, P. 1981. Cutmarks made by stone tools on bones from Olduvai Gorge, Tanzania. *Nature*, 291 (5816), p. 577–580. <https://doi.org/10.1038/291577a0>
- Roche, H., de la Torre, I., Arroyo, A., Brugal, J. P., Harmand, S. 2018. Naiyena Engol 2 (West Turkana, Kenya): A case study on variability in the Oldowan. *African Archaeological Review*, 35 (1), p. 57–85. <https://doi.org/10.1007/s10437-018-9283-5>
- Sahnouni, M., Parés, J. M., Duval, M., Cáceres, I., Harichane, Z., Van der Made, J., Pérez-González, A., Abdessadok, A., Kandi, N., Derradji, A., Medig, M., Boulaghraif, K., Semaw, S. 2018. 1.9-million- and 2.4-million-year-old artifacts and stone tool–cutmarked bones from Ain Boucherit, Algeria. *Science*, 362 (6420), p. 1297–1301. <https://doi.org/10.1126/science.aau000>
- Shipman, P., Rose, J. J. 1988. Bone tools: An experimental approach. In: Olsen, S. L. (Ed.). *Scanning Electron Microscopy in Archaeology*. BAR International Series. Oxford, p. 303–335.
- Stefaniak, K., Kovalchuk, O., Marciszak, A., Stepanchuk, V., Rekovets, L., van der Made, J., Yanenko, V., Tsvelykh, A., Ratajczak-Skrzatek, U., Kotowski, A., Gornig, W., Barkaszi, Z. 2021. Middle Pleistocene fauna and palaeoenvironment in the south of Eastern Europe: A case study of the Medzhibizh 1 locality (MIS 11, Ukraine). *Quaternary International*, 633, p. 103–117. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2021.07.013>
- Stepanchuk, V., Moigne, A.-M. 2016. MIS 11-locality of Medzhibozh, Ukraine: Archaeological and paleozoological evidence. *Quaternary International*, 409, p. 241–254. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.09.050>
- Stepanchuk, V., Naumenko, O. 2022. A new aspect of post-depositional alterations of lithic artefacts: the case of Medzhibozh Lower Palaeolithic assemblages. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 26, p. 11–31. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-11-31>
- Stepanchuk, V., Ryzhov, S., Veklych, Y., Naumenko, O., Matviishyna, Zh., Karmazynenko S. 2021. The Lower Palaeolithic assemblage of Medzhibozh 1 layer III (Ukraine) and its palaeoenvironmental context. *Materiale și cercetări arheologice (Serie nouă)*, 1 (1), p. 37–69. <https://doi.org/10.3406/mcarh.2021.2202>
- Zutovski, K., Barkai, R. 2016. The use of elephant bones for making Acheulian handaxes: A fresh look at old bones. *Quaternary International*, 406, p. 227–238. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.01.033>

Табл. 1. Матеріал інструментів і типи кісток у співвідношенні із загальною кількістю експериментів та їхніх елементів.

Table 1. Tool material and bone types in relation to the total number of experiments and their elements.

Матеріал інструменту	Загальна кількість експериментів				Загальна кількість елементів			
	Стан кістки			Загалом	Стан кістки			Загалом
	Свіжа	Суха	Еродована		Свіжа	Суха	Еродована	
Кварц	6	3	—	9	24	17	—	41
Кремій	5	5	11	21	24	16	62	102
Граніт	16	4	12	32	43	12	29	84
Кістка	5	3	2	10	14	12	9	35
Pig	3	6	—	9	7	12	—	19
Загалом	35	21	25	81	112	69	100	281

Табл. 2. Параметри робочого леза різних за сировиною інструментів у співвідношенні із типом кісток і загальною кількістю елементів експерименту. Тип кісток: «Св» — свіжа, «Сх» — суха, «Ер» — еродована.

Table 2. Parameters of the working edge of tools made of different raw materials concerning the type of bone and the total number of experiment elements. Bone type: «Св» - fresh, «Сх» - dry, «Ер» - eroded.

Матеріал інструменту	Тип леза, тип кістки, кількість елементів експерименту												Загалом		
	Гостре			Тупе			Відсічене			Зламане					
	Св	Сх	Ер	Св	Сх	Ер	Св	Сх	Ер	Св	Сх	Ер	Св	Сх	Ер
Кварц	14	17	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	112	69	100
Креміль	24	10	32	—	6	—	—	—	18	—	—	12			
Граніт	21	6	15	12	3	7	10	3	7	—	—	—			
Кістка	14	12	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
Pig	7	6	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—			
	80	51	56	22	15	7	10	3	25	—	—	12			
Загалом	187			44			38			12			281		

Табл. 3. Співвідношення між глибиною нарізки та кінематикою руху. N — кількість нарізок.

Table 3. Correlation between the depth of the cut and the kinematics of movement. N is the number of cuts.

Глибина нарізки	Кінематика руху							
	На себе		Від себе		Зворотно-поступальний		Загалом	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Більша на початку руху	43	29.7	13	15.9	—	0	56	22.7
Більша наприкінці руху	12	8.3	21	25.6	—	0	33	13.4
Однакова всією довжиною	90	62	48	58.5	20	100	158	63.9
Загалом	145	100	82	100	20	100	247	100

Табл. 4. Співвідношення між різновидами початку та закінчення нарізки, а також кінематикою руху. N — кількість нарізок.

Table 4. Correlation between the types of cut beginning and ending and the kinematics of movement. N is the number of cuts.

Початок і закінчення нарізки	Кінематика руху							
	На себе		Від себе		Зворотно-поступальний		Загалом	
Початок нарізки	N	%	N	%	N	%	N	%
Поступовий	33	67.3	7	29.2	6	75	46	56.8
Доволі різкий	16	32.7	17	70.8	2	25	35	43.2
Загалом	49	100	24	100	8	100	81	100
Закінчення нарізки	N	%	N	%	N	%	N	%
Поступове	93	71	56	73.7	28	80	177	73.1
Доволі різке	38	29	20	26.3	7	20	65	26.9
Загалом	131	100	76	100	35	100	242	100

Табл. 5. Співвідношення між типом леза та різновидами початку та закінчення нарізки. N — кількість нарізок.

Table 5. Correlation between the type of edge and the types of beginning and ending of cuts. N is the number of cuts.

Початок і закінчення нарізки	Тип леза							
	Гостре		Тупе		Відсічене + зламане		Загалом	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Початок нарізки:								
Поступовий	27	69.2	5	22.7	14	70	46	56.8
Доволі різкий	12	30.8	17	77.3	6	30	35	43.2
Загалом	39	100	22	100	20	100	81	100
Закінчення нарізки:								
Поступове	119	78.3	31	77.5	27	54	177	73.1
Доволі різке	33	21.7	9	22.5	23	46	65	26.9
Загалом	152	100	40	100	50	100	242	100

Табл. 6. Співвідношення між типом леза та різновидами перетину нарізки. N — кількість нарізок.

Table 6. Correlation between the edge type and the types of a cut cross-section. N is the number of cuts.

Різнавид перетину нарізки або тип пошкодження		Тип леза								Загалом	
		Гостре		Тупе		Відсічене		Зламоне		N	%
		N	%	N	%	N	%	N	%		
Кам'яні інструменти	U- подібний	9	4.8	5	11.4	9	23.7	—	—	23	8.2
	U/V, V/U комбінований	12	6.4	10	22.7	3	7.9	—	—	25	8.9
	U/П, комбінований	1	0.5	7	15.9	7	18.4	—	—	15	5.3
	U/смуги	13	7	—	—	—	—	—	—	13	4.6
	V-подібний	131	70.1	6	13.6	13	34.2	—	—	150	53.4
	V/П, комбінований	—	—	—	—	3	7.9	12	100	15	5.3
	П-подібний	—	—	10	22.7	3	7.9	—	—	13	4.6
Кістка, риг	Смуги	11	5.9	2	4.6	—	—	—	—	13	4.6
	Ділянки	7	3.7	—	—	—	—	—	—	7	2.5
	Не видно	3	1.6	4	9.1	—	—	—	—	7	2.5
Загалом		187	100	44	100	38	100	12	100	281	100

Табл. 7. Співвідношення між типом леза та різновидами перетину нарізок. N — кількість нарізок разом з окремими ділянками відповідного профілю в нарізках із комбінованим профілем перетину.

Table 7. Correlation between the type of edge and the type of a cut cross-section. N is the number of cuts together with individual areas of the same profile in cuts, showing a combined cross-sectional shape.

Різнавид перетину нарізки	Тип леза								Загалом	
	Гостре		Тупе		Відсічене		Зламоне		N	%
	N	%	N	%	N	%	N	%		
U- подібний	35	19.6	22	40	19	37.3	—	0	76	24.6
П-подібний	1	0.5	17	30.9	13	25.4	12	50	43	13.9
V-подібний	143	79.9	16	29.1	19	37.3	12	50	190	61.5
Загалом	179	100	55	100	51	100	24	100	309	100

Табл. 8. Співвідношення між матеріалом інструменту та різновидами перетину нарізок. N — кількість нарізок разом з окремими ділянками відповідного профілю в нарізках із комбінованим профілем перетину.

Table 8. Correlation between tool material and types of cut cross-sections. N is the number of cuts together with individual areas of the same profile in cuts, showing a combined cross-sectional shape.

Різновид перетину нарізки або тип пошкодження	Матеріал інструменту											
	Кварц		Кремій		Граніт		Кістка		Pir		Загалом	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Не помітно	—	—	—	—	—	—	—	—	4	21	4	1.2
Ділянки	—	—	—	—	—	—	—	—	7	36.9	7	2.1
Смуги	—	—	—	—	—	—	12	27.3	8	42.1	20	5.9
U	—	—	—	—	46	41.1	23	52.3	—	—	69	20.3
П	7	17.1	26	21.1	15	13.4	1	2.3	—	—	49	14.5
V	34	82.9	97	78.9	51	45.5	8	18.2	—	—	190	56
Загалом	41	100	123	100	112	100	44	100	19	100	339	100

Табл. 9. Наявність борозен у співвідношенні між морфологією робочого леза та різновидом перетину нарізок*

* разом з окремими ділянками відповідного профілю в нарізках із комбінованим профілем перетину.

Table 9. The presence of furrows in relation to the morphology of the edge and the type of cut cross-section*

* together with individual areas of the corresponding profile in cuts with a combined cross-sectional profile.

Різновид перетину нарізки	Тип леза та наявність борозен N і % у різновиді перетину									
	Гостре, N і % у різновиді		Тупе, N і % у різновиді		Відсічене, N і % у різновиді		Зламане, N і % у різновиді		Загалом	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
U- подібний	1 з 35	2.9	8 з 22	36.4	12 з 19	63.2	—	—	21	27.6
П-подібний	—	—	9 з 17	52.9	11 з 13	84.6	7 з 12	58.3	27	64.3
V-подібний	73 з 143	51.8	9 з 16	56.3	6 з 19	31.6	7 з 12	58.3	95	50
N і % нарізок* із борознами в цій групі лез	74 з 179	41.3	26 з 55	47.3	29 з 51	56.9	14 з 24	58.3	143	46.3

Табл. 10. Наявність борозен у співвідношенні між матеріалом інструменту та різновидом перетину нарізок*

* Разом з окремими ділянками відповідного профілю в нарізках із комбінованим профілем перетину.

Table 10. Furrow presence in relation to the tool material and the type of cut section*

* together with individual areas of the corresponding profile in cuts with a combined cross-sectional profile.

Різнавид перетину нарізки	Матеріал інструменту та наявність борозен N і % у різновиді перетину									
	Кварц, N і % у різновиді		Кремій, N і % у різновиді		Граніт, N і % у різновиді		Кістка, N і % у різновиді		Pir, N і % у різновиді	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
U- подібний	—	—	—	—	21 з 46	45.7	4 з 30	13.3	—	—
П-подібний	5 з 7	71.4	12 з 20	60	10 з 15	66.7	0 з 1	0	—	—
V-подібний	20 з 34	58.8	44 з 97	45.4	28 з 51	52.9	4 з 8	50	—	—
N і % нарізок* із борознами в сировинній групі	25 з 41	61	56 з 117	47.9	59 з 112	52.7	8 з 44	18.2	—	—

Табл. 11. Наявність борозен у співвідношенні між станом кістки та різновидом перетину нарізок*

* Разом з окремими ділянками відповідного профілю в нарізках з комбінованим профілем перетину.

Table 11. The presence of furrows according to the correlation between the bone condition and the type of cut cross-section*

* together with individual areas of the corresponding profile in cuts with a combined cross-sectional profile.

Різнавид перетину нарізки	Стан кістки та наявність борозен N і % у різновиді перетину					
	Свіжа кістка, N і % у різновиді		Суха кістка, N і % у різновиді		Еродована кістка, N і % у різновиді	
	N	%	N	%	N	%
U- подібний	4 з 62	6.5	7 з 25	28	14 з 42	33.3
П-подібний	5 з 23	21.7	0 з 3	0	19 з 45	42.2
V-подібний	31 з 83	37.3	30 з 50	60	35 з 97	36.1
N і % нарізок* із борознами в групі кісток за станом збереження	40 з 168	23.8	37 з 78	47.4	54 з 187	28.9

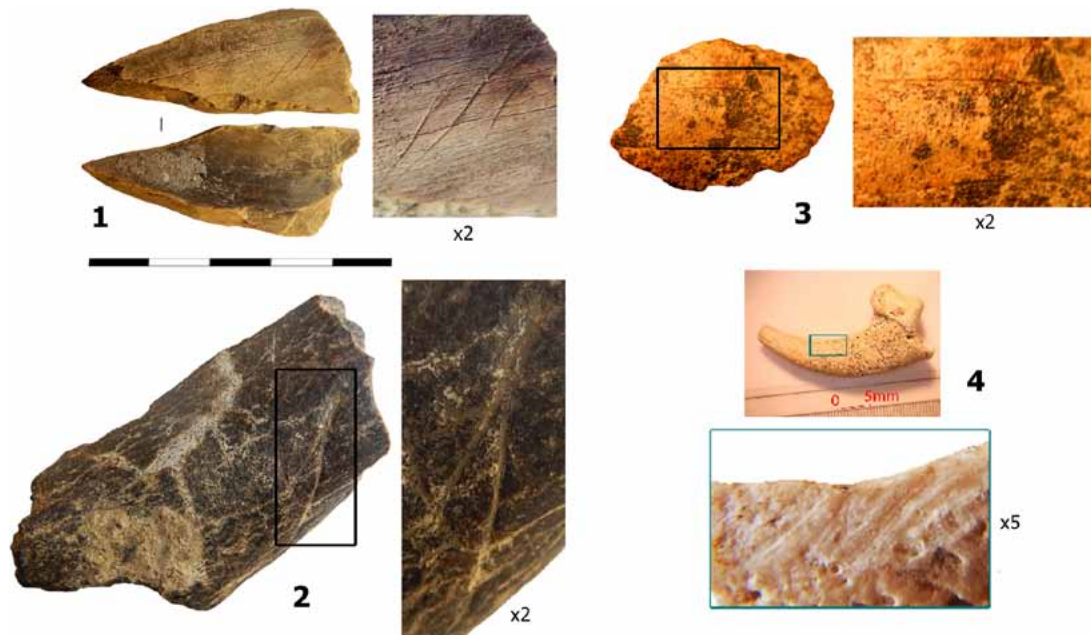

Рис. 1. Кістки з нарізками із шару III Меджибожа 1. 1, 3 — тонкі V-подібні в профілі; 2 — широкі U-подібні; 4 — П-подібні з борознами.

Fig. 1. Bones with cutmarks from layer III of Medzhibozh 1. 1, 3 — thin V-shaped in profile; 2 — wide U-shaped; 4 — П-shaped with furrows.

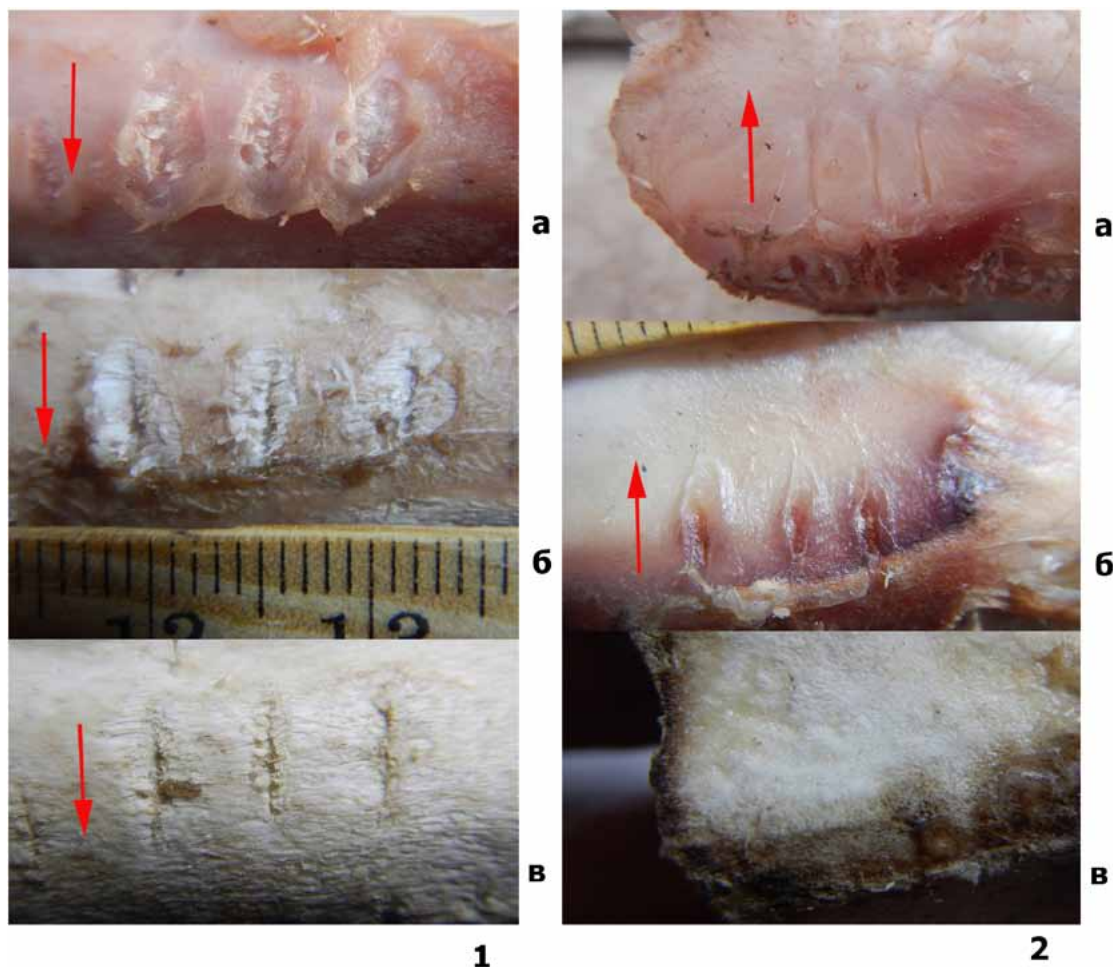

Рис. 2. Експериментальні нарізки. 1 — різання (на себе) тупим лезом гранітного інструменту по свіжій кістці: а) початковий вигляд нарізок; б) після виварювання; в) майже без решток м'яса. 2 — різання (від себе) гострим лезом гранітного інструменту по свіжій кістці: а) початковий вигляд нарізок; б) перед виварюванням; в) без решток м'яса. Привертає увагу зміна фізичних параметрів нарізок після видалення решток тканин (1), або їхня цілковита непомітність (2).

Fig. 2. Experimental cutmarks. 1 — cutting (on oneself) with a blunt working edge of a granite tool on fresh bone: a) the initial appearance of cutmarks; b) after boiling; c) almost no flesh remains. 2 — cutting (from oneself) with a sharp working edge of a granite tool on fresh bone: a) the initial appearance of cutmarks; b) before boiling; c) without leftover meat. Particularly noticeable are either the changes in the physical parameters of the cutmarks after the removal of tissue remnants (1) or their complete invisibility (2).

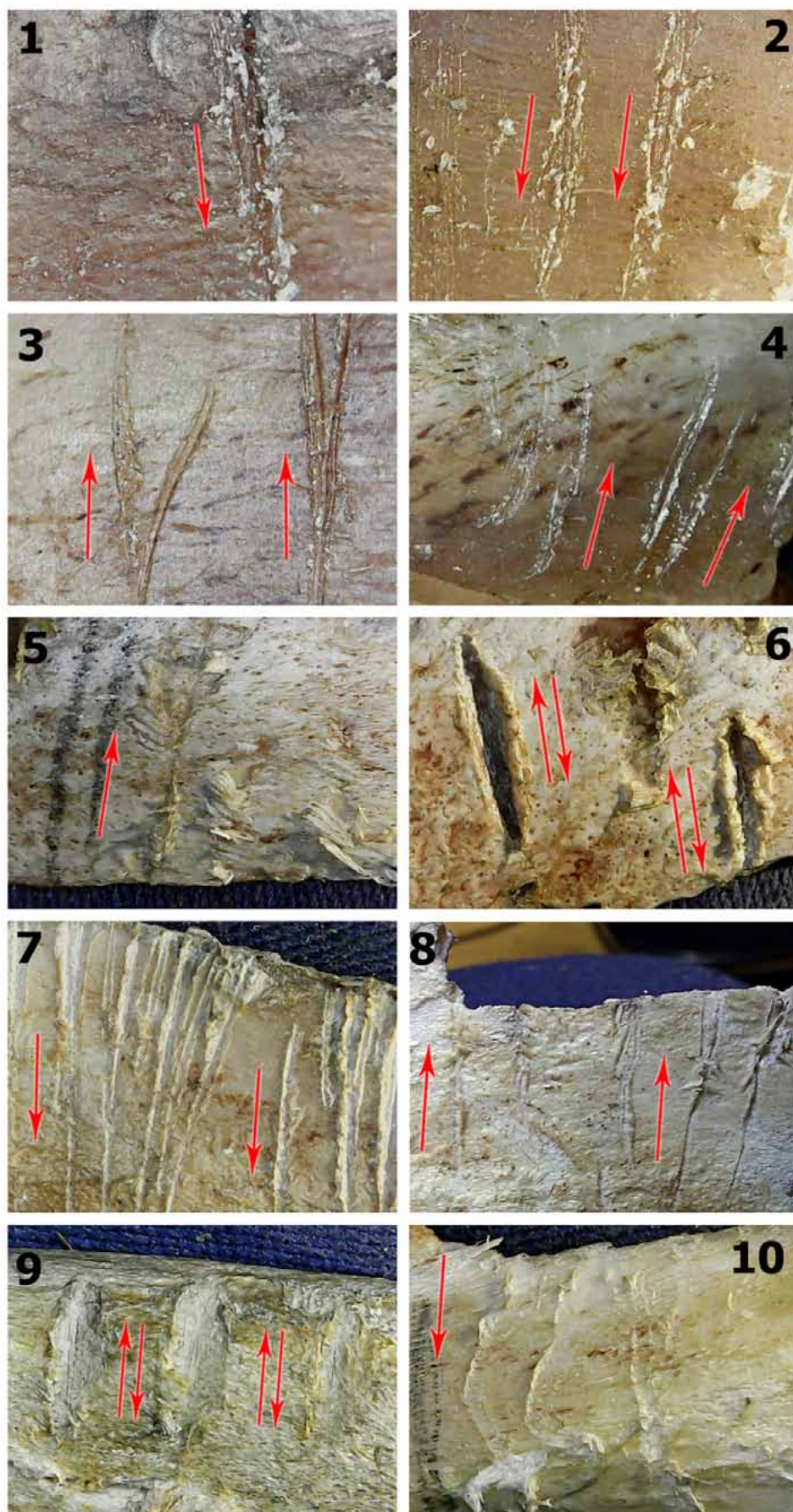

Рис. 3. Свіжа кістка. Матеріал інструмента: 1–4 — кварц; 5–6 — кістка; 7–9 — кремій; 10 — ріг. Тип леза: 1–3 — відсічений або товстий (негострий) край; 4–9 — пірчастий; 10 — гостра зламана частина рогу. Червоними стрілками вказано напрямок формування нарізок. 6, 9 — сліди пиляння (зворотньо-поступальний рух).

Fig. 3. Fresh bone. Tool material: 1–4 — quartz; 5–6 — bone; 7–9 — flint; 10 — horn. Type of working edge: 1–3 — trimmed or thick (unsharp) edge; 4–9 — feather; 10 — a sharp broken part of the horn. Red arrows indicate the direction of formation of cutmarks. 6, 9 — traces of sawing (reciprocating movement).

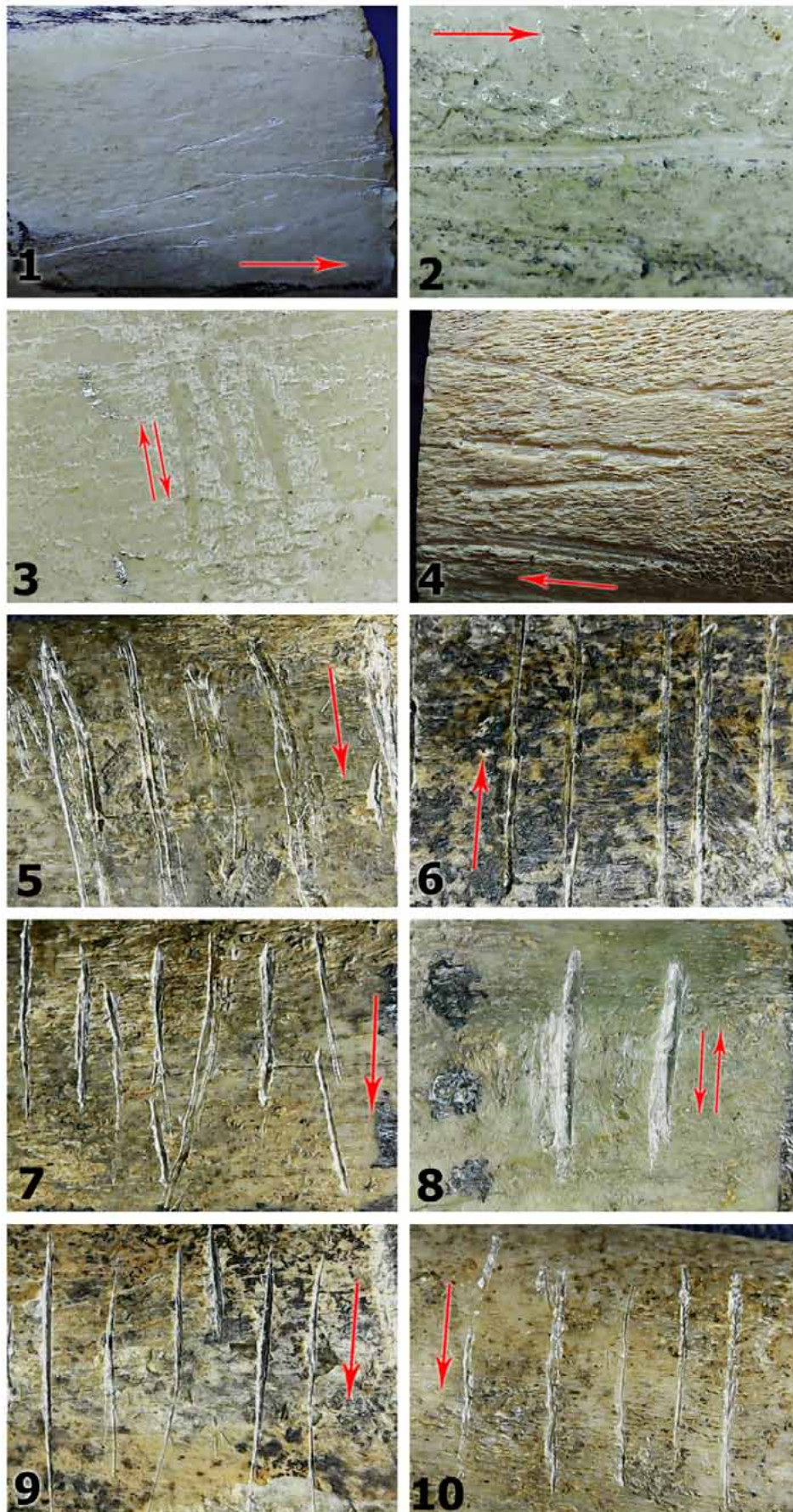

Рис. 4. Стара (суха та еродована) кістка. Матеріал інструмента: 1–2 — кварц; 3 — ріг; 4–10 — кремій. Тип леза: 4–7 — відсічений або товстий (негострий) край; 1, 8–10 — пірчастий; 3 — гостра зламана частина рогу; 2 — пошкоджена ділянка пірчастого краю. Червоними стрілками вказано напрямок формування нарізків. 8, 3 — сліди пиляння (зворотно-поступальний рух).

Fig. 4. Old (dry and eroded) bone. Tool material: 1–2 — quartz; 3 — horn; 4–10 — flint. Type of working edge: 4–7 — trimmed or thick (unsharp) edge; 1, 8–10 — feather; 3 — a sharp broken part of the horn; 2 — a damaged area of the feather edge. Red arrows indicate the direction of formation of cutmarks. 8, 3 — traces of sawing (reciprocating movement).

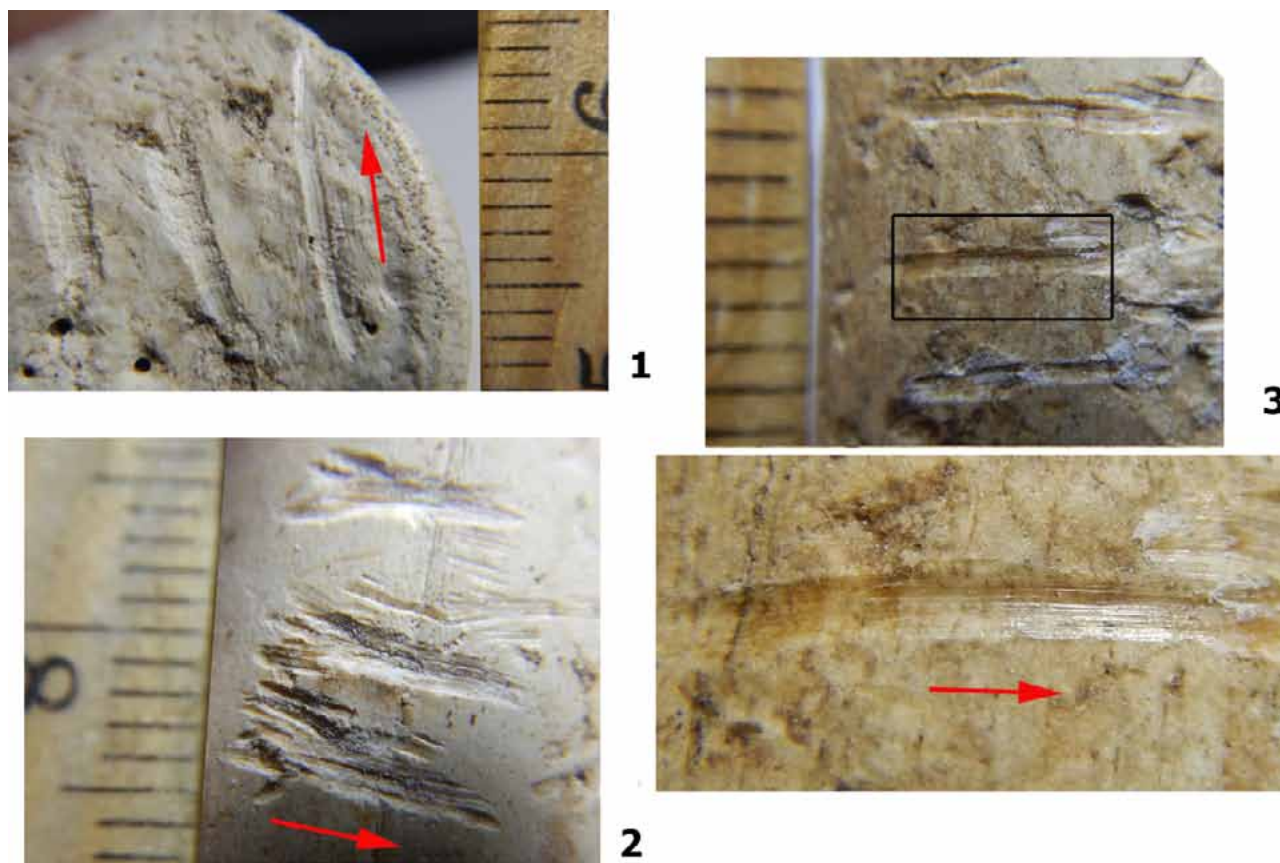

Рис. 5. Різання гранітним інструментом по еродованій кістці. 1 — відсіченим лезом від себе; 2 — тупим лезом на себе; 3 — відсіченим лезом на себе. Привертає увагу велика кількість борозен та переважно U-подібний переріз.

Fig. 5. Cutting with a granite tool on eroded bone. 1 — with a trimmed working edge from oneself; 2 — with a blunt working edge on oneself; 3 — trimmed working edge on oneself. A large number of furrows and a mostly U-shaped section attract attention.

Ветров В. С., Науменко О. О.*

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ
НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО
МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ
ГОЛОВЧИНЦІ-2 У 2021 РОЦІ

Vietrov V. S., Naumenko O. O.

RESULTS OF STUDIES
OF THE LOWER PALAEOLITHIC
LOCALITY HOLOVCHYNTSY-2
IN 2021

У статті аналізуються матеріали, здобуті в ході польових і лабораторних досліджень місцезнаходження нижнього палеоліту Головчинці-2, що на Верхньому Побужжжі. Аналізуються результати розвідувально-розкопкових робіт, умови залягання матеріалів, сировинна база та структура колекції артефактів пам'ятки.

Ключові слова: Головчинці-2, Верхнє Побужжя, нижній палеоліт, олдован (технологічна модель 1).

Вступ

У верхній течії Південного Бугу відома низка компактно розташованих нижньопалеолітичних пам'яток, подібних між собою за топографічними, геоморфологічними й геологічними характеристиками, а також сировинною та типолого-технологічною структурами колекцій. Хронологічна позиція комплексів стоянок визначається в межах MIS 35–11 (Stepanchuk 2020, р. 21–22; Stepanchuk 2022). Значний потенціал цього регіону в контексті пошуку нових нижньопалеолітичних пам'яток зумовив проведення розвідувальних робіт, унаслідок яких було виявлено ще один пункт — Головчинці-2, який розташований поблизу с. Головчинці Хмельницького району Хмельницької області (Україна) (Рис. 1).

Під час розвідок 2017 р. поблизу місцезнаходження Головчинці-1 був оглянутий кар'єр, розташований на північній околиці с. Головчинці, за 1,2 км на захід від Головчинського гранітного кар'єру. Потенційний археологічний матеріал було зафіксовано на ділянці східної стінки розкриття. Проведено зачистку поверхні та врізку в борт кар'єру (шурф розміром 1×1 м) у пошуках культурного горизонту, а також визначення його потужності та рівня залягання. Археологічний матеріал зафіксовано на глибині 0,6 — 1,05 м від поверхні. Було виявлено 302 кам'яні предмети, з яких 87 тією чи іншою мірою можуть вважатися артефактами (Ветров та ін. 2020). За схемою Ю. М. Веклича, давні ґрунти, у яких походять артефакти, мають ранньоплейстоценовий вік (широкинський або мартоносський етап) (Веклич 2020). Відповідно до результатів попередніх досліджень (Ветров, Науменко 2021) місцезнаходження належить до кам'яних індустрій технологічної моделі 1 (олдовану) за Г. Кларком (Clark 1969, р. 30–31).

Розкопкам передувало комплексне геоархеологічне обстеження пункту Головчинці-2 за участю співробітників Інституту археології НАНУ, Українського державного геологорозвідувального інституту, Національного музею історії України та Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Було уточнено розташування культурного шару в північному борті кар'єру, проаналізовано геоморфологію ділянки у форматі співвідношення широкинських горизонтів із базовим рельєфом сарматського часу, а також здійснено добір кам'яних зразків для петрографічного опису й експериментальних досліджень (Ветров та ін. 2021б).

У вересні 2021 р. з метою з'ясування особливостей стратиграфії місцезнаходження на більшій площі, умов залягання кам'яного матеріалу, а також поповнення колекції артефактів були проведені розкопкові роботи. Мета цієї публікації полягає у висвітленні результатів здійснених польових і лабораторних досліджень на місцезнаходженні Головчинці-2.

1. Польові дослідження

Роботи відбувалися в межах розроблюваного вапняково-піщаного кар'єру. Ділянка з виявленим культурним шаром опинилася під загрозою знищення кар'єром. Тому розкопки набули рятувального статусу. Поруч із торішнім шурфом був закладений розкоп 3×2 м. На початковому етапі було знято насипний ґрунт (відвал кар'єру) і горизонт голоценових відкладів, які залягали на коричневому палеоґрунті. Розчистка культурних шарів відбувалася за стандартною методикою квадратами умовними горизонтами товщиною 30–50 мм залежно від нахилу поверхні та щільності ґрунту (Ветров та ін. 2021а) (Рис. 2).

Стратиграфічна колонка розкопу (Рис. 3):

1 — 0,3 м — 0,7 м — гумус мішаний чорний і темно-коричневий — відвал кар'єру.

2 — 0,1 м — 0,25 м — вапняк мішаний із гумусом — відвал кар'єру.

3 — 0,25 м — 0,35 м — гумус чорний (темно-коричневий у нижній частині) однорідний, глинистий, щільний.

4 — простежений на глибині 0,4 м суглинок коричневий (каштановий) із темними плямами, неоднорідний, щільний.

* ВЕТРОВ Віктор Сергійович — завідувач сектору археології Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», вул. Замкова, 1, смт Меджибіж, Хмельницька обл., 31530, Україна; ORCID: 0000-0001-6948-7599; vetrov.poryad@gmail.com

НАУМЕНКО Олександр Олександрович — старший науковий співробітник сектору «Археологія доби каменю – бронзи» науково-дослідного відділу археології Національного музею історії України, вул. Володимирська, 2, м. Київ, 01001, Україна; ORCID: 0000-0003-3931-603X; alexandr.naumenko.jr@gmail.com

Культуровмісний горизонт був виявлений у четвертому стратиграфічному шарі — коричневому суглинку. Це відповідає даним минулорічних зачисток, шурфувань і зборів підйомного матеріалу обабіч борту кар'єру. На площі розкопу зафіксовані артефакти та скупчення геофактів (Рис. 4: 1).

Зосередження вапнякових каменів, які зафіксовані на глибині 0,6 — 0,8 м від поверхні, не є природними виходами сарматських стратиграфічних горизонтів. У поперечних профілях помітно повторцями скупченням палеорельєфу, на якому вони розміщувалися. У деяких ситуаціях, коли нижня межа груп вапнякових окремоностей непомітна, фіксується їхнє «підвішене» розташування в ґрунті. Ці спостереження роблять імовірним антропогенне походження зазначених скупчень.

Шар коричневого суглинку, що містить артефакти, не належить до сарматських горизонтів. Можливість змиву на цей рівень сарматського матеріалу не підтверджується, оскільки в коричневому суглинку, крім вапнякових скупчень і артефактів, немає твердих геологічних окремоностей, які завжди наявні в таких горизонтах. Також будь-який змив сортує уламковий матеріал за розміром і масою, однак на місцезнаходженні зафіксовані скупчення складаються з уламків різного розміру. Варто зауважити, що припущення про антропогенний характер походження груп вапнякових окремоностей потребує подальших геоархеологічних досліджень культурного шару (Рис. 4: 2).

У відвалі розкрити, розташованому за п'ятдесят метрів від розкопу, знайдені знайдено крем'яні предмети архаїчного вигляду, поверхня яких зазнала впливу різних постдепозиційних процесів. Однак ці знахідки у відвалі супроводжувалися дрібними уламками кори вивітрювання гранітів, відслонення яких у кар'єрі, у межах якого розташований пункт Головчинці-2, бракує. Імовірно, цей відвал був привезений із сусіднього гранітного кар'єру, на території якого розміщена пам'ятка Головчинці-1.

2. Археологічний контекст

У розкопі з площею 6 м² зафіксовано 34 артефакти в позиції *in situ*. Понад 2/3 із них походять із квадрату 3. Ще 20 артефактів було виявлено під час відсіву ґрунту з шару з квадратів 1 і 2 (Рис. 5). 38 кам'яних об'єктів зі слідами антропогенних модифікацій було зафіксовано у відвалі розкрити поруч із розкопом (п/м) (Рис. 6–8).

Опис сформованих кам'яних колекцій здійснено в межах типологічного підходу відповідно до розробок з аналізу колекцій кам'яних індустрій олдовану Африки і Європи (de la Torre et al. 2003; Ollé et al. 2013; de Lombera-Hermida et al. 2016; Mosquera et al. 2018), а також інших стоянок меджибізького нижньопалеолітичного осередку (Stepanchuk et al. 2021).

2.1. Опис кам'яних артефактів з розкопок 2021 року

Третину артефактів виготовлено з жовтуватобілого та тьмяно-блакитного кварцу з дрібно- і середньокристалічною структурою (здебільшого у формі гальок). Сировиною ще третини виробів є

різноманітні кременисті породи та яшмоїди (гальки), 19 % — жовтуватобілі та сірі силісити (як необкатані фрагменти, так і гальки). Поодинокими екземплярами представлені артефакти з бурого та сіруватого пісковика (у формі гальок і ледь обкатаних фрагментів), кварциту та полідетритового вапняку. Знахідки з розкопу свідчать про розмір природних окремостей у межах 20–40 мм. Поверхня кам'яних артефактів помірно кородрована, а самі вироби ледь обкатані.

Третину знайдених в розкопі артефактів становлять сколи. Ще третина знахідок — це розколені гальки (рідше плити) та їхні сегменти (Рис. 5: 1, 3), а також нуклеоподібні уламки (Рис. 5: 2). Решта колекції представлена мікровідходами виробництва у формі лусочок, осколків і фрагментів відщепів. Серед сколів із визначеним ограненням понад 70 % мають первинні та поздовжньо-крайові типи, інша частина — біпоздовжні та ортогональні (усі з залишками природної поверхні). Площини переважно кіркові (незначна частина — гладкі, або одного зняття), а закінчення — пірчасте. Здебільшого окремості порід розколювали горизонтальним методом, рідше — вертикальним. Тип редукції гальок — ізольований (одне або два поодинокі зняття). Наявні в колекції сегменти переважно крайові. До знарядь можуть належати 4 вироби (2 — відщепи) зі слідами крайової ретуші, відсікання країв на ковадлі, а також фасетками використання (Рис. 5: 4, 6).

Артефакти з розкопу характеризуються невеликими розмірами, які не перевищують 20–25 мм. Середня довжина цілих відщепів дорівнює 14 мм. Такі розміри артефактів, імовірно, зумовлені низкою чинників. Відповідно до наявних даних, можливо, на дослідженій ділянці відбувалися первинна та вторинна обробки кам'яних окремостей, добір потенційних знарядь для транспортування їх за межі стоянки. Також масивні продукти каменюобробки, що були залишені на поверхні, могли бути пізніше зібрані й реутилізовані. Подібні ситуації зафіксовані на стоянці Меджибіж 1 (Stepanchuk et al. 2021, р. 46; Stepanchuk, Naumenko 2022). З іншого боку, незначні розміри немодифікованих окремостей, що знайдені як у межах розкритої ділянки, так і довкола неї, вказували на розміри виготовлених з них виробів.

2.2. Підйомний матеріал

Переважає кількість підйомного матеріалу з колекції 2021 р. становлять вироби з кременем синього та чорного забарвлення, менша частина представлена кварцом. Обидві породи місцевого походження, представлені здебільшого обкатаними гальками, дрібними валунами, рідше — кутовими фрагментами. Поверхні артефактів залощені та кородровані, частина має блакитно-білу або тьмяно-жовту патину. Незважаючи на це, грані негативів на виробі чіткі, точки ударів ідентифікуються. Один артефакт має сліди антропогенних модифікацій різного стану збереженості та, імовірно, є продуктом реутилізації.

Понад 2/3 зібраних на поверхні артефакти належать до категорії відщепів, менше — розколені гальки, дрібних валунів та їхніх сегментів.

Знайдені гальки — зі слідами ударів відбійником, нуклеподібні фрагменти. Приблизно 40 % сколів мають сліди вторинної обробки (здебільшого відсікання країв на ковадлі, рідше — ретуші) та використання. Огранення 3/4 відщепів первинне та поздовжнє (іноді з залишками кірки), інші належать до ортогональних і біпоздовжніх типів. Поміж нуклеподібних фрагментів один двоплощадковий і один багатоплощадковий.

Розміри артефактів із підйомного матеріалу вирізняються від зафіксованих *in situ*. Незважаючи на значну кількість вторинних модифікацій (відсікання, ретуш, сегментація), половина відщепів має довжину понад 50 мм. Найбільший скол у колекції сягає 235 мм. Середня довжина цілих сколів — 42 мм. Дві третини інших артефактів, не враховуючи відщепи, мають довжину понад 50 мм (найбільший зразок — 220 мм).

3. Обговорення й висновки

На площі кар'єру було зафіксовано матеріали *in situ* та підйомні, які за сировиною, ступенем збереженості, типологічними та технологічними характеристиками відповідають нижньопалеолітичним індустріям, зокрема меджибізького осередку. Артефакти *in situ* з розкопу 2021 р. аналогічні матеріалам із польових досліджень попередніх сезонів. Відповідно до цього матеріали місцезнаходження Головчинці-2 характеризуються переважанням біполярної техніки на ковадлі на всіх визначених етапах каменеобробки (Ветров, Науменко 2021, с. 7), а також архаїчною типологічною структурою. Колекція складається з обкатаних і кутових окремоостей сировини з ізольованими негативами, які іноді мають сліди використання і формально є чоперами.

Наявні відщепи, які в поодиноких випадках мають сліди вторинної обробки та використання. Значну частину колекції становлять мікровідходи виробництва. Ознак застосування техніки розщеплення в руках зафіксовано не було, як і будь-яких відходів двосторонніх методів експлуатації. Дрібні розміри продуктів каменеобробки попередньо можуть бути пояснені як профілем пам'ятки, так і соціо-поведінковим шаблоном гомінін. Загалом незначні метричні параметри властиві низці ниж-

ньопалеолітичних стоянок (eds. Burdukiewicz, Ronen 2003; Fluck 2011, p. 95–114; Tourloukis et al. 2018). Подальші польові дослідження та збільшення кількості артефактів у колекції сприятимуть процесу порівняння матеріалів з іншими нижньопалеолітичними індустріями, зокрема з тими, що мають мікролітичний характер інвентарю. Отже, за геоморфологічною позицією місцезнаходження, типом використаної на ньому сировини й особливостями технології можна припустити належність Головчинців-2 до технологічної моделі 1 (олдовану).

Підйомний матеріал із відвалу розкриття, зафіксований поруч із розкопом, за особливостями сировини, станом збереженості, розмірами та техніко-морфологічними характеристиками відповідає артефактам із місцезнаходження Головчинці-1 (другий культуровмісний горизонт) (Ветров 2019, с. 9–10). Частина артефактів також оброблялася біполярною технікою на ковадлі, на що вказують морфо-метричні та технічні параметри предметів, зокрема наявність масивної витягнутої вищербини та вторинних бокових супровідних сколів, розташованих поза відбивним горбком (Науменко 2021) (Рис. 6: 1; Рис. 7: 8).

Отже, матеріали, здобуті в результаті розвідково-розкопачних робіт 2021 р. на пункті Головчинці-2 свідчать про використання різнотипної сировини та своєрідних технічних прийомів її обробки. Однак усі моделі цілком відповідають технологічним традиціям олдовану. Добуті матеріали підтверджують належність місцезнаходження Головчинці-2 до нижньопалеолітичних індустрій.

Подяки

Автори щиро вдячні співробітникам Інституту геофізики ім. С. І. Субботіна НАНУ Є. Б. Поляченку, С. І. Черкесу, колезі з Луганська В. А. Скорікову за участь у польових дослідженнях місцезнаходження, а також директору ДІКЗ «Межибіж» О. Г. Погорільцю за технічну організацію проведених робіт. За надані поради щодо покращення інформативності статті подяка висловлюється В. М. Степанчуку, А. І. Тофану та Т. Г. Никонцеві.

ЛІТЕРАТУРА

- Беклич, Ю. М. 2020. Результати дослідження кар'єру на ділянці місцезнаходження Головчинці-2. В: Ветров, В. С., Степанчук, В. М., Погорілець, О. Г., Матвіїшина, Ж. М., Кармазиненко, С. П., Веклич, Ю. М., Поляченко, Є. Б., Науменко, О. О. *Звіт про розвідки місцезнаходжень нижнього палеоліту на території Летичівського району Хмельницької області за 2017 р.* Науковий архів ІА НАНУ, с. 20–21.
- Ветров, В. С. 2019. Дослідження нижньопалеолітичного місцезнаходження Головчинці-1 (Хмельницька обл.). В: Литвиненко, Р. О. (ред.). *Археологія Поділля*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Вінниця, 16 жовтня 2019 р.). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», с. 6–12.
- Ветров, В. С., Поляченко, Є. Б., Науменко, О. О., Скоріков, В. А., Погорілець, О. Г. 2021а. *Звіт про розкопки місцезнаходження нижнього палеоліту Головчинці-2 на території Летичівського району Хмельницької області за 2021 р.* Науковий архів ІА НАНУ.
- Ветров, В. С., Науменко, О. О. 2021. Місцезнаходження нижнього палеоліту Головчинці-2: попередні дані. В: Заремба, О. О. (голова ред. кол.). «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів Х Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., с. 6–12.
- Ветров, В. С., Степанчук, В. М., Веклич, Ю. М., Погорілець, О. Г., Науменко, О. О. 2021б. *Звіт про розвідки місцезнаходжень нижнього палеоліту на території Летичівського району Хмельницької області в 2021 р.* Науковий архів ІА НАНУ.
- Ветров, В. С., Степанчук, В. М., Погорілець, О. Г., Матвіїшина, Ж. М., Кармазиненко, С. П., Веклич, Ю. М., Поляченко, Є. Б., Науменко, О. О. 2020. *Звіт про розвідки місцезнаходжень нижнього палеоліту на території Летичівського району Хмельницької області за 2017 р.* Науковий архів ІА НАНУ.
- Науменко, О. О. 2021. Вищербина як діагностична ознака біполярної техніки на ковадлі (за матеріалами меджибізьких нижньопалеолітичних місцезнаходжень). *Кам'яна доба України*, 21, с. 69–75.
- Burdukiewicz, J. M., Ronen, A. (eds.). 2003. *Lower Palaeolithic small tools in Europe and the Levant*. Oxford: BAR Publishing. <https://doi.org/10.30861/9781841714936>
- Clark, G. 1969. *World prehistory: A new synthesis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- de la Torre, I., Mora, R., Domínguez-Rodrigo, M., de Luque, L., Alcalá, L. 2003. The Oldowan industry of Peninj and its bearing on the reconstruction of the technological skills of Lower Pleistocene hominids. *Journal of Human Evolution*, 44 (2), p. 203–224. [https://doi.org/10.1016/s0047-2484\(02\)00206-3](https://doi.org/10.1016/s0047-2484(02)00206-3)
- de Lombera-Hermida, A., Rodríguez-Álvarez, X. P., Peña, L., Sala-Ramos, R., Despriée, J., Moncel, M.-H., Gourcimaault, G., Voinchet, P., Falguères, C. 2016. The lithic assemblage from Pont-de-Lavaud (Indre, France) and the role of the bipolar on anvil technique in the Lower and Early Middle Pleistocene technology. *Journal of Anthropological Archaeology*, 41, p. 159–184. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2015.12.002>
- Fluck, H. L. 2011. *Non-biface assemblages in Middle Pleistocene Western Europe. A comparative study*. Doctoral dissertation. University of Southampton.
- Mosquera, M., Ollé, A., Rodríguez-Álvarez, X. P., Carbonell, E. 2018. Shedding light on the Early Pleistocene of TD6 (Gran Dolina, Atapuerca, Spain): The technological sequence and occupational inferences. *PLOS One*, 13 (1), e0190889. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0190889>
- Ollé, A., Mosquera, M., Rodríguez, X. P., de Lombera-Hermida, A., García-Antón, M. D., García-Medrano, P., Peña, L., Menéndez, L., Navazo, M., Terradillos, M., Bargalló, A., Márquez, B., Sala, R., Carbonell, E. 2013. The Early and Middle Pleistocene technological record from Sierra de Atapuerca (Burgos, Spain). *Quaternary International*, 295, p. 138–167. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2011.11.009>
- Stepanchuk, V. 2020. Studying the Lower and Middle Palaeolithic of Ukraine: main trends, discussions and results. In: Lilly, M., Potekhina, I., Budd, C. E. (eds.). *Prehistoric Ukraine. From the first hunters to the first farmers*. Oxford & Philadelphia, p. 7–61. <https://doi.org/10.2307/j.ctv13nb9rs.6>
- Stepanchuk, V. 2022. Early human dispersal at the western edge of the Eastern European plain: Data from Ukraine. *L'Anthropologie*, 126 (1), 102977. <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2021.102977>
- Stepanchuk, V., Naumenko, O. 2022. A new aspect of post-depositional alterations of lithic artefacts: the case of Medzhibozh Lower Palaeolithic assemblages. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 25. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-11-31>
- Stepanchuk, V., Ryzhov, S., Veklych, Y., Naumenko, O., Matviishyna, Zh., Karmazynenko, S. 2021. The Lower Palaeolithic assemblage of Medzhibozh 1 layer III (Ukraine) and its palaeoenvironmental context. *Materiale și cercetări arheologice (Serie nouă)*, 1 (1), p. 37–69. <https://doi.org/10.3406/mcarh.2021.2202>
- Tourloukis, V., Thompson, N., Panagopoulou, E., Giusti, D., Konidaris, G. E., Karkanias, P., Harvati, K. 2018. Lithic artifacts and bone tools from the Lower Palaeolithic site Marathousa 1, Megalopolis, Greece: Preliminary results. *Quaternary International*, 497, p. 47–64. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2018.05.043>

Victor S. Vietrov¹, Oleksandr O. Naumenko²

¹ Head of the archaeological sector, the State Historical and Cultural Reserve "Mezhybizh";

address: 1, Zamkova str., Medzhybizh, Khmelnytskyi region, 31530, Ukraine;

ORCID: 0000-0001-6948-7599;

e-mail: vetrov.poryad@gmail.com

² Senior researcher of the sector "Archeology of the Stone – Bronze Ages" of the Research Department of Archeology, the National Museum of the History of Ukraine;

address: 2, Volodymyrska str., Kyiv, 01001, Ukraine;

ORCID: 0000-0003-3931-603X;

e-mail: alexandr.naumenko.jr@gmail.com

RESULTS OF STUDIES OF THE LOWER PALAEOOLITHIC LOCALITY HOLOVCHYNTSI-2 IN 2021

There are a number of compactly located Lower Palaeolithic sites in the upper flow of the Southern Bug, which have similar topographic, geomorphological, and geological parameters, as well as raw materials and typological and technological structures of the collections (Medzhybizh 1, Medzhybizh A, Holovchyntsi-1). The chronological position of sites is determined within the MIS 35–11. A new Lower Palaeolithic locality was discovered near the Holovchyntsi-1 site during a systematic survey of limestone, sand, and granite quarries in the Upper Bug region in 2017. According to Yu. M. Veklych, the ancient sediments in which the artefacts were recorded have an Early Pleistocene age (Shyrokyne or Martonosha stage). New excavations took place in September 2021. The main goals were to find out the stratigraphy of the locality on a larger area and reveal the features of occurrence of stone materials, as well as to increase the collection of artefacts.

The excavation was 3×2 m in size. The cultural horizon was recorded in the fourth stratigraphic layer (brown loam). 34 artefacts were recorded in situ on squares 1–6. Other 20 artefacts were discovered during the sifting of the sediments from the cultural layer. The majority of artefacts are made of quartz, siliceous rocks, and silicide. Artefacts have a good type of preservation: the stone items have light roundness and the surfaces of the negatives are corroded a little bit. The in situ artefacts from the 2021 excavation area are similar to the materials from the field research of previous seasons. The locality of Holovchyntsi-2 is characterized by the predominance of bipolar on anvil technique at all stages of stone processing, as well as the archaic typological structure. The assemblage consists of rounded, sub-rounded, and angular fragments of raw materials with isolated negatives, which sometimes have traces of use and formally can be considered as choppers. The collection also includes flakes, which in some situations have traces of secondary processing and/ or use, as well as various microwastes. The small size of stone products can be explained by both the profile of the locality and the socio-behavioral pattern of hominins. Therefore, according to the geomorphological position of the locality, the type of raw materials used on it, and the features of the technology, it is possible to assume that Holovchyntsi-2 belongs to Mode 1 (Oldowan).

The surface finds from the overburden dump that were recorded near the excavation correspond to the artefacts from the locality of Holovchyntsi-1 (second cultural horizon) according to the characteristics of raw materials, type of preservation, size, technical, and morphological attributes. 90 % of items of the surface collection are made of blue and black flint, the rest is quartz. The surfaces of the artefacts are rounded and corroded, some have a bluish-white and/ or dull yellow patina. More than 2/3 of the collection belong to flakes (including their various fragments), the rests are knapped pebbles (seldom small cobbles) and their segments, pebbles with traces of impact (hammerstones), cores, and core-like fragments. Approximately 40% of flakes have traces of secondary processing (mostly trimming of edges on the anvil) and/ or use. The surface finds differ from those recorded in situ by their large size.

Therefore, the materials of 2021 surveys and excavations at the locality of Holovchyntsi-2 indicate the use of various types of raw materials and specific technique operations of its processing. However, all models are fully consistent with the technological traditions of the Oldowan. This year's materials confirm that the locality of Holovchyntsi-2 belongs to the Lower Palaeolithic industries.

Keywords: Holovchyntsi-2, Upper Bug, Lower Palaeolithic, Oldowan (Mode 1).

REFERENCES

- Veklych, Yu. M. 2020. Rezultaty doslidzhennia kar'ieru na diliansi mistseznakhodzhennia Holovchyntsi-2. V: Vietrov, V. S., Stepanchuk, V. M., Pohorilets, O. H., Matviishyna, Zh. M., Karmazynenko, S. P., Veklych, Yu. M., Poliachenko, Ye. B., Naumenko, O. O. *Zvit pro rozvidky mistseznakhodzen nyzhnogo paleolitu na terytorii Letychivskoho raionu Khmelnytskoi oblasti za 2017 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU, s. 20–21.
- Vietrov, V. S. 2019. Investigation of the Lower Paleolithic locality of Holovchyntsi-1 (Khmelnytska obl.). In: Litvinenko, R. O. (ed.). *Archeology of Podillya*. Materials of the All-Ukrainian scientific conference (Vinnytsia, October 16, 2019). Vinnytsia: TOV «TVORY», p. 6–12.
- Vietrov, V. S., Poliachenko, Ye. B., Naumenko, O. O., Skorikov, V. A., Pohorilets, O. H. 2021a. *Zvit pro rozkopky mistseznakhodzhennia nyzhnogo paleolitu Holovchyntsi-2 na terytorii Letychivskoho raionu Khmelnytskoi oblasti za 2021 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU.
- Vietrov, V. S., Naumenko, O. O. 2021. The Lower Paleolithic locality Holovchyntsi-2: preliminary data. In: Zarembo, O. O. (ed.). *Archeology & Fortification of Ukraine*. Proceedings of the X All-Ukrainian with international participation of scientific-practical conference. Kam'ianets-Podilskyi: FOP Buinytskyi O. A., p. 6–12.
- Vietrov, V. S., Stepanchuk, V. M., Veklych, Yu. M., Pohorilets, O. H., Naumenko, O. O. 2021b. *Zvit pro rozvidky mistseznakhodzen nyzhnogo paleolitu na terytorii Letychivskoho raionu Khmelnytskoi oblasti v 2021 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU.
- Vietrov, V. S., Stepanchuk, V. M., Pohorilets, O. H., Matviishyna, Zh. M., Karmazynenko, S. P., Veklych, Yu. M., Poliachenko, Ye. B., Naumenko, O. O. 2020. *Zvit pro rozvidky mistseznakhodzen nyzhnogo paleolitu na terytorii Letychivskoho raionu Khmelnytskoi oblasti za 2017 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU.
- Naumenko, O. O. 2021. Bulbar scar as a diagnostic sign of bipolar on anvil technique (on the materials of the Medzhybozh Lower Paleolithic localities). *Stone Age of Ukraine*, 21, p. 69–75.
- Burdukiewicz, J. M., Ronen, A. (eds.). 2003. *Lower Palaeolithic small tools in Europe and the Levant*. Oxford: BAR Publishing. <https://doi.org/10.30861/9781841714936>
- Clark, G. 1969. *World prehistory: A new synthesis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- de la Torre, I., Mora, R., Dominguez-Rodrigo, M., de Luque, L., Alcalá, L. 2003. The Oldowan industry of Peninj and its bearing on the reconstruction of the technological skills of Lower Pleistocene hominids. *Journal of Human Evolution*, 44 (2), p. 203–224. [https://doi.org/10.1016/s0047-2484\(02\)00206-3](https://doi.org/10.1016/s0047-2484(02)00206-3)
- de Lombera-Hermida, A., Rodríguez-Álvarez, X. P., Peña, L., Sala-Ramos, R., Despriée, J., Moncel, M.-H., Gourcimaault, G., Voinchet, P., Falguères, C. 2016. The lithic assemblage from Pont-de-Lavaud (Indre, France) and the role of the bipolar on anvil technique in the Lower and Early Middle Pleistocene technology. *Journal of Anthropological Archaeology*, 41, p. 159–184. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2015.12.002>
- Fluck, H. L. 2011. *Non-biface assemblages in Middle Pleistocene Western Europe. A comparative study*. Doctoral dissertation. University of Southampton.
- Mosquera, M., Ollé, A., Rodríguez-Álvarez, X. P., Carbonell, E. 2018. Shedding light on the Early Pleistocene of TD6 (Gran Dolina, Atapuerca, Spain): The technological sequence and occupational inferences. *PLOS One*, 13 (1), e0190889. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0190889>
- Ollé, A., Mosquera, M., Rodríguez, X. P., de Lombera-Hermida, A., García-Antón, M. D., García-Medrano, P., Peña, L., Menéndez, L., Navazo, M., Terradillos, M., Bargalló, A., Márquez, B., Sala, R., Carbonell, E. 2013. The Early and Middle Pleistocene technological record from Sierra de Atapuerca (Burgos, Spain). *Quaternary International*, 295, p. 138–167. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2011.11.009>
- Stepanchuk, V. 2020. Studying the Lower and Middle Palaeolithic of Ukraine: main trends, discussions and results. In: Lilly, M., Potekhina, I., Budd, C. E. (eds.). *Prehistoric Ukraine. From the first hunters to the first farmers*. Oxford & Philadelphia, p. 7–61. <https://doi.org/10.2307/j.ctv13nb9rs.6>
- Stepanchuk, V. 2022. Early human dispersal at the western edge of the Eastern European plain: Data from Ukraine. *L'Anthropologie*, 126 (1), 102977. <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2021.102977>
- Stepanchuk, V., Naumenko, O. 2022. A new aspect of post-depositional alterations of lithic artefacts: the case of Medzhybozh Lower Palaeolithic assemblages. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 25. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-11-31>
- Stepanchuk, V., Ryzhov, S., Veklych, Y., Naumenko, O., Matviishyna, Zh., Karmazynenko, S. 2021. The Lower Palaeolithic assemblage of Medzhybozh 1 layer III (Ukraine) and its palaeoenvironmental context. *Materiale și cercetări arheologice (Serie nouă)*, 1 (1), p. 37–69. <https://doi.org/10.3406/mcarh.2021.2202>
- Tourloukis, V., Thompson, N., Panagopoulou, E., Giusti, D., Konidaris, G. E., Karkanis, P., Harvati, K. 2018. Lithic artifacts and bone tools from the Lower Palaeolithic site Marathousa 1, Megalopolis, Greece: Preliminary results. *Quaternary International*, 497, p. 47–64. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2018.05.043>

Рис. 1. Розташування меджибізьких нижньопалеолітичних місцезнаходжень.

Fig. 1. Location of Medzybzh Lower Palaeolithic localities.

Рис. 2. Головчинці-2. Процес розчистки культурного шару. Фото: Ветров В. С.

Fig. 2. Holovchyntsi-2. The process of research of the cultural layer. Photos: Vietrov V.

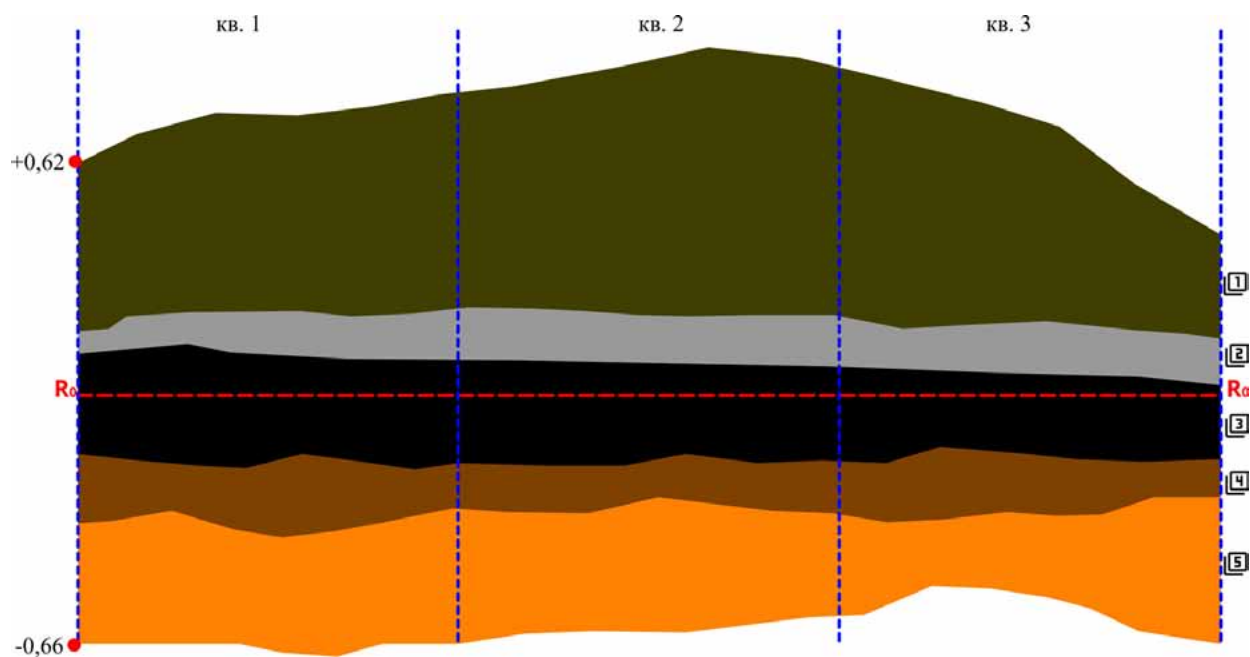

Рис. 3. Головчинці-2. Стратиграфія (північний борт).

Fig. 3. Holovchyntsi-2. Stratigraphy (north side).

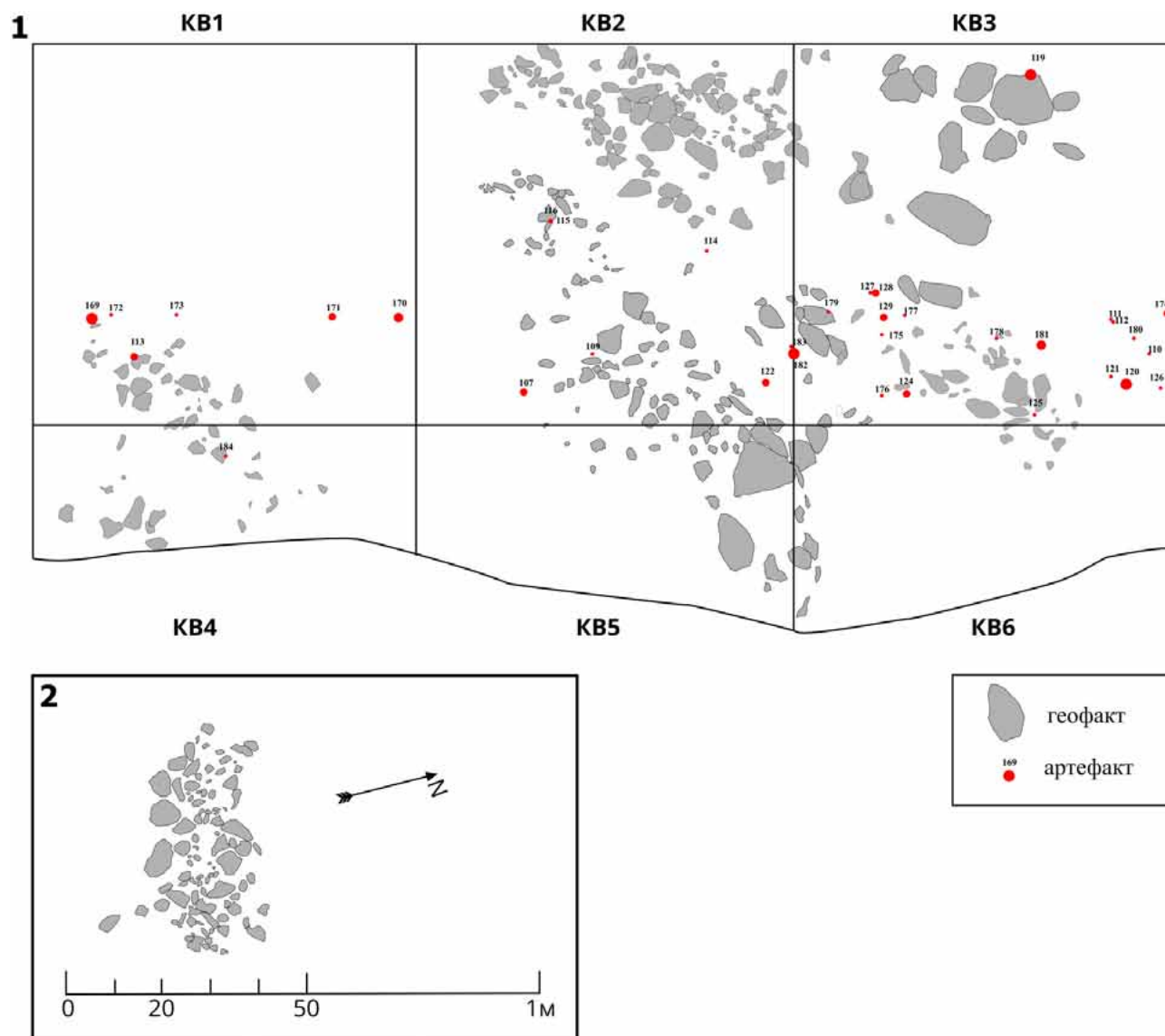

Рис. 4. Головчинці-2. 1 — план культуровмісного горизонту; 2 — план скопчення вапняків із верхньої частини палеоґрунту.

Fig. 4. Holovchyntsi-2. 1 — plan of the cultural horizon; 2 — plan of limestone accumulation from the upper part of the paleosoil.

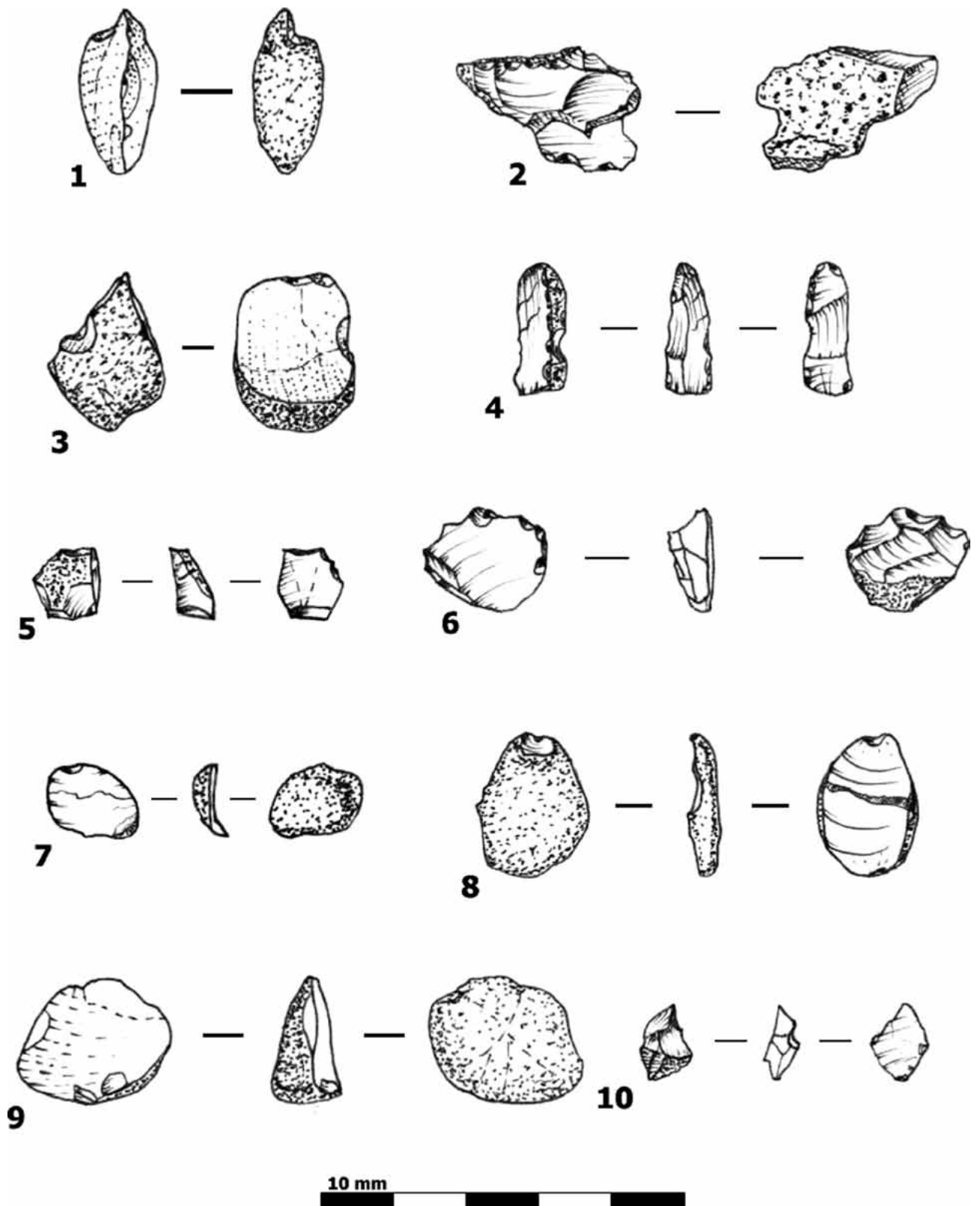

Рис. 5. Головчинці-2. Артефакти in situ.
Fig. 5. Holovchyntsi-2. Artefacts in situ.

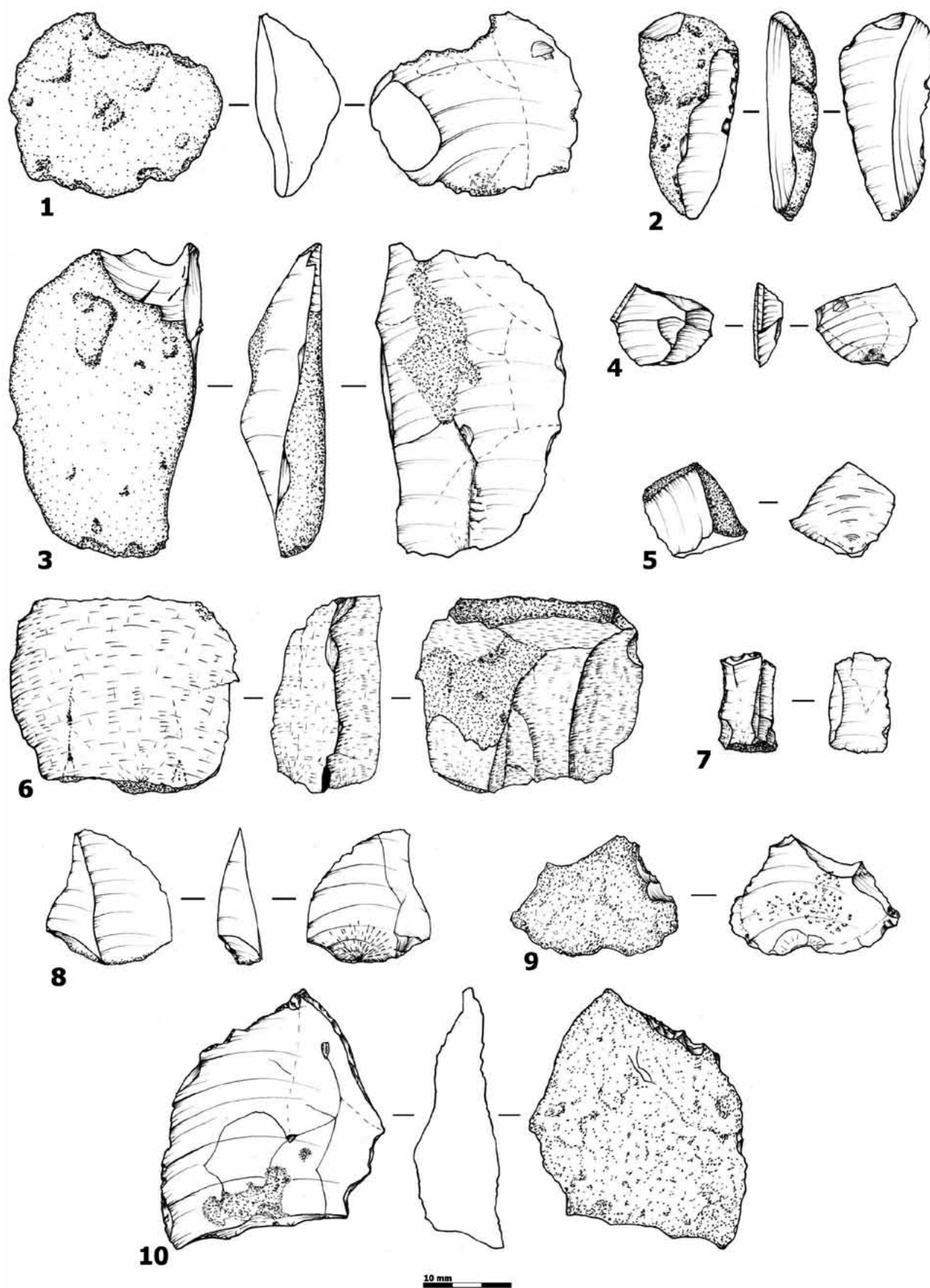

Рис. 6. Головчинці-2. Артефакти (п/м).

Fig. 6. Holovchyntsi-2. Artefacts (surface finds).

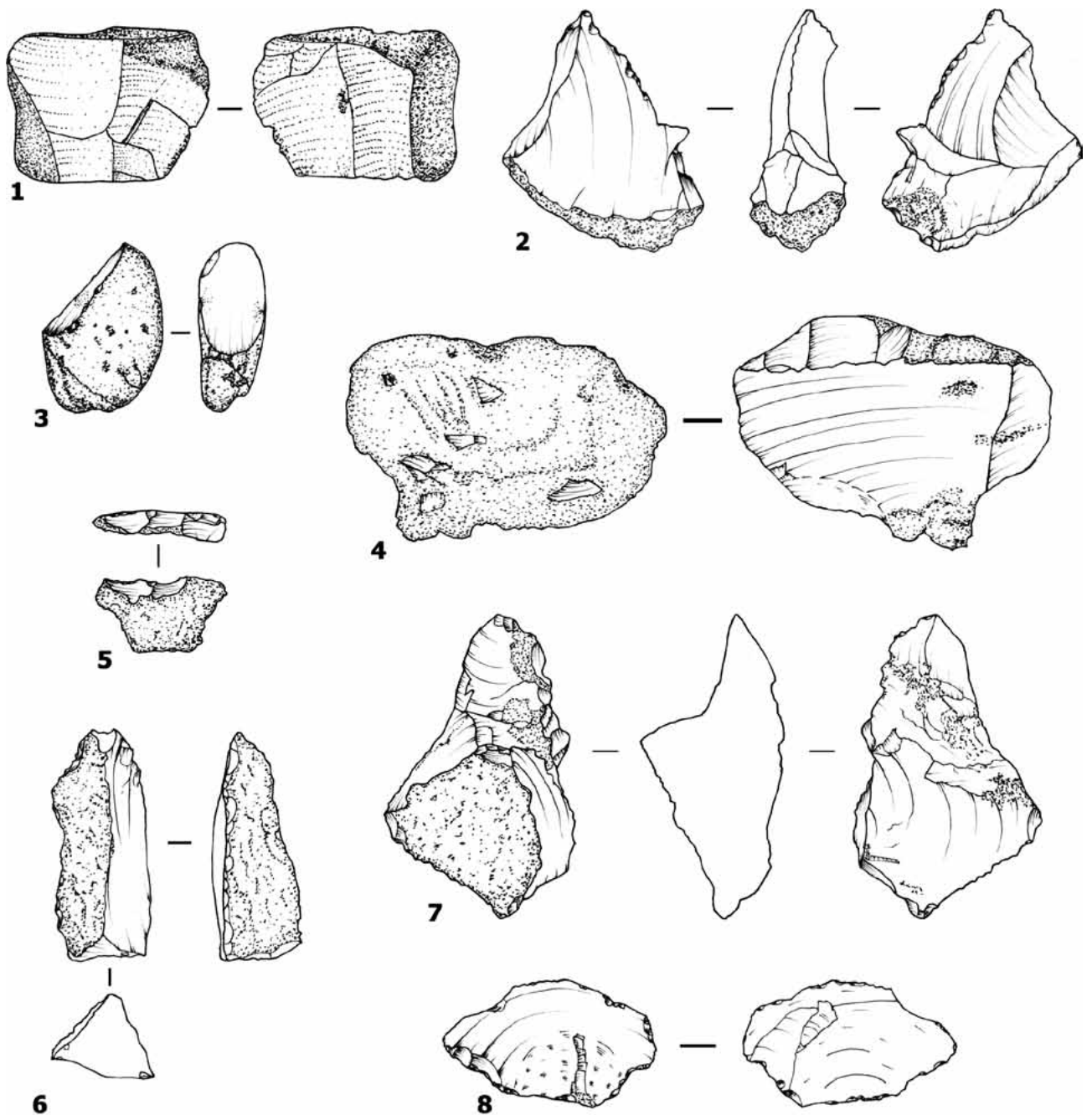

Рис. 7. Головчинці-2. Артефакти (п/м).

Fig. 7. Holovchyntsi-2. Artefacts (surface finds).

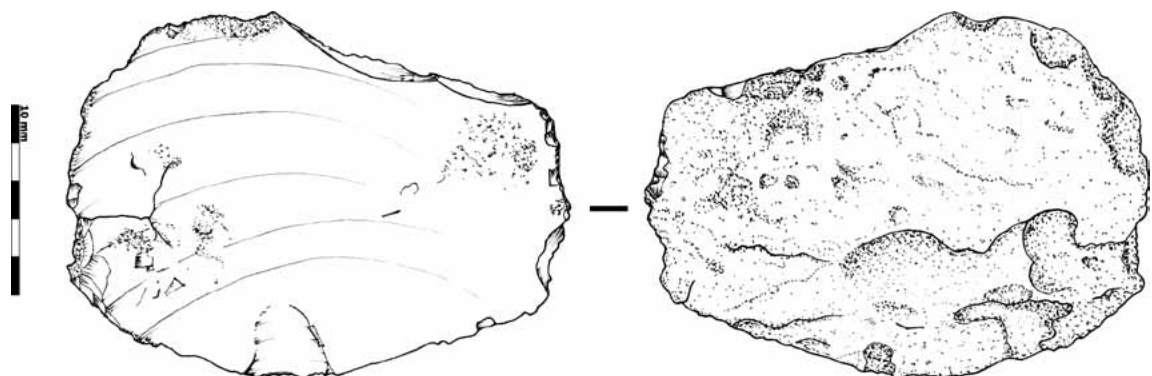

Рис. 8. Головчинці-2. Артефакти (п/м).

Fig. 8. Holovchyntsi-2. Artefacts (surface finds).

Шевченко Т. О.*

«АРХАІЧНИЙ» ВИГЛЯД ІНДУСТРІЙ АНДРІЙКИ 4 ТА ПРОБЛЕМА ЗУБЧАСТОГО «ПРЕМУСТЬЄ»

Shevchenko T. O.

THE "ARCHAIC" APPEARANCE OF ANDRIIVKA 4 ASSEMBLAGES AND THE ISSUE OF DENTICULATE "PREMOUSTERIAN"

Кам'яні індустрії пізньомустьєрської стоянки Андріївка 4 в басейні р. Велика Вись (Центральна Україна) зберігають прості відщепові і галькові технології, відомі з нижнього палеоліту, разом із зубчато-виїмчастим інвентарем. Припускається можливість успадкування мешканцями стоянки давніх традицій обробки кременю перших мешканців регіону, які з'явилися в регіоні у середньому плейстоцені.

Ключові слова: Центральна Україна, Велика Вись, середній палеоліт, зубчасте муст'є, тейяк, клектон, олдуван, кам'яні індустрії.

Вступ: від зубчастого муст'є до олдувана

У середньому палеоліті України поряд з левалузьким (однобічним) і біфасіальним (двобічним) індустрійними варіантами простежується ще один – зубчастий (Степанчук та ін. 2013а). На відміну від попередніх, його назва суто типологічна (така вже традиція), бо насправді він може базуватися на різних технологічних основах, хоча більшість зубчастих пам'яток України цю основу поділяють – вони відносяться до простих відщепових (нелевалузьких) індустрій (Шевченко 2019). Більш того, вони тяжіють до певних локальних територій, і серед них є одна з найдавніших стоянок України на схід від Карпат – Маслове 5 в басейні Південного Бугу (басейн р. Велика Вись), де, крім місцезнаходження підйомного матеріалу, артефакти залягали в завадівському ґрунті (а це за палеопедологією киснево-ізотопна стадія (далі КІС) 11, близько 400 тисяч років тому (далі трт)).

Десь так само мала датуватися і сусідня Андріївка 4 з її кількатисячною підйомною колекцією, судячи з її доволі архайчного вигляду (Степанчук 2006). Але, коли там розкопали перший культурний шар, то за тією ж палеопедологією виявилось, що його вік набагато молодший – витачівський ґрунт (КІС 3, 50–30 трт), тобто взагалі фінал муст'є. Це підтвердила і радіокарбонова дата в 40 трт для низів верхнього шару¹, бо був знайдений ще і нижній, але він став не набагато давнішим – початку витачіва, коли цей ґрунт засипав у вузькому яру сліди неандертальських мисливців. Стратифікована індустрія верхнього шару Андріївки 4 була зарахована до зубчастого муст'є, що тяжіє до класичного (Залізник, Шевченко, Кухарчук 2015), і справді, за виразністю своїх «шипів» вона не мала рівних серед пам'яток України. Індустрія нижнього шару технологічно не сильно від неї відрізнялася, тільки кращими скреблами і гостроконечниками тяжіючи більше до типового муст'є.

Чому витачівські індустрії Андріївки 4 при переході до верхнього палеоліту виглядають так грубо і примітивно, коли по сусідству вже існували пластинчасті і біфасіальні індустрії? Чи можуть вони походити від найдавнішого Маслове 5, і які ще схожі пам'ятки відомі в регіоні в проміжок між їх існуванням (а це більше 300 тисяч років)? І загалом, як бачать походження зубчастого муст'є у Франції, де його вперше виділив Ф. Борд, чи є там «премуст'єрські» зубчасті пам'ятки? Як з цим справи в інших регіонах неандертальської присутності, де аналогічно за Бордом виділялося зубчасте муст'є? Ці основні питання і пропонується розглянути далі за результатами дослідження кам'яних індустрій Андріївки 4.

Коли Ф. Борд вирішував питання походження своїх муст'єрських варіантів, то зубчасте муст'є становило цілковиту загадку. Єдине, що він припускав: «деякі культурні горизонти Ля Мікок могли бути його попередниками, але, на жаль, ці шари настільки ґрунтовно розбиті морозобоєм (кріотурбацією), що складно відрізнити справжні зубчасті знаряддя від інших артефактів» (Bordes 1961, p. 807)².

Ля Мікок – це хрестоматійна стоянка у Дордоні, де вперше були відкриті такі кам'яні індустрії, як «тейяк» у нижніх культурних шарах з аморфним і нестандартизованим інвентарем (назва запропонована абатом Брейлем на шану сусіднього містечка) і у верхніх власне «мікок» з його характерними рубильцями (Reugoni 1938). То ж, очевидно, що в контексті зубчастого муст'є Борд каже саме про нижні шари – це наша єдина ниточка щодо його походження, яка виводить на тейякські індустрії. Але ці індустрії, відкриті й на інших стоянках Франції, традиційно використовуються як предкові до шарантських варіантів муст'є: у Борда шар 3 Ля Мікок – для муст'є типу Кіна з товстими

¹ UCIAMS # 176692 – 40070 ± 990 BP (отримана за сприяння проф. Дж. Хоффера з університету Колорадо, Боулдер).

² Проблема тотальної інтерпретації тейякських комплексів, як природно пошкоджених і негомогенних (див., наприклад, Dibble et al. 2006) тут не розглядається.

* ШЕВЧЕНКО Тарас Олексійович — кандидат історичних наук; wzgmeal@gmail.com

відщепами, у Анрі де Люмлея в його схемі еволюції кам'яних індустрій південної Франції (de Lumley-Woodyear 1971, fig. 300) з кінця мінделя виникає окремий стовбур індустрій, який відразу розгалужується на «тейякську» і «евенозійську» «цивілізації», де перша через індустрії печер Араго і Бом Бон розвивається, як протошарантська, і переходить у власне шарант. Натомість «евенозєн», більш зубчастий характер якого схиляє саме з нього виводити зубчасте мустьє (Анісюткін, Кетрару, Коваленко 2017), опиняється в тупику наприкінці ріссу. А фінальноmusterські зубчасті індустрії гроту Романі в цій схемі походять від типового мустьє з рісс-вюрму.

Отже, тейяк залишається єдиним премустьєрським кандидатом на роль попередника зубчастого мустьє. Як і індустрії останнього, тейяк або схожі на нього пам'ятки згодом було відкрито в настільки віддалених один від одного регіонах (див. докладніше Шевченко 2019, розділ 4.2), що це знімає всі питання стосовно його загальної генетичної основи. У першу чергу їх об'єднувала така спільна риса, як груба відщепова технологія непідготовлених нуклеусів, відома під назвою «клектонської». Це наша наступна ниточка походження нелевалуазьких зубчастих індустрій, яка відводить від тейяка до більш базової основи – клектона, відкритого на початку минулого століття С. Х. Уорреном на узбережжі Есекса. Як окрему кам'яну традицію його знов таки визначив абат Брейль (Breuil 1932). Галькові знаряддя (за Уорреном «знаряддя на конкретціях»), масивні відщепи з похилими площадками і розпливчастими «бульбами», безсистемні кулеподібні нуклеуси, дискоїди, ретушовані відщепи, виїмчасті «біл-хуки» – такі характерні ознаки, властиві цій традиції (Warren 1951). Головне, що там не має біфасів (ручних рубил), і це й відрізняє клектон від синхронного йому європейського південно-західного ашеля.

У лінійній схемі розвитку давнього палеоліту Абата Брейля (Monnier 2006, fig. 1) від клектону в міндель-ріссі походить тейяк і в рісс-вюрмі переходить в давнє мустьє, що крім основної лінії типового мустьє разом з ашельським стовбуром утворює гібридні мустьєро-двобічні індустрії, а також долучається до розвитку левалуазького стовбура. Тобто, еволюціонуючи, тейяк набуває складнішого технологічного забарвлення, але в основі його лежить техніка непідготовлених нуклеусів.

Для пояснення клектона, з огляду на його різне розмежування з сусіднім ашелем, придумано багато гіпотез (див. огляд в White 2000). Однак довести, що клектон є функціональним варіантом ашеля без рубил, так і не вдалося. Він більше виглядає, як окрема культурна традиція зі своїм древнім корінням. Якщо ашель прийшов в Європу з Африки (Santonja et al. 2015), то клектон має «аборигенне» походження, тобто прийшов з Африки раніше, і це спускає нас ще на одну сходинку вглиб історії відщепових індустрій – до олдувана.

Дослідження цих найдавніших африканських індустрій в другій половині минулого століття спричинило революцію в поглядах на їхню при-

роду, показавши їх набагато складнішими, ніж просто галькові комплекси. Типологія індустрій Олдуваю, розроблена Мері Лікі (Leakey 1971), містить багато виробів, які до цього вважалися пізнішими формами (дискоїди, верхньопалеолітичні форми, маленькі скребла), але насправді склали універсальну морфологію для всієї кам'яної доби. Зубчасто-виїмчаста обробка теж є звичайною для цього періоду, маніфестуючи себе, як найдавніші та найпростіші підходи гомінін до модифікації робочих країв кам'яних знарядь. Важливо і те, що саме в цей час (з середини Пачки II в Олдувайській ущелині – 1,7–1,5 млн.) зароджується і досі загадковий феномен дихотомії індустрій на відщепові («розвинутий олдуван», «африканський тейяк») і біфасіальні (ашель з рубилами, кліверами та піками) (Schick, Toth 2006), який надалі проявляється на Близькому Сході, в Європі та інших регіонах Афросвразії.

Хоча термін «олдуван» традиційно не використовується для індустрій молодше 1 млн. років, його техніко-типологічні ознаки зберігаються у відщеповій лінії розвитку до голоцену включно. Окрім різноманітних історичних регіональних назв, зараз такі індустрії часто відносять до угруповання «Mode 1» за Грехемом Кларком (Clark 1969), або до «древнього середнього палеоліту» в Західній Європі (Santonja et al. 2015) чи «мікролітичного нижнього палеоліту» в Центральній тощо. Перманентною їхньою властивістю було те, що вони «не дружили» з біфасіальною технікою, але в певних ситуаціях культурні зв'язки та запозичення між двома індустрійними типами утворювали такі собі «сплави», один з яких у вигляді цілої лінії розвитку було виявлено в межіріччя Дністра і Прута – «дуруйторо-стінківську єдність» за М. К. Анісюткіним. А згодом на 300 км східніше з'являється схожий регіон в басейні Південного Бугу, де один з варіантів місцевого мустьє теж може поєднувати просту відщепову техніку, зубчасто-виїмчасто-дзьобоподібний інвентар і листоподібні біфаси.

Матеріали та методи

Андріївка 4 має одну з найбільших колекцій серед пам'яток палеолітичного вузла в басейні р. Велика Вись (лівої притоки Південного Бугу), відкритого П. І. Озеровим на початку 1980-х років. Це близько 20 тис. артефактів, добытих в ході розкопок стоянки експедицією НаУКМА під керівництвом Л. Л. Залізняка в 2010-х роках, та ще багато тисяч підйомного матеріалу, зібраного за попередні десятиліття. Тією ж експедицією за кілька кілометрів від стоянки Андріївка 4 досліджено ще дві стоянки з численними стратифікованими колекціями, які теж походять з витачівського ґрунту, – селетська Вись і перехідна пластинчаста індустрія Коробчине-курган. Інші пункти в цьому районі, досліджені після 2000 р. експедиціями ІА НАНУ та КНУ, представлені меншими колекціями підйомних зборів, але тут важливо, що шурфування і палеопедологічна (стратиграфічна) інтерпретація умов залягання знахідок визначає їх в витачівському або давнішому геологічному контексті. Всі ці матері-

али були опубліковані в двох монографіях ((ред.) Залізняк 2013; Степанчук та ін. 2013а) і низці статей (Залізняк 2015; Залізняк, Шевченко, Кухарчук 2015; Нездолій 2017; Нездолій, Ветров 2018).

Таким чином, на сьогодні тут відомо 8 таких місцезнаходжень, які охоплюють територію в 55 км² по р. Велика Вись та її притоках – річках Гнилий Товмач і Бирзулівка (див. карту, рис. 1).

Статистично невелику, але найбільш інформативну частину колекції верхнього шару Андріївки 4 (переважно нуклеуси та знаряддя) було детально опрацьовано автором в ході підготовки дисертаційного дослідження, присвяченого цій пам'ятці (Шевченко 2019). Топографія стоянки, методика розкопок, стратиграфія та умови залягання культурних шарів неодноразово були описані в згаданих вище публікаціях, а тут предметом аналізу виступають саме особливості кам'яних індустрій. Матеріали нижнього шару поки що охарактеризовані разом в своїй сукупності, але, вочевидь, вони містять сліди окремих епізодів заселення, а тому можуть відноситися до різних індустрій.

В основі класифікації крем'яних зібрань Андріївки 4 лежать традиційні для палеолітознавства методи техніко-типологічного аналізу, зароджені у Франції: від типологічних розробок Ф. Борда з його індексами, графіками і тип-листами знарядь (Bordes 1972) до сучасних технологічних підходів, вінцем яких виступає концепція «*chaîne opératoire*» – «операційного ланцюжка» (див. підручники Debénath, Dibble 1994; Inizan et al. 1995). Саме останній метод виглядає найперспективнішим для розуміння первісної економіки, бо представляє індустрію не як сукупність статистикоморфологічних категорій, а як послідовну технологічну схему утилізації сировини в процесі виготовлення та використання знарядь – від її здобуття до остаточного викидання найменшого її шматочка. Пропонується погляд на колекцію Андріївки 4 через призму можливостей цього методу в спробі реконструювати послідовні стадії технологічного процесу в його динамічному русі постійної трансформації кам'яної сировини.

Для відтворення «*chaîne opératoire*» важливі не так точні статистичні викладки за категоріями артефактів, як фіксація технологічних ознак на нуклеусах і продуктах розщеплення, характерних для різних етапів редукції сировини – морфології, огранення, пропорцій, системи і послідовності розташування негативів сколів (Soressi, Geneste 2011). Тому далі не буде традиційної для попередніх публікацій цих матеріалів загальної статистикотипологічної таблиці, де пораховані усі відщепи, лусочки і т. д., а також й інших підрахунків, індексів, гістограм і графіків. Все це є обов'язковим в рамках техніко-типологічного аналізу і наведено в авторському дослідженні індустрії верхнього шару Андріївки 4 (Шевченко 2019), доступному в інтернеті. Натомість аналіз індустрій відбудеться за візуальною схемою послідовної трансформації крем'яної сировини (рис. 2), підкріпленою кількома таблицями зображень характерних артефактів та їхніх типологічних угруповань (рис. 3, 4).

Стосовно повномірного застосування до індустрій Андріївки 4 тип-листа Ф. Борда (принаймні у випадку верхнього шару), то поки що це не виявилось виправданим через комбінований і ускладнений робочими елементами характер знарядь. Тому визначені типологічні категорії більш утворені за рахунок «методу переваги», тобто класифікацією за найвиразнішим чи найважливішим типом робочої ділянки, що звісно надає їй суб'єктивного забарвлення.

Результати

Давні андріївці очевидно розробляли якесь локальне, зараз невідоме джерело якісного пластового крем'я (в первинному заляганні), бо найближче знаходиться за 8 км по прямій на іншому березі річки (див. карту, рис. 1), і петрографічного аналізу бракує. Ранжування розмірів принесених конкрецій складає від 26х17х15 до 7х3х3 см. Тобто маленькі, часто видовжені або округлі конкреції обиралися свідомо, і як показує послідовність розташування сколів і зон забиття (Шевченко 2017), для роботи в якості відбійників і ретушерів. Також приносилися й усілякі екзоти з довгими відростками, «рогами», «ручками», хоча розщеплення як раз і починалася саме з видалення цих виступів, тобто прямо на родовищі конкреції попередньо не оббивалися.

Схоже, що вибір конкретних технік з технологічного репертуару мешканців стоянки не був механічним, а пристосовувався до особливостей форми конкрецій, так само, як і останні мали обиратися відповідно до запланованих потреб. Але частими є випадки (особливо для нижнього шару) залишення великих конкрецій на початкових стадіях розщеплення, що відбиває короткочасний характер візитів до яру невеликих груп, тоді як для періодично повторюваних поселень верхнього шару рівень редукції нуклеусів і загалом реутилізації виробів набагато вищий.

Обсяг великих блоків сировини дозволяв втілювати концепцію об'ємних протопризматичних нуклеусів з однією чи двома непідготовленими площадками. Для цього конкреціям надавалася більш кубічна форма шляхом видалення виступів, опуклостей, в ході чого знімалися великі первинні відщепи, які надалі самі могли слугувати нуклеусами або заготовками для оббивки біфасів. Великі нуклеуси розщеплювалися і в чопінгоподібному стилі, з утворенням ребра, по обидва боки якого альтернативно знімалися сколи, або взагалі безсистемно. На цій стадії отримувалися найбільші заготовки – видовжені пластинчасті відщепи або масивні, широкі, клетонського характеру з гладкими похилими площадками. По мірі зменшення обсягу нуклеусів актуальнішою ставала паралельна техніка в одній площині, а також доцентрова, які і виступають основними в операційних схемах Андріївки 4. Виснажені нуклеуси могли ставати відбійниками або оформлюватися як знаряддя.

Доцентрове розщеплення, до якого входять і класичні дископодібні нуклеуси з опуклим профілем, краще підходило для конкрецій середнього розміру, які було зручніше оббивати по периметру.

Також могло реалізуватися на великих первинних відщепках або змінювати паралельну техніку в процесі зменшення обсягу нуклеусів. Тут вже отримувалися більш укорочені відщепи, дебордани, але не псевдолевалуазькі наконечники, як передбачається для дискоїдного дебітажу *sensu stricto* (Boëda 1993). Техніка левалуа, схоже, була знайома, але представлена лише одним лінійним нуклеусом та кількома характерними відщепами.

Середні та дрібні конкреції, що своєю формою нагадують гальки, округлі або видовжені, оббивалися на обидва боки з одного кінця, одночасно створюючи і чопінги, і заготовки. Іншим різновидом галькової техніки було отримання масивних сколів типу «саямі» з видовжених конкрецій, розбиваючи їх поперечно на круглі шматки. Такі сколи слугували заготовками для нуклеусів і масивних типів знарядь (але скребла типу кіна не робилися). Вони та інші нуклеуси на відщепках дозволяли також отримувати характерні сколи комбева, без дорсальної огранки.

Техніка оббивки (факонаж), розвиваючись від дисків і чопінгів, досягла свого піку в найбільш витончених виробах Андріївки 4 – листоподібних біфасах. Наскільки регулярно їх виготовляли або підживлювали на стоянці поки що не встановлено (але сколи обробки біфасів є) – такі вироби могли потрапляти туди в мисливських наборах, особливо для нижнього шару, де цикли розщеплення були короткими та ситуативними. Відомо, що такі біфаси становлять багатофункціональні артефакти для далеких подорожей, одночасно слугуючи і різними інструментами, і нуклеусами. Головним чином вони кидалися вже зламаними і реутилізованими.

Головною метою розщеплення на стоянці було отримати видовжені заготовки з довгим гострим краєм вже на перших його етапах. Серії овальних первинних відщепів використовувались без зайвого ретушування. Взагалі, правильній ретуші надавалося мало уваги (хоча є окремі типи скребел) – відщепи та їхні уламки або відразу слугували знаряддями, або оформлювалися виїмками і дзьобоподібними ділянками, створюючи нестандартизований і зубчастий вигляд індустрії верхнього шару. Надзвичайна поширеність фрагментації сколів, швидше за все, пояснюються або інтенсивністю діяльності, або реутилізацією. Саме остання може бути відповідальною і за комбінований характер більшості виробів, які найчастіше поєднують скреблоподібні, зубчасті, скребачкоподібні (тронковані) ділянки, виїмки та злами. Принаймні, морфологічно запланованою виглядає хіба що серія виробів з виразними «шипками», утвореними сусідніми виїмками (див. рис. 3, «зубчасті»).

Нижні горизонти типологічно бідніше верхніх через короткочасність заселень та швидке перекидання седиментами, що заважало реутилізації, але там трапляються поодинокі ретельно зроблені форми – скребла, гостроконечники, біфаси (рис. 4), як і верхньопалеолітичні типи. Останні в цих індустріях взагалі не представлені типовими серіями, є нечисленними та морфологічно різноманітними.

Обговорення

Техніко-типологічно індустрії Андріївки 4 наближені між собою і можуть бути спорідненими, а відмінності в інвентарі пояснюються поселенськими особливостями. Застосовані техніки розщеплення є за своїм характером нижньопалеолітичними, відомими ще з олдувана. Визначення технології останнього як системи з мінімальними зусиллями для виробництва гострих ріжучих і загострених країв (Schick, Toth 2006) дуже вдало підходить і для Андріївки 4.

Так само багато відповідностей зустрічаємо в тейякських і клектонських індустріях, але з певними негативними ознаками для Андріївки 4:

1) Не представлена така група нуклеусів як кулясті (globular), включаючи багатогранники, поліедри, сфероїди;

2) Не підтвердилася серійність масивних скребачок, яка вирізнялася в поверхневій колекції (Степанчук 2006);

3) Не поширені такі характерні для клектона форми, як скребачки на площадках або класичні біл-хуки, хоча дзьобоподібних багато.

Натомість Андріївка 4 має свої своєрідні техніко-типологічні особливості у вигляді техніки «саямі», характерної для французького мустьє типу Кіна (Turq 1989) (хоча самих скребел кіна немає), серії виробів з виразним, утвореним сусідніми виїмками «шипом» або наявністю листоподібних біфасів. Хоча є сумніви стосовно їх гомогенності в верхньому шарі (Степанчук та ін. 2013б), біфаси наявні як в нижньому шарі, так і на інших витачівських місцезнаходженнях району.

То чи становить Андріївка 4 особливу місцеву традицію з пізнім переживанням технік нижнього палеоліту, чи це можуть бути функціонально спеціалізовані індустрії, які представляють тільки ситуативну частину технологічної «кухні» однієї чи кількох споріднених популяцій? Синтез даних, отриманих за останні десятиліття робіт в басейні Висі, доводить, що для всіх пам'яток району в різній мірі властива паралельна техніка, фрагментація і зубчастий вигляд інвентарю, навіть не виключаючи селетоїдну стоянку Вись, яка тут постає найбільш чужорідною з трикутними біфасами і оріньяцькими скребачками (Залізняк, Беленко, Озеров 2013), і зубчастість з фрагментацією не мають під собою достатніх тафономічних підстав.

Ключем для розуміння шляхів розвитку місцевого палеоліту в першу чергу є датування, бо голий техніко-типологічний підхід, як у випадку Андріївки, може припускати хибні дати. А хронологія пам'яток в басейні Висі зараз може бути побудована тільки на основі палеопедологічних спостережень, оскільки абсолютна дата в 40 трт отримана лише для нижніх горизонтів верхнього шару Андріївки 4, враховуючи ще потужний палімпецст зверху, де зібрання артефактів могли відкладатися протягом значного періоду часу до 30 трт.

Палеопедологічні висновки доводять, що на більшості місцезнаходжень з плямами підйомного матеріалу артефакти перевідклалися з витачівського

грунту — саме в цей час тут відбувався перший пік заселення території, але ж це проміжок в 20 тисяч років, і без точних дат вирішувати питання наявності особливих технотрадицій на противагу функціональному розподілу індустрій в межах активності споріднених популяцій, як це, наприклад, вважав Л. Бінфорд для мустьєрських варіантів в Південно-Західній Франції (Binford & Binford 1966), не є можливим. Єдине, що залишається для побудови гіпотез стосовно розвитку місцевого палеоліту — це порівнювати витачівські комплекси між собою техніко-типологічно, враховуючи більш ранні свідчення перебування людей в цьому районі, а такі знайдені на кількох місцезнаходженнях, якщо довіряти правильності визначень лесово-грунтових послідовностей.

Зараз найближчою аналогією Андріївці 4 представляється підйомна колекція Маслове 5 в 10 км на захід на вузлі стоянок на правій притоці Висі р. Гнилий Товмач (див. карту, рис. 1). Там теж поєднуються доцентрова і паралельна техніки, наявні зубчасті скребла, шипоподібні та дзьбоподібні елементи, комбінований характер знарядь, верхньопалеолітична група з високими скребачками, знайомство з біфасіальною технікою. Цей матеріал міг перевідкладатися з Витачіва, але шурфування показало також присутність окремих артефактів в прилуцькому ґрунті (KIC 5с-а, 90–70 трт) і в завадівському (KIC 11, приблизно 400 трт), що робить Маслове 5в не тільки найдавнішим місцезнаходженням на Висі, а й (разом з Меджибожем) в басейні Південного Бугу.

На сусідній стоянці Нечаєве 3 представлені послідовні етапи середнього палеоліту від рісс-вюрму (Кайдаки, KIC 5е, 127–115 трт) до Витачіва включно. Витачівська індустрія демонструє доцентрове розщеплення, скребла, скребачкоподібні і долотоподібні форми, біфасіальну техніку.

Наступні аналогії Андріївці 4 можна простежити і в скупченні пам'яток на іншій, лівій притоці Висі р. Бирзуловці (балка Вікняна) в районі с. Бирзулове, де відомо близько 20 пунктів збору підйомного матеріалу, окремі з яких були прошурфовані.

Витачівська індустрія Бирзулове IX має ознаки пластинчастості, є скребла, скребачки, ретушовані відщепи. Індустрії групи стоянок Виклине (1, 3) базуються на паралельній техніці на сплюснених нуклеусах (присутні пластини і пластинчасті сколи), мають зубчастий вигляд інвентарю з дзьбоподібними елементами (різчиками), оріньякоїдні скребачки, скребла, обухкові ножі, численні ретушовані відщепи і уламки (поширена фрагментація), біфасіальну техніку, включаючи і листоподібні форми. Великі конкреції (понад 20 см) вказують на локальне родовище якісного кременю поблизу цієї групи стоянок.

Коробчине-курбан теж характеризується паралельним розщепленням зі сплюснених нуклеусів з пластинчастим елементом, хоча відмічається певна технологічна грубість, так само як і наявність зубчастості в типології, поширення ретушованих відщепів, оріньякоїдні скребачки, але біфаси рідкісні.

На основі отриманих матеріалів вимальовується наступна картина розвитку середнього палео-

літу в районі Висі та місця в ньому Андріївки 4. Найдавнішим осередком заселення виступає мікрорайон на Гнилому Товмачі, де перші носії відщепових індустрій (гейдельбержці?) з'являються у KIC 11 (400 трт), коли в басейні Південного Бугу (у його верхів'ях, 300 км на північний захід) існував тільки примітивний олдуван в Меджибожі. З рісс-вюрму (KIC 5е, 120 трт) тут вже відмічається перманентна присутність населення аж до KIC 3 (Степанчук та ін. 2013б), коли відбувається пік заселення всього басейну Висі. Витачівські індустрії на Гнилому Товмачі поєднують доцентрову, паралельну і біфасіальну техніку, зубчастий комбінований інвентар зі скребачками. Очевидно, що вони могли розвиватись тут принаймні з рісс-вюрму, якщо не з більш ранніх часів. Андріївка 4 є найближчою до них пам'яткою на правому березі Висі і має такі ж самі особливості техніки розщеплення із зубчастими знаряддями та біфасами. Тобто стоянка Андріївка 4 може бути або генетично спорідненою, або взагалі становити окрему виробничу ділянку в межах територій одних груп населення.

Виглядає так, що сама річка могла слугувати певним бар'єром в поширенні технотрадицій, бо всі індустрії на лівому березі (якщо відкинути Вись) технологічно базуються цілком на паралельній техніці зі сплюснених нуклеусів з ухилом до пластинчастості, але зберігають сліди загальної зубчато-виїмчастої основи і масивні оріньякоїдні скребачки. Якщо ці індустрії молодші за Андріївку і Маслове, це може пояснюватися початковим напрямком колонізації басейну Висі саме з правобережжя носіями простих відщепово-галькових зубчастих традицій, в процесі якої індустрії на лівому березі еволюціонують в бік пластинчастого розщеплення, втрачаючи примітивні дископодібну і галькову техніки, тобто локальною еволюцією. Картина може бути і набагато складнішою у випадку синхронного датування пам'яток — тоді на древню відщепову і зубчасту основи перших автохтонів регіону могли в процесі акультурації накладатися більш прогресивні техніки, принесені новими мігрантами (левалуа-мустьє, мікок, оріньяк), як це може бути у випадку появи селетоїдної індустрії Висі. Але все одно ці процеси за якихось причин відбуваються лише на лівобережжі, а «неконтактні» Маслове і Андріївка до кінця середнього палеоліту залишаються в своїй «архаїчній» стагнації. Ситуацію можна ще ускладнити, припустивши, що всі ці витачівські стоянки відносяться до загального економічного кола ландшафтокористування спорідненими групами населення і мають оригінальні функціонально-сезонні спеціалізації (див., наприклад, одну з останніх подібних концепцій в Richter 2016). Тоді зникає вороже для мисливців стоянки Вись плем'я примітивних дикунів з протилежного берега річки, а утворюються сезонні виробничі табори, де в одному навесні майструють наконечники для полювання і вичиняють шкури, а в іншому влітку за допомогою простих технік і знарядь утилізують туші вбитих тварин, заготовляють очерет і т.п. Питання також полягає в тому, наскільки сама річка Вись та її заплава, як природні пере-

пони, обмежували використання ресурсів однією популяцією на обох берегах одночасно. Але останній варіант видається найменш доказовим, тому у випадку палеоліту Висі, мабуть, краще казати або про діахронні відмінності технологічного розвитку, або про паралельне існування різних культурних традицій. З цієї позиції Андріївка 4 напевно може відноситися до технологічно застійних нащадків місцевої древньої популяції з простими відщеповими і гальковими техніками.

На поточному рівні дослідження регіону культурно-історичні реконструкції будуються тільки на рівні припущень, і хоча матеріалів вже накопичено достатньо, для подальших висновків ці колекції потребують повного опрацювання і багатьох видів аналізу, так само як необхідні абсолютні дати для відомих пам'яток і наступні відкриття нових місцезнаходжень з проведенням розкопок за сучасними методиками.

На завершення можна поглянути на палеоліт Висі з ширшого географічного ракурсу. Звідки могли прийти в Центральну Україну перші мешканці, бо для початкового освоєння її території припускається кілька маршрутів (Степанчук, Ветров, Скоріков 2017)? Зі східного (кавказького) напрямку постають такі центри давніх відщепово-галькових індустрій, як кримський з тейякськими пам'ятками типу нижнього шару Кіік-Коба і місцевим олдуваном, сліди якого простежується далі на Тамані, кварцитовий нижній палеоліт на Донбасі (поки ще поза хронологічним контекстом) з гальковими формами, а також поширеною зубчастою обробкою, проторубилами і скребачками.

Але набагато ближче до Висі знаходиться західний центр, зв'язки якого з Андріївкою 4 були помічені майже відразу після початку роботи з її підйомними матеріалами (Степанчук 2006), і стратифіковані індустрії стоянки лише підтримують ці аналогії. В дністро-прутському межиріччі відомі пам'ятки «молдавського тейяку», які є ранньою складовою «дуруїторо-стінківської» єдності за М. К. Анисюткіним – місцевою лінією розвитку середнього палеоліту з грубою клектонською технікою, зубчасто-виїмчасто-дзьобоподібним інвентарем, високими скребачками і листоподібними біфасами (Анисюткин, Кетрару, Коваленко 2017). В першу чергу це нижні шари гроту Старі Дуруїтори, індустрії яких мають більш класичний клектоно-тейякський вигляд, ніж Андріївка 4, за рахунок окремих характерних типів нуклеусів і знарядь, які в останній відсутні (див. вище), але загальна техніко-типологічна характеристика з простими відщеповими технологіями, так званою «поєднаною» групою знарядь і біфасами складає пряму аналогію.

Абсолютних дат для цих комплексів немає, припускається КІС 8–7 (починаючи з 300 трт), а це пізніше, ніж заявлений час появи перших індустрій в басейні Висі. Однак, в тому районі відомі й набагато більш ранні індустрії олдуванського вигляду теж з клектонськими і зубчастими елементами (КІС 20, 800 трт) (Anisyutkin et al. 2012), тобто там був давній культурний осередок на одному з вірогідних шляхів розселення людності з Малої Азії через Балкани в Центральну та Східну Європу. Якщо поява палеоліту в басейні Висі не є результатом вторинної міграції з дністро-прутського центру, то все одно він постає внаслідок якоїсь іншої хвилі просування носіїв простих відщепово-галькових індустрій без ашельського технокомплексу в еоплейстоцені – ранньому плейстоцені. Напрямок також міг бути й іншим – олдуван Криму (див. Чепалыга, Анисюткин, Садчикова 2015) схожий на олдуван Придністров'я і теж має клектонські та зубчасті знаряддя і скребачки.

Висновки

«Архаїчність» індустрій Андріївки 4 означає не те, що вони є дуже давніми, а те, що за якихось ще не встановлених причин у кінці середнього палеоліту там продовжували використовуватись прості відщепові і галькові технології нижньопалеолітичного зразка з примітивним зубчасто-виїмчастим інвентарем. Техніко-типологічні характеристики пов'язують їх з клектонськими і тейякськими комплексами Євразії – нащадками олдуванської лінії відщепово-галькового палеоліту без біфасів, яка співіснувала з ашельською традицією, починаючи ще з ранньої кам'яної доби Африки (1,7–1,5 млн).

В басейні р. Велика Вись ці індустрії відносяться саме до такого, очевидно, базового варіанту місцевого палеоліту і можуть походити від давніх комплексів на р. Гнилий Товмач, де зібрання мають схожу техніку та інвентар, і знайдені найбільш ранні артефакти. Їх поява тут може бути пов'язана в першу чергу з тейякським і олдуванським осередком в межиріччі Дністра і Прута, куди з Близького Сходу просунулися найдавніші хвилі європейських поселенців. Подальший аналіз отриманих колекцій і дослідження нових пам'яток регіону дозволять краще підійти до інтерпретацій локальних особливостей розвитку кам'яних індустрій.

Подяки

Автор висловлює подяку Л. Л. Залізняка та О. О. Кротовій за запрошення взяти участь в цьому випуску «Кам'яної доби України».

ЛІТЕРАТУРА

- Анисюткин, Н. К., Кетрару, Н. А., Коваленко, С. И. 2017. Многослойная палеолитическая стоянка в гроте Старые Дуруиторы и место ее каменных индустрий в раннем и среднем палеолите Европы. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Залізняк, Л. Л. 2015. «Неандертальський» яр мустьєрської стоянки Андріївка 4 поблизу Новомиргорода. *Марістеріум «Археологічні студії»*, 60, с. 17–22.
- Залізняк, Л. Л., Беленко, М. М., Озеров, П. І. 2013. Стоянка Вись та її місце у верхньому палеоліті України. В: Залізняк Л.Л. (гол. ред.). *Найдавніше минуле Новомиргородщини. Кам'яна доба України*, 15, с. 75–105.
- Залізняк, Л. Л., Шевченко, Т. О., Кухарчук, Ю. В. 2015. Стоянка Андріївка 4 і проблема зубчастого мустьє України. *Кам'яна доба України*, 16, с. 11–43.
- Залізняк, Л. Л. 2013 (ред.) *Найдавніше минуле Новомиргородщини*. Київ: Шлях. *Кам'яна доба України*, 15.
- Нездолій, О. І. 2017. Дослідження палеолітичної стоянки Коробчине-курган у 2016 р. *Кам'яна доба України*, 17–18, с. 101–112.
- Нездолій, О., Ветров, Д. 2018. Нова палеолітична стоянка Виклине 3 у Центральній Україні. *ЕМІНАК: науковий щоквартальник*, 3 (3, 23), с. 49–58. <https://eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/192>
- Степанчук, В. Н. 2006. *Нижній и средний палеолит Украины*. Черновцы: Зелена Буковина.
- Степанчук, В. М., Ветров, В. С., Скоріков, В. А. 2017. Дослідження нижнього палеоліту рівнинної України: огляд поточних даних. *Кам'яна доба України*, 17–18, с. 48–65.
- Степанчук, В. М., Матвіїшина, Ж. М., Рижов, С. М., Кармазиненко, С. П. 2013а. *Давня людина: палеогеографія та археологія*. Київ: Наукова думка.
- Степанчук, В. М., Матвіїшина, Ж. М., Рижов, С. М., Кармазиненко, С. П. 2013б. Дослідження палеолітичних місцезнаходжень басейну Великої Віси у 2004–2008 роках. В: Залізняк Л.Л. (гол. ред.). *Найдавніше минуле Новомиргородщини. Кам'яна доба України*, 15, с. 284–304.
- Чепальга, А. Л., Анисюткин, Н. К., Садчикова, Т. А. 2015. Первые многослойные стоянки олдованской культуры в Крыму: геология, археология, палеоэкология. *Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода*, 74, с. 5–22.
- Шевченко, Т. О. 2017. Чопінги-відбійники стоянки Андріївка 4: поліфункціональність чи реутилізація? *Марістеріум «Археологічні студії»*, 67, с. 5–10.
- Шевченко, Т. О. 2019. *Зубчасте мустьє України (на матеріалах стоянки Андріївка 4)*. Автореферат дисертації к. і. н. Національний університет «Києво-Могилянська академія» МОН України.
- Anisutkin, N. K., Chepalyga, A. L., Kovalenko, S. I., Ochednoi, A. K. 2012. Excavations at the Bairaki Lower Paleolithic site, Trans-Dniesteria, in 2011. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 40 (4), p. 19–27.
- Binford, L. R., Binford, S. R. 1966. A Preliminary Analysis of Functional Variability in the Mousterian of Levallois Facies. *American Anthropologist, New Series*, 68 (2, 2), p. 238–295.
- Boëda, E. 1993. Le débitage discoïde et le débitage Levallois recurrent centripède. *Bulletin de la Société préhistorique française*, 90 (6), p. 392–404.
- Bordes, F. 1961. Mousterian Cultures in France. *Science, New Series*, 134 (3482), p. 803–810.
- Bordes, F. 1972. *A Tale of Two Caves*. New York: Harper & Row, Publishers.
- Breuil, A.H. 1932. Le Paleolithique ancien en Europe Occidentale et sa Chronologie. *Bulletin de la Société préhistorique française*, 29 (12), p. 570–578.
- Clark, G. 1969. *World Prehistory: A New Outline*. 2nd Ed. London: Cambridge University Press.
- Debénath, A., Dibble, H. L. 1994. *Handbook of Paleolithic Typology. Volume One. Lower and Middle Paleolithic of Europe*. Philadelphia: The University Museum Press.
- Dibble, H. L., McPherron, Sh. J. P., Chase, Ph., Farrand, W. R., Debénath, A. 2006. Taphonomy and the Concept of Paleolithic Cultures: The Case of the Tayacian from Fontchevade. *PaleoAnthropology*, p. 1–21.
- Inizan M.-L., Reduron-Ballinger, M., Roche, H., Tixier, J. 1995. Technologie de la pierre taillée. Meudon: C.R.E.P., *Préhistoire de la Pierre Taillée* (4).
- Leakey, M. D. 1971. *Olduvai Gorge. Volume 3. Excavations in Beds I & II, 1960–1963*. Cambridge University Press.
- de Lumley-Woodyear, H. 1971. Le Paléolithique Inférieur et Moyen du Midi Méditerranéen dans son Cadre Géologique. Tome II. Bas-Languedoc – Roussillon – Catalogne. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique. *Gallia Préhistoire* (V Supplément).
- Monnier, G. F. 2006. The Lower/Middle Paleolithic Periodization in Western Europe. *Current Anthropology*, 47, p. 709–744.
- Peyrony, D. 1938. La Micoque. Les Fouilles récentes. – Leur signification. *Bulletin de la Société préhistorique française*, 35 (6), p. 257–283.
- Richter, J. 2016. Leave at the height of the party: A critical review of the Middle Paleolithic in Western Central Europe from its beginnings to its rapid decline. *Quaternary International*. <http://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2016.01.018>
- Santonja, M., Pérez-González, A., Panera, J., Rubio-Jara, S., Méndez-Quintas, E. 2015. The coexistence of Acheulean and Ancient Middle Palaeolithic technocomplexes in the Middle Pleistocene of the Iberian Peninsula. *Quaternary International*. <http://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2015.04.0456>
- Schick, K., Toth, N. 2006. An Overview of the Oldowan Industrial Complex: The sites and the nature of their evidence. In: Schick, K., Toth, N. (eds.). *The Oldowan: Case Studies into the Earliest Stone Age*. Stone Age Institute Press, p. 3–42.
- Soressi, M., Geneste, J.-M. 2011. The History and Efficacy of the *Chaîne Opératoire* Approach to Lithic Analysis: Studying Techniques to Reveal Past Societies in an Evolutionary Perspective. *PaleoAnthropology*, p. 334–350.
- Turq, A. 1989. Approche technologique et économique du faciès Moustérien de type Quina: étude préliminaire. *Bulletin de la Société préhistorique française*, 86 (8), p. 244–256.
- Warren, S. H. 1951. The Clacton Flint Industry: A New Interpretation. *Proceedings of the Geologists' Association*, 62, p. 107–135.
- White, M. J. 2000. The Clactonian Question: On the Interpretation of Core-and-Flake Assemblages in the British Lower Paleolithic. *Journal of World Prehistory*, 14 (1), p. 1–63.

¹ PhD.;

e-mail: wzgmeal@gmail.com

THE “ARCHAIC” APPEARANCE OF ANDRIIVKA 4 ASSEMBLAGES AND THE ISSUE OF DENTICULATE “PREMOUSTERIAN”

A relatively new cluster of Paleolithic sites discovered since 1980s by P. I. Ozerov in Velyka Vys river basin (Central Ukraine) has been intensively investigated during the last decades by the efforts of IA NASU and NaUKMA archaeological expeditions. Several sites delivered huge collections of flint artefacts that comprising many thousands of pieces. A paleopedological analysis has revealed that at most of the Middle Paleolithic sites with surface finds artefacts have been redeposited from the cultural layers (partly in situ) in vytachiv paleosoil, which correlated with Oxygen Isotopic Stage (OIS) 3 (55–27 kyr).

It is worth noting that local Middle Paleolithic has a specific techno-typological flavour that is the abundance of denticulated and notched tools, a widespread blank fragmentation, Aurignacian look like end-scrapers, rare bifacial pieces. Nevertheless, distinctive industrial variants have been discerned and interpreted as a parallel existence of separated cultural traditions, but the lack of absolute dating leaves this issue on a hypothetical level.

Among these sites, despite its final Mousterian age and a great access to decent raw material, Andriivka 4 assemblages look most primitive with the range of simple non-*levallois* techniques known from Lower Paleolithic – centripetal and discoid, rough prismatic, uni-, bipolar knapping on one surface of non-prepared cores, pebble technique. They go along with the toolkit of denticulate and notched tools, becs, retouched flakes and fragments, non-elaborated scrapers, atypical Upper Paleolithic forms, chopping-like tools, rare foliate pieces.

Such techno-typological features put Andriivka 4 assemblages closer to the Premousterian non-*levallois* and non-bifacial, often denticulated technocomplexes that had been discovered a century ago in Great Britain and France and defined as Tayacian and Clactonian. Later they had been recognized in other parts of Eurasia and were tied up with earlier Oldowan technocomplex (Mode I after Grahame Clark), which originated in the Early Stone Age of Africa, and from 1,7–1,5 Mya had been co-existing with Acheulian technocomplex with hand-axes and large cutting tools (Mode II).

The reason of such late “archaic” manifestations for Andriivka 4 is not clear – apart from, probably, a technologically simple model of “ad hoc” behaviour required for some situations, but not for others, it can be presumed that these assemblages derive from ancient flake and pebble industries appeared in the region much earlier.

The closest analogy to Andriivka 4 seems to be among the sites on Gnylyi Tovmach river (a right tributary of Velyka Vys) in 10 km to the west. Here are not only techno-typologically similar assemblages from vytachiv, but a few artefacts having been found in older paleopedological units beginning from OIS 11 (400 kyr).

On a broader scale of view Andriivka 4 assemblages most resemble tayacian ones in the land between Dniester and Prut rivers (the lower layers of Duruitoarea Grotto) in 300 km westward, where an ancient Paleolithic centre existed from 800 kyr. This is one of the probable places from where Velyka Vys river basin may have been settled by the people with simple flake and pebble technologies in the Middle Pleistocene.

Keywords: Central Ukraine, Velyka Vys, Middle Paleolithic, Denticulate Mousterian, Tayacian, Clactonian, Oldowan, stone assemblages.

REFERENCES

- Anisiutkin, N. K., Ketraur, N. A., Kovalenko, S. I. 2017. *Mnogosloinaia paleoliticheskaia stoianka v grote Starye Durutory i mesto ee kamennykh industrii v rannem i srednem paleolite Evropy*. St. Petersburg: Nestor-istoriia.
- Zalizniak, L. L. 2015. "Neandertalskyi" iar musterskoi stoianky Andriivka 4 poblyzu Novomyrghoroda. *Magisterium "Arkheologichni studii"*, 60, p. 17–22.
- Zalizniak, L. L., Belenko, M. M., Ozerov, P. I. 2013. Stoianka Vys ta yii mistse u verkhniomu paleoliti Ukrainy. In: Zalizniak, L. L. (ed.). *Naidavnishe mynule Novomyrghorodshyny. Kamiana doba Ukrainy*, 15, p. 75–105.
- Zalizniak, L. L., Shevchenko, T. O., Kuharchuk, Yu. V. 2015. Stoianka Andriivka 4 i problema zubchastogo mustie Ukrainy. *Kamiana doba Ukrainy*, 16, p. 11–43.
- Zalizniak, L. L. 2013 (ed.). *Naidavnishe mynule Novomyrghorodshyny*. Kyiv: Shliakh. *Kamiana doba Ukrainy*, 15.
- Nezdolii, O. I. 2017. Doslidzhennia paleolitychnoi stoianky Korobchyne-kurgan u 2015 r. *Kamiana doba Ukrainy*, 17–18, p. 101–112.
- Nezdolii, O., Vetrov, D. 2018. Nova paleolitychna stoianka Vykylyne 3 u Tsentralnii Ukraini. *EMINAK: naukovyi schokvartalnyk*, 3 (3, 23), p. 49–58. <https://eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/192>
- Stepanchuk, V. N. 2006. *Nizhnii i srednii paleolit Ukrainy*. Chernovtsy: Zelena Bukovina.
- Stepanchuk, V. M., Vetrov, V. S., Skorikov, V. A. 2017. Doslidzhennia nyzhnioho paleolitu rivnynoi Ukrainy: oghlad potochnykh danyh. *Kamiana doba Ukrainy*, 17–18, p. 48–65.
- Stepanchuk, V. N., Matviishyna, Zh. M., Ryzhov, S. M., Karmazynenko, S. P. 2013a. *Davnia liudyna: paleogeographia ta arkheologia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Stepanchuk, V. N., Matviishyna, Zh. M., Ryzhov, S. M., Karmazynenko, S. P. 2013b. Doslidzhennia paleolitychnykh mistseznahodzen baseinu Velykoi Vysi u 2004–2008 rokah. In: Zalizniak, L. L. (ed.). *Naidavnishe mynule Novomyrghorodshyny. Kamiana doba Ukrainy*, 15, p. 284–304.
- Chepalyga, A. L., Anisiutkin, N. K., Sadchikova, T. A. 2015. Pervye mnogoslonye stoianki oldovanskoi kultury v Krymu: geologia, arkheologia, paleoekologia. *Biulleten komissii po izucheniu chetvertichnogo perioda*, 74, p. 5–22.
- Shevchenko, T. O. 2017. Chopiny-vidbiynyky stoianky Andriivka 4: polifunktsionalnist chy reutilizatsia? *Magisterium "Arkheologichni studii"*, 67, p. 5–10.
- Shevchenko, T. O. 2019. *Zubchaste mustie Ukrainy (na materialakh stoianky Andriivka 4)*. PhD Abstract. NaUKMA, MES of Ukraine.
- Anisiutkin, N. K., Chepalyga, A. L., Kovalenko, S. I., Ocherednoi, A. K. 2012. Excavations at the Bairaki Lower Paleolithic site, Trans-Dniesteria, in 2011. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 40 (4), p. 19–27.
- Binford, L. R., Binford, S. R. 1966. A Preliminary Analysis of Functional Variability in the Mousterian of Levallois Facies. *American Anthropologist, New Series*, 68 (2, 2), p. 238–295.
- Boëda, E. 1993. Le débitage discoïde et le débitage Levallois recurrent centripède. *Bulletin de la Société préhistorique française*, 90 (6), p. 392–404.
- Bordes, F. 1961. Mousterian Cultures in France. *Science, New Series*, 134 (3482), p. 803–810.
- Bordes, F. 1972. *A Tale of Two Caves*. New York: Harper & Row, Publishers.
- Breuil, A.H. 1932. Le Paleolithique ancien en Europe Occidentale et sa Chronologie. *Bulletin de la Société préhistorique française*, 29 (12), p. 570–578.
- Clark, G. 1969. *World Prehistory: A New Outline*. 2nd Ed. London: Cambridge University Press.
- Debénath, A., Dibble, H. L. 1994. *Handbook of Paleolithic Typology*. Volume One. Lower and Middle Paleolithic of Europe. Philadelphia: The University Museum Press.
- Dibble, H. L., McPherron, Sh. J. P., Chase, Ph., Farrand, W. R., Debénath, A. 2006. Taphonomy and the Concept of Paleolithic Cultures: The Case of the Tayacian from Fontchevade. *PaleoAnthropology*, p. 1–21.
- Inizan M.-L., Reduron-Ballinger, M., Roche, H., Tixier, J. 1995. Technologie de la pierre taillée. Meudon: C.R.E.P., *Préhistoire de la Pierre Taillée* (4).
- Leakey, M. D. 1971. *Olduvai Gorge*. Volume 3. Excavations in Beds I & II, 1960–1963. Cambridge University Press.
- de Lumley-Woodyear, H. 1971. Le Paléolithique Inférieur et Moyen du Midi Méditerranéen dans son Cadre Géologique. Tome II. Bas-Languedoc – Roussillon – Catalogne. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique. *Gallia Préhistoire* (V Supplément).
- Monnier, G. F. 2006. The Lower/Middle Paleolithic Periodization in Western Europe. *Current Anthropology*, 47, p. 709–744.
- Peyrony, D. 1938. La Micoque. Les Fouilles récentes. – Leur signification. *Bulletin de la Société préhistorique française*, 35 (6), p. 257–283.
- Richter, J. 2016. Leave at the height of the party: A critical review of the Middle Paleolithic in Western Central Europe from its beginnings to its rapid decline. *Quaternary International*. <http://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2016.01.018>
- Santonja, M., Pérez-González, A., Panera, J., Rubio-Jara, S., Méndez-Quintas, E. 2015. The coexistence of Acheulean and Ancient Middle Palaeolithic technocomplexes in the Middle Pleistocene of the Iberian Peninsula. *Quaternary International*. <http://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2015.04.0456>
- Schick, K., Toth, N. 2006. An Overview of the Oldowan Industrial Complex: The sites and the nature of their evidence. In: Schick, K., Toth, N. (eds.). *The Oldowan: Case Studies into the Earliest Stone Age*. Stone Age Institute Press, p. 3–42.
- Soressi, M., Geneste, J.-M. 2011. The History and Efficacy of the *Chaîne Opératoire* Approach to Lithic Analysis: Studying Techniques to Reveal Past Societies in an Evolutionary Perspective. *PaleoAnthropology*, p. 334–350.
- Turq, A. 1989. Approche technologique et économique du faciès Moustérien de type Quina: étude préliminaire. *Bulletin de la Société préhistorique française*, 86 (8), p. 244–256.
- Warren, S. H. 1951. The Clacton Flint Industry: A New Interpretation. *Proceedings of the Geologists' Association*, 62, p. 107–135.
- White, M. J. 2000. The Clactonian Question: On the Interpretation of Core-and-Flake Assemblages in the British Lower Paleolithic. *Journal of World Prehistory*, 14 (1), p. 1–63.

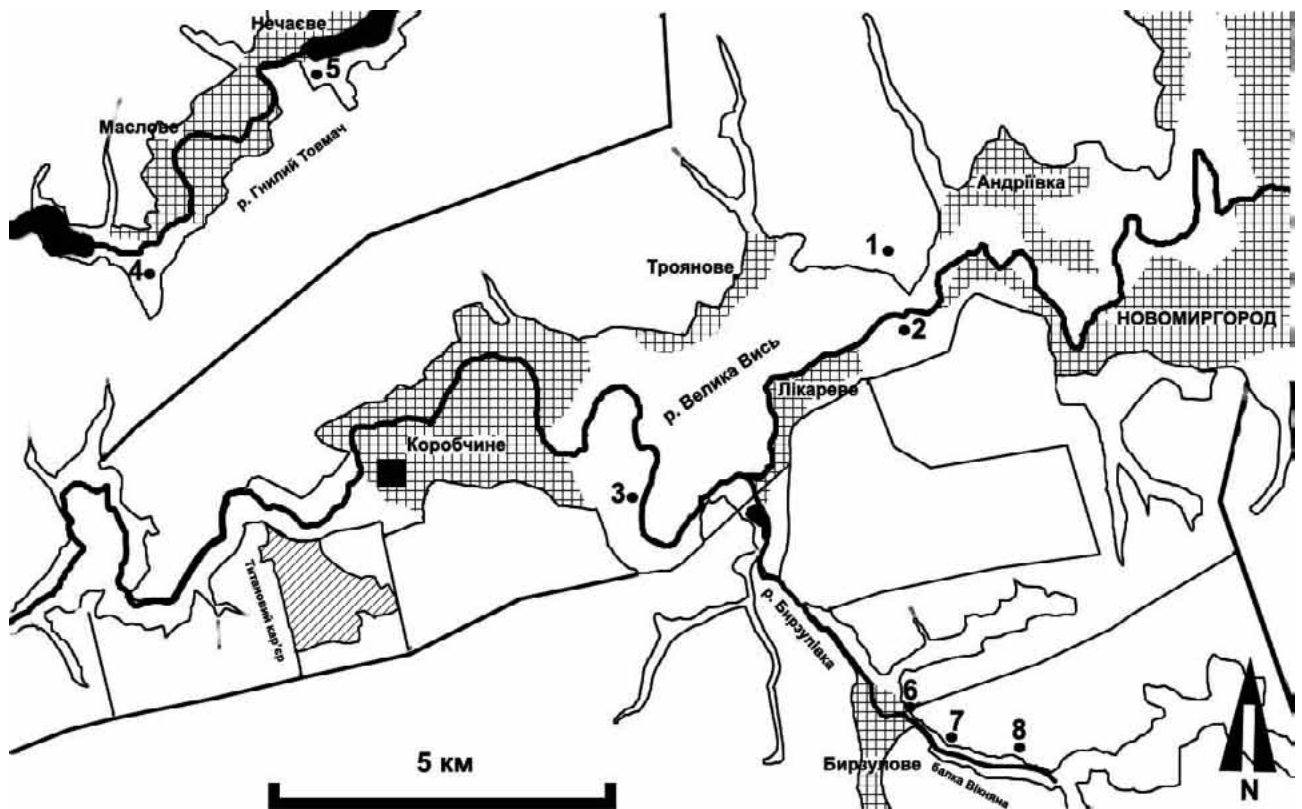

Рис. 1. Карта стоянок КІС 3 (витачів) в басейні р. Велика Вись. Квадратом помічено відоме родовище кременю.
1 – Андріївка 4, 2 – Вись, 3 – Коробчине-курган, 4 – Маслове 5, 5 – Нечасве 3, 6 – Бирзулове IX, 7 – Виклине, 8 – Виклине 3.
Fig. 1. The map of OIS 3 sites (Vytachiv paleosol) in Velyka Vys river basin (known flint outcrops marked by a square).
1 – Andriivka 4, 2 – Vys, 3 – Korobchine-kurgan, 4 – Maslove 5, 5 – Nechaeve 3, 6 – Byrzulove IX, 7 – Vykyne, 8 – Vykyne 3.

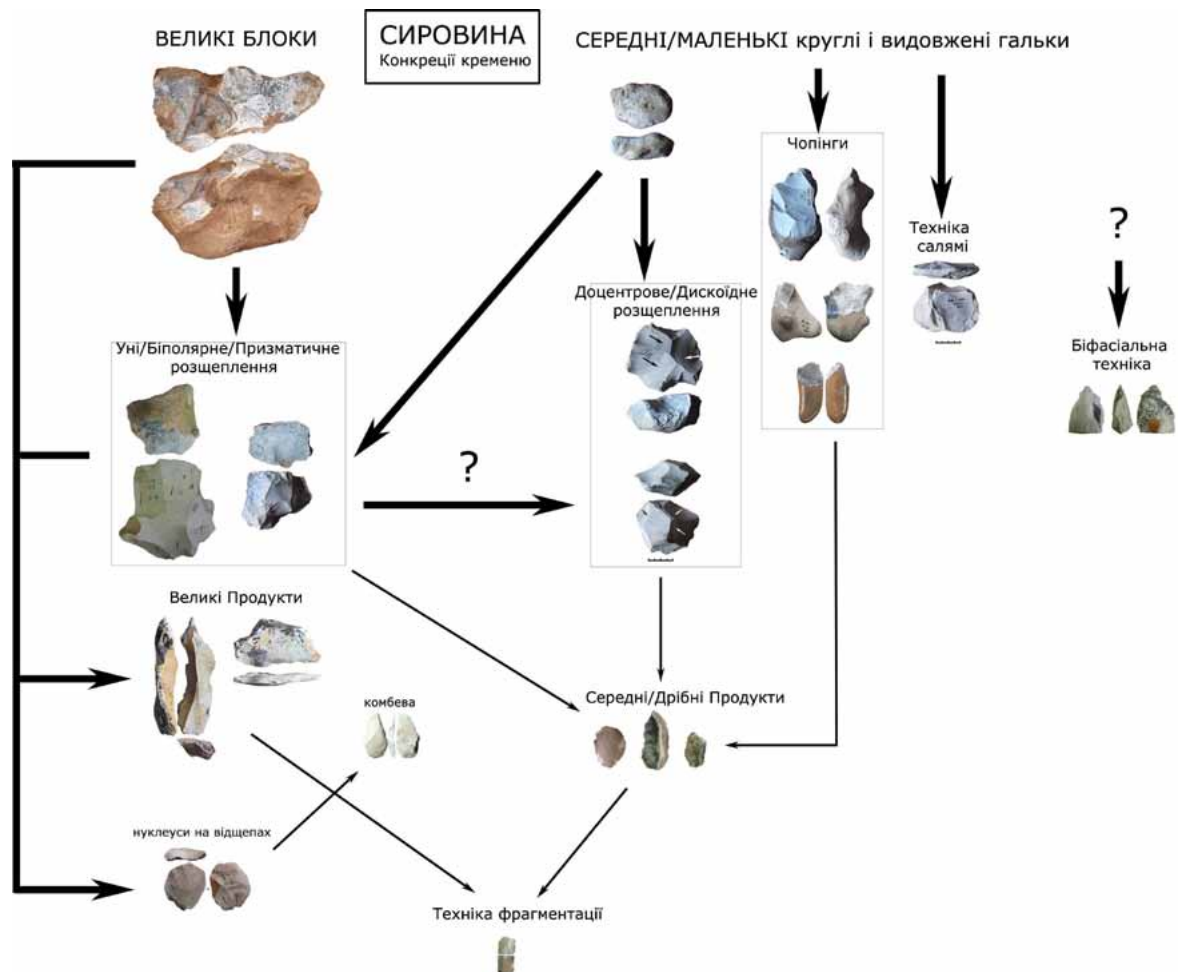
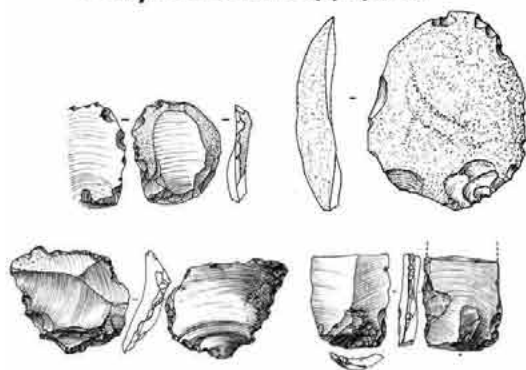

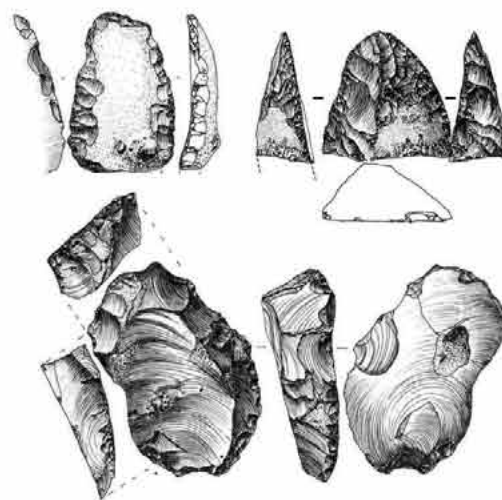
Рис. 2. Схема технологічної послідовності редукції крем'яної сировини (Chaîne Opératoire) в верхньому шарі Андріївки 4.
Fig. 2. The technological sequence of raw material reduction (Chaîne Opératoire) in the upper layer of Andriivka 4.

А4 Верхній шар. Типологічні групи

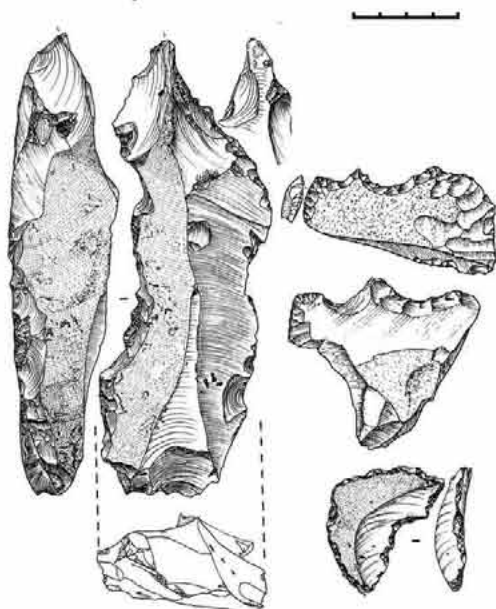
Ретушовані відщепи

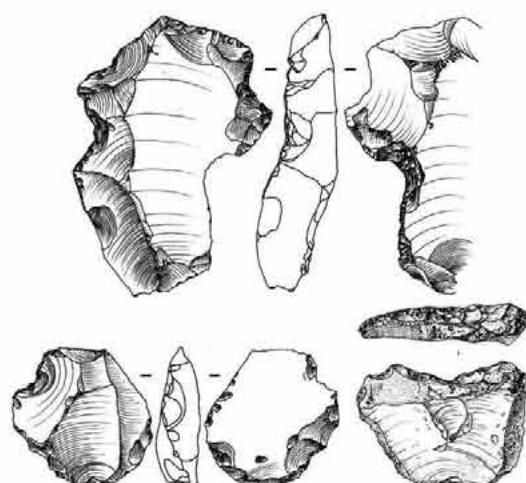
Скребла

Зубчасті

Виїмчасті

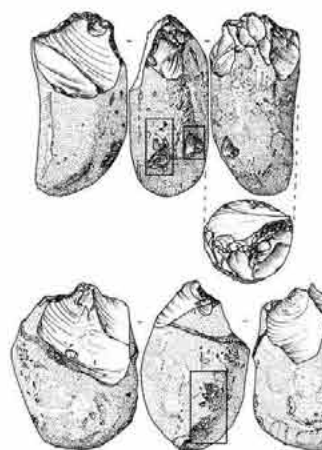
Дзьобоподібні

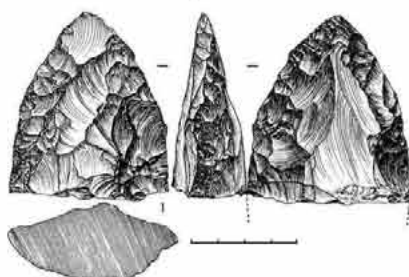
Скребачки

Чопінги

Біфаси

Різці

Рис. 3. Основні типологічні групи в індустрії верхнього шару Андріївки 4.

Fig. 3. The main typological units in the assemblage of the upper layer of Andriivka 4.

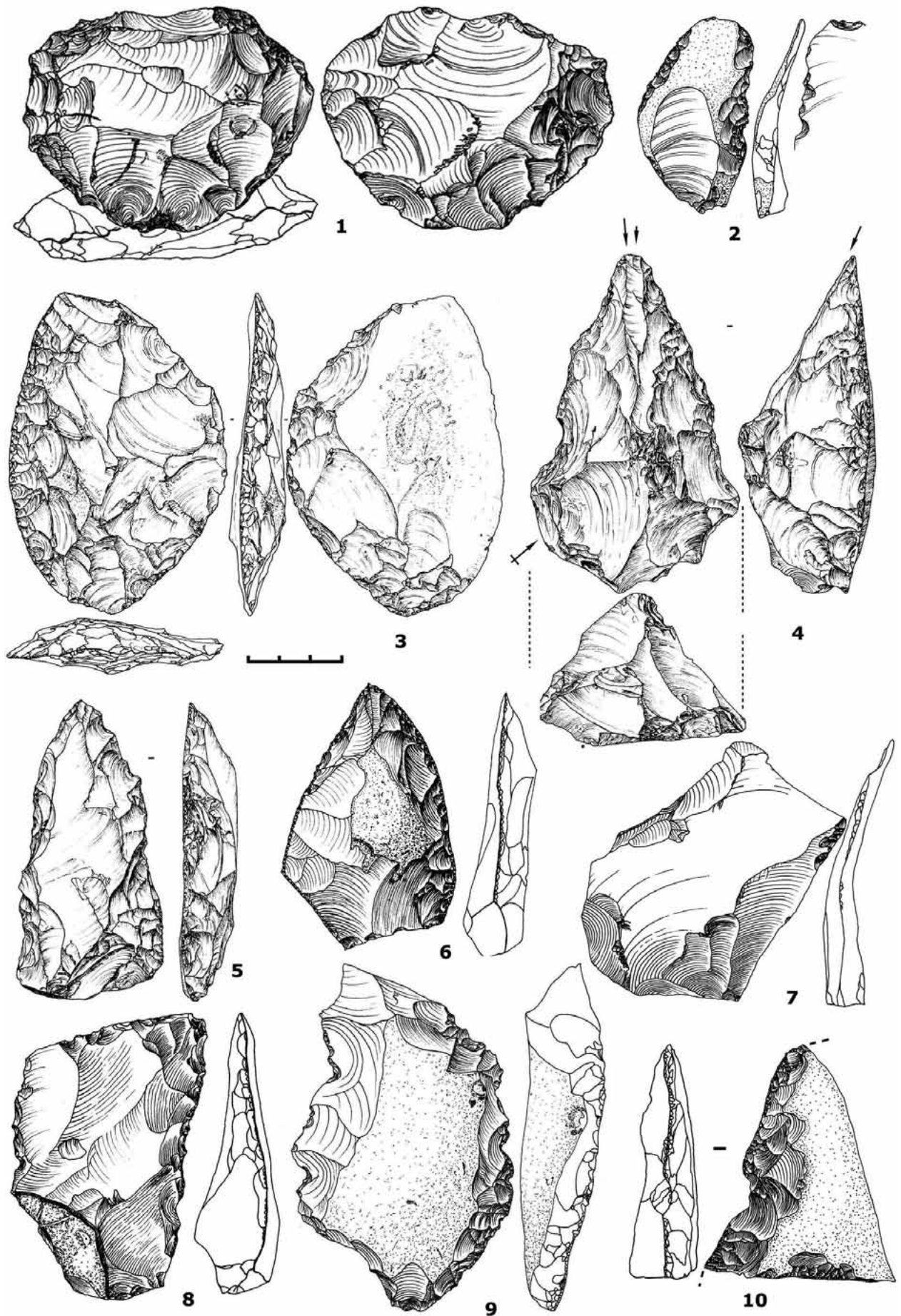

Рис. 4. Індустрія нижнього шару Андріївки 4: 1 – дископодібний нуклеус; 2 – скребло; 3 – скребло з потоншеною спинкою; 4–6 – гостроконечники; 7 – ретушований відщеп; 8 – кутове скребло; 9 – скребло-зубчасте; 10 – скребло з виїмкою.

Fig. 4. The assemblage of the lower layer of Andriivka 4: 1 – discoid core; 2 – scraper; 3 – scraper with thinned back; 4–6 – points; 7 – retouched flake; 8 – dejet scraper; 9 – scraper and denticulate; 10 – scraper with a notch.

Шидловський П. С., Цвіркун О. І.,
Чимири́с М. В.*

ПРОБЛЕМИ РАДІОВУГЛЕЦЕВОЇ ХРОНОЛОГІЇ МЕЖИРІЦЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ МИСЛИВЦІВ НА МАМОНТІВ

Shydlovskiy P. S., Tsvirkun O. I.,
Chymyrys M. V.

ISSUES OF RADIOCARBON CHRONOLOGY OF THE MEZHRYCH MAMMOTH HUNTERS' SETTLEMENT

У статті публікуються радіовуглецеві визначення чотирьох господарсько-побутових комплексів Межиріцької стоянки та проводиться аналіз отриманих дат. У результаті проведених досліджень, встановлюється дійсний вік пам'ятки та висвітлюються проблеми, пов'язані з використанням різних органічних матеріалів для проведення датування радіовуглецевим методом.

Ключові слова: радіовуглецевий метод, господарсько-побутовий комплекс, культурний горизонт, східний епігравет, Середнє Подніпров'я.

Вступ

Питання хроностратиграфічних особливостей відкладів Межиріцького поселення мисливців на мамонтів було одним з найважливіших для всіх груп науковців, що досліджували пам'ятку з часу її відкриття. Вирішення цих питань безпосередньо пов'язано з розв'язанням складних наукових проблем: тривалості, сезонності та періодичності перебування мешканців на площі стоянки. Разом з тим, з'ясування часових особливостей накопичення відкладів на пам'ятці дасть нагоду більш детально уявити специфіку сезонної мобільності та мисливської поведінки епіграветських колективів Середнього Придніпров'я.

Розв'язання питання тривалості та періодичності перебування колективу на визначеній території можливе за допомогою застосування низки методів, найважливішими з яких є методи відносного датування об'єктів та шарів стоянки разом з методом «абсолютного» датування за ізотопом вуглецю ^{14}C . Перший метод, власне археологічний, передбачає визначення прошарків, які являють собою геологічну стратиграфічну послідовність, «природність» якої була змінена внаслідок антропогенних чинників – впливу перебування людини на певній території. Другий метод, часто ідеалізований до стану «методу абсолютного датування», передбачає використання частки радіоактивних ізотопів вуглецю для датування органічних матеріалів. У цьому

плані важливим є розуміння, що останній метод знаходиться в стані перманентного вдосконалення і, тому, від лабораторії та часу проведення аналізу залежатимуть і результати. Ще однією особливістю радіовуглецевого аналізу, яку необхідно пам'ятати, є те, що отримане датування встановлює час смерті органічного об'єкта (рослини, тварини), а не час потрапляння цього об'єкта в культурний шар. Цими двома факторами можливо пояснити значну дисперсію в датуваннях цілої низки верхньопалеолітичних пам'яток, де епіграветська стоянка Межиріч не становить виключення.

1. Мікростратиграфічний контекст

Межиріцька стоянка – унікальна археологічна пам'ятка світового рівня, дослідження якої проводяться з 1966 року, і яка не втратила свою цінність в якості наукового джерела для розкриття широкого кола питань взаємозв'язку природи і первісного суспільства, зокрема просторової поведінки та сезонної мобільності мисливських колективів. На території України стоянки з рештками жителів з кісток мамонта розташовуються у Середньому Подніпров'ї по річках Удай (Гінці), Супій (Добранічівка), Десна (Мізін) та Рось (Межиріч), відносяться до епіграветської технологічної традиції та датуються у відносно вузьких хронологічних межах 19-17 тис. рр. тому (cal BP) (Нужний 2015, с. 210-214; Чабай та ін. 2020; Шидловський 2020, с. 28-96). Назва поселення стала епонімною для низки епіграветських стоянок Середнього Подніпров'я, що за характерними особливостями матеріальної культури об'єднуються дослідниками в межиріцьку культуру або індустрійну традицію, репрезентовану пам'ятками Гінці, Добранічівка, Семенівка I-III та Бужанка II, розташованими на Дніпровському Лівобережжі (Гладких 1977, с. 140-142; Нужний 2002; Nuzhnyi 2008, с. 98-110).

Геолого-морфологічні дані, отримані за багато років дослідження Межиріча, розглядаються у працях А.О. Величко та ін. авторів, і вказують на пізньоплейстоценовий вік стоянки. Відклади культурного

* ШИДЛОВСЬКИЙ Павло Сергійович – к.і.н., доцент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка; вул. Володимирська, 60, Київ 01601, Україна; ORCID: 0000-0001-6771-812X; prehist@knu.ua
Цвіркун Остап Ігорович – старший науковий співробітник Національного музею історії України; вул. Володимирська, 2, м. Київ, 01001, Україна; аспірант Києво-Могилянської академії; вул. Скороходівська, 2, Київ 04655, Україна; ORCID: 0000-0002-3265-2471; ostaptsvirkun@gmail.com

ЧИМИРИС Маргарита Володимирівна – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка; вул. Володимирська, 60, Київ 01601, Україна; ORCID: 0000-0002-4177-5246; margochimiris@gmail.com

шару стоянки датуються цими авторами пізньольдовиковою добою, не давніше 17-16 тис. років від наших днів. За думкою групи геологів та геоморфологів, мешканці стоянки проживали в холодних та сухих кліматичних умовах, однак менш суворих, аніж у час останнього льодовикового максимуму (LGM) (Корниєц и др. 1981; Величко и др. 1993, с. 17; 1994, с. 38-39; 1995).

М. І. Гладких вперше з'ясував багат шаровий характер стоянки. Так, на південь від розкритого в 1978 р. четвертого житла було виявлено два окремі культурні горизонти, нижній з яких пов'язувався з етапом будівництва житла, а верхній співвідносився із заключним етапом поселення. Стерильний прошарок між культурними нашаруваннями становив близько 10-20 см. Наявність двох культурних шарів, за думкою дослідника, свідчить про переривчастість у використанні поселення давніми мешканцями. Важливим є висновок про необхідність перегляду уявлення щодо осілого характеру життя мисливців на мамонтів, яке склалося під враженням від монументальності споруд з кісток мамонта. Дослідник висунув тезу про тимчасове та періодичне перебування мисливських колективів на одному й тому самому місці (Гладких, Корниєц 1979, с. 6, 11-13).

Дані про багат шаровість пам'ятки підтвердилися в наступні роки, під час досліджень стоянки групою спеціалістів у межах програми «The end of the Mammoth Steppe: men / environmental interaction at Late Pleniglacial in Eastern Europe» у 2006-2008 рр. та за програмою «Mezhyrich International Archaeology Summer School, interdisciplinary study of an Upper Pleistocene site» 2017-2018 рр. За участі геологів П. Езартса та С. Пірсона, з Бельгійського королівського інституту природничих наук, було проведено мікстратиграфічні дослідження по периметру 4-го розкопу, що охопили об'єкти та ділянки культурного шару 1-го, 2-го та 4-го господарсько-побутових комплексів (ГПК). У результаті цих робіт на різних ділянках стоянки виявлено, загалом, три культурні горизонти зі стерильними прошарками між ними, що дозволило зрозуміти не тільки етапи існування 4-го ГПК, а й зробити висновки щодо взаємовідношення різних комплексів між собою (Haesaerts et al, 2015; Шидловський та ін. 2019).

При аналізі стратиграфічного положення четвертого житла, виявлено три прошарки на площі ГПК 4, поза межами житлової конструкції. При чому відкладення найнижчого культурного горизонту (То-1) відбувалися ще до часу встановлення конструкції житла, другий прошарок (То-2) кореспондується з базовою частиною споруди, радіовуглецеве датування якої в межах 14 790 – 14 550 ВР, а верхній прошарок (То-3) формувався в час коли житло вже функціонувало. Для з'ясування відносної хронології різних господарсько-побутових комплексів було використано стратиграфічні дані найближчого до четвертого житла об'єкта, що належить до іншого ГПК – Ями 6.

Ця яма належить до другого ГПК і знаходиться на південь від другого житла з використанням кісток мамонта, дослідженого І.Г. Підоплічком у 1969-1970 рр. У 2015 р. були завершені досліджен-

ня південного та східного секторів цього об'єкта, що дозволяє провести повноцінний аналіз заповнення ями та характеризувати структуру накопичення відкладів у ній. У стратиграфічному розрізі цього об'єкта також спостерігаються три етапи накопичення культурних решток заповнення, що можливо співвіднести з трьома етапами існування стоянки (Шидловський та ін., 2015).

Найнижчий шар (Z-1), який фіксує етап утворення ями, виявився практично пустим, за винятком незначної кількості крем'яних виробів та дрібних фрагментів кісток на самому дні об'єкта. Наступний етап функціонування ями – шар Z-2 – являє собою потужну лінзу кісткового вугілля з фрагментами великих кісток мамонта, анатомічними групами інших ссавців, що супроводжувалися крем'яними знаряддями та відходами виробництва. Третій етап в існуванні об'єкта представлений шаром Z-3, що також являє собою вуглистий шар меншої потужності, відділений від попереднього прошарком чистого піску. Для середнього шару Z-2 було отримано декілька радіовуглецевих дат у межах 14 800 – 14 600 ВР.

Таким чином, завдяки мікстратиграфічним дослідженням було з'ясовано, що Яма 6 другого ГПК була утворена тоді, коли четвертого ГПК ще не існувало, що може бути свідченням відносної хронології об'єктів та поступового розвитку планувальної структури всієї стоянки. Видається, що другий ГПК старший за четвертий за часом утворення, однак це не виключає синхронного функціонування об'єктів, адже найактивніша господарська діяльність на другому ГПК (потужний шар Z-2 Ями 6) кореспондується з часом побудови четвертого житла (прошарок То-2).

В той же час, П. Езартс визначає основний прошарок мешкання в Житлі 1 (розкопки 1966 р.), разом з ділянкою насиченого культурного шару на південь від нього, в якості найпізнішого етапу функціонування поселення. Наявність трьох культурних горизонтів свідчить про перерви у використанні поселення його мешканцями.

2. Радіохронологічні дані

За роки дослідження стоянки отримано ряд абсолютних дат за радіовуглецевим методом, виконаних лабораторіями в Україні (шифр KI), на россії (шифр GIN), у Великобританії (шифр OxA), у Нідерландах (шифр GrN) та в Сполучених Штатах (шифри QC та AA). Так як ці результати публікувалися окремо за мірою отримання нових даних, доцільно їх об'єднати в одному джерелі. Більшість з наведених дат отримані шляхом стандартних методів (шифри KI, GIN, QC), дати з шифрами AA, GrN, GrA та OxA представляють датування, отримані шляхом акселерованої масової спектрометрії.

Загальний аналіз корпусу радіовуглецевих дат у хроностратиграфічному контексті, станом на 2010 р., було проведено П. Езартсом зі співавторами (Haesaerts et al. 2015). Дослідниками було розділено наявні дати на чотири групи за часом та джерелом отримання, а саме: 1. Дати отримані до 2002 року (13 дат) з усіх чотирьох ГПК без розріз-

нення на культурні прошарки; 2. Дати (5 дат) отримані після 2000 року з фондів відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України; 3. Дати отримані в ході виконання міжнародного проекту Національної агенції досліджень (ANR, Франція) «Мамонти» (2006-2008) з чітким позначенням об'єктів та горизонтів походження джерела для датування, отриманих у провідних лабораторіях (Haesaerts 2015: 385). До останньої групи ми можемо додати дві оксфордські дати з першого ГПК, отримані в результаті досліджень у 2016 р. (Шидловський та ін. 2017).

Таким чином, на момент 2022 року, маємо 34 дати, що різняться за часом проведення аналізу, матеріалом, методикою відбору та контекстом (Табл. 1). На перший погляд, в отриманих результатах спостерігається широкий розкид, що датує стоянку віком від 19 до 13 тис. років ВР. Цей розкид можливо пояснити низкою чинників. Одним з основних факторів широкого датування є поступове удосконалення самого методу – лише найперші датування, отримані в Інституті геохімії та фізики мінералів АН УРСР (шифр КІ), вкладаються у проміжок 19 280 – 17 850 некаліброваних ВР, що дуже подавнює вік стоянки і різко контрастує з загальною більшістю дат, отриманих в інших лабораторіях.

Дати цієї лабораторії не тільки відображають неприйнятний віковий розкид, але й суперечать геолого-геоморфологічним спостереженням, які відносять культурний шар до періоду формування малопотужного ґрунтового покриву до початку останнього (дріасового) пізньоплейстоценового циклу лесового накопичення. Цей процес не міг відбуватися під час останнього юрмського максимуму (LGM), датованого 20-18 тис. років тому, а відноситься до наступного періоду потепління. За думкою М. І. Гладких, таке датування значним чином подавнює дійсний вік стоянки і пам'ятка має вік молодший за 17 000 від наших днів (Гладких, Корниєц 1982).

Ще одна дата є сумнівною – ОхА-709 (12 900 ВР), яка, за висновком лабораторії є омолодженою внаслідок того, що досліджувався зуб мамонта, отриманий при розкопках майже 30-річної давнини. Наступні дослідження підтвердили висновки М.І. Гладких. У більшості датувань, що були проведені в різних лабораторіях світу, спостерігається узгодженість результатів, що датують стоянку сумарно близько 14,5 тис. років ВР, у межах 15-го тисячоліття тому (Соффер 1993; Haesaerts et al. 2015, р. 382-387).

Переважає більшість датувань вкладається у часові рамки в межах 15 400 – 14 300 некаліброваних ВР, однак такий розкид також вимагає певного пояснення, враховуючи, що при калібрації, цей проміжок складає близько 2 тис. років. Аналіз каліброваних дат дозволив П. Езартсу вирізнити три фази існування поселення, які співвідносяться з трьома культурними горизонтами, що були простежені в стратиграфічних колонках 1-го, 2-го та 4-го господарсько-побутових комплексів (Табл. 2). Перша фаза (То-1, Z-1), датується в межах 15 050 – 14 750 ВР (відповідає 18 300 – 17 900 каліброваних років); друга фаза (То-2, Z-2) датується в межах 14 900 – 14 500 ВР (18 150 – 17 600 calBP) і, відповідно, третя фаза за-

селення датується в межах 14 500 – 14 300 ВР (між 17 750 та 17 400 calBP). Таким чином, за думкою дослідника, перерви між фазами заселеності площі поселення складають близько 200 років, причому, тільки друга та третя фази асоціюються з житлами з кісток мамонта (Haesaerts et al. 2015: 389-390).

Виявлення трьох фаз на площі дослідження трьох ГПК – 1-го, 2-го та 4-го, може створити враження, що кожна фаза була пов'язана з окремим господарсько-побутовим комплексом та житлом з кісток мамонта. Це дозволило зробити припущення про асинхронність комплексів і про поселення, як про палімпсест мінімум трьох епізодів мешкання, що відбувалися протягом приблизно 900 років (Чабай та ін. 2020, с. 11).

ГПК являє собою просторовий (поселенський) модуль, що складається з решток безпосереднього житла разом з господарськими об'єктами навколо нього і є результатом мешкання однієї господарської одиниці первісного колективу. Як вдалося простежити, такі основні об'єкти як житла, виробничі центри, вогнища та ями-сховища завжди розташовуються в певному взаємозв'язку, утворюючи виразні поселенські структури (Шовкопляс, 1971, с. 13-21). На площі Межиріцького поселення, у результаті багаторічних досліджень, виявлено рештки чотирьох ГПК – чотирьох монументальних жител з використанням кісток мамонтів у спорудах, навколо яких розташовувалися функціонально диференційовані об'єкти – різні за структурою господарські ями, зовнішні «зольники» та виробничі ділянки.

Для вирішення питання синхронності/асинхронності об'єктів різних ГПК на площі стоянки та з'ясування тривалості археологічного часу в межах якого відбувалося відвідування території пам'ятки, пропонується виходити з позиції, що об'єкти кожного ГПК функціонували синхронно в певний проміжок часу, в якості складових єдиного поселенського модуля. Не зважаючи на те, що кожен об'єкт у межах окремого ГПК може мати власну історію, просторове групування цих об'єктів навколо житла, свідчить про єдину структуру, утворену внаслідок життєдіяльності мінімальної господарської групи. Неможливо розглядати датування прошарків ям безвідносно до жител того самого ГПК. Такий підхід дозволить у більшій мірі з'ясувати взаємовідносини кожного ГПК на більш високому просторовому рівні – у хроностратиграфічному контексті всього поселення.

2.1. ГПК 1

Перший ГПК Межиріча складається з наступних об'єктів, що були виявлені і досліджені протягом тривалого часу та різними командами науковців: безпосередньо саме житло побудоване з використанням кісток мамонта (1966 р.), Яма 8 на північний захід від житла з досить бідним заповненням, Яма 7 на південний захід від житла зі складною структурою та значною кількістю матеріалу, кременеобробна майстерня на краю Ями 7, південне та східне «топталища» (Нужний, Шидловський 2009; Нужный, Шидловский 2011; Nuzhnyi, Shydlovskiy 2015).

Під терміном «топталище» І.Г. Підоплічко розумів потужний золистий шар, що складався з рознесе-

них зовнішніх вогнищ, сміттевого викиду з житла та продуктів життєдіяльності групи первісних мисливців (Підоплічко 1976, с. 130). Цей шар є щільною брекчією темно-сірого кольору, інколи потужністю до 15 см, що складається з решток перепалених кісток, кісткового вугілля, подрібнених фауністичних решток. Основними знахідками виступають крем'яні вироби і кістки середніх (засць, лисиця, песець) і великих (мамонт) ссавців (Шидловський, Нужний, Пеан 2014). Автори розглядають такі ділянки поблизу палеолітичних споруд в якості насиченого культурного шару, що утворився внаслідок постійних виносів сміття з жител та ведення активної виробничої діяльності групи.

Перше житло, було виявлене розкопками І.Г. Підоплічко у 1966 р., обидві ями (7 та 8) повністю досліджені протягом 2000-х рр., водночас дослідження ділянки насиченого культурного шару на південь від Житла 1, продовжуються дотепер з 2010 р. (Шидловський, Нужний, Пеан 2014).

За весь час дослідження з об'єктів першого комплексу отримано 13 дат, що були опрацьовані різними лабораторіями (Табл. 3). П'ять дат відносяться безпосередньо до заповнення та споруди житла, отримані за кістками мамонта, вовка та песця. Три дати отримані за однією кісткою мамонта для нижнього прошарку (Z-1) заповнення Ями 8. Також три дати походять з однієї стегнової кістки мамонта з середніх відкладів (Z-2/3) заповнення Ями 7. Дві дати отримано з фрагментів кісток мамонта, що були виявлені в ході дослідження ділянки верхнього культурного шару (То-3) на південь від житла. Ця ділянка є зоною евакуації з першого житла і безпосередньо пов'язана з входовою частиною конструкції. Відразу впадає у вічі неприйнятність двох найперших дат (1-2) з конструкції житла (Kі-1056, 1057), які вибиваються з усіх датуваль на пам'ятці (19 280-19 100 некаліброваних ВР) та суперечать загальним хроностратиграфічним визначенням стоянки.

Інші дати, отримані з житла, ям та культурного шару першого ГПК, створюють плавну послідовність без суттєвих перерв у межах від 15 430 до 14 320 ВР (18 900 – 16 800 cal ВР). У даному випадку ми маємо досить широкий діапазон визначень (бл. 2 тис. каліброваних рр.), що вимагає певного пояснення. Найбільш ранні дати (по одній кістці з заповнення ям 7 та 8) є найдавнішими для всього Межиріцького поселення. У той же час саме Житло 1 стратиграфічно віднесено до найпізнішого етапу існування стоянки (То-3, 14 400-14 450 ВР), що узгоджується з наймолодшими датами, отриманими з заповнення житла (Haesaerts et al. 2015, 378). Створюється враження, що існує певна послідовність функціонування різних об'єктів – найдавнішими виглядають заповнення ям у межах 15 430 – 14 590 ВР (18 898-17 515 cal ВР), середні значення займають дати з культурного шару в межах 14 660 – 14 730 ВР (18 221-17 746 cal ВР), а наймолодшим є заповнення Житла 1 в межах 14 450 – 14 320 ВР (17 886-17 312 cal ВР). Зрозуміло, що функціонування єдиного господарсько-побутового комплексу в таких широких хронологічних рамках викликає певні заперечення.

Можливим поясненням широкого діапазону є те, що досить значна частина дат стоянки була отримана за кістками мамонта, які в середніх значеннях дають більш давній вік у порівнянні з датами, отриманими за кістками інших промислових тварин (Haesaerts et al. 2015, 383). Така специфіка, яка була простежена на площі всієї стоянки в різних об'єктах, з нашої точки зору є свідченням про активне збиральництво мамонтових кісток мешканцями поселення. Тому датування великих кісток мамонта в багатьох випадках не буде відображати реальний час функціонування об'єктів (Shydlovskiy et al. 2022, 218-219). У даному випадку, для датування 1-го ГПК найбільш прийнятною, з огляду на мікростратиграфічну позицію та контекст, є дати отримані з кісток вовка та песця, що походять безпосередньо з внутрішнього заповнення Житла 1 (14 450-14 400 ВР), що в каліброваних роках відповідають 17 886-17 312 cal ВР. Це датування частково збігається з датами отриманими за фрагментами мамонтових кісток, що походять з ділянки культурного шару на південь від Житла 1 (Табл. 4).

2.2. ГПК 2 та 3

На поточний момент досліджень, другий ГПК складається з Житла 2, двох господарських ям та ділянки насиченого культурного шару на південь та південний захід від житла. Друге житло було відкрито і досліджено І.Г. Підоплічком у 1969-1970 рр., на південь від якого спостерігалось поширення потужного «топталища». У 1976 р., в межах другого ГПК на південний захід від Житла 2 було виявлено та повністю досліджено господарську яму разом з потужним культурним шаром (Гладких, Корнієць 1979).

У 1995 р. було відкрито Яму 6 на південь від другого житла, дослідження якої проводяться дотепер (Корнієць, Сунцов, Соффер 1996, с. 6, 16; Корнієць 1997, с. 23; Корнієць, Сунцов 1999, с. 9—12; Нужний та ін. 2006, с. 11—13; Нужний та ін. 2008, с. 9).

З об'єктів другого ГПК походить десять радіокарбонів дат, отриманих безпосередньо з Житла 2, з культурного шару на південний захід від нього (розкоп М. І. Гладких 1976 р.) та з Ями 6, що розташована на південь від другого житла (Табл. 5). За часом проведення аналізів, вони розподіляються на дати отримані до 1992 р. (Гладких, Корнієць 1979; Соффер 1993), та дати отримані в ході виконання проекту 2005-2008 рр. під час дослідження Ями 6 (Шидловський та ін. 2020, с. 303). Одразу впадає у вічі невідповідність двох визначень загальній хроностратиграфічній картині. Одне з них – це рання дата з культурного шару Kі-1056, яка визначає матеріал серединою 19 тисячоліття від наших днів. Таким чином, для калібрування було відібрано дев'ять дат щоб встановити відповідності між ними та стратиграфічним контекстом. При калібруванні з'ясувалось, що дата отримана за кісткою вовка з середньої частини потужного заповнення Ями 6 SacA-12040, яка датує об'єкт давніше за 15 тис. років ВР (18 820-18 290 ВР відповідно) також впадає з загального куца визначень для цього прошарку (Haesaerts et al. 2015).

Переважна більшість дат розмістилися в межах досить широкого проміжку від 18 200 до 17 600 BP, причому в загальній масі, дати з Ями 6 є дещо давнішими за дати з Житла 2. Однак таке подавлення матеріалу з ями відбулося завдяки зразку однієї кістки мамонта, продатованої різними лабораторіями в межах 18 300-17 900 cal BP (SacA-11177, GrA-38810). Як було спостережено для першого ГПК, дати отримані за мамонтовими кістками виявляються більш давніми в загальній схемі і можуть свідчити про активне збиральництво мамонтової кістки мешканцями стоянки. Найбільшою довіри викликають сучасні дати, отримані за деревним вугіллям SacA-11486, 11487 (14 600 BP), адже час розкладу деревини досить обмежений і не може викликати дисперсію у визначеннях від моменту смерті рослини до моменту її спалення. Таким чином, датування другого комплексу можливо дещо звузити в межах 18 000-17 600 cal BP, а з урахуванням дати по кістці вовка OxA-13044, можливо уточнити датування в межах 17 800-17 600 cal BP (Табл. 6).

З третього комплексу походить всього лише дві дати отримані за зубами мамонта (14 700±500; 14 420±190 BP), і, враховуючи досить широкі похибки, сумарно комплекс можливо датувати в межах 18 100 – 17 100 cal BP (Табл. 5).

2.3. ГПК 4

Четверте житло було виявлено у 1976 р., а в наступних роках його було повністю розкрито та відкрито низку господарських ям та виробничих ділянок. Радіовуглецеве датування матеріалів четвертого комплексу вперше було проведено в Інституті геохімії та фізики мінералів АН УРСР, які визначали вік пам'ятки близько 18 000 від наших днів (Гладких, Корниєц 1979, с. 16). У 80-х рр. було отримано дати з американських лабораторій (QC – 897, 900), що визначили горілі кістки мамонта з культурного шару з четвертого житла в межах 15 200 – 14 300 з дуже широким діапазоном вірогідності (Соффер 1993). Пізніше було проведено датування зубів та горілої кістки мамонтів лабораторіями з шифрами ГИН та OxA і які дали результати в межах 14 400 – 14 700 BP. Наймолодша дата для цього ГПК отримана за колагеном з зуба мамонта (OxA-709) визначає вік пам'ятки приблизно у 12 900.

Тож на 2022 рік ми маємо вісім радіокарбонів дат, що походять з конструкції 4 та з прилеглої території (Табл. 7). Серед цієї серії виглядають неприйнятними дати, отримані в Київській лабораторії, оскільки вони не вписуються у загальну хроностратиграфію пам'ятки. Дата у 12 900 BP також видається непринятною з огляду як на стратиграфічний, так і на радіовуглецевий контекст. Натомість інші дати визначають вік житла та культурного шару в межах від 15 200 (SacA-14981) до 14 300 (GIN-2596) років від наших днів (Shydlovskiy et al. 2019: 93-94). Останні AMS датування, отримані в ході виконання проекту ANR "Mammoth" (2005-2008), ще більше звужують цей проміжок до 14 790 – 14 550 ¹⁴C BP, що в календарних роках відповідає 18 296 – 17 486 cal BP (Табл. 8).

3. Дискусія

Таким чином, визначення трьох хронологічних фаз існування поселення та твердження про асинхронність кожного ГПК не бере до уваги багатьох особливостей накопичення культурних решток та особливостей методик датування. Переважну більшість дат з поселення було отримано за мамонтовою кісткою і саме цей матеріал демонструє значну дисперсію в часовому поширенні. Слід відмітити, що найдавніша фаза функціонування поселення була виділена виключно за датуваннями мамонтової кістки (Табл. 2). Не валідними ми вважаємо дати, що мають значення більше за 17 ka BP (KI-1054, 1055, 1056, 1057, 1058), омолоджену дату зі значенням менше за 13 ka BP (OxA-709) та дати з дуже широким розкидом похибки (GIN-2593, QC-900). Ці датування не було використано для калібрації у зв'язку з тим, що ця інформація виявиться нерелевантною і буде тільки заважати сприйняттю реальної картини.

Всі прийнятні датування мамонтової кістки розташовувалися у досить широкому діапазоні в межах 15 400-14 300 BP, що відповідає 18 900-16 600 cal BP, не утворюючи видимих пікових значень. Такий розкид можливо є свідченням використання первісними мешканцями мамонтового кладовища, що накопичувалося протягом досить тривалого часу в період одразу після льодовикового максимуму. Граничні наймолодші датування мамонтових кісток в усіх комплексах припадають на 17 300 cal BP, що має збігатися з часом реального існування поселення, якщо ми допускаємо активне полювання мешканців на мамонтів (Табл. 9).

В той же час, датування з інших зразків (деревне вугілля, кістки зайця, вовка та лисиці) визначають дещо коротший проміжок часу (15,3 – 14,4 ka BP). При калібруванні значення цих дат, вони розділилися на дві групи: більшість (6 дат, разом з двома по деревному вугіллю) розташовувалися у межах 18 200 – 17 300 cal BP; дві дати (з Житла 4 та Ями 6) утворили окрему групу, що датує зразки в межах 18 800 – 18 300 cal BP. Останні дві дати були відкинуті П. Езартсом, як нерелевантні, однак, вони опосередковано свідчать про синхронність об'єктів четвертого та другого комплексів (Табл. 10).

При аналізі шести дат отриманих з Житла 1 (GrA-22501, вовк), Житла 2 (OxA-13044, GrA-22094, вовк), Житла 4 (GrN-29876, GrN-29877, OxA-15587, мамонт), що вкладаються в час між 14 850 та 14 315 BP, П. Езартс доходить висновку, що ці дати демонструють відсутність різниці в часі як між комплексами, так і між мамонтовими та вовчими кістками (Haesaerts 2006, 38). Цьому часовому проміжку має відповідати час основного перебування мешканців на пам'ятці. Ці датування відповідають досить значному проміжку в каліброваних визначеннях – 18 200 – 17 300 рр. Однак така дисперсія пояснюється особливістю калібраційної кривої, коли датування з мінімальною похибкою, «розтягується» в календарних роках.

Порівняльний аналіз мікростратиграфії Житла 4 (4-ий ГПК) та Ями 6 (2-ий ГПК) вказує на різний час

появи цих об'єктів, однак накопичення основного золистого шару ями (14 600 BP) синхронно з часом встановлення Житла 4 (14 790 – 14 550 BP), свідчить про паралельне існування другого та четвертого ГПК (Haesaerts et al. 2015: 377, Шидловський та ін. 2019). Після виявлення декількох шарів у заповненні житла, віднесення жител до певної фази існування поселення є досить проблемним, адже одна конструкція з мамонтових кісток могла використовуватись протягом декількох епізодів перебування мешканців на стоянці (Цвіркун та ін. 2021; Shydlovskiy et al. 2022: 218-219).

Висновки

Виявлення трьох стратиграфічних горизонтів існування поселення є важливим кроком вперед для розуміння структури стоянки. Однак виникають певні сумніви щодо таких широких часових меж перебування мешканців на площі поселення – кожний епізод через приблизно 200 років. При чому, часто з об'єктів одного ГПК походять дати, що відносяться до найранішого та найпізнішого етапів існування поселення. Також викликає певні заперечення кореляція нижніх шарів ям (Z-1) з найпершим горизонтом поселення (To-1). Вважаємо, що стратиграфія штучних заглиблених структур на площі стоянки (ям та жител) не обов'язково має відбивати загальну стратиграфічну колонку всього поселення. Ці об'єкти повинні мати власну історію, з огляду на саме штучний характер утворення: можуть бути створені на будь-якому етапі розвитку поселення і мати власну стратиграфію, залежну від

господарської активності мешканців конкретного ГПК. Враховуючи, що частину кісток було принесено на стоянку в якості будівельного матеріалу, необхідно бути дуже обережним при відборі зразків та при визначенні різних етапів заселеності території поселення.

Одним з висновків проведеного аналізу є констатація синхронності всіх чотирьох ГПК у досить широких радіохронологічних рамках:

ГПК 1 – 17900 – 17300 cal BP;

ГПК 2 – 17800-17600 cal BP;

ГПК 3 – 18100-17100 cal BP;

ГПК 4 – 18300-17500 cal BP.

З метою уточнення тривалості окремих періодів функціонування окремих ГПК та поселення в цілому, з нашої точки зору, доцільно залучити більше радіовуглецевих визначень, отриманих за кістками дрібних та середніх ссавців та за деревним вугіллям. З огляду на те, що датування за мамонтовою кісткою, яке було широко застосоване на пам'ятці, репрезентує вік існування мамонтової популяції навколо поселення, а не реальний час мешкання людей на ньому. Такий висновок можливо застосувати і для інших верхньопалеолітичних пам'яток з мамонтовою фауною, що потребує певного перегляду радіовуглецевих визначень їхнього віку. На даному етапі дослідження ще неможливо відповісти на питання про тривалість окремих періодів перебування тут давніх мисливців, у той же час цілком ясно, що уявлення про відносну осілий або цілорічний характер мешкання мисливців на площі поселення виглядають необґрунтованими.

ЛІТЕРАТУРА

- Величко, А. А., Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И. и др. 1993. Отчет по результатам работ на стоянке Межирич. В: Корниец, Н. Л. *Отчет о работе на позднепалеолитической стоянке Межирич в 1992 году*. Приложение №1. К.: Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1993/129, с. 17-22.
- Величко, А. А., Бойс, М. Р., Адвасио, Дж. М., Кук, Г. А., Грибченко, Ю. Н. 1994. Геологические и геоморфологические изучения Межиричской стоянки в 1993 году. В: Корниец, Н. Л. *Отчет о работе на позднепалеолитической стоянке Межирич в 1993 году*. Приложение 5. К.: Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1993/129 с. 34-39.
- Величко, А. А., Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И., Воскресенская, Е. В., Тимирева, С. Н., Семенов, В. В. 1995. Литологические и структурные свойства вмещающих отложений стоянки Межирич (по результатам исследований 1993-1994 гг.). В: Корниец, Н.Л. *Отчет о раскопках позднепалеолитической стоянки Межирич в 1994 г.* Приложение I. К.: Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1994/114, с. 30-44.
- Гладких, М. И. 1977. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников. В: Праслов, Н.Д. (ред.). *Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы*. Л.: Наука, с. 137—143.
- Гладких, М. И., Корниец, Н. Л. 1979. *Отчет о раскопках позднепалеолитического поселения в 1978 г.* К.: Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1978/106.
- Гладких, М. И., Корниец, Н. Л. 1982. *Отчет об исследованиях Межиричского позднепалеолитического поселения в 1979-1981 годах* (Черкаська область). К.: Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1979-1981/143.
- Корниец, Н. Л. 1997. *Отчет о раскопках позднепалеолитической стоянки Межирич в 1996 г.* К.: Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1996/54.
- Корниец, Н. Л., Гладких, М. И., Величко, А. А., Антонова, Г. В., Грибченко, Ю. Н., Зеликсон, Э. М., Куренкова, Е. И., Халчева, Т. А., Чепалыга, А. Л. 1981. *Межирич. Археология и палеография позднего палеолита Русской равнины*, с. 106-119.
- Корниец, Н. Л., Сунцов, В. Ю. 1999. *Отчет о раскопках позднепалеолитической стоянки Межирич в 1998 году*. К.: Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1998/51.
- Корниец, Н. Л., Сунцов, В. Ю., Соффер, О. 1996. *Отчет о раскопках позднепалеолитической стоянки Межирич в 1995 году*. К.: Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1995/96.
- Нужний, Д. Ю. 2002. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межирич та їх місце серед епігравецьких комплексів Середнього Дніпра. Кам'яна доба України, 1, с. 57-81.
- Нужний, Д. Ю. 2015. Верхній палеоліт Західної та Північної України (техніко-типологічна, варіабельність та періодизація). К.: ФОП Філюк О., 478 с.

- Нужний, Д. Ю., Корнієць, Н. Л., Пеан, С., Шидловський, П. С., Езердз, П. 2006. *Звіт про розкопки верхньопалеолітичного поселення Межиріччя у 2006 році*. К.: Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2006/65.
- Нужний, Д. Ю., Корнієць, Н. Л., Шидловський, П. С., Пеан, С. 2008. *Звіт про розкопки верхньопалеолітичного поселення Межиріччя у 2007 році*. К.: Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2007/167.
- Нужний, Д. Ю., Шидловський, П. С. 2009. Індустріальна варіабельність господарських об'єктів першого житла Межиріччя верхньопалеолітичного поселення. В: Чабай, В. П. (ред.). *Актуальные проблемы первобытной археологии Восточной Европы*. Археологический Альманах, 20, с. 203-218, <https://doi.org/10.5281/zenodo.1191313>
- Нужный, Д. Ю., Шидловский, П. С. 2011. Первое жилище верхнепалеолитического поселения: индустриальная вариабельность содержимого хозяйственных объектов. В: Гаврилов, К. Н. (ред.). *Палеолит и Мезолит Восточной Европы*. М.: Институт археологии РАН, Таус, с. 321-342, <https://doi.org/10.5281/zenodo.1193696>
- Пидопличко, И. Г. 1976. *Межиречские жилища из костей мамонта*. К.: Наукова думка.
- Соффер, О. 1993. Возраст стоянки по данным радиоуглеродного анализа (С 14). В: Корниец, Н. Л. *Отчет о работе на позднелепестчатой стоянке Межиреч в 1992 году*, Приложение №3. К.: Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1992/181, с. 25-27.
- Цвіркун, О., Шидловський, П., Дудник, Д., Чимириш, М. 2021. Кременеобробний комплекс четвертого житла Межиріччя верхньопалеолітичного поселення. *VITA ANTIQUA*, 13. *Житла первісної Європи: соціальна адаптація у змінному середовищі*, с. 55-86. <https://www.doi.org/10.37098/VA-2021-13-55-86>
- Чабай, В. П., Ступак, Д. В., Весельський, А. П., Дудник, Д. В. 2020. Культурно-хронологічна варіабельність епігравету Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2020(2), с. 5-31. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.02.005>
- Шовкопляс, І. Г. 1971. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту. *Археологія*, 3, с. 13-21.
- Шидловський, П. С. 2020. *Мисливці на мамонтів басейну Дніпра*. К.: ВПЦ Київський університет, 140 с. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5515482>
- Шидловський, П. С., Мамчур, Б. В., Чимириш, М. В., Пеан, С. 2020. Остеологічні матеріали з господарської ями 6 Межиріччя: інтерпретація об'єкту. *Археологія і давня історія України*, 37(4), с. 299-309. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.04.25>
- Шидловський, П. С., Нужний, Д. Ю., Пеан, С. 2014. Дослідження ділянки на південь від першого межиріччя житла. *Археологічні дослідження в Україні* – 2013, с. 266-268, <https://www.academia.edu/30571251/>
- Шидловський, П., Нужний, Д., Пеан, С. 2014. Производственный инвентарь участка культурного слоя на юг от первого межиречского жилища. *Археологический альманах*, № 31, с. 51-68, <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/171408>
- Шидловський, П., Нужний, Д., Пеан, С., Лизун, О. 2015. Дослідження господарської ями №6 на Межиріччя стоянці. *Археологічні дослідження в Україні* 2014, с. 259–261. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1202444>
- Шидловський, П., Пеан, С., Езартс, П., Цвіркун, О., Чимириш, М., Мамчур, Б. 2020. Сучасні дослідження Межиріччя стоянки. *Археологічні дослідження в Україні* – 2019, с. 353–357. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5376415>
- Шидловський, П. С., Пеан, С., Езартс, П., Лизун, О. М., Цвіркун, О. І. 2017. *Звіт про розкопки верхньопалеолітичного поселення Межиріччя у 2016 р.* К.: Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2017.
- Шидловський, П., Езартс, П., Цвіркун, О., Чимириш, М. 2019. Стратиграфічні дослідження Межиріччя стоянки. *Археологічні дослідження в Україні* 2017 р., с. 321–324. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3365381>
- Haesaerts, P. 2006. Mezhyrich : Report on the 2005-2006 activities of the R.B.I.N.S. Team (Brussels, Belgium). In: Нужний, Д. Ю., Корнієць, Н. Л., Пеан, С., Шидловський, П. С., Езердз, П. *Звіт про розкопки верхньопалеолітичного поселення Межиріччя у 2006 році*, Додаток 1. К.: Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2006/65, с. 35-43
- Haesaerts, P., Péan, S., Valladas, H., Dambon, F., Nuzhnyi, D. 2015. Contribution à la stratigraphie du site paléolithique de Mezhyrich (Ukraine), *L'Anthropologie*, 119(4) (Septembre-Octobre 2015), p. 364-393, <http://dx.doi.org/10.1016/j.anthro.2015.07.002>
- Nuzhnyi, D. 2008. The Epigravettian variability of the Middle Dnieper river basin. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні*. К.: Корвін Пресс, с. 96-134.
- Nuzhnyi, D. Yu., Shydlovskiy, P. S. 2015. Variabilité de l'industrie lithique entre les structures de l'habitation n° 1 de Mezhyrich, site du Paléolithique supérieur d'Ukraine. *L'Anthropologie*, 119(4) (Septembre-Octobre 2015), p. 394-416, <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2015.07.003>
- Reimer, P., Austin, W., Bard, E., Bayliss, A., Blackwell, P., Bronk Ramsey, C., Butzin, M., Cheng, H., Edwards, R., Friedrich, M., Grootes, P., Guilderson, T., Hajdas, I., Heaton, T., Hogg, A., Hughen, K., Kromer, B., Manning, S., Muscheler, R., Palmer, J., Pearson, C., van der Plicht, J., Reimer, R., Richards, D., Scott, E., Southon, J., Turney, C., Wacker, L., Adolphi, F., Büntgen, U., Capano, M., Fahrni, S., Fogtmann-Schulz, A., Friedrich, R., Köhler, P., Kudsk, S., Miyake, F., Olsen, J., Reinig, F., Sakamoto, M., Sookdeo, A., & Talamo, S. (2020). The IntCal20 Northern Hemisphere radiocarbon age calibration curve (0–55 cal kBP). *Radiocarbon*, 62.
- Shydlovskiy, P. S., Tsvirkun, O. I., Péan, S., Chymyrys, M. V., Mamchur, B. V. 2019. New Study of Fourth Dwelling from Mezhyrich Upper Palaeolithic Campsite: the results of International Summer School activity. *VITA ANTIQUA* 11. *Archaeology, Museum & Monument Studies: educational and research aspects*, p. 92-115. <https://doi.org/10.37098/VA-2019-11-92-115>
- Shydlovskiy, P. S., Tsvirkun, O. I., Péan, S., Chymyrys, M. V. 2022. Spatial Distribution of Mezhyrichian Objects (Eastern Epigravettian): A Model of Seasonal Mobility. In: Sobkowiak-Tabaka, I., Diachenko, A., Wiśniewski, A. (eds.). *Quantifying Stone Age Mobility. Quantitative Archaeology and Archaeological Modelling*. Springer, Cham. p. 193-227. https://doi.org/10.1007/978-3-030-94368-4_8
- Soffer, O. 1985. *The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain*. Academic Press.

¹ PhD, Associate Professor, Department of Archaeology and Museology, Taras Shevchenko National University of Kyiv;

address: Volodymyrska St, 60, Kyiv 01601, Ukraine;

ORCID: 0000-0001-6771-812X;

e-mail: prehist@knu.ua

² Senior Research Fellow, National Museum of the History of Ukraine address; PhD student, National University "Kyiv-Mohyla Academy"

address: 2, Volodymyrska str., Kyiv, 01001, Ukraine; Skovorody St, 2, Kyiv 04655, Ukraine;

ORCID: 0000-0002-3265-2471;

e-mail: ostaptsvirkun@gmail.com

³ PhD student, Taras Shevchenko National University of Kyiv;

address: Volodymyrska St, 60, Kyiv 01601, Ukraine;

ORCID: 0000-0002-4177-5246;

e-mail: margochimiris@gmail.com

ISSUES OF RADIOCARBON CHRONOLOGY OF THE MEZHRYCH MAMMOTH HUNTERS' SETTLEMENT

During the years of the settlement research, a number of 'absolute' dates were obtained by the radiocarbon method performed by different laboratories. Since these results were published separately, as new data were obtained, it is advisable to combine them in one source. Thus, as of 2022, we have 34 dates that differ in the time of analysis, material, selection method, and context. At first glance, there is a wide spread in the obtained results, dating the site from 19 to 13 ka (uncal.) BP. A number of factors can explain this spread. One of the main factors of widespread dating is the gradual improvement of the method itself. All valid dating of the mammoth bone was located in a quite wide range within 15,400-14,300 BP, which corresponds to 18,900-16,600 cal BP, without forming visible peak values. Such a time span may be evidence of the use the mammoth cemetery by the inhabitants, which accumulated for quite a long time immediately after the glacial maximum. The limit of the youngest dating of mammoth bones in all units falls on 17,300 cal BP, which should coincide with the time of the real existence of the settlement, if we allow for the active hunting of mammoths by the inhabitants. At the same time, dating from other samples (charcoal, bones of a hare, a wolf and a fox) determine a slightly shorter period (15.3 - 14.4 ka BP). Six dates obtained from Dwelling 1, Dwelling 2 and Dwelling 4, fitted between 14,800 and 14,380 BP, demonstrate almost no difference in age neither in between the dwellings nor in between wolf and mammoth bones. These six dates are also consistent with the set of six dates obtained before 2001 on mammoth material from dwellings 1 to 4, although these dates have much larger sigma's. This time interval, 18 200-17 300 cal BP, should correspond to the time of the residents' main occupation at the site. However, this dispersion can be explained by the peculiarity of the calibration curve, when dating with minimal error is "stretched" in calendar years. Taking into account that some of the bones were brought to the site as building material, it is necessary to be very careful when selecting samples and when determining the different stages of occupation of the territory of the settlement.

Keywords: radiocarbon analysis, household unit, anthropogenic horizon, Eastern Epigravettian, Middle Dnieper region.

REFERENCES

- Velichko, A. A., Gribchenko, Yu. N., Kurenkova, E. I. i dr. 1993. Otchet po rezul'tatam rabot na stoyanke Mezhrich. V: Korniecz, N. L. Otchet o rabote na pozdnepaleoliticheskoy stoyanke Mezhrich v 1992 godu. Prilozhenie №1. K.: Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, f. 64, 1993/129, s. 17-22.
- Velichko, A. A., Bojs, M. R., Adovasio, Dzh. M., Kuk, G. A., Gribchenko, Yu. N. 1994. Geologicheskie i geomorfologicheskie izucheniya Mezhrichskoy stoyanki v 1993 godu. V: Korniecz, N. L. Otchet o rabote na pozdnepaleoliticheskoy stoyanke Mezhrich v 1993 godu. Prilozhenie 5. K.: Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, f. 64, 1993/129 s. 34-39.
- Velichko, A. A., Gribchenko, Yu. N., Kurenkova, E. I., Voskresenskaya, E. V., Timireva, S. N., Semenov, V. V. 1995. Litologicheskie i strukturnye svoystva vmeshhayushih otlozhenij stoyanki Mezhrich (po rezul'tatam issledovaniy 1993-1994 gg.). V: Korniecz, N. L. Otchet o raskopkakh pozdnepaleoliticheskoy stoyanki Mezhrich v 1994 g. Prilozhenie I. K.: Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, f. 64, 1994/114, s. 30-44.
- Gladkikh, M. I. 1977. Nekotorye kriterii opredeleniya kul'turnoj prinalozhnosti pozdnepaleoliticheskix pamyatnikov. V: Praslov, N. D. (red.). Problemy paleolita Vostochnoj i Czentral'noj Evropy. L.: Nauka, s. 137—143.
- Gladkikh, M. I., Kornietz, N. L. 1979. Otchet o raskopkakh Mezhrichskogo pozdnepaleoliticheskogo poseleniya v 1978 g. K.: Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, f. 64, 1978/106, (in Russian).
- Gladkikh, M. I., Kornietz, N. L. 1982. Otchet ob issledovaniyakh Mezhrichskogo pozdnepaleoliticheskogo poseleniya v 1979-1981 godakh (Cherkaska oblast). K.: Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, f. 64, 1979-1981/143.
- Kornietz, N. L. 1997. Otchet o raskopkakh pozdnepaleoliticheskoy stoyanki Mezhrich v 1996 g. K.: Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, f. 64, 1996/54 (in Russian).
- Kornietz, N. L., Gladkikh, M. I., Velichko, A. A., Antonova, G. V., Gribchenko, Yu. N., Zelikson, E. M., Kurenkova, E. I., Xalcheva, T. A., Chepalyga, A. L. 1981. Mezhrich. Arxeologiya i paleografiya pozdnego paleolita Russkoj ravliny, s. 106-119.
- Kornietz, N. L., Suntsov, V. Yu. 1999. Otchet o raskopkakh pozdnepaleoliticheskoy stoyanki Mezhrich v 1998 godu. K.: Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, f. 64, 1998/51.
- Kornietz, N. L., Suntsov, V. Yu., Soffer, O. 1996. Otchet o raskopkakh pozdnepaleoliticheskoy stoyanki Mezhrich v 1995 godu. K.: Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, f. 64, 1995/96.

- Nuzhnyi, D. Yu. 2002. Verkhnapaleolitychni pam'iatky typu Mezhyrich ta yikh mistse sered epihravetskykh kompleksiv Serechnoho Dnipra. *Kam'iana doba Ukrainy*, 1, s. 57-81.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2015. Verkhni paleolit Zakhidnoi ta Pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-typologichna, variabelnist ta periodyzatsiia). K.: FOP Filiuk O., 478 s.
- Nuzhnyi, D. Yu., Kornietz, N. L., Péan, S., Shydlovskiy, P. S., Haesaerts, P. 2006. *Zvit pro rozkopky verkhnapaleolitychnoho poselennia Mezhyrich u 2006 rotsi*. K.: Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, f. 64, 2006/65.
- Nuzhnyi, D. Yu., Kornietz, N. L., Shydlovskiy, P. S., Péan, S. 2008. *Zvit pro rozkopky verkhnapaleolitychnoho poselennia Mezhyrich u 2007 rotsi*. K.: Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, f. 64, 2007/167.
- Nuzhnyi, D. Yu., Shydlovskiy, P. S. 2009. Industrialna variabelnist hospodarskykh ob'iektiv pershoho zhytla Mezhyritskoho verkhnapaleolitychnoho poselennia. V: Chabai, V. P. (ed.). *Aktual'ny'e problemy pervobytnoi arxeologii Vostochnoi Evropy*. Arxeologicheskij Al'manax, 20, s. 203-218, <https://doi.org/10.5281/zenodo.1191313>
- Nuzhnyi, D. Yu., Shydlovskiy, P. S. 2011. Pervoe zhilishhe verxnepaleoliticheskogo poseleniya: industrial'naya variabel'nost' sodernzhimogo khozaystvennykh ob'ektov. V: Gavrillov, K. N. (ed.). *Paleolit i Mezolit Vostochnoi Evropy*. M.: Institut arxeologii RAN, Taus, s. 321-342, <https://doi.org/10.5281/zenodo.1193696>
- Pidoplichko, I. G. 1976. Mezhyrichskie zhilishha iz kostej mamonta. K.: Naukova dumka.
- Soffer, O. 1993. Vozrast stoianki po dannym radiouglerodnogo analiza (C 14). In: Kornietz, N. L. *Otchet o rabote na pozdnepaleoliticheskoi stoianke Mezhyrich v 1992 godu*, Appendix 3. K.: Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, f. 64, 1992/181: 25-27.
- Tsvirkun, O., Shydlovskiy, P., Dudnyk, D., Chymyrys, M. 2021. Lithic processing complex of the fourth dwelling of the Mezhyrich Upper Palaeolithic settlement. *VITAANTIUA*, 13. *Dwellings of Prehistoric Europe: social adaptations in variable environments*: 55-86. <https://www.doi.org/10.37098/VA-2021-13-55-86>
- Chabai, V. P., Stupak, D. V., Veselskyi, A. P., Dudnyk, D. V. 2020. The cultural and chronological variability of the Epigravettian of the Middle Dnieper basin. *Arkheolohiia*, 2020(2), 5 – 31. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.15407/arkheologyua2020.02.005>
- Shovkoplias, I. H. 1971. Hospodarsko-pobutovi komplekсы piznogo paleolitu. *Arkheolohiia*, 3, s. 13-21.
- Shydlovskiy, P. S. 2020. Myslyvti na mamontiv baseinu Dnipra. K.: VPTs Kyivskiy universytet, 140 s. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5515482>
- Shydlovskiy, P. S., Mamchur, B. V., Chymyrys, M. V., Pean, S. 2020. Osteolohichni materialy z hospodarskoi yamy 6 Mezhyritskoi stoianky: interpretatsiia ob'iektu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 37(4), s. 299-309. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.04.25>
- Shydlovskiy, P. S., Nuzhnyi, D. Yu., Pean, S. 2014. Doslidzhennia dilianky na piven vid pershoho mezhyritskoho zhytla. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini* – 2013, s. 266-268, <https://www.academia.edu/30571251/>
- Shydlovskiy, P., Nuzhnyi, D., Pean, S. 2014. Proizvodstvennyy inventar' uchastka kul'turnogo sloya na yug ot pervogo mezhyrichskogo zhilishha. *Arxeologicheskij al'manax*, № 31, s. 51-68, <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/171408>
- Shydlovskiy, P., Nuzhnyi, D., Pean, S., Lyzun, O. 2015. Doslidzhennia hospodarskoi yamy №6 na Mezhyritskii stoianki. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini* 2014, s. 259–261. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1202444>
- Shydlovskiy, P., Pean, S., Ezarts, P., Tsvirkun, O., Chymyrys, M., Mamchur, B. 2020. Suchasni doslidzhennia Mezhyritskoi stoianky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini* – 2019, s. 353–357. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5376415>
- Shydlovskiy, P., Péan, S., Haesaerts, P., Lyzun, O., Tsvirkun, O. 2017. *Zvit pro rozkopky verkhnapaleolitychnoho poselennia Mezhyrich u 2016 r.* Kyiv: Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, f. 64, 2017 (in Ukrainian).
- Shydlovskiy, P., Haesaerts, P., Tsvirkun, O., Chymyrys, M. 2019. Stratygrafichni doslidzhennia Mezhyritskoi stoianky. *Archaeological Research in Ukraine* 2017 r., s. 321–324 (in Ukrainian). <https://doi.org/10.5281/zenodo.3365381>
- Haesaerts, P. 2006. Mezhyrich : Report on the 2005-2006 activities of the R.B.I.N.S. Team (Brussels, Belgium). In: Nuzhnyi, D. Yu., Kornietz, N. L., Péan, S., Shydlovskiy, P. S., Haesaerts, P. *Zvit pro rozkopky verkhnapaleolitychnoho poselennia Mezhyrich u 2006 rotsi*, Appendix 1. Kyiv: Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, f. 64, 2006/65: 35-43.
- Haesaerts, P., Péan, S., Valladas, H., Dambon, F., Nuzhnyi, D. 2015. Contribution à la stratigraphie du site paléolithique de Mezhyrich (Ukraine). *L'Anthropologie*, 119(4) (Septembre-Octobre 2015), p. 364-393, <http://dx.doi.org/10.1016/j.anthro.2015.07.002>
- Nuzhnyi, D. 2008. The Epigravettian variability of the Middle Dnieper river basin. B: Kulakovska, L. V. (red.). *Doslidzhennia pervisnoi arkheolohii v Ukraini*. K.: Korvin Press, s. 96-134.
- Nuzhnyi, D. Yu., Shydlovskiy, P. S. 2015. Variabilité de l'industrie lithique entre les structures de l'habitation n° 1 de Mezhyrich, site du Paléolithique supérieur d'Ukraine. *L'Anthropologie*, 119(4) (Septembre-Octobre 2015), p. 394-416, <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2015.07.003>
- Reimer, P., Austin, W., Bard, E., Bayliss, A., Blackwell, P., Bronk Ramsey, C., Butzin, M., Cheng, H., Edwards, R., Friedrich, M., Grootes, P., Guilderson, T., Hajdas, I., Heaton, T., Hogg, A., Hughen, K., Kromer, B., Manning, S., Muscheler, R., Palmer, J., Pearson, C., van der Plicht, J., Reimer, R., Richards, D., Scott, E., Southon, J., Turney, C., Wacker, L., Adolphi, F., Büntgen, U., Capano, M., Fahrni, S., Fogtmann-Schulz, A., Friedrich, R., Köhler, P., Kudsk, S., Miyake, F., Olsen, J., Reinig, F., Sakamoto, M., Sookdeo, A., & Talamo, S. (2020). The IntCal20 Northern Hemisphere radiocarbon age calibration curve (0–55 cal kBP). *Radiocarbon*, 62.
- Shydlovskiy, P. S., Tsvirkun, O. I., Péan, S., Chymyrys, M. V., Mamchur, B. V. 2019. New Study of Fourth Dwelling from Mezhyrich Upper Palaeolithic Campsite: the results of International Summer School activity. *VITAANTIQUA 11. Archaeology, Museum & Monument Studies: educational and research aspects*, p. 92-115. <https://doi.org/10.37098/VA-2019-11-92-115>
- Shydlovskiy, P. S., Tsvirkun, O. I., Péan, S., Chymyrys, M. V. 2022. Spatial Distribution of Mezhyrichian Objects (Eastern Epigravettian): A Model of Seasonal Mobility. In: Sobkowiak-Tabaka, I., Diachenko, A., Wiśniewski, A. (eds.). *Quantifying Stone Age Mobility. Quantitative Archaeology and Archaeological Modelling*. Springer, Cham. p. 193-227. https://doi.org/10.1007/978-3-030-94368-4_8
- Soffer, O. 1985. *The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain*. Academic Press.

Табл. 1. Радіовуглецеві дати Межиріцького поселення.**Table 1.** Radiocarbon dating of the Mezhyrich settlement.

№	ГПК, контекст	Матеріал	Вид	Шифр лаб.	14С ВР	Похибка	Джерело
1	Ж 4, к.ш. (1978)	горіла кістка	Mammuthus	KI-1054	17850	950	Гладких, Корниєц 1979, с. 16
2	Ж 4, к.ш. (1978)	горілий зуб	Mammuthus	KI-1055	18020	600	Гладких, Корниєц 1979, с. 16
3	ГПК 2, к.ш. (1976)	горіла кістка	Mammuthus	KI-1056	18470	550	Гладких, Корниєц 1979, с. 16
4	Ж 1, к.ш. (1966)	горіла кістка	Mammuthus	KI-1057	19100	500	Гладких, Корниєц 1979, с. 16
5	Ж 1, к.ш. (1966)	кістка	Mammuthus	KI-1058	19280	600	Гладких, Корниєц 1979, с. 16
6	Ж 4, к.ш.	горіла кістка	Mammuthus	QC-900 B	15245	1080	Гладких, Корниєц 1982, с. 18
7	Ж 1, к.ш.	горіла кістка	Mammuthus	QC-897	14320	270	Soffer 1985: 143
8	Ж 3, к.ш.	зуб	Mammuthus	GIN-2593	14700	500	Soffer 1985: 143
9	Ж 2, к.ш.	горіла кістка	Mammuthus	GIN-2595	14530	300	Soffer 1985: 143
10	Ж 4, к.ш.	горіла кістка	Mammuthus	GIN-2596	14300	300	Soffer 1985: 143
11	Ж 1	зуб (collagene)	Mammuthus	OxA-709	12900	200	Соффер 1993, с. 26
12	Ж 2	зуб (collagene)	Mammuthus	OxA-712	14400	250	Соффер 1993, с. 26
13	Ж 3	зуб	Mammuthus	AA-1317	14420	190	Соффер 1993, с. 26
14	Ж 1 (ННПМ)	femur	Canis lupus	GrA-22501	14450	90	Haesaerts 2006: 38
15	Ж 2	femur	Canis lupus	OxA-13044	14380	60	Haesaerts 2006: 38
16	Ж 2: Idem OxA-13044	femur	Canis lupus	GrA-22094	14600	110	Haesaerts 2006: 38
17	ГПК 4, к.ш., OS 07-3 (1984)	femur	Canis lupus	SacA-14981	15210	130	Haesaerts et al. 2015: 385
18	Ж 1: OS 07-6 (1966) (ННПМ)	tibia	Vulpes lagopus	SacA-14982	14400	90	Haesaerts et al. 2015: 385
19	Ж 4: To-2, KB-323 (2005-2008)	femur	Mammuthus	GrN-29876	14550	70	Haesaerts 2006: 38
20	Ж 4: To-2, KB-344 (2005-2008)	femur	Mammuthus	GrN-29877	14560	70	Haesaerts 2006: 38
21	Ж 4: Idem GrN-29877	femur	Mammuthus	OxA-15587	14790	60	Haesaerts 2006: 38
22	ГПК 2, Я 6: Z-2a, upper To-2 (2005-2008)	деревне вугілля		SacA-11487	14600	60	Haesaerts et al. 2015: 385
23	ГПК 2, Я 6: Z-2a, upper To-2 (2005-2008)	деревне вугілля		SacA-11486	14610	60	Haesaerts et al. 2015: 385
24	ГПК 2, Я 6: Z-2a, middle To-2 (2005-2008) OS 07-9	кістка	Mammuthus	GrA-38810	14750	50	Haesaerts et al. 2015: 385
25	ГПК 2, Я 6: Idem GrA-38810	кістка	Mammuthus	SacA-11177	14810	90	Haesaerts et al. 2015: 385
26	ГПК 2, Я 6: Z-2a, middle To-2 (2005-2008) OS 08-01	metacarpal	Canis lupus	SacA-12040	15320	90	Haesaerts et al. 2015: 385
27	ГПК 1, Я 7: Z-2/3, OS 07-7	femur	Mammuthus	GrA-38787	14590	60	Haesaerts et al. 2015: 386
28	ГПК 1, Я 7: Idem GrA-38787	femur	Mammuthus	SacA-11176	15030	90	Haesaerts et al. 2015: 386
29	ГПК 1, Я 7: Idem SacA-11176	femur	Mammuthus	SacA-14986	15430	90	Haesaerts et al. 2015: 386
30	ГПК 1, Я 8: Z-1 (To-1) OS 08-02	cheekbone	Mammuthus	SacA-12041	14830	90	Haesaerts et al. 2015: 390
31	ГПК 1, Я 8: Idem SacA-12041	cheekbone	Mammuthus	SacA-14984	14920	90	Haesaerts et al. 2015: 390
32	ГПК 1, Я 8: Idem SacA-12041	cheekbone	Mammuthus	SacA-12259	14970	90	Haesaerts et al. 2015: 390
33	ГПК 1, upper к.ш.: TO-3A (2015)	кістка	Mammuthus	GrA-66076	14660	70	Шидловський та ін. 2017
34	ГПК 1, upper к.ш.: TO-3B (2015)	кістка	Mammuthus	GrA-66078	14730	70	Шидловський та ін. 2017

Табл. 2. Поширення прийнятих радіовуглецевих дат (за: Haesaerts et al. 2015).

Table 2. Distribution of the accepted radiocarbon dates (after: Haesaerts et al. 2015).

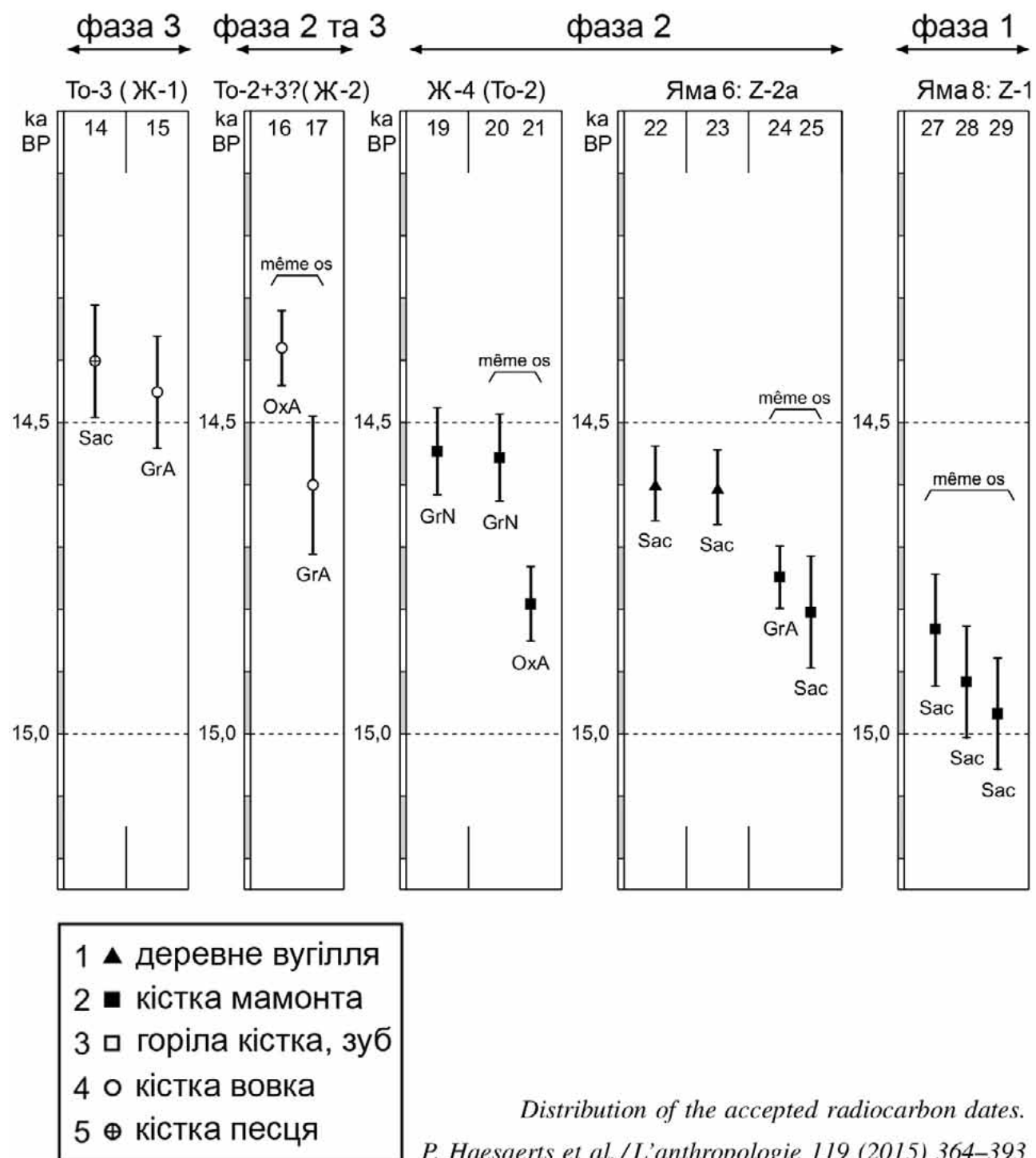

Табл. 3. Радіовуглецеві визначення віку для ГПК 1 Межиріцької стоянки.**Table 3.** Radiocarbon dating of the Unit 1, Mezhyrich settlement.

№	ГПК 1, контекст	Матеріал	Вид	Шифр лаб.	14C BP	Похибка	cal BP	calBP, OxCal v4.4.4, 95,5%
5	Ж 1, к.ш. (1966)	bone	Mammuthus	KI-1058	19280	600		24 893-22 090
4	Ж 1, к.ш. (1966)	burned bone	Mammuthus	KI-1057	19 100	500		24 263-22 050
14	Ж 1 (ННПМ)	femur	Canis lupus	GrA-22501	14450	90	17 745-17 479 (OxCal v4.2.3-2013)	17 745-17 479
18	Ж 1: OS 07-6 (1966) (ННПМ)	tibia	Vulpes lagopus	SacA-14982	14400	90	17 686-17 418 (OxCal v4.2.3-2013)	17 886-17 312
7	Ж 1, к.ш.	burned bone	Mammuthus	QC-897	14 320	270		18 211-16 771
32	ГПК 1, Я 8: Idem SacA-12041	bone	Mammuthus	SacA-12259	14970	90	18 323-18 069 (OxCal v4.2.3-2013)	18 642-18 106
31	ГПК 1, Я 8: Idem SacA-12041	bone	Mammuthus	SacA-14984	14920	90	18 268-18 016 (OxCal v4.2.3-2013)	18 620-17 985
30	ГПК 1, Я 8: Z-1 (To-1) OS 08-02	bone	Mammuthus	SacA-12041	14830	90	18 162-17 916 (OxCal v4.2.3-2013)	18 277-17 891
29	ГПК 1, Я 7: Idem SacA-11176	femur	Mammuthus	SacA-14986	15430	90		18 898-18 337
28	ГПК 1, Я 7: Idem GrA-38787	femur	Mammuthus	SacA-11176	15030	90		18 647-18 191
27	ГПК 1, Я 7: Z-2/3, OS 07-7	femur	Mammuthus	GrA-38787	14590	60		18 130-17 515
33	ГПК 1, upper к.ш.: ТО-3А (2015)	bone	Mammuthus	GrA-66076	14660	70	18 000-17 790 (GrA-2016)	18 212-17 746
34	ГПК 1, upper к.ш.: ТО-3В (2015)	bone	Mammuthus	GrA-66078	14730	70	18 080-17 880 (GrA-2016)	18 221-17 858

Табл. 4. Калібрування дат ГПК 1 Межирицької стоянки.

Table 4. Calibration of the dates for the Unit 1, Mezhyrich settlement.

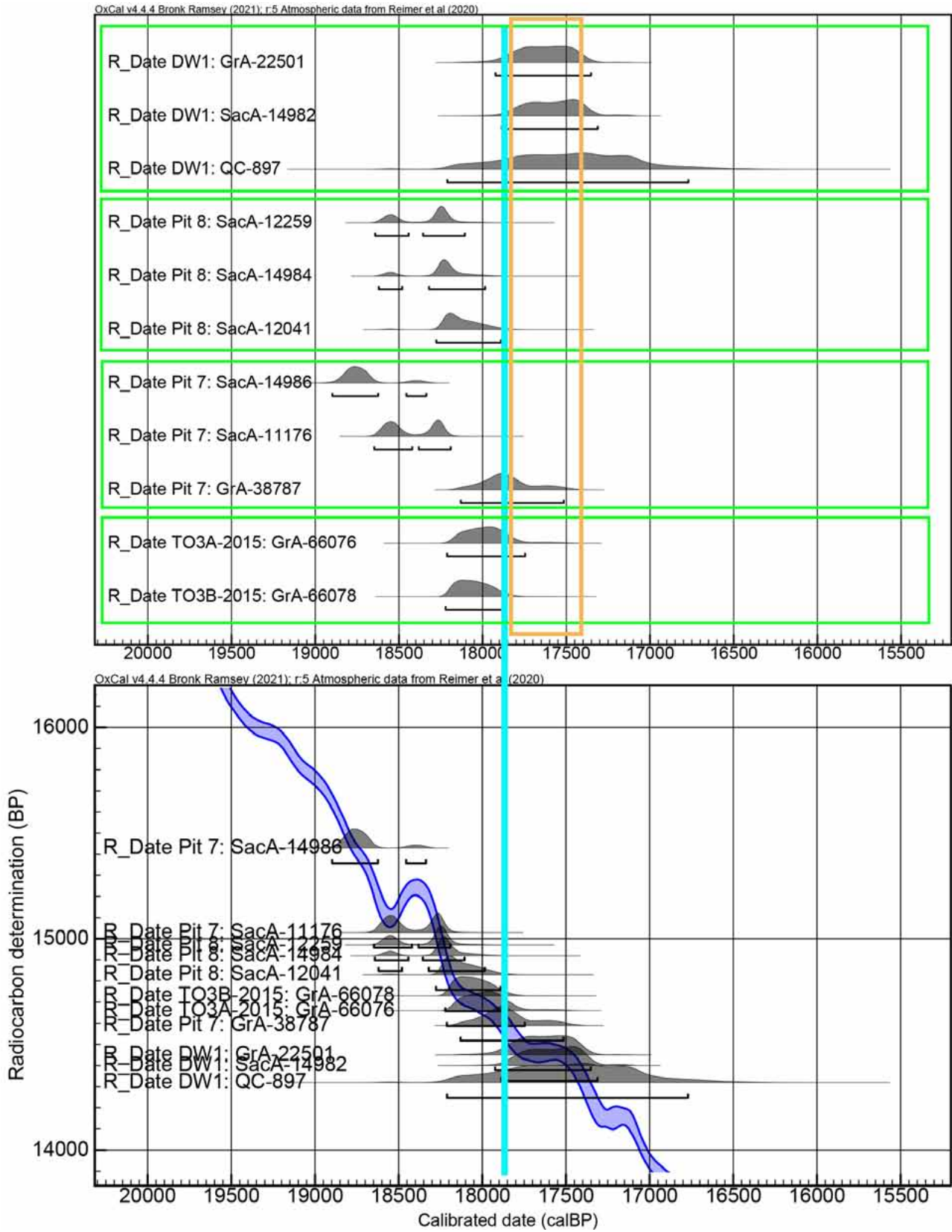

Табл. 5. Радіовуглецеві визначення віку для ГПК 2 та 3 Межирицької стоянки.**Table 5.** Radiocarbon dating of the Units 2 and 3, Mezhyrich settlement.

No	ГПК 2, контекст	Матеріал	Вид	Шифр лаб.	14С ВР	Похибка	ОxCal v4.2.3	calBP, ОxCal v4.4.4, 95,5%
3	ГПК 2, к.ш. (1976)	burned bone	Mammuthus	KI-1056	18470	550		
9	Ж 2, к.ш.	burned bone	Mammuthus	GIN-2595	14530	300		18619-16982
12	Ж 2	bone	Mammuthus	OxA-712	14400	250		18225-16988
16	Ж 2: Idem OxA-13044	femur	Canis lupus	GrA-22094	14600	110	17909-17650	18181-17461
15	Ж 2: Idem GrA-22094	femur	Canis lupus	OxA-13044	14380	60	17627-17432	17815-17337
26	ГПК 2, Я 6: Z-2a middle (To-2) (2005-2008) OS 08-01	metacarpal	Canis lupus	SacA-12040	15320	90		18820-18290
25	ГПК 2, Я 6: Z-2a middle (To-2) (2005-2008) OS 07-9	bone	Mammuthus	SacA-11177	14810	90	18138-17895	18266-17884
24	ГПК 2, Я 6: Idem SacA-11177	bone	Mammuthus	GrA-38810	14750	50	18031-17866	18222-17907
23	ГПК 2, Я 6: Z-2a upper (To-2) (2005-2008)	charcoal		SacA-11486	14610	60	17892-17692	18162-17571
22	ГПК 2, Я 6: Z-2a upper (To-2) (2005-2008)	charcoal		SacA-11487	14600	60	17882-17681	18149-17540
No	ГПК 3, контекст	Матеріал	Вид	Шифр лаб.	14С ВР	Похибка		calBP, ОxCal v4.4.4, 95,5%
8	Ж 3, к.ш.	tooth	Mammuthus	GIN-2593	14700	500		19056-16611
13	Ж 3	tooth	Mammuthus	AA-1317	14420	190		18138-17097

Табл. 6. Калібрування дат ГПК 2 Межирицької стоянки.

Table 6. Calibration of the dates for the Unit 2, Mezhyrich settlement.

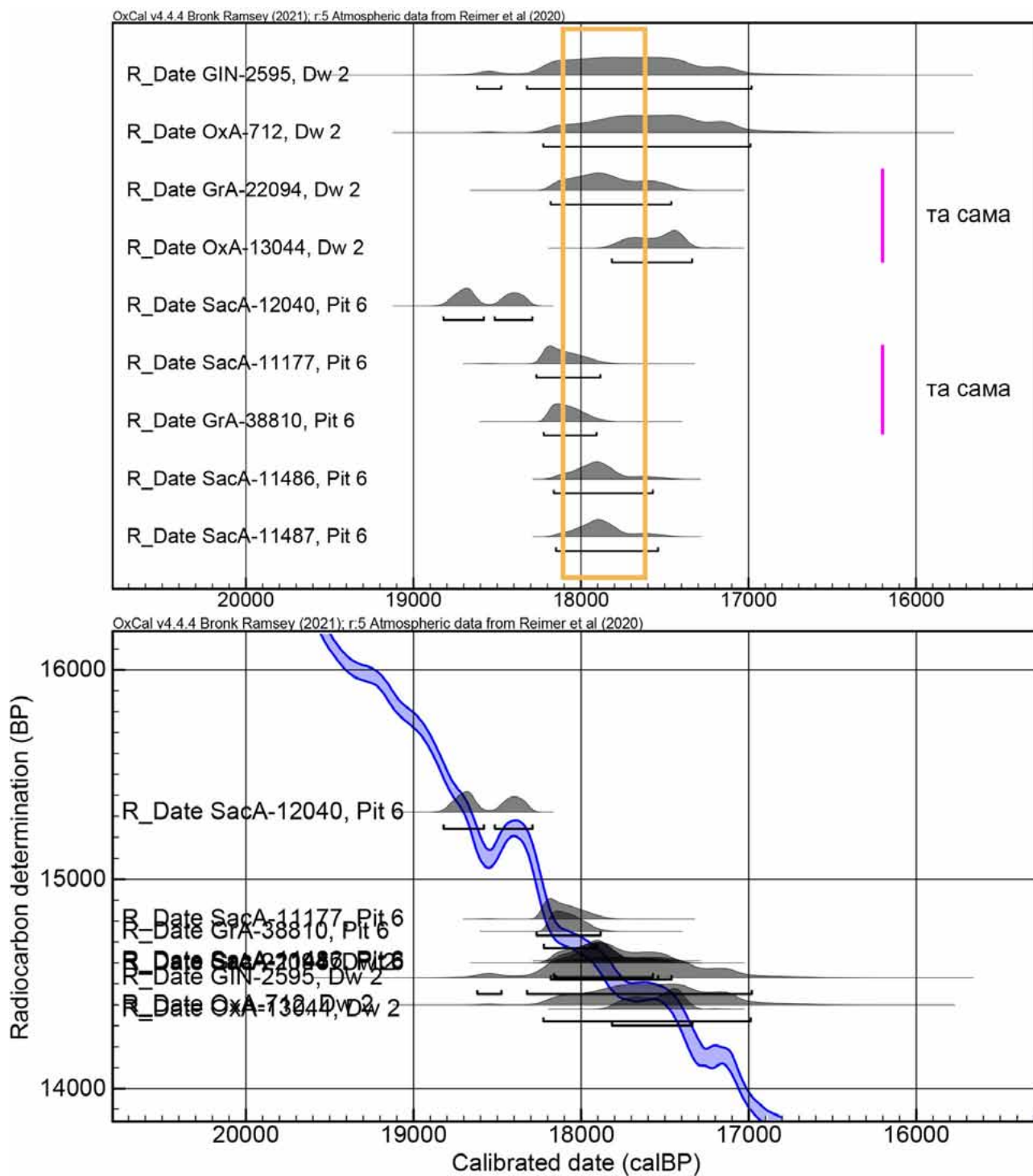

Табл. 7. Радіовуглецеві визначення віку для ГПК 4 Межиріцької стоянки.

Table 7. Radiocarbon dating of the Unit 4, Mezhyrich settlement.

No	ГПК 4, контекст	Матеріал	Вид	Шифр лаб.	14C BP	Похибка	calBP, OxCal v4.4.4, 95,5%
1	Ж 4, к.ш. (1978)	burned bone	Mammuthus	KI-1054	17855	950	
2	Ж 4, к.ш. (1978)	burned tooth	Mammuthus	KI-1055	18020	600	
6	Ж 4, к.ш.	burned bone	Mammuthus	QC-900B	15242	1080	21740-15975
10	Ж 4, к.ш.	burned bone	Mammuthus	GIN-2596	14300	300	18221-16641
17	ГПК 4, к.ш., OS 07-3 (1984)	femur	Canis lupus	SacA-14981	15210	130	18763-18252
19	Ж 4: To-2, KB-323 (2005-2008)	femur	Mammuthus	GrN-29876	14550	70	18059-17435
20	Ж 4: To-2, KB-344 (2005-2008)	femur	Mammuthus	GrN-29877	14560	70	18083-17450
21	Ж 4: Idem GrN-29877	femur	Mammuthus	OxA-15587	14790	60	18245-17928

Табл. 8. Калібрування дат ГПК 4 Межиріцької стоянки.

Table 8. Calibration of the dates for the Unit 4, Mezhyrich settlement.

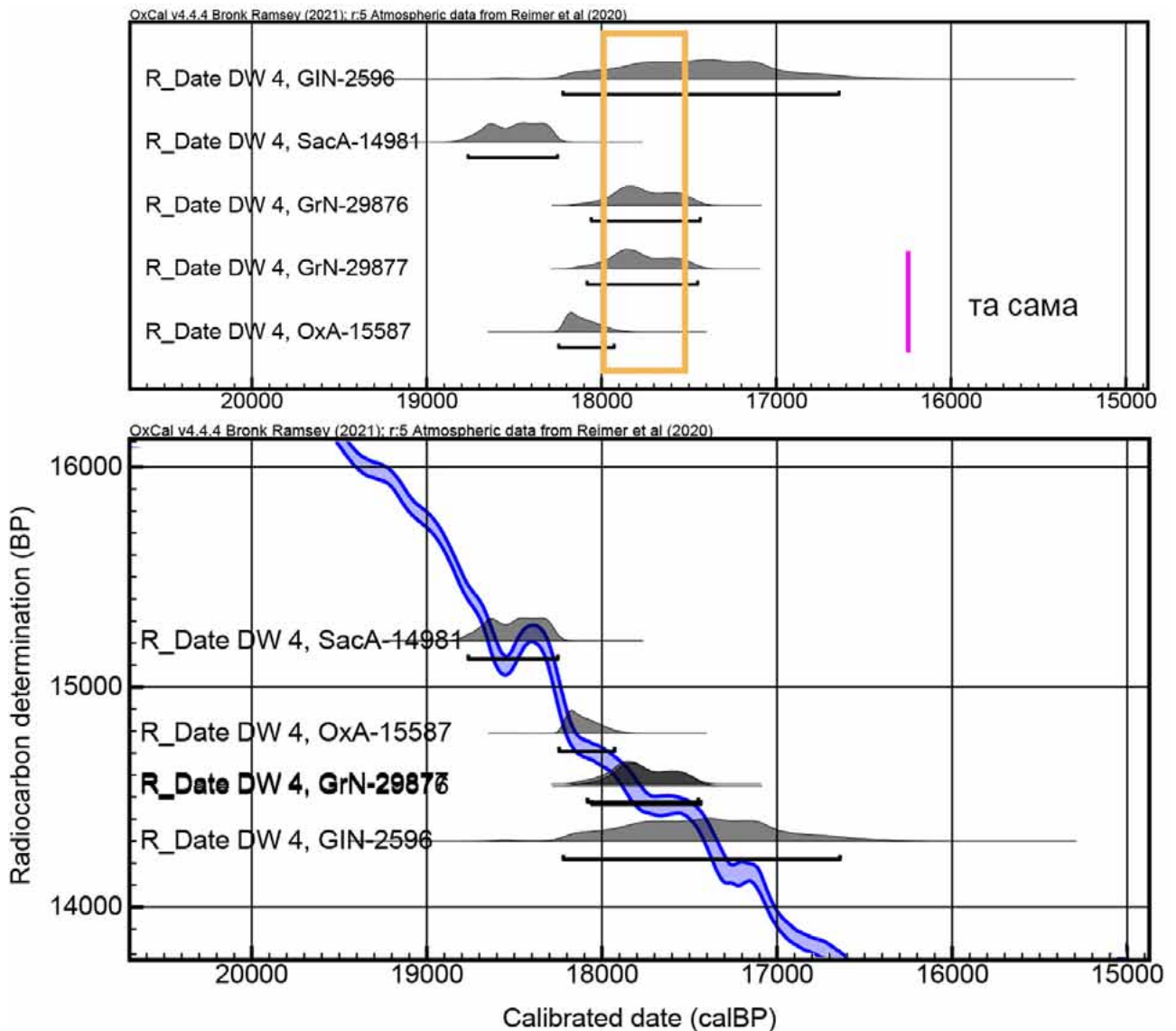

Табл. 9. Радіовуглецеве датування мамонтової кістки з Межиріцької стоянки.

Table 9. Radiocarbon dating of mammoth bones, Mezhyrich settlement.

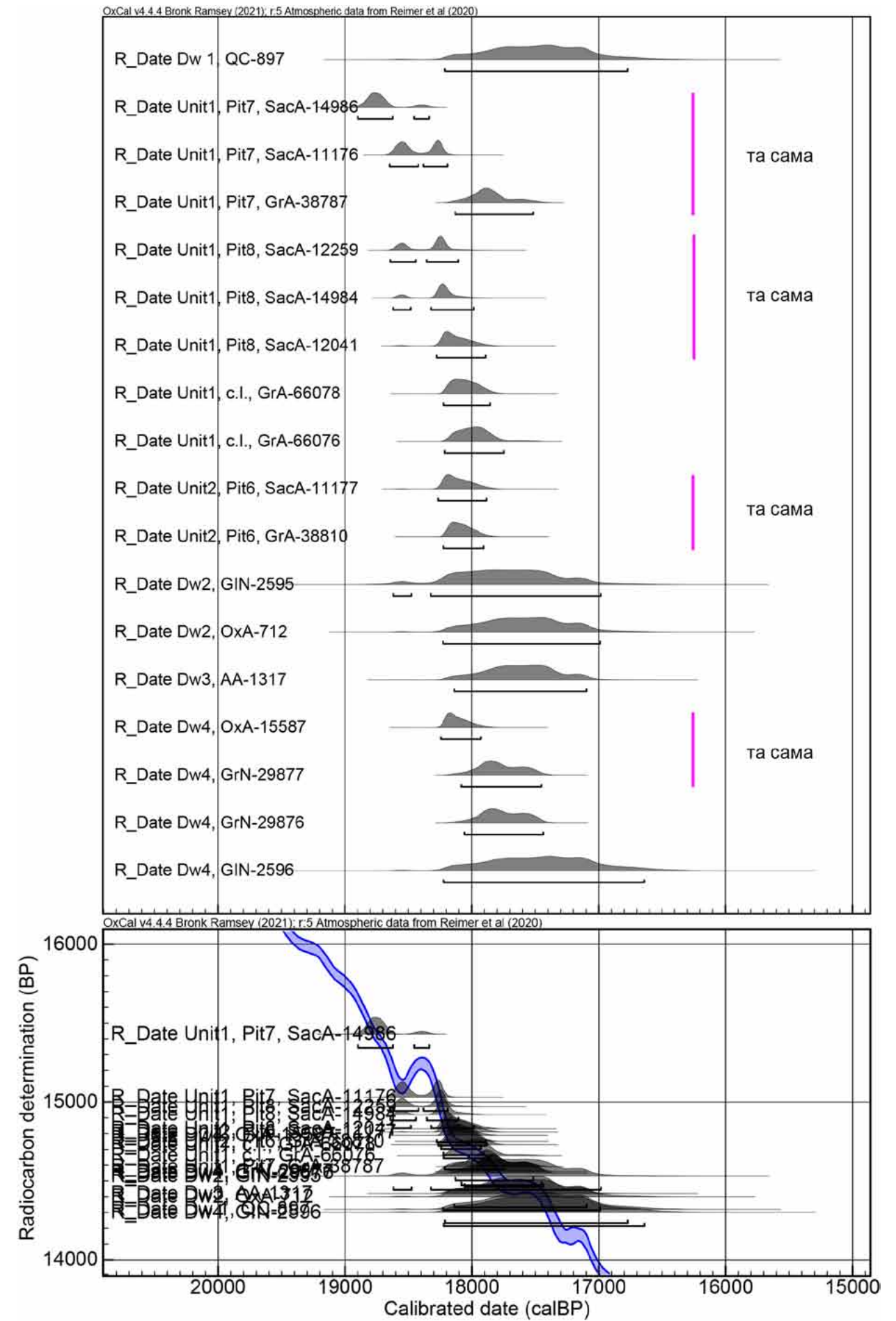
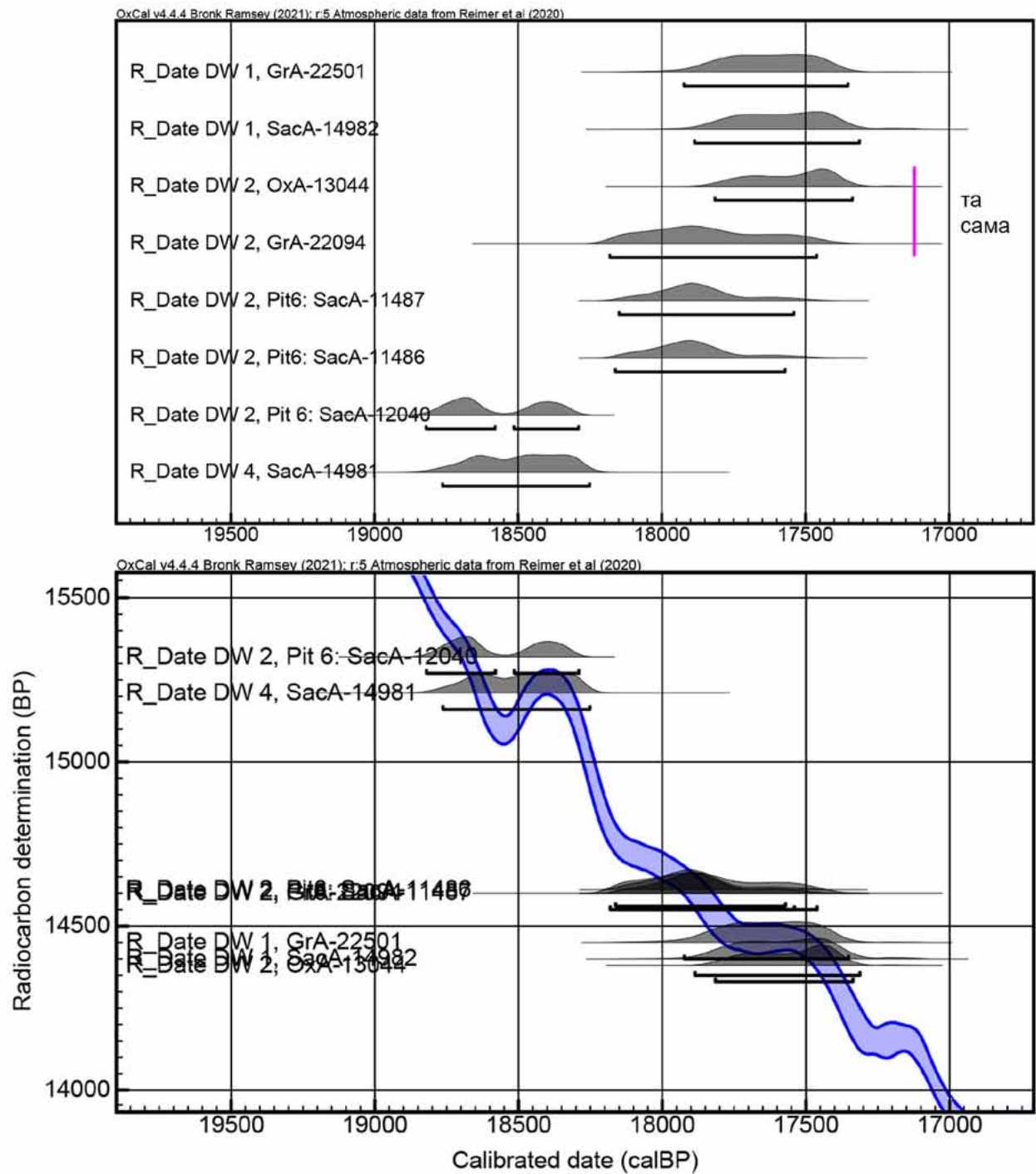

Табл. 10. Радіовуглецеве датування Межиріцької стоянки, отримане за кістками середніх ссавців та деревного вугілля.
Table 10. Radiocarbon dating of the Mezhyrich settlement obtained from the bones of medium-sized mammals and charcoal.

**Козак Д. Н., Залізняк Л. Л.,
Ткач В. В., Сорокун А. А.***

ПАЛЕОЛІТИЧНИЙ КРЕМ'ЯНИЙ КОМПЛЕКС ХРІННИКИ 11 НА ВОЛИНІ

**Kozak D. N., Zaliznyak L. L.,
Tkach V. V., Sorokun A. A.**

PALEOLITHIC FLINT COMPLEX KHRINNYKY 11 IN VOLYN

Стаття вводить у науковий обіг матеріали граветського крем'яного комплексу Хрінники 11 на Волині.

Ключові слова: верхній палеоліт, гравет, Хрінники 11, Волинь.

Восени 2012 р. до відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАНУ потрапив невеликий, але виразний комплекс пацінованих кременів палеолітичного вигляду з розкопу 7 багатошарового поселення Хрінники 11, що на березі водосховища поблизу с. Хрінники Рівненської області. Передавши його для публікації керівник Волинської експедиції ІА НАНУ Д.Н. Козак. Зазначені матеріали виявилися найдавнішими з відомих численних археологічних пам'яток узбережжя Хрінниківського водосховища. Цей факт, а також виразність гомогенного крем'яного комплексу з розкопу невеликої площі (30-40 кв.м) робить його достатньо інформативним, щоб присвятити йому окрему публікацію.

Археологічні пам'ятки поблизу с. Хрінники відомі з 1975 р., завдяки дослідженням М. А. Пелішишина (1998). З 1993 року в Хрінниках працює Волинська рятівна археологічна експедиція під керівництвом Д. Н. Козака. У 1998-2001 роках В. В. Ткачем було проведено розвідку правого берега водосховища, де виявлено п'ять різночасових, переважно багатошарових поселень, відділених одне від одного балками – Хрінники 8-12.

Матеріали палеолітичного часу траплялися на кількох пам'ятках навколо Хрінниківського водосховища. Зокрема, крем'яні вироби свідерської культури були виявлені під час розкопок та розвідок поселень на лесових терасах (Хрінники 1, Хрінники 8 та Хрінники 10), а також на поселенні Хрінники-3, що на краю піщаної тераси берега Стиру. Однак, особливої уваги заслуговує згаданий невеликий гомогенний комплекс крем'яних артефактів з розкопу 7 багатошарового поселення Хрінники 11.

Поселення Хрінники 11 розташоване за 0,38 км на південний захід від ГЕС на греблі водосховища, в ур. Високий берег, на краю високої лесової надзаплавної тераси правого берега р. Стир. В наш час край тераси являє собою урвище, що утворилося відносно недавно внаслідок розмивання берега хвилями водосховища. Частково зруйноване водосховищем поселення Хрінники 11 обмежено зі сходу та заходу давніми балками правого берега р. Стир, довжина яких сягає 0,5 км.

Розкопки пам'ятки Волинською експедицією почалися у 2001 році і продовжувалися під керівництвом В. В. Ткача у 2003-2006, 2008-2012 рр. За цей період було закладено 8 розкопів та 1 траншея загальною площею 1482 м². Культурні відклади поселення містили матеріали палеолітичного часу, культури кулястих амфор енеоліту, межановицької культури епохи бронзи (з домішкою матеріалів стжижовської та бабинської культур), тшинецько-комарівської культури доби бронзи, лужицької культури епохи раннього заліза, зубрицької культури ранньоримського часу, райковецької культури IX – X ст., давньоруського часу кінця XI – початку XII ст., литовсько-польської доби XV – XVI ст.

Палеолітичні матеріали трапилися на північно-східному краю поселення Хрінники 11 в межах розкопу 7 (рис. 1). Розкоп 7 площею 28 x 4 м закладено у 2011 р. уздовж лінії берегового урвища тераси, на північний схід від закладеного у 2001 р. розкопу 1. Фактично це край ділянки берегової тераси, за яким починається балка.

Стратиграфія розкопу 7 характерна для всієї берегової лінії водосховища. З денної поверхні до глибини 0,4 м залягав чорнозем орного шару. Під ним, до глибини 0,5 – 0,7 м лежить темно-сірий шар підґрунтя. Його підстилає коричневий передматериковий шар потужністю 0,2 м, що зберігся окремими ділянками. Ще нижче залягає материк – лес світло-коричневого кольору, густо насичений норами землерийв, заповненими темним чорноземом, а біля краю урвища і гніздами берегових птахів. Крем'яні вироби з характерною палеолітичною патиною траплялися в усій товщі голоценового чорнозему, починаючи з поверхні.

Схоже, рихлий лес (материк) – це бузький горизонт за періодизацією П. Ф. Гожики, Н. С. Гераси-

* КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології ранніх слов'ян ІА НАН України

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яної доби ІА НАН України; просп. Володимира Івасюка, 12, м. Київ, 04210, Україна; ORCID: 0000-0001-8924-8122; zaliznyakl@ukr.net

ТКАЧ Віталій Вікторович — науковий співробітник, Міжрегіональна громадська наукова організація «Дубенський археологічний осередок»; Рівненська область, м. Дубно, 35604, Україна; ORCID: 0000-0002-5581-3784; duben@ukr.net

СОРОКУН Андрій Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу археології кам'яної доби ІА НАН України; просп. Володимира Івасюка, 12, м. Київ, 04210, Україна; ORCID: 0000-0002-8506-4817; sorokun_a@i.ua

менко, Ж. М. Матвіїшиної. Він датується 27-19 трт, і зазвичай містить крем'яні вироби граветської культурної традиції. На думку авторів палеолітичний кремій лежав у верхньому шарі бузького лесу, який перекривався найпізнішим причорноморським лесом, що відкладався вже після 19 тис. р. тому. Скоріш за все, причорноморський та верхня пачка бузького лесу були поглинуті низом чорнозему в процесі його формування в голоцені, що зумовило потрапляння палеолітичних артефактів до голоценового ґрунту.

Подібна геологічна картина простежена відомим київським палеогеографом Ж. М. Матвіїшиною на верхньопалеолітичній стоянці Вись поблизу м. Новомиргород на Кропивниччині. Там зразу під ґрунтом лежить бузький лес з характерними для гравету крем'яними артефактами, а пізнішу верхню пачку лесів поглинув чорнозем в часи його формування у післяльодовикову добу.

Вкриті характерною блакитною та білою патиною кремені на Хрінниках 11 залягали в чорноземі, в орному та культурних шарах епох енеоліту, бронзи, раннього заліза, середньовіччя на різних глибинах. Разом з ними траплялися непатиновані крем'яні артефакти доби бронзи. Розсіювання палеолітичних крем'яних виробів по всій товщі голоценового ґрунту від поверхні до межі з плейстоценовими лесами на глибині 0,8 м може пояснюватись їх переміщенням під час будівельної і господарської діяльності в пізніші часи, яка на цій ділянці берега Стиру була досить інтенсивною. Кілька кременів лежали в заповненні споруд доби бронзи, один відщеп – безпосередньо на материковому лесі. Загалом артефакти траплялися на площі 30-40 м², хоча окремі патиновані кремені були знайдені за межами основного скупчення.

У 2012 р. розкоп 7 був розширений на 66 м² у глиб берега на південь відносно розкопаної раніше ділянки. Патинованих кременів виявлено не було, а на сусідніх з прирізкою ділянках розкопу 1 такі знахідки були одиничними. Очевидно внаслідок розмиву берега водосховищем була знищена значна частина площі палеолітичної стоянки, рештки якої досліджені в розкопі 7 у 2011 р.

Нечисленний комплекс з розкопу 7 поселення Хрінники 11 нараховує всього 50 патинованих кременів палеолітичного вигляду. Кидається у вічі неприродно мала кількість відходів виробництва, яких виявилось менше ніж ретушованих знарядь (12 до 16 відповідно). Схоже більшість відщепів, лусок, уламків кременю було полишено на місці розкопу, як малопоказова частина колекції або втрачено в процесі розкопок. Втрата значної кількості відходів виробництва, перш за все невеликих відщепів та лусок, могла статися через недостатньо ретельну розбірку культурного шару.

Колекція кременів Хрінників 11 зібрана в процесі розкопок об'єктів епох бронзи та раннього середньовіччя, при дослідженні яких їх заповнення і культурний шар між ними розбирався лопатами та ножами, але не пересівався і не перемивався, як це робиться в наш час на пам'ятках кам'яної доби. Не виключено, що значна частина дрібних кременів

не була помічена і потрапила до відвалів. Останнє, на нашу думку, є головною причиною відсутності в колекції найбільш діагностичних артефактів – мікролітів з притупленим краєм, а також значні розміри більшості наявних в колекції виробів. Штучною вибіркою пояснюється надзвичайно високий індекс пластинчатості – 52%. Пластини, їх уламки, знаряддя на пластинах та нуклеуси для пластин складають понад половину кременів – 26 екз.

Крем'яний інвентар стоянки

Хрінники 11, розкопки 2011 р.

Нуклеуси – 2

1-площадковий – 1

2-площадковий, зустрічного зняття – 1

Платівки та їх уламки – 16

Сколи технологічні – 2

різцевий – 1

підправка робочої площини – 1

Відщепи – 12

Знаряддя з вторинною обробкою (16 од. /32 %):

Різці на платівках – 5

бічні ретушні – 2

кутові – 2

серединний – 1

Скребачки – 7

кінцеві на платівках – 5

кінцеві на відщепках – 2

Ретушовані платівки – 2

Двобічно-оброблені знаряддя (рубаючі?) – 2

Разом – 50, у т.ч. 16 знарядь

В колекції наявні два призматичні нуклеуси для пластин (рис. 2: 1, 3). Спинки пластин мають правильне огранення та характерні губки над відбивним горбком. Останні утворюються внаслідок сколювання пластинчастих заготовок з призматичних нуклеусів за допомогою м'якого відбійника з кістки чи рогу, що є характерною рисою техніки розколювання граветських пам'яток.

Серед скребачок домінують кінцеві на досить довгих пластинах (рис. 3: 3-7). Кінцевих на відщепках лише дві (рис. 3: 8, 9). Усі різці виготовлені на пластинах: два бічні ретушні (рис. 3: 11, 12), два кутові (рис. 3: 13), один серединний (рис. 3: 14). Два двобічно оброблені вироби функціонально, вірогідно, належить до рублячих знарядь (рис. 2: 1, 2). У колекції є дві пластини з нерегулярною ретушню (рис. 3: 1, 2).

Точну культурно-хронологічну ідентифікацію пам'ятки утруднює руйнація палеолітичного культурного шару природними та антропогенними факторами, а також знищення значної частини площі стоянки хвилями Хрінниківського водосховища. Все ж автори статті вважають, що колекція патинованого кременю з багатошарової пам'ятки Хрінники 11 на Рінінщині за типологією артефактів, вірогідно, належить до граветської культурної традиції середньої пори верхнього палеоліту, яка розвивалася в Європі 30-19 тис. р. тому. До граветських рис комплексу належить техніка отримання пластин з призматичних нуклеусів за допомогою м'якого рогового відбійника, свідченням чого є характерні «губки» над

відбивними горбками сколів. В граветському стилі на великих пластинах виготовлені довгі кінцеві скребачки та різноманітні різці.

Аналогії палеолітичному комплексу Хрінники 11 маємо в матеріалах граветських стоянок Мирогоща, Збитенка на Волині, Молодова I, V, Кормань, Ме-

жигірці I, Галич на Дністрі, Троянове 4 на Кропивниччині та ін. Якщо припущення авторів цих рядків про первинне залягання палеолітичного шару Хрінників 11 у верхньому горизонті бузького лесу вірно, то пам'ятку слід віднести до пізнього гравету і датувати 25-19 тис. р. тому.

ЛІТЕРАТУРА

Матвіїшина Ж. М., Пархоменко О. Г. 2008. Ґрунти давньої стоянки Вись неподалік с. Шмидове на Кіровоградщині як індикатор природних умов минулого. *Кам'яна доба України*, вип. 11, Київ: Шлях, с. 59-81.

Пелешишин М. 1998. Деякі питання історії племен шнурової кераміки у міжріччі Горині і Стиру. *Волино-Подільські археологічні студії*, Вип. I, Львів, с. 160-192.

Denys N. Kozak¹, **Leonid L. Zalizniak**², **Vitalii V. Tkach**³, **Andrii A. Sorokun**⁴

¹ DSc., head of the Early Slavic Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine; address: Volodymyr Ivasyuk ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine

² DSc., head of the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine; address: 12, Volodymyr Ivasyuk ave., Kyiv, 04210, Ukraine; ORCID: 0000-0001-8924-8122 e-mail: zaliznyakl@ukr.net

³ Research fellow of the Interregional Public Scientific Organization «Dubno Archaeological Center»; address: Dubno, Rivne region, 35604, Ukraine e-mail: duben@ukr.net ORCID: 0000-0002-5581-3784

⁴ Research fellow of the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine; address: 12, Volodymyr Ivasyuk ave., Kyiv, 04210, Ukraine; ORCID: 0000-0002-8506-4817; e-mail: sorokun_a@i.ua

PALEOLITHIC FLINT COMPLEX HRINNYKY 11 IN VOLYN

The article is a publication of materials from the Hrinnyky 11 site Gravet Flint Complex in Volyn. The collection includes prismatic cores, blades, end scrapers and various burins on blades, axes, which are typical for the Gravettian industry of the Upper Paleolithic of Europe. The typology of products and geological data give grounds to attribute the complex to the late stage of development of Gravettian traditions in Volyn.

Keywords: Upper Paleolithic, Gravettian, Hrinnyky 11 site, Volyn

REFERENCES

Matviishyna Zh. M., Parkhomenko O. H., 2008. Grunty davnoi stoianky Vys nepodalik s. Shmydove na Kirovohradshchyni yak indykator pryrodnykh umov mynuloho. *Kam'iana doba Ukrainy*, yp. 11, Kyiv: Shliakh, 2008, s. 59-81.

Peleshchyshyn M. 1998. Deiaki pytannia istorii plemen shnurovoi keramiky u mizhrichchi Horyni i Styru. *Volyno-Podilski arkheolohichni studii*, Vyp. I, Lviv, s. 160-192.

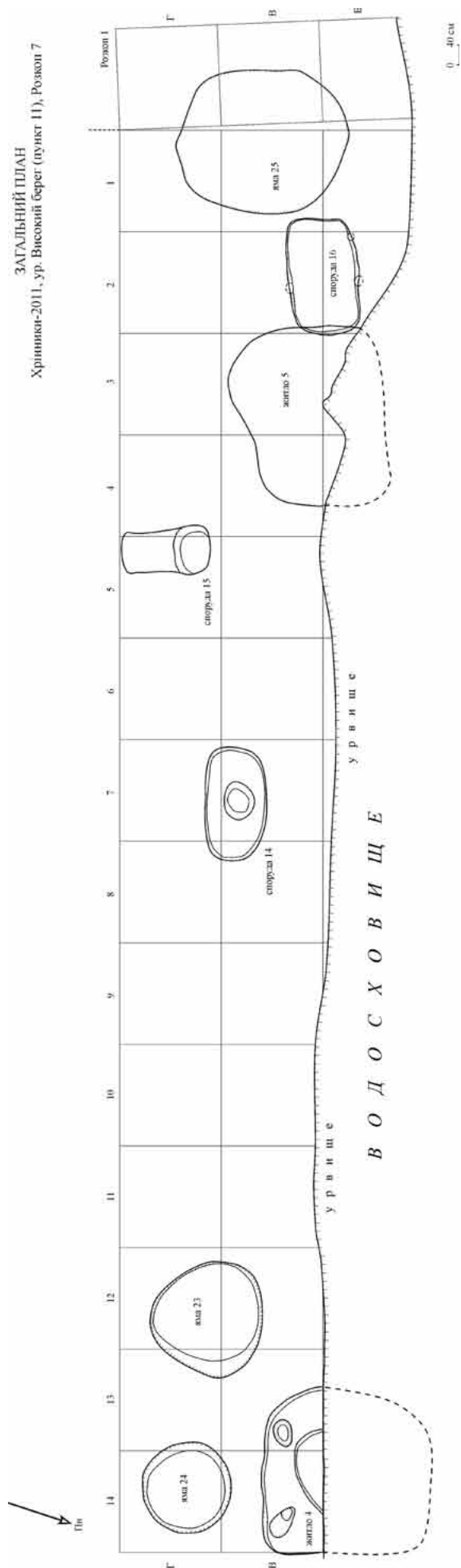

Рис. 1. Хрінники 11. План розкопу.

Fig. 1. Hrinnyky 11 site. Plan of cut.

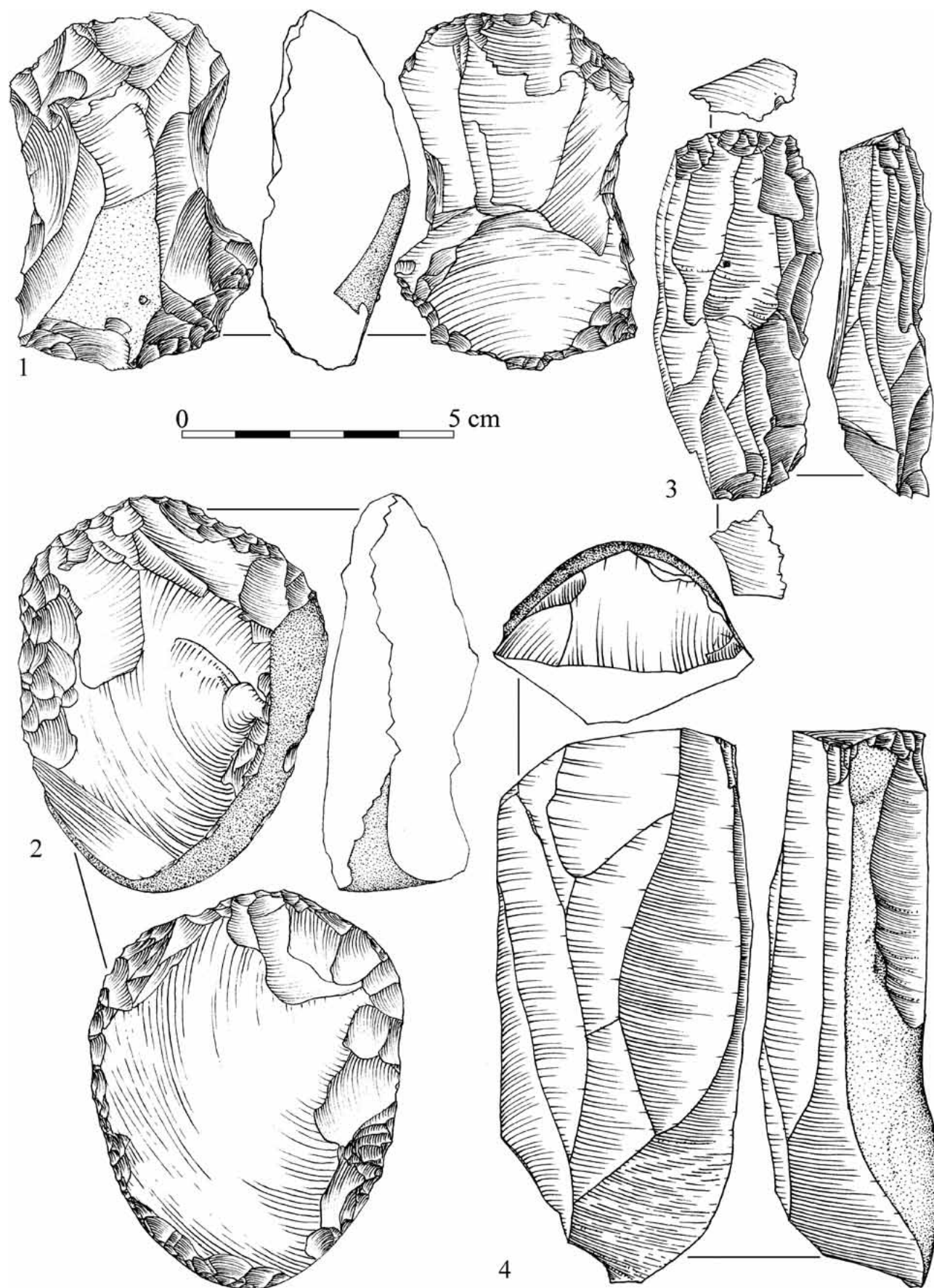

Рис. 2. Хрінники 11. Крем'яний інвентар.
Fig. 2. Hrinnyky 11 site. Flint implement.

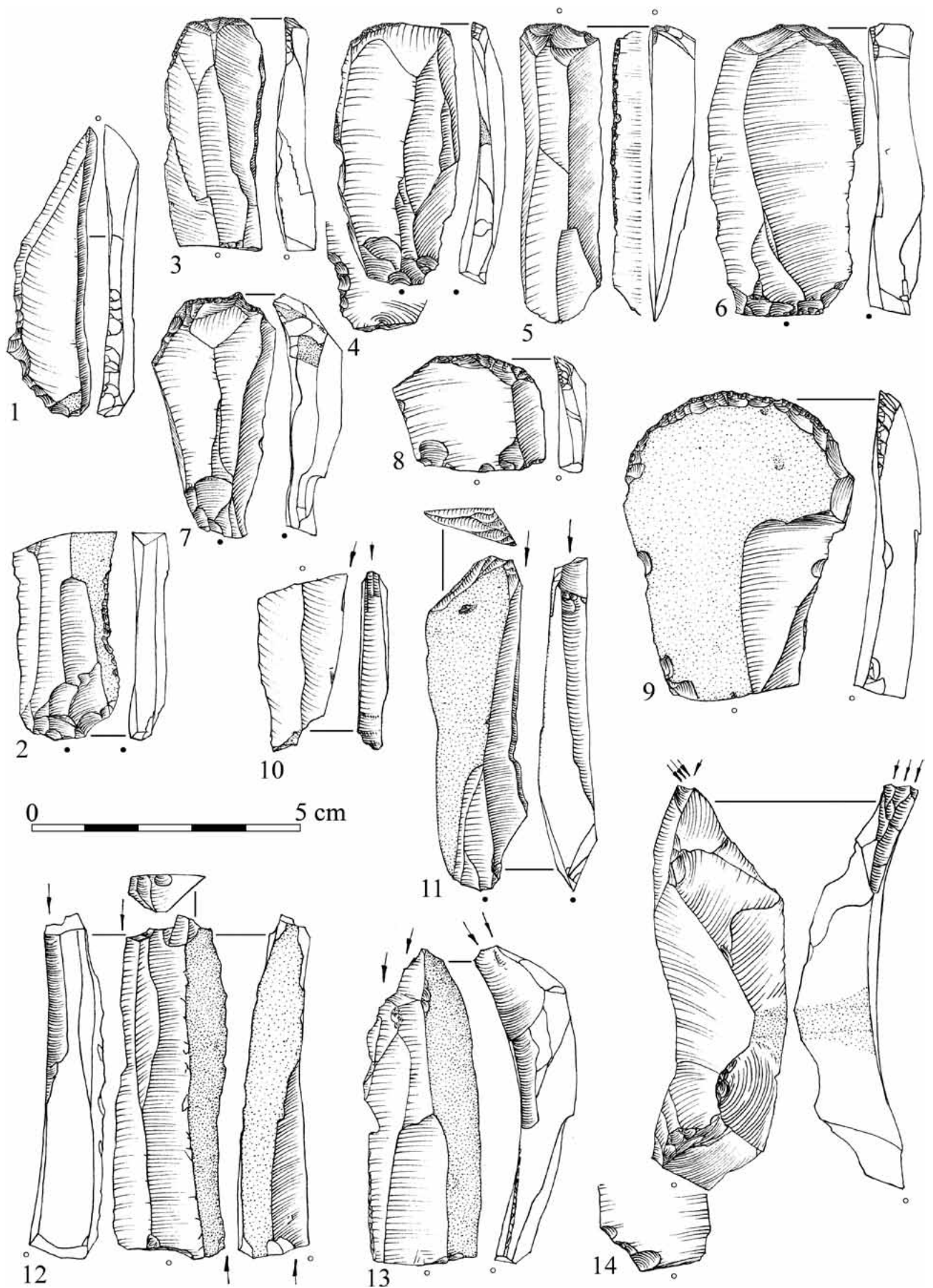

Рис. 3. Хрінники 11. Крем'яний інвентар.
Fig. 3. Hrinnyky 11 site. Flint implement.

**Залізник Л. Л., Переверзев С. В.,
Сорокун А. А., Хоптинєць І. М.,
Денисюк В. Л., Курзенков М. С.***

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ ЖИТОМИРЩИНИ У 2021 р.

**Zaliznyak L. L., Pereverziev S. V.,
Sorokun A. A., Khoptynets I. M.,
Denysyuk V. L., Kurzenkov M. S.**

STUDY OF THE PALEOLITHIC OF ZHYTOMYR REGION IN 2021

У статті йдеться про польові дослідження палеолітичних стоянок на Овруцькому кряжі та в м. Коростень на Житомирщині у 2021 р.

Ключові слова: палеоліт, Житомирщина, Овруцький кряж, Коростень, епігравет, мустьє.

Полісько-Чернобильська експедиція ІА НАНУ та Державного наукового Центру захисту культурної спадщини України від техногенних катастроф (ДНЦЗКСТК) у 2021 р. проводила пошуково-рятувальні роботи на палеолітичних пам'ятках Житомирщини. Експедиційні витрати (відрядження, дорога, проживання, харчування, вартість бензину) взяла на себе громадська організація «Центр дослідження Волині» на чолі з В. С. Дзюбаком.

Пошукова Полісько-Чернобильська експедиція в складі керівника Залізника Л. Л., наукових співробітників Переверзева С. В., Сорокуна А. А., Хоптинця І. М., Курзенкова М. С. та волонтерки Залізник Г. М. у 2021 р. виїздила на Житомирщину двічі – у травні та жовтні.

Овруцький кряж

Головним завданням експедиції було обстеження епіграветських пам'яток верхнього палеоліту

Овруцького кряжу, які через неглибоке залягання культурного шару від поверхні (20-30 см) регулярно руйнуються оранкою. Це повторний після 2016 р. візит експедиції на кряж з метою збору підйомного матеріалу на зруйнованих плугом палеолітичних пам'ятках та пошуку нових стоянок з непоруйнованим оранкою культурним шаром.

Словичансько-Овруцький кряж – це лесове плато на півночі Житомирщини площею 60 х 20 км, що піднімається над оточуючою його рівниною Полісся на 120-150 м. на півночі Житомирщини. В його основі лежать кристалічні породи вулканічного походження, перекриті товщею до 20 м прильодовикового пилу – лесу бежевого кольору. За льодовикової доби гребінь розташованого на шляху північних вітрів кряжу гальмував повітряні потоки і лесовий пил випадав на поверхню Овруцької височини. Лесові товщі Овруччини містять кістки прильодовикових трав'янистих – мамонтів, носорогів, бізонів, північних оленів, диких коней (Тутковський 1911, 1923; Залізник 2017, с. 6, 7).

Протягом останніх століть дубові гаї, що споконвіку вкривали кряж, були вирубані, а звільнені площі розорані. В результаті знищення лісів розпочалася інтенсивна водна ерозія кряжу. Її прямим наслідком стало утворення розгалуженої системи глибоких ярів, які особливо численні в південній частині кряжу, де глибина ярів сягає 30 м, а довжина кількох кілометрів. Внаслідок водної ерозії лесові кістки мамонтів, носорогів, бізонів опинилися на дні ярів, де збиралися селянами для господарчих потреб.

У середині ХХ ст. в Овручі працював спеціальний приймальний пункт по заготівлі кісток на потреби сільського господарства. Тут скуповували кістки великих прильодовикових тварин, які сільські мешканці Овруччини збирали по ярах. Саме на цьому пункті співробітник Житомирського історичного музею В. О. Місяць у 1954 р. знайшов і викупив відомий бивень мамонта з яру поблизу с. Клинець, на якому палеолітичний мисливець вигравіював дві паралельні смуги ялинкового орнаменту та 8 паралельних рядів коротких прокреслених ліній (Місяць 1956; Залізник 2021, рис. 2). Дослідник зафіксував знахідки кісток мамонтів та шерстистих носорогів в ярах поблизу с. Клинець, а

* ЗАЛІЗНИК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яної доби ІА НАН України; просп. Володимира Івасюка, 12, м. Київ, 04210, Україна; ORCID: 0000-0001-8924-8122; zaliznyakl@ukr.net

ПЕРЕВЕРЗЕВ Сергій Віталійович — завідувач сектором археології та пам'яткознавства Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф при Державному агентстві України з управління зоною відчуження; просп. Перемоги, 56, м. Київ, 03057, Україна; ORCID: 0000-0002-8980-7489; pevzner777@gmail.com

ХОПТИНЕЦЬ Іван Миколайович — старший науковий співробітник сектору археології та пам'яткознавства Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф ДАЗВ України; просп. Перемоги, 56, м. Київ, 03057, Україна; ORCID: 0000-0003-1143-785X; vanhopta@ukr.net

СОРОКУН Андрій Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу археології кам'яної доби ІА НАН України; просп. Володимира Івасюка, 12, м. Київ, 04210, Україна; ORCID: 0000-0002-8506-4817; sorokun_a@i.ua

ДЕНИСЮК Володимир Леонідович — науковий співробітник, Коростенського краєзнавчого музею; вул. Музейна, 4, Житомирська область, м. Коростень, 11500, Україна; kormuz@ukr.net

КУРЗЕНКОВ Максим Сергійович — науковий співробітник Державного наукового центру з охорони культурної спадщини від техногенних катастроф при Державному агентстві України з управління зоною відчуження; просп. Перемоги, 56, м. Київ, 03057, Україна; ORCID: 0000-0002-5672-3035; m.kurzenkov@gmail.com

також виявив рештки палеолітичної стоянки, на якій знайдено кілька відщепів, пластин, скребачку та різець, які П. П. Єфименко відніс до Мадлену (Месяц 1956, с. 40-42).

У другій половині XX ст. яри Овруцького кряжу засадили сосною, березою та іншими породами, що призупинило ерозію. Тому в наш час кістки прильодовикових тварин в зарослих лісом ярах трапляються значно рідше ніж раніше.

Більшість досліджуваних експедицією фінально-палеолітичних стоянок Овруцького кряжу сконцентровані у двох територіальних групах: північній на плато поблизу селища Поліське (колишнє Желонь) та південній на високому березі р.Норинь поблизу с. Шоломки (рис. 1). Однією з причин концентрації стоянок у східній частині Овруцького кряжу є родовища природного кременю, відслонення якого були в основі крутого лівого берега р. Норинь.

У ході археологічної розвідки 2021 р. експедиція відкрила нові, перспективні для подальших досліджень епіграветські стоянки з характерним для овруцького епігравету крем'яним інвентарем – Шоломки 2А, 2В, 2С, 3, 4, Коренівка 7, Велідники 1, 2, Збраньки 2 (рис. 2). Вони утворюють компактне скупчення на високому лівому березі р. Норинь над Норинським водосховищем. Саме в цьому регіоні Овруцького кряжу поблизу сіл Збраньки, Довгиничі, Шоломки у минулому столітті досліджували верхньопалеолітичні стоянки І. Ф. Левицький, В. А. Місяць, М. І. Гладких, Д. Я. Телегін, Д. Ю. Нужний (рис. 1, 2).

Зазначені села розташовані на р. Норинь, лівий берег якої утворений крутим уступом лесового плато, висота якого над річкою сягає 30 і більше метрів. Поросле густим сосново-березовим лісом плато порізане глибокими ярами, що виходять у долину Норині. У наш час яри поросли непролазними змішаними хвойно-листяними лісами і захаращені буреломом. Згадані верхньопалеолітичні стоянки були виявлені на мисах плато, утворених сусідніми ярами у місці їх впадіння в долину р. Норинь (рис. 1, 2).

Тож найбільш результативними були пошукові роботи на лівому березі Норині північніше с. Шоломки, де знаходиться гребля Норинського водосховища, над яким у 1997, 1998, 2000 роках Д. Ю. Нужний копав епіграветську стоянку Шоломки 1. За 100 м вище від греблі Норинського водосховища по лівому березі річки в долину Норині впадає великий і глибокий Соломійчин яр (до 25 м глибиною). На плато правого борту яру серед лісу виявлено велике (700 x 80 м) свіжозоране поле (рис. 2). Як з'ясувалося, це поле давно не оралось і поросло чагарями, а нещодавно його розкорчували і виорали. Недавні дощі перемили ріллю та виорані плугом на поверхню крем'яні артефакти.

На полі зібрано значну кількість кременів з характерною біло-блакитною патиною – численні відщепи, пластини, серед яких траплялися нуклеуси, скребачки, різці. Форми виробів, а також патинізація, має прямі аналогії в матеріалах вже згадуваних відомих раніше на Овруччині епіграветських стоянок фінального палеоліту. Пам'ятка

отримала назву **Шоломки 2** після Шоломки 1 дослідженої Д. Ю. Нужним у 1997-2000 рр. Пізніше з'ясувалося, що на зазначеному полі є три окремі скупчення кременів – Шоломки 2А, Шоломки 2В, Шоломки 2С (рис. 2).

На західному краю поля, на скупченні **Шоломки 2А** було знайдено крім відщепів та пластин 2 кінцеві скребачки, нуклеуси. Поставили 2 неглибокі (близько 50 см) шурфи з метою з'ясування стратиграфії. У шурфах простежено 2 стратиграфічних шари. Верхній – 30 см переораного сірого лесу, в якому зустрічалися поодинокі кремені. Орний шар на глибині 30 см від поверхні мав чітку, рівну межу з підстиляючим шаруватим горизонтом буро-іржавого кольору, що не містив артефактів. Рівна, чітка межа верхнього шару з підстиляючим суглинком – вірна ознака нижнього краю оранки.

Аналогічна стратиграфія зафіксована на східному краю поля – скупчення кременю **Шоломки 2С** (рис. 2). Перевідкладений плугом кремень траплявся виключно в орному шарі. Серед двох десятків знайдених тут кременів трапилася пластинка з пригнутим краєм (рис. 3: 4).

Усього на скупченнях А, В, С стоянки Шоломки 2 поставлено десять шурфів, які показали, що культурний шар пам'яток зруйнований оранкою, а крем'яні артефакти залягають в орному шарі у перевідкладеному стані. Геологічна картина пам'ятки абсолютно ідентична стратиграфії інших епіграветських стоянок Овруччини, які розорюються (Желонь, Келембет, Козулі, Збраньки та ін.). Лише розкопані Д. Ю. Нужним у 1998-2000 рр. Шоломки 1, що розташовані в лісі за 150 м на захід від Шоломок 2, зберегли природну стратиграфію бо не потрапили під плуг (рис. 7). Кремені на Шоломках 1 залягали на глибині 20-30 см від поверхні безпосередньо під тонким голоценовим ґрунтом товщиною усього 20 см. Не дивно, що незначна глибина залягання культурних шарів епіграветських стоянок Овруччини призводить до їх неминучого знищення оранкою.

В межах стоянки Шоломки 2 особливий науковий інтерес становить скупчення **Шоломки 2В**, що в західній частині поля за 40 м південніше скупчення 2А. Тут на поверхні оранки було виявлено скупчення вкритого нерівномірною блакитною патиною кременю діаметром близько 10 м. Кремені залягали виключно в орному шарі потужністю 30 см. Оранка, що містила кремені зі зруйнованого плугом культурного шару була пробрана лопатами на площі 7 x 9 м. Усього знайдено 372 кремені, в т. ч. 21 знаряддя з ретушкою (рис. 3, 4).

Крем'яний інвентар скупчення Шоломки 2В має характерні особливості епігравету Овруцького кряжу (стоянки Шоломки 1, Желонь, Келембет, Козулі, Збраньки тощо). Знайдено грубі одно- та двоплощинні нуклеуси, пластини неправильної форми, численні невеликі кінцеві скребачки на відщепі (рис. 3: 5, 6, 8, 10-15) та уламках пластин (рис. 3: 7, 9). Звертає на себе увагу невелика серія серединних (рис. 4: 2, 3, 4), кутових (рис. 4: 1, 5) та бічних ретушних (рис. 4: 6) різців на пластинах. Різці виглядають досить однотипними, що наводить на

думку про їх виготовлення одним майстром. Також знайдено два дрібні уламки мікролітів з притупленим краєм (рис. 3: 1, 2).

Перспективне скупчення кременів Шоломки 2В в майбутньому може стати виразним, показовим комплексом овруцького епігравету за умови регулярних зборів на ньому під'ємного матеріалу.

Шоломки 2В – 2021. Крем'яний інвентар

Нуклеуси – 10
одноплщинні – 3
двоплщинні – 2
нуклеподібні уламки – 5

Пластини – 50
Відщепи, уламки – 301

Знаряддя:

Спинники, уламки – 2
Різці – 6
серединні – 3
кутові – 2
бічний ретушний – 1
Скребачки кінцеві – 13
на відщепах – 10
на пластинах – 3

Разом – 372, у т.ч. 21 знаряддя

Шоломки 3 – місцезнаходження характерного патинованого кременю епіграветського типу на плато лівого мису Соломійченого яру при його впадіння в долину р. Норинь (рис. 1). Кремін, аналогічний зібраному на стоянці Шоломки 2, що розташована за 150 метрів на захід на протилежному боці Соломійченого рову, зібрано на зораному полі площею близько 1 га східніше ґрунтової дороги, що круто піднімається на плато від греблі Норинського водосховища. Усього знайдено 38 патинованих кременів, серед яких кілька призматичних нуклеусів, кінцева скребаčka.

За 300 м північніше від Шоломок 3 за ділянкою лісу біля витоку Соломійчиного яру відкрито нове велике щойно розкрите поле площею близько 3 га. У східній та північній (найвищій) частинах поля крем'яних матеріалів не знайдено (хіба що 3 відщепи у північно-східному його кутку). Зате у південно-західному кутку поля на площі приблизно 50 x 20 м зібрана колекція патинованого кременю, в т.ч. кілька нуклеусів і 2 кінцеві скребачки – стоянка **Шоломки 4** (рис. 2). Південніше Шоломок 4, за протиерозійним валом розпочинається поле, на якому розташоване місцезнаходження кременю Шоломки 2, в межах якого, як зазначалося, виділяються три скупчення крем'яних артефактів – Шоломки 2А, 2В, 2С (рис. 1, 2).

Коренівка 7 – місцезнаходження патинованого кременю палеолітичного вигляду за 2 км по польовій дорозі на захід від однойменного села ліворуч на зораному полі. Знайдено нуклеус, різець, 14 пластин, 50 відщепів (рис. 1).

З відкриттям нового скупчення епіграветських стоянок північніше Шоломок чітко окреслилося дві групи епіграветських пам'яток на Овруцькому кряжі – південна (Шоломки 1, 2, 3, 4, Коренівка, Довгиничі, Збраньки) та північна (Желонь, Келембет,

Козулі, Піщаниця-Клинець, Гаєвичі) (рис. 1).

Найчисленніша колекція крем'яних артефактів Овруцького кряжу походить з місцезнаходження **Желонь**, що займає величезну площу – приблизно 300 x 200 м на орному полі західніше селища Поліське (колишнє Желонь) (рис. 1). Колекція під'ємного матеріалу з Желоні, що нараховувала 2025 кременів, збільшилася в процесі зборів 2021 року на третину до 3045 артефактів (Табл. 1).

Табл. 1. Статистична таблиця крем'яних виробів стоянки ЖЕЛОНЬ

Table 1. Statistical table of flint products of the ZHELON' site

Назва виробів / рік	2016 р	2021 р.	Разом
Нуклеуси <u>одноплщинні</u> , однобічні	30	17	47
пірамідальні	7	7	14
атипові однопл.	11	7	18
двоплщинні	4	6	10
нуклеподібні уламки	30	24	54
Пластини та їхні уламки	238	112	350
Відщепи, луски, уламки кременю	1583	796	2379
Знаряддя			
Мікроліти з притуп. краєм (спинники)	14	2	16
Скребачки кінцеві на пласт. відщепах	69	20	89
на коротких уламках пласт	7	6	13
на пластинах	4	2	6
подвійні кінцеві на відщепах	2		2
підокруглі	2	2	4
бічні на відщепах	3	4	7
Різці кутові	6	4	10
бічні ретушні	2		2
серединні	3	1	4
Пластини з ретушню	2	1	3
Відщепи з ретушню	8	9	17
Разом	2025	1020	3045
в т.ч. завершених знарядь з ретушню	112	51	163

Крем'яний комплекс Желоні за своєю чисельністю і типологічним представництвом є показовою колекцією овруцького локального варіанту епігравету. Груба техніка розщеплення за допомогою твердого відбійника без підправки площадок та карнизів нуклеусів справляє враження архаїчності індустрії. Це спричинило датування овруцьких стоянок дослідниками ХХ ст. ранньою порою верхнього палеоліту. Домінують призматичні одноплщинні нуклеуси (рис. 5: 1-3, 5, 6). Значно менше двоплщинних (рис. 5: 4, 7). Багато нуклеподібних уламків.

Архаїчна техніка розщеплення кременю за допомогою твердого відбійника зумовила грубість пластинчастих сколів та їх нерегулярне огранення.

Серед знарядь домінують невеликі кінцеві скребачки на відщепах (рис. 6: 15-20). Значно менше кінцевих на уламках пластин (рис. 6: 10-12). Поодинокими екземплярами представлені кінцеві подвійні та підокруглі (рис. 6: 13, 14).

Різців, порівняно зі скребачками небагато. Знайдено 4 кутові (рис. 6: 8, 9) та один серединний.

Знайдено 2 кінчики вістер від мікролітів з притупленим краєм (рис. 6: 2, 3), нечисленні відщепи та пластинка з ретушшю, а також уламок первинного відщепу, на кірці якого продряпана сітчаста композиція (рис. 6: 1).

На ріллі підібрано невелику кварцитову плиту з оббитими краями – можливо ковадло. Її розміри 28 x 19 см, 9 см завтовшки.

Козулі – місцезнаходження кременю епіграветського типу приблизно за 700 м на північний схід від села Клинець і за 2 км на захід від ставка, що в селі Черепин (рис. 1). На площі 100 x 150 м, на зораному полі засіяному озимом зібрана показова колекція кременю епіграветського типу, що нагадує колекцію Желонь 1. Знайдено 6 одноплощинних, однобічних призматичних нуклеусів, 15 пластин, 2 кінцеві скребачки на пластинчастих відщепках, 2 уламки ланцетоподібних спинників, 100 відщепів – усього 128 кременів. Пам'ятка перспективна для подальшого досліджування шляхом періодичного вибирування кременів.

Крем'яні вироби стоянки Козулі, збори 2021 р.

Нуклеуси одноплощинні однобічні – 5
пірамідальні – 1
нуклеоподібні уламки – 2
Пластинки – 15
Відщепи – 100

Знаряддя:

Уламки мікролітів з притупленим краєм – 2
Скребачки кінцеві на відщепках – 2
Пластина з ретушшю – 1

Разом 128, у т.ч. знарядь – 5

Тож головним результатом експедиції на Овруцький кряж 2021 р. було суттєве поповнення колекції крем'яних артефактів зі стоянки Желонь (на третину з 2022 до 3045 кременів) та відкриття нового скупчення епіграветських пам'яток північніше с. Шоломки – стоянки Шоломки 2А, 2В, 2С, 3, 4, Коренівка 7 (рис. 1, 2). Експедицією 2021 р. окреслено компактне скупчення стоянок овруцького епігравету на плато високого лівого берега р. Норинь над Норинським водосховищем північніше с. Шоломки (рис. 1, 2). До нього входять розташовані між глибокими ярами (або ровами за місцевою термінологією) Соломійчиним, Качковим та Каскевиця стоянки Шоломки 2А, 2В, 2С, 3, 4 (відкриті експедицією 2021 р.) та Шоломки 1 (досліджена Д.Ю. Нужним у 1997, 1998, 2000 рр.).

Підсумки дослідження палеоліту Овруцького кряжу

Невдовзі виповнюється сто років вивчення палеолітичних пам'яток Овруччини. Першим, хто розпочав пошуки слідів палеолітичного минулого регіону був І. Ф. Левицький. Він звернув увагу на численні знахідки місцевими селянами в ярах південної частини кряжу кісток плейстоценових тварин (мамонт, носорог, бізон, північний олень, кінь тощо). Наприкінці 20-х років минулого сторіччя Іван Федорович розкопував в яру поблизу с. Довгиничі місцезнаходження плейстоценової

фауни, де серед кісток тварин знайшов кілька патинованих кременів верхньопалеолітичного вигляду (Левицький 1930, с. 153-160).

Варто ще раз згадати знахідку у 1955 р. співробітником Житомирського історичного музею уламка бивня мамонта з околиць с. Клинець зі схематичним гравіюванням (Місяць 1956; Залізник 2021, рис. 2).

На початку 70-х рр. ХХ ст. кістковище в яру поблизу с. Довгиничі продовжив досліджувати М. І. Гладких (Гладких, Люрин 1974, с. 42-46). В ході робіт крім кісток плейстоценових тварин було знайдено зо два десятки кременів. Усього колекція кременів з Довгиничів нараховувала 35 злегка патинованих кременів та один сегмент з прозорого кришталю. Архаїчна техніка розколювання дозволила датувати пам'ятку ранньою порою верхнього палеоліту.

У 1976 р. Д. Я. Телегін дослідив північніше с. Збраньки скупчення патинованого кременю діаметром близько 10 м. В орному шарі було знайдено 1200 кременів, які дослідник відніс до ранньої пори верхнього палеоліту (Телегін 1980).

Дослідження верхнього палеоліту регіону продовжив Д. Ю. Нужний, який у 1997, 1998, 2000 рр. розкопав стоянку Шоломки, що розташована на плато високого лівого берега р. Норинь північніше однойменного села. Показова колекція з 3088 кременів з невеликого скупчення крем'яних виробів діаметром 10 м дозволила досліднику виділити окремий овруцький варіант епігравету, до якого були віднесені і згадані стоянки Довгиничі та Збраньки (Нужний 2015, с. 134-158).

Нову сторінку вивчення палеоліту Овруччини відкрила Східноволинська експедиція ІА НАНУ на чолі з А. П. Томашевським, яка починаючи з кінця 1990-х років здійснювала суцільне археологічне обстеження Овруцького кряжу. Саме в її складі згаданий Д. Ю. Нужний відкрив і дослідив стоянку Шоломки. В експедиції також працювали молоді фахівці з археології кам'яної доби, співробітники Чорнобильської експедиції МНС України С. В. Переверзев, І. М. Хоптинєць та А. А. Сорокун. Саме вони в ході суцільного археологічного обстеження Овруцького кряжу відкрили у північній його частині на краю лесового плато над селищем Поліське групу розораних місцезнаходжень епіграветського кременю – Желонь, Піщаниця, Козулі та ін.

У 2016 р. згадані стоянки обстежила Овруцька палеолітична експедиція ІА НАНУ, до складу якої входили крім автора цих рядків та їх першовідкривачів також С. В. Павленко, Ю. С. Фігурний, Г. М. Залізник. Збір підйомного матеріалу на розораних стоянках супроводжувався їх шурфуванням. Було з'ясовано, що кремені культурного шару усіх стоянок залягали на глибині усього 20-30 см безпосередньо під сучасним гумусом у верхній частині лесоподібного суглинку. Незначна глибина залягання культурного шару стала причиною його руйнації оранкою.

Розкопана Д. Ю. Нужним стоянка Шоломки мала аналогічну стратиграфію. Однак автор розкопок

вирішив, що залягання верхньопалеолітичних знахідок на такій незначній глибині пояснюється тим, що «під час спорудження протиерозійних валів уздовж сусіднього яру у 60-тих роках приблизно 30-50 см лісового ґрунту та верхню частину лесоподібних суглинків під ним безперечно було зрізано бульдозером» (Нужний 2015, с.143).

Подальші дослідження не підтвердили припущення Д. Ю. Нужного про знесення бульдозером верхньої частини відкладів стоянки Шоломки І. За 20 років, що минули після розкопок Шоломок І Східноволинською середньовічною та Овруцькою палеолітичною експедиціями Інституту археології НАНУ було відкрито на Овруцькому кряжі з десяток нових епіграветських пам'яток. Їхні культурні шари (як і шар згаданої стоянки Збраньки) були зруйновані оранкою, оскільки залягали не глибоко, в аналогічних Шоломкам І геологічних умовах – на глибині усього 20-30 см безпосередньо під тонким сучасним ґрунтом. Перекривання культурних відкладів численних епіграветських пам'яток Овруччини голоценовим ґрунтом свідчить про їх пізній у межах палеоліту фінальнопалеолітичний час.

Овруцька палеолітична експедиція під час археологічних розвідок у 2016 та 2021 рр. шляхом регулярних зборів археологічних матеріалів у кілька разів збільшила колекції відомих стоянок Желонь та Козулі, а також відкрила на Овруччині низку нових верхньопалеолітичних пам'яток: Келембет, Шоломки 2а, 2в, 2с, 3, 4 та ін. (Залізняк 2017, 2021, Залізняк 2017 та ін.).

Тож за сто років досліджень кількома поколіннями українських палеолітиків на Овруцькому кряжі виявлено і досліджено півтора десятки стоянок з однотипним крем'яним інвентарем (рис. 1), які належать до окремого овруцького локального варіанту епігравету (Нужний, 2017; Залізняк 2017, 2021, Залізняк та ін. 2017) і датуються фінальним палеолітом (13-12 тис. р. тому). Єдине виключення становить невеликий комплекс зі стоянки Овруч 1, дослідженої на території однойменного міста у 1997 р. Д. Ю. Нужним, який вбачав у крем'яному комплексі пам'ятки певні орін'якські риси.

Досить стандартний крем'яний інвентар епігравету Овруцького кряжу характеризується невеликими розмірами, що пояснюється відповідними розмірам конкрецій місцевого кременю. Первинний обробці властива архаїчна, відбивна техніка сколювання грубих, коротких пластин з одностороннього двоплощинних призматичних нуклеусів (рис. 5). Серед знарядь з ретушкою домінують невеликі, короткі кінцеві скребачки на відщепках та пластинах (рис. 3: 5-15; 6: 10-20; 7: 19-26). Поодинокими екземплярами представлені округлі та кінцеві подвійні форми. Менш численні різці – серединні, бічні ретушні та кутові, які виготовлені переважно на коротких пластинах (рис. 4: 1-6).

Серед мікролітів переважають ланцетоподібні вироби з вигнутою, круто ретушованою спинкою і вістрям на дистальному кінці (рис. 4: 8-12; 7: 1-18). За розмірами вони поділяються на великі масивні (рис. 4: 8, 9) та дрібні (рис. 4: 10-12), близько 3 см завдовжки. Якщо перші могли використовуватися в

якості наконечників металевих списів, то другі були вістрями стріл. Особливістю стоянок овруцького епігравету є використання у невеликих масштабах в якості сировини для вироблення знарядь праці напівдорогоцінних порід каменю (гірський кришталь, раухтопаз, моріон), родовища яких відомі на Житомирщині (рис. 4: 8).

За специфікою свого крем'яного інвентаря, і перш за все мікролітів, стоянки Овруччини суттєво різняться від інших версій епігравету України. У межах останнього різні дослідники за своєрідністю мікролітів виділяють кілька типів епіграветських пам'яток, які більшість фахівців вважає варіантами, а дехто навіть окремими культурами в межах епіграветської традиції. Серед них пам'ятки межирицького, мізинського, пізньомолодовського, овруцького, юдинівського типів. На думку автора настав час виділяти ранній надчорноморський або амвросіївський варіант епігравету України (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа), мікронабір якого демонструє синтез граветських та епіорін'яцьких традицій (Залізняк 2021, с. 8).

Граветські стоянки Овруччини з на диво однотипним крем'яним інвентарем концентруються на обмеженій ділянці плато приблизно 10 x 10 км у східній частині кряжу. Як зазначалося вони розташовані двома групами уздовж північного (Желонь 1, 2, 3, Келембет, Піщаниця, Козулі) та південного краю плато над р. Норинь (Збраньки, Довгиничі, Шоломки 1, 2, 3, 4, Коренівка) (рис. 1). Не виключено, що однотипні в усіх відношеннях епіграветські стоянки Овруцького кряжу полишені спорідненими, однокультурними колективами, або навіть однією общиною мисливців на мамонтів кінця льодовикової доби, що неодноразово поверталася на традиційні місця сезонних стійбищ. Родова община фінального палеоліту складалася з 5-7 сімей загальною чисельністю 25-30 осіб (Залізняк 1989, с. 145-163). Археологічні рештки стійбищ окремих сімей (крем'яниці діаметром 8-10 м), як зазначалося, досліджені на стоянках Збраньки, Шоломки І, Шоломки 2В.

Попри зруйнованість шару і відсутність фауністичних решток на пам'ятках, через несприятливі умови збереженості кістки, припускаємо, що епіграветські стоянки були полишені мисливцями на мамонтів та інших стадних трав'яних прильодовиків'я. Видається не випадковим, що саме з районом концентрації епіграветських пам'яток пов'язані масові знахідки в ярах кісток трав'яних мамонтового фауністичного комплексу. На нашу думку, принаймні частина цих тварин була впольована епіграветськими мисливцями фінального палеоліту. Показовою є вже згадувана знахідка кременів епіграветського типу, зокрема сегментоподібного вістря з гірського кришталя, разом з кістками мамонтів, коней, північних оленів поблизу с. Довгиничі І. Ф. Левицьким ще у 20-ті рр. ХХ ст. Також не випадково відомий бивень мамонта з вигравіюваним ялинковим орнаментом з яру поблизу с. Клинець було виявлено В. А. Місяцем у 1955 р. саме в місці концентрації епіграветських пам'яток (рис. 1).

Коростень

За 150 км від Києва на північний захід Варшавською трасою розташований великий залізничний вузол м. Коростень. Місто є прямим історичним нащадком літописного Іскоростеня, що більш ніж тисячу років тому був племінним центром древлян, які конкурували за панування у Середньому Подніпров'ї з княжим Києвом. У центрі Коростеня над каньйоном р. Уж височить гора з монументальним пам'ятником древлянському князю Малу та давньоруським городищем на верхівці, яке у 945 р. спалила княгиня Ольга. Знамените городище відоме під численними назвами: «Замчище», «Замкова гора», «городище Мала», «Свята гора», «Крем'яниця».

Драматичні події підкорення племені деревлян княжим Києвом відомі не лише за літописними свідченнями, а й з даних археології. Масштабні розкопки на городищах Коростеня під керівництвом київських археологів Б. А. Звездецького та А. В. Петраускаса виявили потужні згарища, датовані серединою Х ст. з відповідними епосі артефактами, тобто часом походу війська княгині Ольги на древлян.

Навесні 2021 р. на заповідному Замчищі м. Коростеня сталася неприємна історія. Посилаючись на розпорядження президента В. О. Зеленського місцева влада вирішила встановити на Замчищі високі флагштоки з національним прапором України. Процедура доручили відомому місцевому бізнесмену, який за 50 метрів позаду монумента князю древлян Малу викопав екскаватором величезний котлован – круглу яму діаметром 20 м і глибиною 5 м до скельної основи пагорба. Так без узгодження з археологами і пам'яткоохоронними органами на унікальній історичній пам'ятці було знищено близько 400 м² культурного шару (рис. 8).

На цей злочин проти історичної спадщини країни влітку 2021 р. відреагувала Житомирська експедиція ІА НАНУ на чолі з А. В. Петраускасом. Було складено протокол і справу передали до прокуратури.

Під час огляду котловану археологами з'ясувалося, що під культурним шаром середньовічного городища в лесових відкладах льодовикової доби залягали бивень та щелепа мамонта, які супроводжувалися патинованими кременями палеолітичного вигляду (рис. 9).

Порушена пам'ятка нагально потребувала рятувних археологічних робіт на місці котловану. Однак розкопки були неможливі до винесення рішення прокуратурою.

Овруцька експедиція ІА НАНУ отримала запрошення від співробітників Коростенського краєзнавчого музею оглянути згаданий котлован на Замчищі. Повертаючись повз м. Коростень до Києва після археологічних розвідок на Овруцькому кряжу в жовтні 2021 р., експедиція заїхала до місцевого краєзнавчого музею. Разом з його співробітником В. Л. Денисюком оглянули котлован на Замчищі. Гігантська яма вражала розмірами. Ніби її рили не для встановлення флагштоку, а для будівництва великого багатоповерхового будинку. Відповідно розмірам ями безглуздо і злочинно була

знищена величезна площа культурного шару історичної пам'ятки – близько 400 м².

Поряд з котлованом, у відвалах добутої з нього землі, крім середньовічних артефактів Х ст., виявлені фрагменти бивнів та кісток мамонтів, шерстистого носорога та досить численні патиновані кремені палеолітичного вигляду. Враховуючи раніше зібрані співробітниками музею у відвалах котловану крем'яні артефакти колекція вкритих білою насиченою патиною кременів палеолітичного вигляду перевищила 100 екз.

Серед знахідок слід відмітити серію масивних відщепів з характерним великим «бульбом» та декілька зубчастих знарядь на відщепах (рис. 9). На особливу увагу заслуговує великий патинований, двобічно оброблений ніж на природному сколі кременю завбільшки з долоню, що за морфологічними ознаками відповідає виробам доби середнього палеоліту (рис. 9).

Характерні особливості артефактів свідчили, що походять вони зі стійбища неандертальців, культурний шар якого порушений копаками котловану. В його стінці в лесових відкладах доби палеоліту, на глибині 1,5 м стирчав бивень та уламки щелепи мамонта, які маркували рівень залягання культурного шару епохи мустьє.

Окрім крем'яних артефактів у музеї також зберігається набір фауністичних решток з котловану, зокрема велика кількість фрагментів пластин зруйнованого бивня мамонта. Тож Замчище – перша на Житомирщині стоянка епохи мустьє, у культурному шарі якої збереглися кістки тварин. На раніше відомих в регіоні стоянках неандертальців (Житомирська, Рихта, Точильниця) знайдені лише вироби з кременю, бо їхні культурні шари залягали у піщаних відкладах, несприятливих для збереження кісток.

У котловані зафіксована повна стратиграфія пам'ятки від поверхні до скельної основи пагорба, що на глибині близько 5 м (рис. 8). Зафіксована наступна послідовність геологічних шарів зверху до низу:

1. Поверхневий шар сучасного будівельного сміття потужністю 0,4-0,5 м;
2. Чорнозем, з культурними рештками середньовічного городища – 0,3 м;
3. Плейстоценовий лес з кременями і фауною палеоліту – 1,5 м;
4. Шаруваті алювіальні піски потужністю 1,5 м, що лежать безпосередньо на гранітній скелі основи пагорба.

Пошкоджена котлованом ділянка городища потребує проведення стаціонарних рятувних досліджень з метою повноцінного вивчення унікальної палеолітичної пам'ятки. Перш за все, варто перебрати відвали з котловану щоб вибрати палеолітичні кремені та артефакти часів функціонування середньовічної фортеці, які становлять значну наукову цінність. Другим етапом рятувних розкопок планувалася прирізка розкопу до котловану в південному напрямку у місці виявлених кісток мамонта.

Домовилися зі співробітниками музею, а також з керівником Житомирської експедиції ІА НАНУ А. В. Петраускасом, про спільні рятувні роботи

на місці котловану навесні 2022 р. Наприкінці 2021 р. міська адміністрація м. Коростень сповістила Інститут археології НАНУ, що прокуратура дозволила рятівні розкопки на Замчищі і запросила Житомирську та Овруцьку експедиції ІА НАНУ провести коштом міського бюджету рятівні роботи на городищі у 2022 р. За січень 2022 р. була підготовлена відповідна документація і підписана угода між міською адміністрацією м. Коростень та ІА НАНУ про співпрацю. А в лютому російські загарбники вдерлися з Білорусі на Житомирщину і окупували Коростень. Розкопки стійбища неандертальців на городищі древлянського князя Мала були відтерміновані на невизначений час, до кращих, мирних часів.

Тож бойові дії на Житомирщині зірвали заплановані на травень 2022 р. рятівні розкопки на Замковій горі у Коростені. Місто є великим залізничним вузлом, що стало причиною регулярних ракетних, авіаційних та артилерійських ударів російських агресорів з території Білорусі. Постраждала від бомбардування ворожою авіацією і Замкова гора. У перші дні вторгнення російські окупанти завдали з Білорусі авіаційного удару по так званому «бункеру Сталіна», який збудував в гранітній скелі під городищем на передодні Другої світової війни знаменитий генерал Д. Карбишев. Насправді генералісимус ніколи не відвідував бункер під городищем Мала, бо тунелі в гранітній скелі будувалися для штабу Коростенського укріпрайону РКК – найпотужнішої оборонної лінії на західному кордоні СРСР.

У 1935-1938 рр. в умовах надзвичайної секретності під пильним наглядом військ НКВС політв'язні пробрили в гранітній скелі під городищем на 40-метровій глибині три яруси тунелів. У наші дні доступний лише тунель середнього рівня, бо нижній затоплений, а верхній замуrowаний міською адміністрацією, після того як там заблукали двоє дітей. Тунель середнього ярусу являє собою коридор довжиною 156 м по обидва боки якого розташовано більше 30 кімнат. У наші часи у «бункері Сталіна» облаштовано військово-історичний музей «Скеля» з унікальною експозицією військового обладнання та озброєння передвоєнного СРСР.

З початком вторгнення росіян підземне приміщення музею набуло статусу бомбосховища. Однак окупанти вирішили, що тунелі під Замковою горою використовуються ЗСУ для військових цілей і нанесли по музею-бомбосховищу авіаційний удар з території Білорусі. Авіаційну атаку загарбників, схоже, спровокувала музейна експозиція старих гармат часів Другої світової війни, розгорнута перед входом до музею. Бункер витримав вибух потужної авіабомби, врятувавши життя більш ніж 150 місцевих жителів, які на той час ховалися в ньому від бомбардування.

Зрозуміло, що за таких умов розкопки на Замковій горі, на превеликий жаль, відкладено до кращих мирних часів. Тим більше, що начальник Житомирської експедиції ІА НАНУ А. В. Петраускас у перші дні війни добровільно пішов у ЗСУ, був поранений під Васильковим і потрапив до госпітала.

ЛІТЕРАТУРА

- Гладких, М. І., Люрін, І. Б., 1974. Дослідження Довгиничського палеолітичного местонаходження 1971 р. на Житомирщині. *Археологія*, 14, с. 42-46.
- Зализняк Л. Л. 1989. *Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита*. Киев: Наукова думка.
- Зализняк, Л. Л. 2017а. Овруцький варіант епіграфету Східної Європи. *Археологія*, 2, с. 3-16.
- Зализняк, Л. Л., Томашевський, А. П., Переверзев, С. В., Павленко, С. В., Хоптинцев, І. М., Сорокун, А. А., Келембет, В. В. 2017в. Нові верхньопалеолітичні пам'ятки Овруцького кряжу. *Кам'яна доба України*, вип. 17-18, с. 150-171.
- Зализняк, Л. Л. 2021. Фінальний палеоліт Житомирського Полісся. *Археологія*, 3, с. 5-27.
- Левицький, І. Ф. 1930. Довгиничська палеолітична стація. *Антропологія*, Т.ІІІ, с.153-160.
- Месяц, В. А. 1956. Новая находка орнаментированного бивня мамонта. *КСИА АН УССР*, Вып. 6, с. 40-42.
- Нужний, Д. Ю. 2000. Епіграфетські пам'ятки Овруцького кряжу. *Археологія*, 2, с. 37-56.
- Нужний, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної та Північної України*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Телегин, Д. Я. 1980. Палеолитическая стоянка Збраньки на Житомирщине. *Советская археология*, 1, с. 248-251.
- Тутковский, П. О. 1911. Побережье р.Норина в Овруцком уезде (геологическое и географическое описание). *Труды общества исследователей Вольны*, Т. IV, с. 59-160.
- Тутковский, П. О. 1923. *Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя річки Словечни*. Київ.

Leonid L. Zalizniak¹, Serhii V. Pereverziev², Ivan M. Khoptynets³,
Andrii A. Sorokun⁴, Volodymyr L. Denysiuk⁵, Maksym S. Kurzenkov⁶

¹ DSc., head of the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;
address: 12, Volodymyr Ivasyuk ave., Kyiv, 04210, Ukraine;
ORCID: 0000-0001-8924-8122;
e-mail: zaliznyakl@ukr.net

² Head of the Archeological and Monumental Sector in the Department of Archaeology and Monumentology, State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Industrial Disasters;
address: 56, Victory Ave., Kyiv, 03057, Ukraine;
ORCID: 0000-0002-8980-7489;
e-mail: pevzner777@gmail.com

³ Senior research fellow in the Department of Archaeology and Monumentology, State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Industrial Disasters;
address: 56, Victory Ave., Kyiv, 03057, Ukraine;
ORCID: 0000-0003-1143-785X;
e-mail: vanhopta@ukr.net

⁴ Research fellow of the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;
address: 12, Volodymyr Ivasyuk ave., Kyiv, 04210, Ukraine;
ORCID: 0000-0002-8506-4817;
e-mail: sorokun_a@i.ua

⁵ Research fellow of the Korosten Museum of Local History;
address: 4, Muzeum str., Korosten, Zhytomyr region, 115000, Ukraine;
e-mail: kormuz@ukr.net

⁶ Research fellow in the Department of Archaeology and Monumentology, State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Industrial Disasters;
address: 56, Victory Ave., Kyiv, 03057, Ukraine;
ORCID: 0000-0002-5672-3035
e-mail: m.kurzenkov@gmail.com

STUDY OF THE PALEOLITHIC OF ZHYTOMYR REGION IN 2021

The article deals with field research of Paleolithic sites on the Ovruch Ridge and in Korosten city, Zhytomyr region in 2021. The main task of the expedition was to survey the Epigravetian monuments of the Upper Paleolithic of the Ovrutsky Ridge, which due to the shallow occurrence of the cultural layer from the surface (20-30 cm) regularly destroyed by plowing. In the course of archaeological exploration in 2021, the expedition discovered new, promising Epigravetian sites for further research with flint implements characteristic of the Ovruch Epigravett type - Sholomky 2A, 2B, 2C, 3, 4, and also significantly replenished the collections of flint artifacts from previously known sites Zhelon and Kozuli.

The Paleolithic monuments of the Ovruch region have the same type of flint inventory and form a separate, peculiar Ovruch local variant of the Eastern European Epigravett. They date from 13,000 to 12,000 years ago and were left by mammoths hunters and other herbivores of the Final Paleolithic.

The expedition inspected a construction pit at the ancient Russ settlement of Zamchyshche in the center of Korosten city, in which a Moustier era horizon with corresponding flint artifacts and mammoth bones was discovered under the medieval cultural layer.

Keywords: Paleolithic, Zhytomyr Region, Ovrutsky Ridge, Korosten, Epigravet, Moustier.

REFERENCES

- Hladkykh, M. I., Liurin, I. B., 1974. Doslidzhennia Dovhynchskoho paleolitychnoho mestoznakhodzhennia 1971 r. na Zhytomyrshchyni. *Arkheolohiia*, 14, s. 42-46.
- Zalizniak, L. L. 1989. *Okhotniki na severnoho olenia Ukrainy v epokhu fynalnoho paleolita*. Kyev: Naukova dumka.
- Zalizniak, L. L. 2017. Ovrutskyi variant epigravetu Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia*, 2, s. 3-16.
- Zalizniak, L. L., Tomashevskiy, A. P., Pereverziev, S. V., Pavlenko, S. V., Khoptynets, I. M., Sorokun, A. A., Kelembet, V. V. 2017. Novi verkhnopaleolitychni pam'iatky Ovrutskoho kriazhu. *Kam'iana doba Ukrainy*, 17-18, s. 150-171.
- Zalizniak, L. L. 2021. Finalnyi paleolit Zhytomyrskoho Polissia. *Arkheolohiia*, 3, s. 5-27.
- Levytskyi, I. F. 1930. Dovhynetska paleolitychna statsiia. *Antropolohiia*, T.III, s. 153-160.
- Mesiats, V. A. 1956. Novaia nakhodka ornamentirovannoho byvnia mamonta. *KSYA AN USSR*, Vyp. 6, s. 40-42.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2000. Epigravetski pam'iatky Ovrutskoho kriazhu. *Arkheolohiia*, 2, s. 37-56.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2015. *Verkhni paleolit Zakhidnoi ta Pivnichnoi Ukrainy*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Tutkovskiy, P. O. 1911. Poberezhe r. Noryna v Ovrutskom uezde (heolohicheskoe i heohraficheskoe opisanie). *Trudy obshchestva issledovatelei Volyni*, T. IV, s. 59-160.
- Tutkovskiy, P. O. 1923. *Slovechansko-Ovrutskyi kriazh i uz-berezhzhia richky Slovechny*. Kyiv.

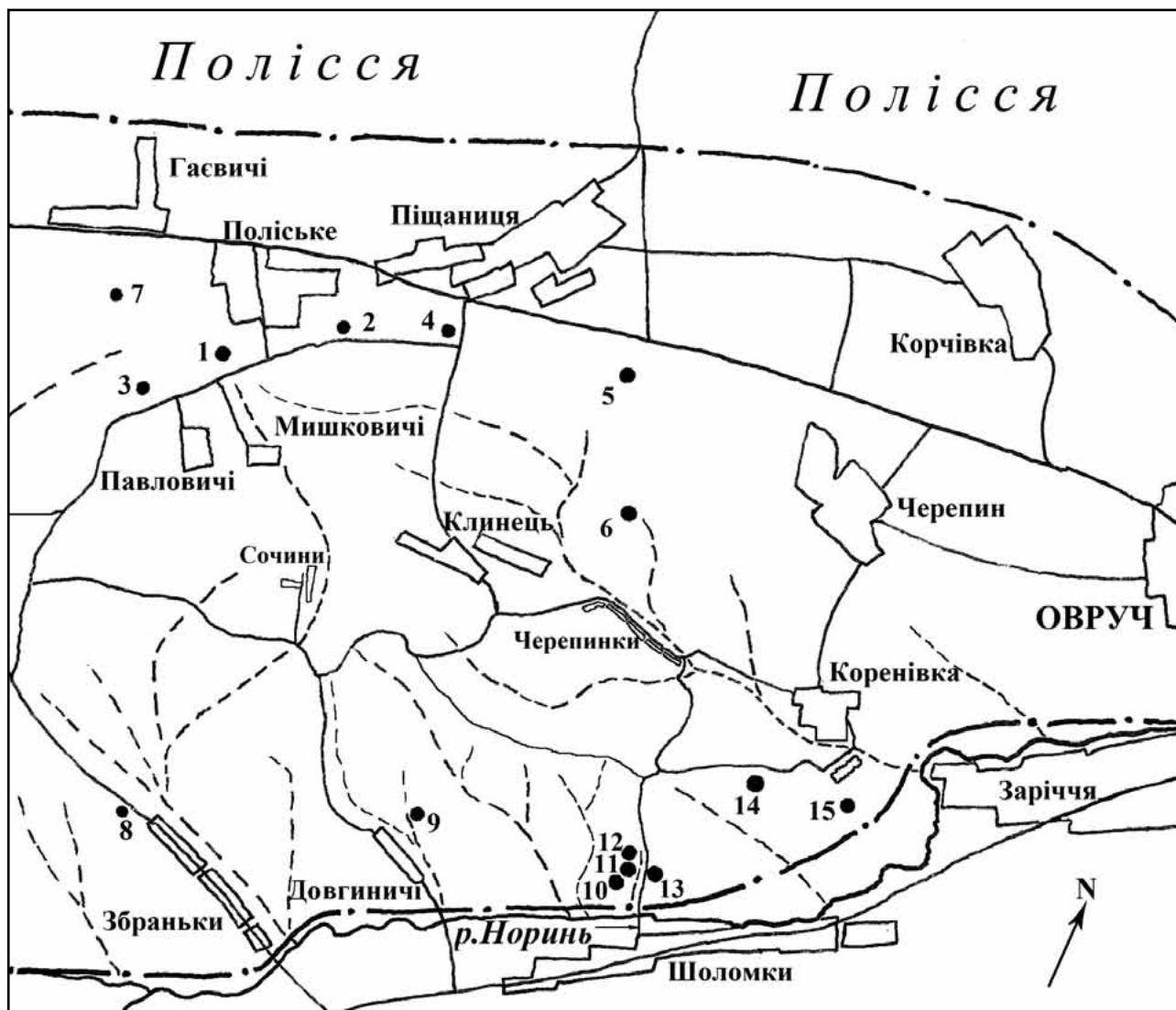

Рис. 1. Овруцький кряж. Карта-схема розташування епігравецьких стоянок.

1 – Желонь, 2 – Желонь 2, 3 – Желонь 3, 4 – Кедембет, 5 – Піщаниця-Клинець, 6 – Козулі, 7 – Гаєвичі, 8 – Збраньки, 9 – Довгиничі, 10 – Шоломки 4, 13 – Шоломки 3, 14 – Коренівка 7, 15 – Коренівка.

Fig. 1. Ovruch ridge. Map-scheme of the location of epigravetian sites.

1 – Zhelon, 2 – Zhelon 2, 3 – Zhelon' 3, 4 – Kelembet, 5 – Pishchanytsia-Klynets, 6 – Kozuli, 7 – Gaevychi, 8 – Zbranky, 9 – Dovhynychi, 10 – Sholomky 4, 13 – Sholomky 3, 14 – Korenivka 7, 15 – Korenivka.

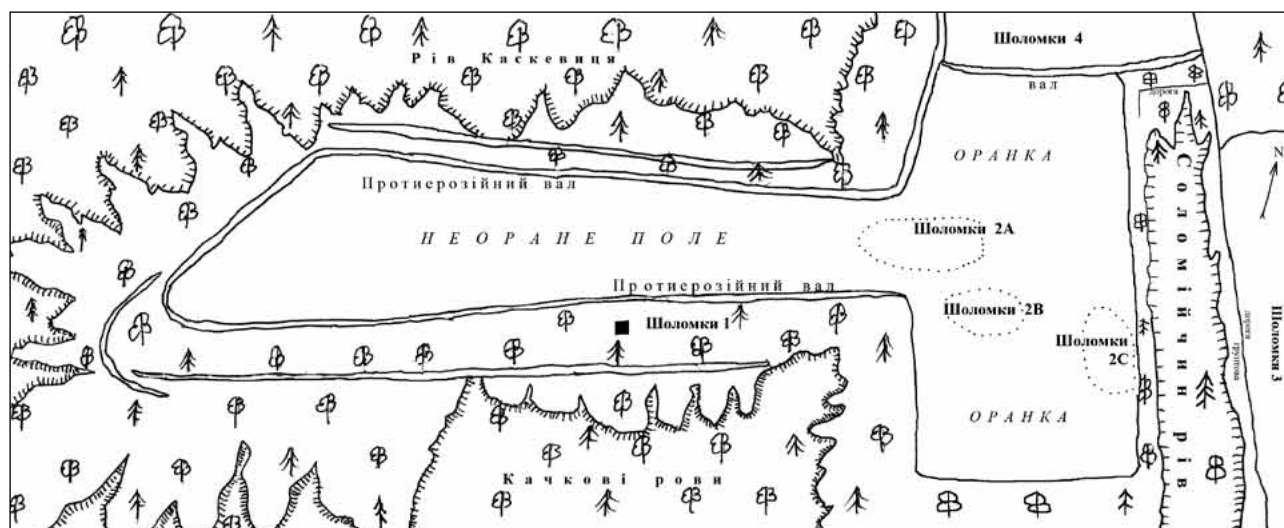

Рис. 2. Карта-схема розташування стоянок Шоломки 1, 2А, 2В, 2С, 3, 4.

Fig. 2. Map-scheme of location Sholomky 1, 2A, 2B, 2C, 3, 4 sites.

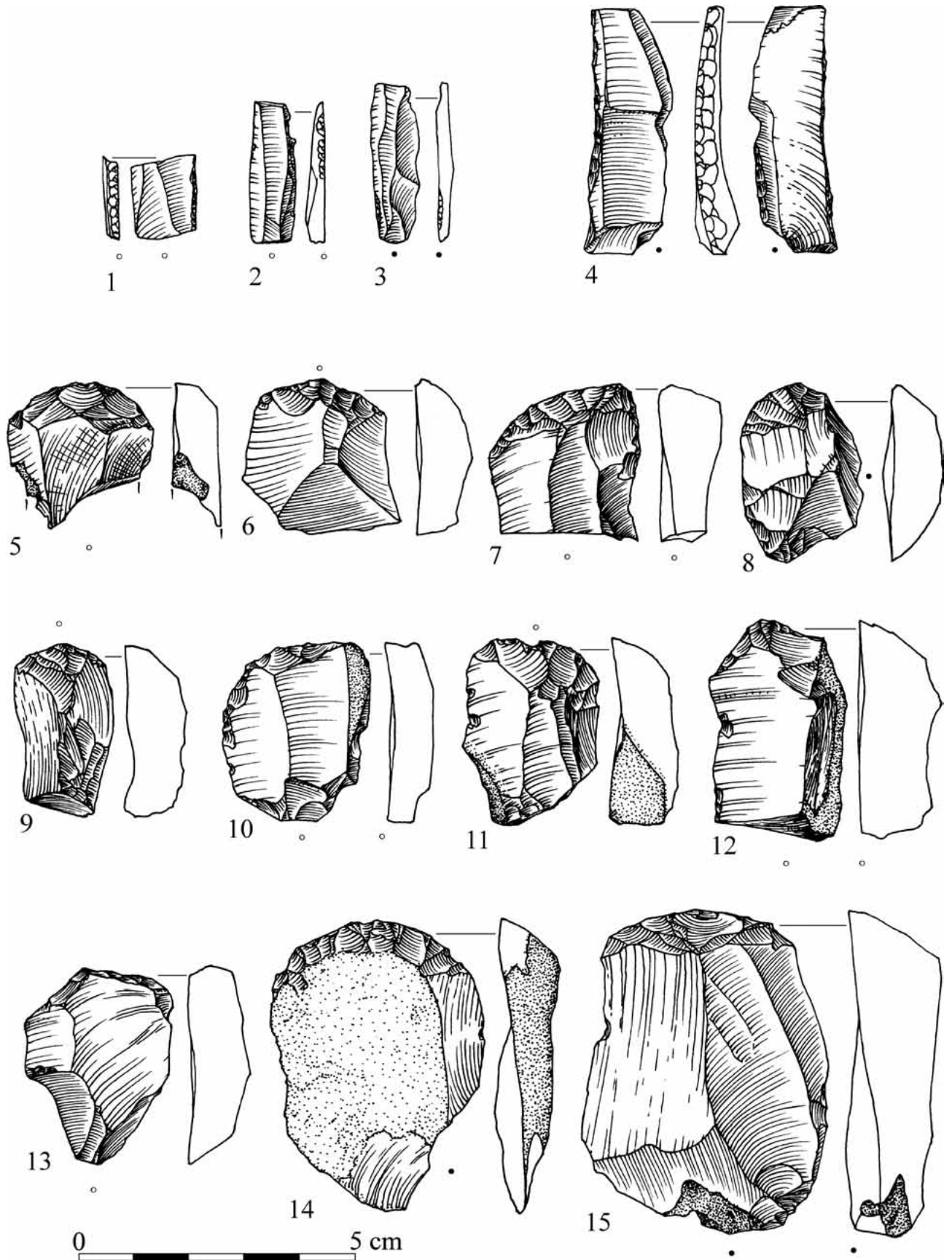

Рис. 3. Шоломки 2В. Крем'яний інвентар.
Fig. 3. Sholomky 2B. Flint implement.

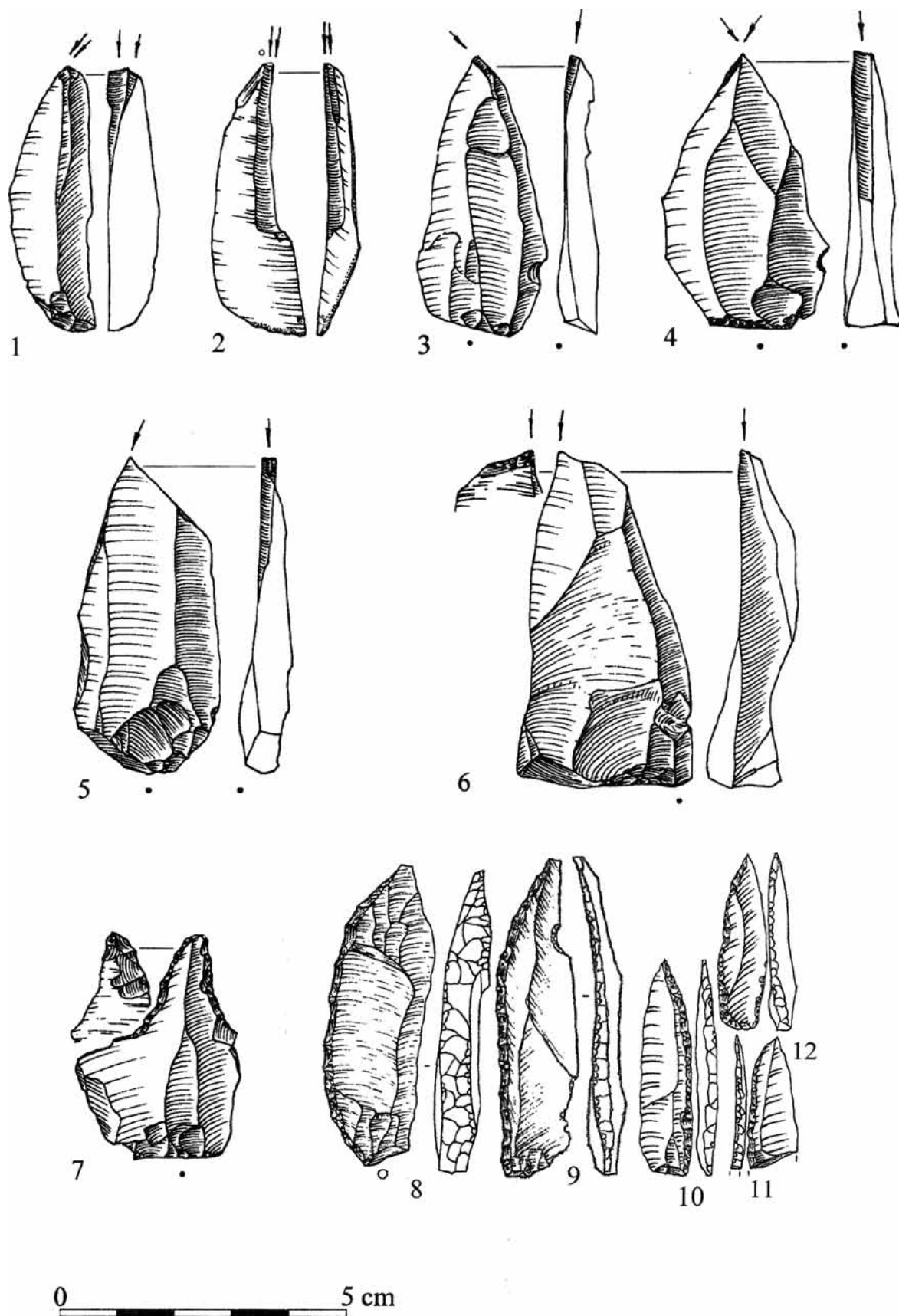

Рис. 4. Крем'яний інвентар стоянок Шоломки 2В (1-7), Довгиничі (8), Желонь (9), Келембет (10, 11), Козулі (12).
Fig. 4. Flint inventory of Sholomky 2B (1-7), Dovhynychy (8), Zhelon' (9), Kelembet (10, 11), Kozuly (12) sites.

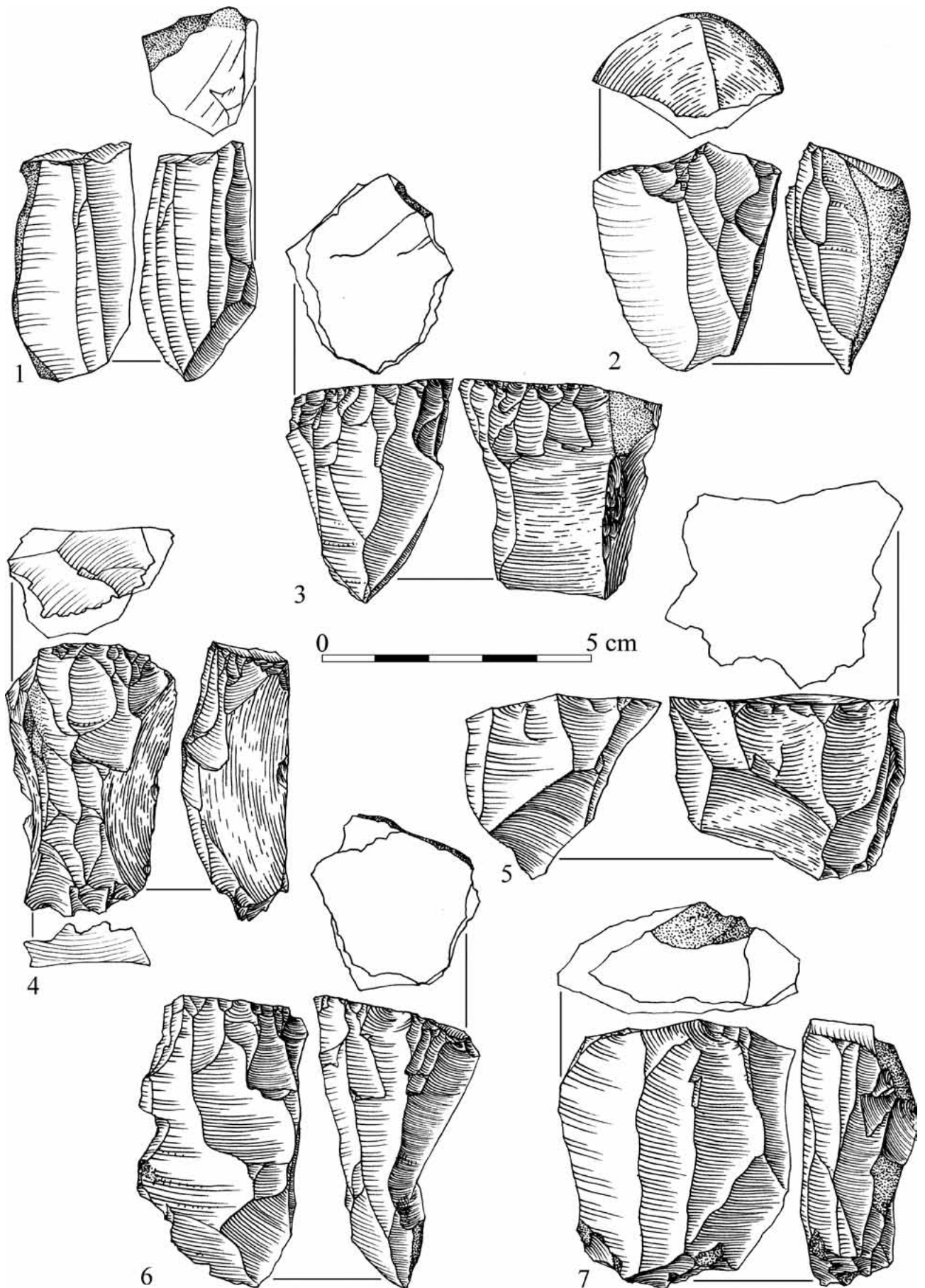

Рис. 5. Желонь. Крем'яний інвентар.
Fig. 5. Zhelon'. Flint inventory.

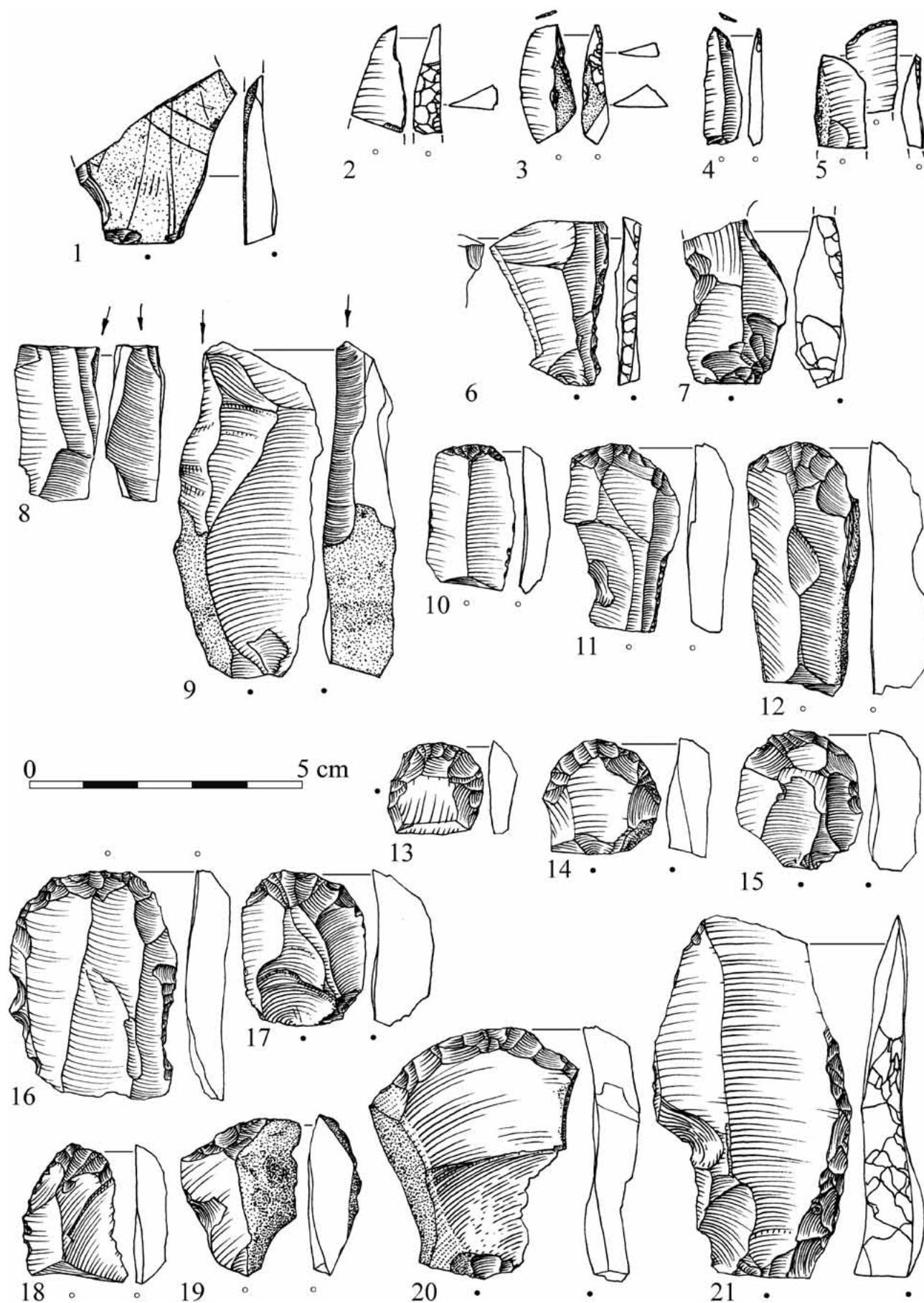

Рис. 6. Желонь. Крем'яний інвентар.
Fig. 6. Zhelon'. Flint inventory.

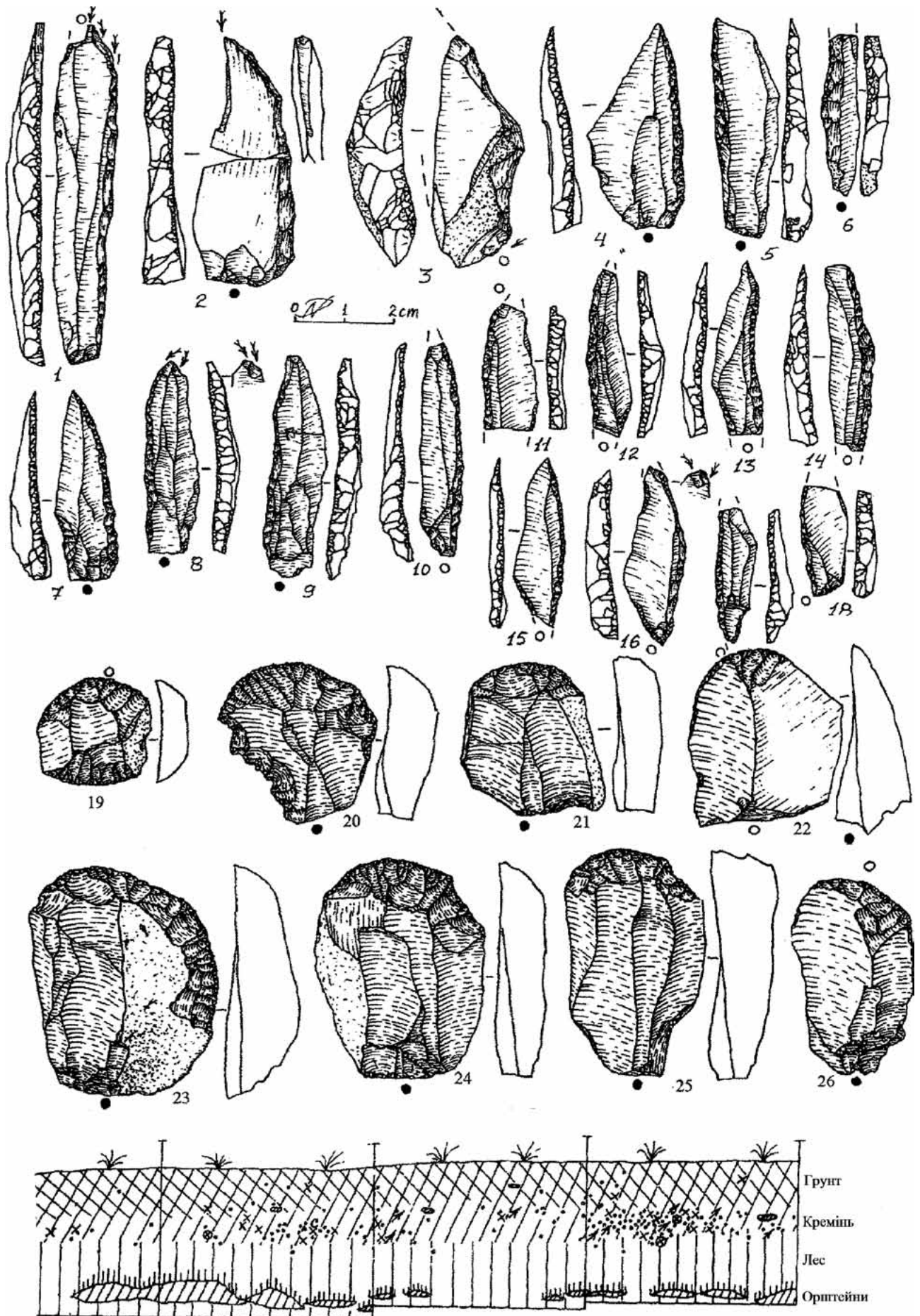

Рис. 7. Шоломки 1. Крем'яний інвентар та стратиграфія (Нужний 2015, с. 141-158).

Fig. 7. Sholomky 1. Flint implement and stratigraphy of site (Нужний 2015, с. 141-158).

Рис. 8. Коростень. Котлован на городищі Замчище.

Fig. 8. Korosten. Pit in Zamchishche hillfort.

Рис. 9. Коростень. Крем'яні вироби з котловану на городищі Замчище.

Fig. 9. Korosten. Flint artefacts from the pit in Zamchishche hillfort.

Сніжко І. А.*

НОВЕ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ БІЛЯ С. КАМ'ЯНКА НА ХАРКІВЩИНІ

Snizhko I. A.

NEW UPPER PALEOLITHIC LOCATION NEAR THE KAMYANKA VILLAGE OF THE KHARKIV REGION

Стаття вводить до наукового обігу матеріали раніше відкритої, але ще невідомої читачеві стоянки-майстерні з обробки кременю доби верхнього палеоліту поблизу с. Кам'янка на Харківщині.

Ключові слова: середня течія Сіверського Дінця, пізній палеоліт, стоянка-майстерня, обробка кременю.

Через ситуацію, що склалась на теперішній час внаслідок повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України, доступ до археологічних пам'яток середньої течії Сіверського Дінця неможливий, а деякі з них зазнали критичної руйнації. Тому набуло актуальності введення до наукового обігу матеріалів раніше відкритих, але ще не опублікованих пам'яток цього регіону. Зокрема це стосується місцезнаходження пізньопалеолітичного кременю поблизу с. Кам'янка на Харківщині.

Район середньої течії р. Сіверський Донець давно приваблював первісних мисливців кам'яної доби багатими родовищами якісної крем'яної сировини. Дослідження палеоліту регіону розпочалося 120 р. тому на початку ХХ ст. Перші відомості про палеолітичні пам'ятки середньої течії Сіверського Дінця з'явилися у матеріалах XII Археологічного з'їзду, що відбувся в Харкові в серпні 1902 року. В 1920—1940 роки завдяки ентузіазму та наполегливості М. В. Сібільова на Середньому Дінці були відкриті кілька місцезнаходжень доби пізнього палеоліту. В 1950-ті роки обстеження цієї території проводили І. Ф. Левицький та Д. Я. Телегін. Зазначимо, що все це були розвідки іноді із шурфуванням або ж розкопками незначних ділянок культурного шару (Сніжко 2018, с. 63—66).

У 1970—1980-х роках до дослідження цієї території шляхом розвідок долучилась О. О. Кротова у складі експедицій Інституту археології АН УРСР. За матеріалами цих досліджень було видано низку публікацій як у співавторстві, так і одноосібно (Гладких, Писларий, Кротова 1974, с. 266—268; Кротова 1984, с. 43—51). З 1980-х років тут активно працювали О. В. Колесник та Ю. Г. Коваль (Колесник и др. 2008, с. 27—35; Коваль 1995, с. 8—12:). У 1988 р. до пошуків пам'яток пізнього палеоліту долучилась експедиція Харківського історичного музею під керівництвом І. А. Сніжко (2008, с. 211—216; 2018, с. 93—98).

Від часу оприлюднення інформації про відкриття нових пам'яток сталися зміни, зокрема, у назвах на-

селених пунктів, біля яких ці пам'ятки розташовані. Щодо району середньої течії Сіверського Дінця, варто звернутись до чудової за своєю структурою та повнотою подання інформації статті О. О. Кротової «Новые позднепалеолитические местонахождения Юго-Востока Украины», що була надрукована в донецькому Археологічному альманасі № 6 (1997, с. 65—84). До пам'яток району Донецької області, що територіально межує з Харківщиною і тому є для нас особливо цікавим, належать десять місцезнаходжень біля шести населених пунктів. Зміни назв та адміністративного підпорядкування торкнулися всіх. Селу Красне Артемівського району, біля якого О. О. Кротова відкрила майстерню з первинної обробки кременю, в 2016 р. було повернуто його історичну назву Сонцівка (село було засновано у 1785 р. полковником Дмитром Сонцовим). Оновлена адреса цієї пам'ятки буде виглядати як майстерня біля с. Сонцівка Покровського району Донецької області.

Три пункти позначені О. О. Кротовою біля с. Рай-Олександрівка Слов'янського району зараз мають адресу с. Рай-Олександрівка Краматорського району. Село Закітне, поблизу якого О. О. Кротова та О. В. Колесником відкриті три місцезнаходження, зараз належить до Краматорського, а не Краснолиманського району. Це ж стосується і с. Крива Лука, біля якого зафіксована майстерня з обробки кременю та місцезнаходження біля с. Маяки. У наш час це також Краматорський район. Описане у статті місцезнаходження біля м. Славяногорська також змінило адресу — з 2003 р. місто має назву Святогірськ і це також Краматорський район. Оскільки в статті згадується Артемівський район Донецької області, варто зазначити, що 4 лютого 2016 р. рішенням Верховної Ради місту Артемівськ повернуто історичну назву Бахмут.

Зараз з'явилася сумна нагода згадати археологічні об'єкти, виявлені в середній течії р. Сіверський Донець під час розвідок. Через широкомасштабні бойові дії розпочатої РФ агресивної війни багато з них, на жаль, опинились серед понівечених вирвами полів. Можливо з часом з'ясується, що культурний шар повністю втрачено. Невідомо, скільки часу має пройти, щоб археологи знову отримали можливість досліджувати ці території через їх мінування.

* СНИЖКО Ірина Анатоліївна — кандидат історичних наук, доцент Українського державного університету залізничного транспорту; площа Фейербаха, 7, м. Харків, 61050, Україна; ORCID: 0000-0002-7797-9494; isnizhko@ukr.net

Тому й варто вводити до наукового обігу матеріали пам'яток, які за мирних обставин могли бути опубліковані після додаткових досліджень. Сказане стосується, зокрема, нового місцезнаходження доби верхнього палеоліту поблизу с. Кам'янка на Харківщині.

Експедиція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова багато років досліджувала стоянку біля с. Кам'янка Ізюмського району. Окрім робіт безпосередньо на пам'ятці, кожного року обов'язково проводилось обстеження прилеглої території. Результатом огляду ділянки правого берега р. Суха Кам'янка стало відкриття місцезнаходжень кременю Суха Кам'янка—1, 2 та 3 (Сніжко 2008, с. 213).

Мис, на якому розташована стоянка, являє собою високу терасу при впадінні в р. Сіверський Донець невеликої правої притоки р. Суха Кам'янка. З півдня він обмежений доволі глибоким яром з пересихаючим струмком, із заходу — неглибоким яром, що відкривається в бік Сіверського Дінця (рис. 1). Ділянка західного краю мису привернула нашу увагу наявністю підйомного матеріалу палеолітичного вигляду. Знахідки траплялись у невеликій кількості, але колекція поповнювалась під час кожного обстеження. На сьогоднішній день вона нараховує 101 предмет і включає нуклеуси та нуклеоподібні уламки, відщепи, пластинки, сколи формування та підправки нуклеусів, одиничні знаряддя із вторинною обробкою. Всі знахідки вкриті патиною різного ступеню інтенсивності.

Перша група з 21 предмету включає нуклеуси та нуклеоподібні уламки. Останніх три: із зустрічним сколюванням та зі слідами сколювання в трьох площинах. Пренуклеус із сформованим ребром жорсткості має кілька сколів в одній площині. Із 16 нуклеусів два двоплощадкових, три одноплощадкових кінцевих (рис. 2: 2) з них один спрацьований, десять торцевих (рис. 2: 1, 3; 3: 1, 2) з них один на початковій стадії формування та два призматичні із зустрічним сколюванням, а також аморфний спрацьований нуклеус. До цієї групи можна віднести крем'яне жовно зі слідами кількох сколів. Воно являє собою видовжену конкрецію, вкриту жовною кіркою, з кількома регулярними сколами на одному з кінців. Справляє враження ретушера або його заготовки.

Серед 29 відщепів (цілих та у фрагментах) 1 первинний та 6 напівпервинних, 14 пластинчастих. З 15 пластинок чотири двоскатні (рис. 4: 5—7, 9) по два фрагменти базальної та дистальної частини, одинадцять трискатних (рис. 4: 1—4, 8) — з них дві цілі, інші у фрагментах. Знайдені також чотири двоскатні мікропластинки (рис. 4: 10—12).

Найбільшу групу утворюють технічні сколи. Одним екземпляром представлений скол підправки площадки нуклеусу, 14 сколів формування та підправки нуклеусів мають ділянки жовної кірки. Вісім сколів підправки нуклеусів (один знятий з боку) та 8 реберчасті сколи демонструють етап вторинного розщеплення.

Знаряддя зі вторинною обробкою представлені кінцевою скребачкою на відщепі (рис. 2: 3).

Сировиною слугував темно-сірий якісний крейдакий кремій з місцевих родовищ. Нуклеуси та технічні сколи демонструють пластинчасту техніку розколювання. Наявність значної кількості предметів із жовною кіркою та мінімальна кількість знарядь із вторинною обробкою — типова ознака для майстерні з первинної обробки кременю на місці або недалеко від родовища крем'яної сировини.

Район середньої течії Сіверського Дінця відомий покладами високоякісного крейдакого кременю, що приваблював людей протягом усього часу використання кременю як сировини для виготовлення знарядь. У період давнього кам'яного віку, скоріш за все, використовувалися природні відслонення з шарами, які містили крем'яні жовна. На території сучасної Ізюмщини, за свідченнями геологів, шари, що містили кремій, були доступні на поверхні та не потребували спеціального видобутку із застосуванням штолень та кар'єрів.

Для виготовлення знарядь кремій був необхідний постійно, тож постійним мав бути його видобуток та постачання. Процес транспортування напівпервинної сировини залежав від ваги крем'яної сировини, а оскільки іноді відстань могла дорівнювати сотні кілометрів, виникала нагальна потреба зменшити вагу, шляхом первинної обробки та виготовлення придатних для створення знарядь заготовок. Так, мешканці стоянок Кам'яна Балка I—III використовували родовища, розташовані в радіусі 80—150 км (Леонова і др. 2006, с. 284). Натомість мобільні мисливці Роголико-Передільського району, на думку О. Ф. Гореліка, користувалися ресурсами регіону як «домашньою областю», свідченням чого є велика кількість різнофункціональних стоянок і місцезнаходжень фінальнопалеолітичного часу (2001, с. 340—341).

Незалежно від способу організації господарчої діяльності (логістична чи резидентна мобільність), район середньої течії Сіверського Дінця був місцем видобування крем'яної сировини. Свідченням цього є рештки майстерень з первинної обробки кременю, де серед знахідок переважають первинні та напівпервинні продукти розщеплення. Такі пункти відкриті, зокрема, біля с. Тетянівка (Коваль 1995, с. 8—12), в урочищі Видилиха (Колесник і др. 2008, с. 28). Пам'ятка біля с. Синичено, яку попередньо також було віднесено до категорії майстерень з первинної обробки кременю, може бути інтерпретована як короткочасний мисливський табір (Сніжко 2018, с. 95).

Отже, місцезнаходження поблизу с. Кам'янка можна віднести до категорії стоянок сировинних експедицій та функціонально визначити як майстерню поблизу родовища кременю. Тривалість використання таких місцезнаходжень, як і розмір групи, що їх залишила, залежали від специфіки задач, що виконувалися та особливостей (функцій та терміну використання) базового табору, з яким місцезнаходження пов'язані (Кротова 2013, с. 283). Колекція, що походить з цієї пам'ятки, зібрана на поверхні, шурфи закладені не були, тож питання наявності культурного шару, як і можливого зв'язку зі стояною, що досліджувалась, лишилися нез'ясованими.

ЛІТЕРАТУРА

- Гладких, М. И, Писларий, И. А, Кротова, А. А. 1975. Исследования на Луганщине. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Археологические открытия 1974 года*. Москва: Наука, с. 266—268.
- Горелик, А. Ф. 2001. *Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины*. Луганск: РИО ЛИВД.
- Коваль, Ю. Г. 1995. Финальнопалеолитическая кремнеобрабатывающая мастерская Татьянавка I на Северском Донце. В: Кадеев, В. И. (ред.). *Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины*. Харьков (б.и.), с. 8—12.
- Колесник, А. В., Вотякова, О. Л., Герасименко, Н. П., Снежко, И. А. 2008. Новая позднепалеолитическая мастерская в ур. Выдылыха на Северском Донце (Предварительное сообщение). В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомисль)*. Київ: ПП «Корвін-Пресс», с. 27—35.
- Кротова, А. А. 1984. Новые кремнеобрабатывающие мастерские эпохи палеолита на Северском Донце. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы каменного века на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 43—51.
- Кротова, А. А. 1997. Новые позднепалеолитические местонахождения Юго-Востока Украины. *Археологічний альманах*, 6, с. 65—84.
- Кротова, О. О. 2013. *Пізньюпалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Філюк О. В.
- Леонова, Н. Б., Несмеянов, С. А., Виноградова, Е. А., Воейкова, О. А., Гвоздовер, М. Д., Миньков, Е. В., Спиридонова, Е. А., Сычева, С. А. 2006. *Палеоэкология равнинного палеолита (на примере комплекса верхнепалеолитических стоянок Каменная Балка в Северном Приазовье)*. Москва: Научный мир.
- Сніжко, І. А. 2008. Нові пам'ятки кам'яного віку на Харківщині. *Археологічний альманах*, 19, с. 211—216.
- Сніжко, І. А. 2018. Пізньюпалеолітичні пам'ятки біля с. Синичено Харківської області. *Емінак*, 3, с. 93—98.
- Сніжко, І. А. 2018. Пам'ятки давнього кам'яного віку середньої течії Сіверського Дінця — від XII Археологічного з'їзду до сучасних досліджень. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, 54, с. 63—72.

Iryna A. Snizhko ¹

¹ PhD, Associate Professor Department of History and linguistics Ukrainian State University of Railway Transport
address: Feuerbach square, 7, 61050, Kharkiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-7797-9494
e-mail: isnizhko@ukr.net

NEW LATE PALEOLITHIC LOCATION NEAR THE KAMYANKA VILLAGE OF THE KHARKIV REGION

Reconnaissance – integral part of the archaeological research process, but with time information obtained during it requires clarification. The region of the Siverskyi Donets mean flow is widely known between the researchers who study the Late Paleolithic period. However, the archaeological potential of the territory is still not blown over. Due to the current situation access to the sites of the Siverskyi Donets mean flow is impossible, and some of them were critically ruined. So it is important to include into the scientific turnover the materials of discovered but still not published sites of this region. In particular, it refers to the location of the Late Paleolithic flint concentration near the Kamyanka village of the Kharkiv region.

The Late Paleolithic site near the Kamyanka village, which is being researched by the expedition from M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, is located on the cape by the outlet of the Sukhaya Kamyanka river right confluent to the Siverskyi Donets. On the surface on the western edge of this cape during the last years the collection of flint tools which look like Late Paleolithic has been amassed. It counts 101 item and consists of cores and core-shaped flints, flakes, blades, core trimming flakes. All the findings are covered with patina with intensity of different degree. Tools with the secondary treatment are represented by one typical end-scraper.

Dark grey high-quality chalk flint of local origin was used as raw material. Cores and flakes show blade-like technique of knapping. Presence of big quantity of items with half-cortical flake and absence of tolls with secondary treatment are typical for workshops on flint primary treatment, which were located near raw material land deposit or nearby.

The new location can be placed into a category of raw material sites; its functional belonging can be defined as a workshop near the flint land deposit. The collection of the flint tools has been amassed from the surface, test excavation wasn't performed, so the questions on the cultural layer presence and a possible connection with the site remained open.

Keywords: Siverskyi Donets river, Upper Paleolithic, site-workshop, flint manufacture.

REFERENCES

- Gladkikh, M. I., Pislarii, I. A., Krotova, A. A. 1975. Issledovaniia na Luganshchine. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia 1974 goda*. Moskva: Nauka, p. 266—268.
- Gorelik, A. F. 2001. Pamiatniki Rogalisko-Peredelskogo raiona. *Problemy finalnogo paleolita Iugo-Vostochnoi Ukrainy*. Lugansk: RIO LIVD.
- Koval, Iu. G. 1995. Finalnopaleoliticheskaia kremneobrabatyvaiushchaia masterskaia Tatianovka I na Severskom Dontse. In: Kadeev, V. I. (ed.). *Problemy arkheologii drevnei i srednevekovoi istorii Ukrainy*. Kharkov (b.i.), p. 8—12.
- Kolesnik, A. V., Votiakova, O. L., Gerasimenko, N. P., Snezhko, I. A. 2008. Novaia pozdnepaleoliticheskaia masterskaia v ur. Vydylykha na Severskom Dontse (Predvaritelnoe soobshchenie). In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Doslidzhennia pervisnoi arkheologii v Ukraini (Do 50-richchia vidkryttia paleolitychnoi stoianky Radomyshl)*. Kyiv: PP «Korvin-Press», p. 27—35.
- Krotova, A. A. 1984. Novye kremneobrabatyvaiushchie masterskie epokhi paleolita na Severskom Dontse. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Materialy kamennogo veka na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, p. 43—51.
- Krotova, A. A. 1997. Novye pozdnepaleoliticheskie mestonakhozhdeniia Iugo-Vostoka Ukrainy. *Arkheolohichniy almanakh*, 6, p. 65—84.
- Krotova, O. O. 2013. *Piznopaleolitychni myslyvtsi azovochornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Filiuk O. V.
- Leonova, N. B., Nesmeianov, S. A., Vinogradova, E. A., Voeikova, O. A., Gvozdozer, M. D., Minkov, E. V., Spiridonova, E. A., Sycheva, S. A. 2006. *Paleoekologiya ravninnogo paleolita (na primere kompleksa verkhnepaleoliticheskikh stoiatok Kamennaia Balka v Severnom Priazove)*. Moskva: Nauchnyi mir.
- Snizhko, I. A. 2008. Novi pam'iatky kam'ianoho viku na Kharkivshchyni. *Arkheolohichniy almanakh*, 19, p. 211—216.
- Snizhko, I. A. 2018. Piznopaleolitychni pam'iatky bilia s. Synycheno Kharkivskoi oblasti. *Eminak*, 3, p. 93—98.
- Snizhko, I. A. 2018. Pam'iatky davnoho kam'ianoho viku serednoi techii Siverskoho Dintsia — vid XII Arkheolohichnoho z'izdu do suchasnykh doslidzhen. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriia»*, 54, p. 63—72.

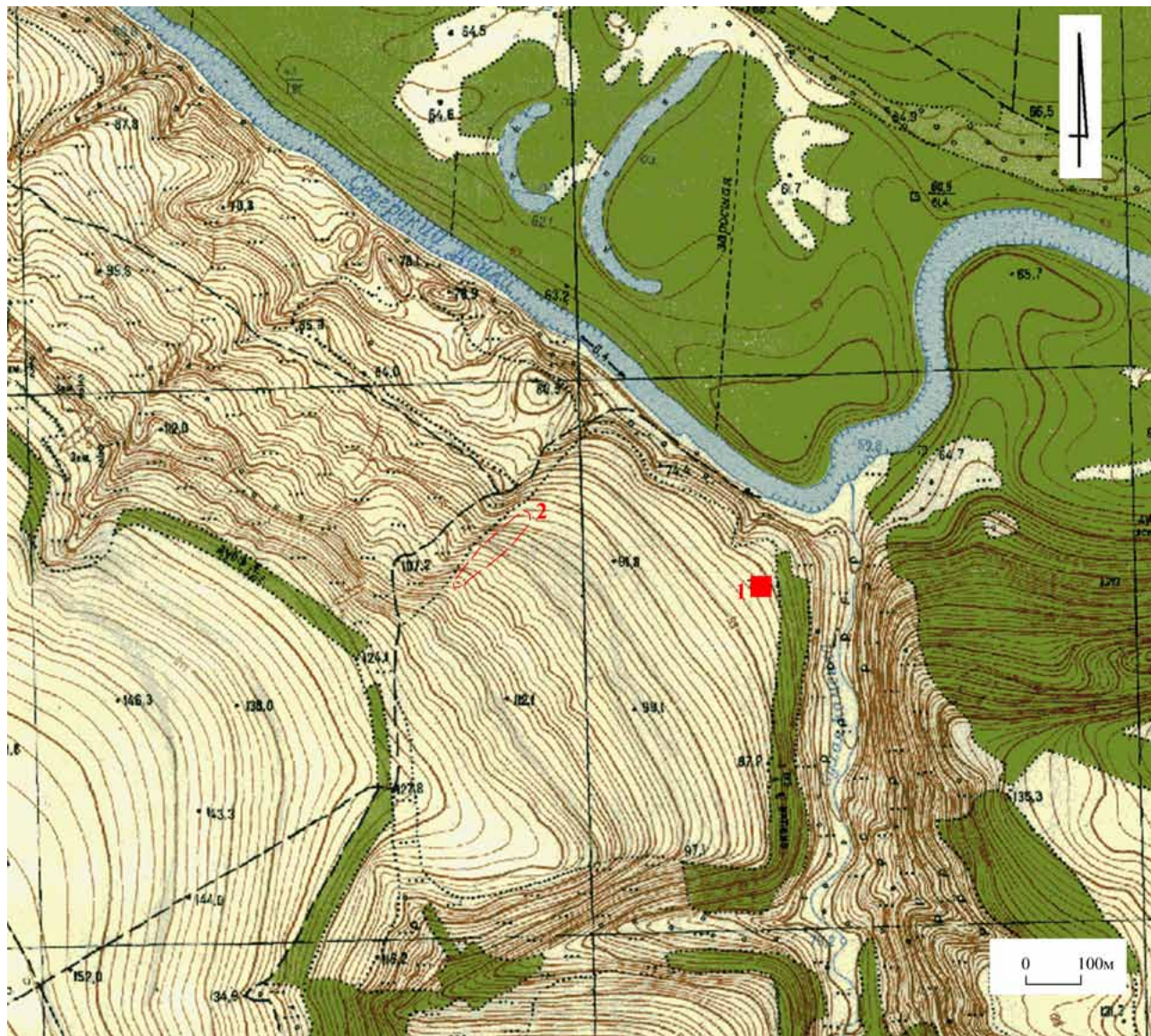

Рис. 1. Ситуаційний план розташування стоянки біля с. Кам'янка (1) та місцезнаходження кременю на західному краю мису (2).
 Fig. 1. Situational plan of the site location near the Kamyanka village (1) and the flint location on the western cape end (2).

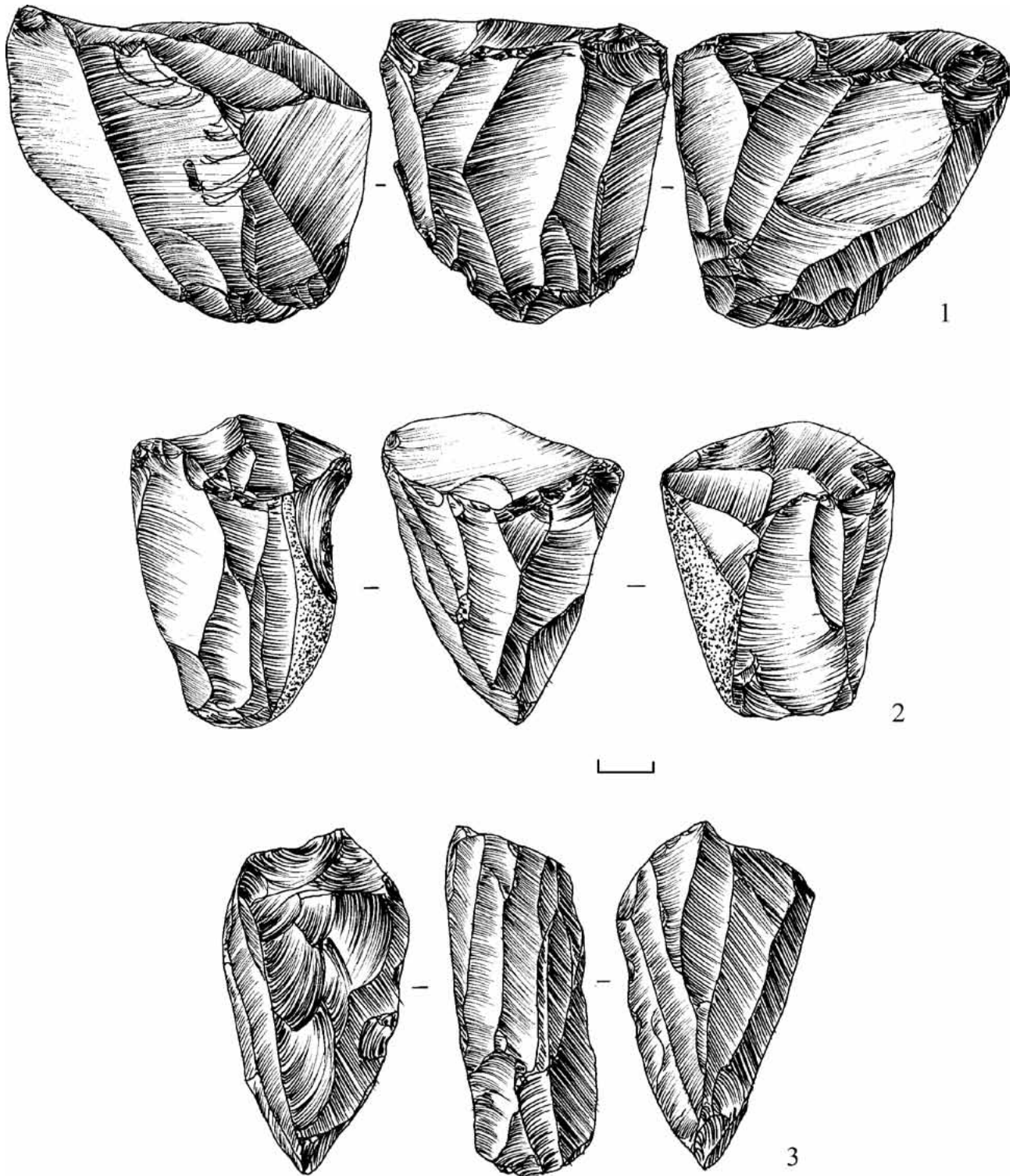
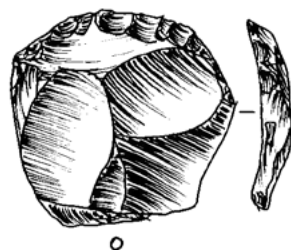
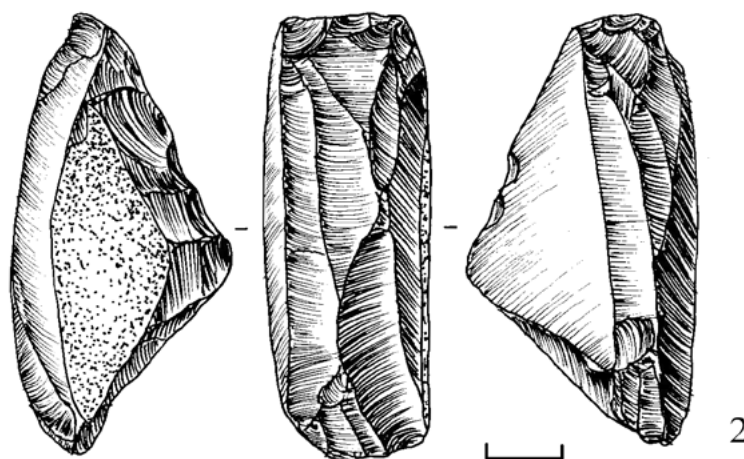
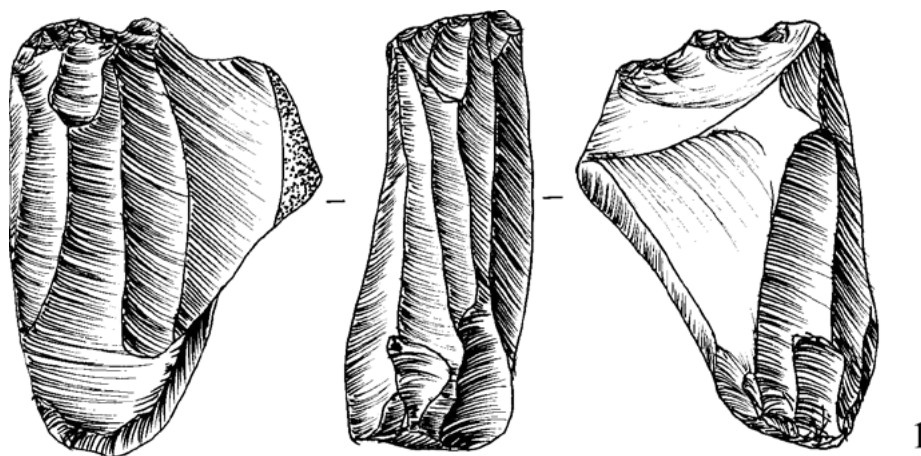

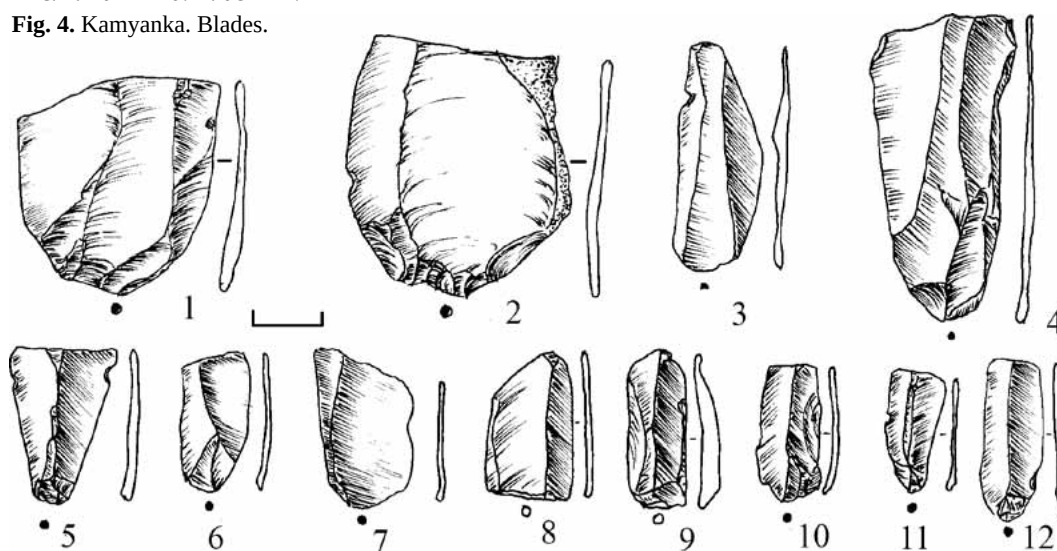
Рис. 2. Кам'янка. Нуклеуси.
Fig. 2. Kam'yanka. Cores.

3

Рис. 3. Кам'янка. Нуклеуси (1, 2) та скребачка (3).
Fig. 3. Kamyanka. Cores (1, 2) and scraper (3).

Рис. 4. Кам'янка. Пластини.
Fig. 4. Kamyanka. Blades.

Яневич О. О.*

ЕПІГРАВЕТСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ТИПУ ВИШЕННЕ 2 У КРИМУ (УКРАЇНА). ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ

Yanevych O. O.

EPIGRAVETIAN SITES OF THE VYSHENNE 2 TYPE IN CRIMEA (UKRAINE). THE PROBLEM OF ORIGIN

До пам'яток типу Вишенне 2 належать епонімна стоянка Вишенне 2, Біюк-Карасу III, VI, IX, можливо, Біюк-Карасу XIII, XIV, Заскельна IX (верхній шар) та Сюрень I (горизонт 2-3 верхнього шару). За техніко-морфологічними характеристиками крем'яних виробів вони являють окреме культурне явище в пізньому та фінальному епіграветі Криму та Північного Причорномор'я. Для культурного шару А Вишенного 2 отримана палеомагнітна дата 11800-11700 років тому. Генетично пам'ятки типу Вишенне 2 не можуть бути пов'язані з жодною з відомих на сьогодні пізньопалеолітичних індустрій півострова. Водночас, близькість техніко-типологічних показників крем'яних комплексів, насамперед, ідентичність морфології, технології виготовлення, та, навіть, метричних параметрів мікролітів культурного шару Б Вишенного 2 і верхніх культурних шарів Молодово 5 (культурні шари 3, 2, 1а, 1) дозволяють припускати, що пам'ятки типу Вишенне 2 були залишені населенням, яке мігрувало в Крим із Наддністрянщини.

Ключові слова: Крим, Україна, епігравет, фінальний палеоліт, пам'ятки типу Вишенне 2.

Вступ

Пізньопалеолітичні пам'ятки Криму, які належать до граветського технокомплексу, вкрай нечисленні. Перші із них — багатошарова стоянка Сюрень I та Качинський навіс, були відкриті та досліджені ще у 1879 та 1880 рр. К. С. Мережковським (Мережковский 1881; 1887). У 1920 р. А. С. Моїсеевим була відкрита ще одна стоянка — Аджи-Коба (Моисеев 1920; 1923). Наприкінці 20-х та на початку 30-х рр. Сюрень I та Аджи-Коба були розкопані експедиціями під керівництвом Г. А. Бонч-Осмоловського (Бонч-Осмоловський 1933; 1934; Трусова 1940; Векилова 1957). Довгий час ці дві пам'ятки залишалися єдиним джерелом вивчення епігравету Криму.

Після тривалої перерви наприкінці минулого та на початку нашого сторіччя, в Криму були відкриті та досліджені нові пам'ятки граветського технокомплексу. На особливу увагу серед них заслуговують багатошарові стоянки із численними та виразними крем'яними комплексами: Буран-Кая III (культурні шари 6-2, 6-1 та 5-2) та Буран-Кая IV (граветські культурні шари) (Yanevich et al, 2009; Yanevich 2014). Нові пізньопалеолітичні стоянки Заскельна IX (верхній культурний шар) (Колосов, Степанчук, Чабай 1990а, с. 28; 1990b с. 37, табл. 17) та Грот Склеястий (культурні шари V та VI) (Cohen et al. 1996) містили нечисленні археологічні матеріали. Біля с. Вишенне була відкрита багатошарова стоянка Вишенне 2 (Яневич 1992) та декілька невеликих місцезнаходжень та майстерень — Біюк-Карасу III, VI, IX, XIII, XIV (Колосов, Степанчук, Чабай 1990). Вишенне 2 та розташовані поруч місцезнаходження

групи Біюк-Карасу за техніко-морфологічними характеристиками крем'яних індустрій відрізняються від решти пам'яток граветського технокомплексу Криму та Північного Причорномор'я. Вони були виділені в окреме культурне явище фінального палеоліту Криму — пам'ятки типу Вишенне 2. Було зроблене припущення щодо західного, наддністрянського, походження цієї пам'ятки та подібних їй за крем'яними виробами місцезнаходжень (Яневич 1992).

Вперше матеріали Вишенного 2 були опубліковані в малотиражному і скромному, відповідно до скрутних часів початку 90-х рр., препринті Херсонського музею старожитностей (Яневич 1992). В подібному невибагливому препринті видані також пам'ятки групи Біюк-Карасу, які були відкриті та досліджені поруч із Вишенним 2 (Колосов, Степанчук, Чабай 1990а; 1990b). Після цих стислих повідомлень минуло чимало часу, на Вишенному 2 були проведені додаткові розкопки, провадилися інтенсивні дослідження гравету та епігравету Східної Європи тощо. Отже, цілком слушною є більш докладна публікація матеріалів пам'яток типу Вишенного 2, визначення їхнього місця в пізньому палеоліті Східної Європи та походження.

Археологічні матеріали

Пам'ятки. Територія поширення пам'яток типу Вишенне 2 обмежена маленьким районом північної частини передгір'їв Східного Криму в середній течії р. Біюк-Карасу: вони розташовані на південь від с. Вишенне Білогірського р-ну Автономної республіки Крим (Україна), на двокілометровій ділянці долини р. Біюк-Карасу. До пам'яток цього типу належать Вишенне 2 (Яневич 1992), Біюк-Карасу III, IX, XIII, XIV, Заскельна IX (верхній шар), можливо, Біюк-Карасу VI і XVI (Колосов, Степанчук, Чабай, 1990а; 1990b) та Сюрень I (горизонт 2-3 верхнього культурного шару) (Векилова 1957; Яневич 2000; Деміденко 2018). Стоянки знаходяться на першій

* ЯНЕВИЧ Олександр Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України; просп. Володимира Івасюка, 12, м. Київ, 04210, Україна; ORCID: 0000-0002-8088-6950; janevic_a@ukr.net

терасі ріки (Вишенне 2, Біюк-Карасу III, XIV), на мисоподібних пагорбах другої (?) тераси (Біюк-Карасу IX, XVI), у скельних навісах (Заскельна IX, Сюрень I) чи біля них (Біюк-Карасу XIII).

Найбільш повне уявлення щодо пам'яток типу Вишенне 2 дає епонімна стоянка Вишенне 2, розташована на березі р. Біюк-Карасу в 2 км на південь від с. Вишенне (Яневич 1992). Вишенне — багатошарова пам'ятка з культурними шарами фінального палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, доби бронзи та скіфського часу. В 1979 р. В. М. Степанчук була відкрита її мезолітична частина, яка позначена як Вишенне 1 (Яневич 1987). У 1984 р. в відслоненні берега річки в 50 м від мезолітичної стоянки О.О. Яневичем були виявлені фінальнопалеолітичні культурні шари, які й були позначені як Вишенне 2. У 1984, 1987 та 1993 рр. на Вишенному 2 проводились рятивні розкопки Кримською мезолітичною експедицією під керівництвом О.О. Яневича (загальна розкопана площа 35 м²). Природний стратиграфічний профіль на місці розкопу неповний. В 1965 та 1966 рр. в долині річки на південь від с. Вишенне проводились роботи по спрямленню річища Біюк-Карасу, тоді ж верхня частина відкладів правого берега нового річища була знята. В давнину стоянка розташовувалася на мисі лівого берега р. Біюк-Карасу, який, власне, й розрізало нове річище.

Розкопки Вишенного 2 всіх трьох польових сезонів мали рятивний характер. Їхньою метою було дослідити пам'ятку на правому березі нового річища Біюк-Карасу, який руйнувався розмивом. Розкоп загальною площиною 35 кв. м. простягався двоєтровою смугою вздовж правого берега річки. Верхня частина відкладів із культурними шарами скіфського часу, доби бронзи, енеоліту, неоліту (?) та мезоліту на місці розкопу була знята під час означених вище земляних робіт із облаштування саду. Отже, розкоп мав наступну стратиграфію (рис. 1: А):

Літологічний шар 3. Жовтий щільний суглинок із прошарками дрібного делювіального гравію та уламками мергелю. Дещо гумусований у верхній частині. Потужність 1,20 м. Стерильний.

Літологічний шар 4. Лес палевого кольору із прошарками білоглазки. Потужність 0,60 м. Містив сім культурних шарів фінального палеоліту. Загальна потужність біля 2,0 м.

Літологічний шар 5. Коричнева щільна глина. Потужність понад 0,60 м. Стерильний.

Культурні шари Вишенного 2, позначені зверху вниз як А, А1, Б, Б1, Б2, Б3 і В. Вони надзвичайно тонкі, потужністю 1–3 см, простежувались лише по структурах шару (вогнищам, вуглистим плямам, скупченням кременю), окремим кременям і шматочкам вохри. Представлені були, як правило, не на всій площі розкопу, і значно відрізнялися між собою структурами шару, кількістю та складом артефактів, що пов'язано з великою площею поселення й конфігурацією розкопу. Мала потужність культурних шарів стоянки, їхнє чітке стратиграфічне положення, надзвичайно гарний стан збереженості крем'яних артефактів та досліджених в них житлових структур дозволяють зробити висновок,

що шари утворились під час короткотермінових, скоріш за все, разових, поселень.

Самий нижній культурний шар В був представлений п'ятьма місцями первинної обробки кременю («точками»). Два з них збереглися повністю. Вони являли собою компактні скупчення кременів (понад 1000 екз. у кожному), мали підокруглу форму розмірами 0,8х0,7 м і 0,7х0,5 м і потужністю 3–5 см. Три інших, частково зруйнованих рікою, судячи зі збережених частин, були близькі по розмірах і формі. Знахідки безпосередньо в «точках» були представлені винятково жовнами й продуктами розщеплення кременю. Нуклеуси, розташовані на периферії точок, чи, частіше, поруч із ними, утворювали окремі скупчення по 2–12 виробів. В цьому ж шарі знаходилося невелике вогнище діаметром 0,6 м і лінзою потужністю 2–3 см з незначним прокалом під нею, а на відстані до 1 м — невеликі скупчення кременів, серед яких були нуклеус, платівки, відщепи і три різці (рис. 2).

Культурний шар Б3 простежений на площі усього близько 6 кв. м по невеликій вуглистій плямі діаметром до 0,2 м, двом скупченням кременів, які склалися з уламка пренуклеусу, окремих реберчастих сколів, нечисленних платівок та відщепів. Із виробів зі вторинною обробкою знайдена крупна платівка з ретушшю на латеральній ділянці лівого краю та нерегулярними фасетками на обох краях, які скоріш за все є ретушшю використання (рис. 7: 4).

Центральним об'єктом культурного шару Б2 у розкопі був великий точок. Він досліджений частково — його південно-західна периферія знищена річкою, а південно-східна простягалася на не розкопану ділянку стоянки. За розмірами, кількістю кременів та структурі точок відрізнявся від точків шару В. За концентрацією знахідок виділяється власне точок і його периферія. Власне точок являв собою щільно заповнену крем'яними виробами лінзу овальної форми з розмірами розкопаної частини 1,5х2,0 м і потужністю до 20 см. Кількість кременів у ньому перевищувала 10 тис. на кв. м. Складався точок винятково з продуктів розколювання кременю та нуклеусів (рис. 3; 4; 5: 5–8). Нуклеуси, на відміну від точків культурного шару В розташовувалися не на периферії, а безпосередньо у ньому. На краях лінзи точка знаходилося декілька відбійників. Периферія точка простягалася на північ від нього на відстань до 2 м. Знахідки у ній представлені також нуклеусами й продуктами розколювання. Але тут же були знайдені дві скребачки та різець (рис. 5: 1–3). Точок і його периферія розділялися сегментом частково розкопаної великої вуглистої плями розмірами 1,5х0,8 м потужністю 2–3 см з поглибленням діаметром близько 10 см і глибиною 8 см у південній частині. Судячи з потужності лінзи плями, відсутності прокалу і необпаленості кременів, воно є залишками короткочасного багаття. Незначна кількість кременів у центрі плями, при надзвичайно високій їхній концентрації на прилеглих ділянках дозволяють припускати, що вогнище функціонувало одночасно з точком.

Культурний шар Б1 зафіксований на дуже обмеженій площі по трьох невеликих групах креме-

нів, що склалися з нуклеусу, відщепів, платівок і скребла (рис. 7: 2).

В культурному шарі Б найбільш цікавий об'єкт — вогнище і скупчення кременів довкола нього в північній частині розкопу (рис. 1: В). Вогнище являло собою овальну в плані лінзу розмірами 0,8х0,9 м з інтенсивним вуглистим заповненням потужністю 2–3 см і злегка пропеченим суглинком під нею. Судячи з невеликої потужності вуглистої лінзи та ледь помітного прокалу, воно функціонувало не тривалий час. Скупчення кременів розташовувалося навколо вогнища в радіусі 20–60 см, частково на його північно-західній периферії і безпосередньо в лінзі. Складалося воно з нуклеусів, технологічних сколів, відщепів, платівок та 53 мікролітів з притупленим краєм (рис. 6). При цьому простежувалися відміни в розміщенні окремих категорій знахідок. Зокрема, на північний-захід від нього знаходилася ділянка, де зосереджувалися нуклеуси та відщепи, з південно-західної сторони майже один біля одного знайдені 11 мікролітів з притупленим краєм, а зі східної сторони розташовувалася ділянка розмірами 30х30 см, повністю встелена платівками та відщепами (рис. 1: А). Склад знахідок, їхнє розміщення, потужність вогнища вказують на те, що розглянуте скупчення кременю є робочим місцем по виготовленню мікролітів біля тимчасового багаття. Південніше розташовувалася велика вуглиста пляма. Вона розкопана не повністю. Її довжина по осі північ-південь складала 2,0 м, розкопаної частини по осі схід-захід — 1,7 м. Лінза плями потужністю 8 см мала ясно-сіре, злегка зольне заповнення з тонкими вуглистими прошарками. Можливо, цей об'єкт є залишками житлової конструкції з декількома короткочасними вогнищами.

Культурний шар А1, як і розташований вище культурний шар А, також добре представлений на всій площі розкопу. Передусім він примітний великою кількістю вуглистих плям різних розмірів, конфігурацій та насиченістю лінз. Більшість з них були невеликі, мали нечіткі контури й неправильну, витягнуту, або сильно витягнуту форму. Їхні лінзи сягали потужності лише 1–3 см. Прокал під жодною із вуглистих лінз не спостерігався. Скоріш за все, розглянуті плями були рештками окремих голешок. Водночас шар містив декілька вогнищ, серед яких найбільш виразним було вогнище овальної форми, розмірами 1,0х0,7 м, дещо заглиблене, з потужною, до 16 см, вуглисто-зольною лінзою темно-сірого кольору та потужним прокалом під нею. Також було розкопано точок діаметром близько 1,0 м, який складався із платівок, імовіріше усього відсортованих, судячи із решток жовневої кірки та недбалої огранки, відщепів і жовен кременю. За кількістю артефактів (78 екз.), відсутністю нуклеусів та відбійників він відрізняється як від точків шару В, так і від точка шару Б2.

У самому верхньому культурному шарі А найбільш цікавий об'єкт — частково зруйноване рікою вогнище. Розміри його збереженої частини — 1,3х0,3 м. Лінза вогнища потужністю до 5 см мала темно-сіре заповнення з великою домішкою вугілля. Суглинок під нею був прожарений на 1–2 см

до темно-червоного кольору. З вогнищем пов'язана невелика кількість крем'яних артефактів: пренуклеусів, технологічних сколів, відщепів і платівок. Частина з них розташовувалася безпосередньо на його вуглистій лінзі. Інші утворювали невеликі скупчення в безпосередній близькості, в декількох метрах. В цьому культурному шарі був знайдений уламок мергеля із нарізками та слідами вохри, ймовірно, чуринга.

Укряй незначна потужність культурних шарів Вишенного 2, їх чітка планіграфія і збереженість розкопаних об'єктів вказують, що вони утворилися під час дуже короткочасних поселень громад пізнього палеоліту. Скоріш за все, культурні шари відображають одноразові візити, хоча, для культурного шару Б2 з великим точком можна припускати утворення після кількох відвідін. Місця розколювання кременю в кожному з шарів із численними продуктами розколювання (первинними та технологічними сколами, відщепами та платівками) та покинутими біля них зіпсованими під час роботи або спрацьованими нуклеусами вказують, що Вишенне 2 являє собою стоянку-майстерню. Судячи із кількості шарів, достатньо великих стерильних прошарків між ними та потужності відкладів, які вміщали культурні шари (біля 0,5 м), Вишенне 2 використовувалося періодично протягом достатньо тривалого часу.

Біюк-Карасу III — друга стратифікована частково розкопана стоянка типу Вишенне 2 (Колосов, Степанчук, Чабай 1990а с. 17–18; 1990b, табл. 5–70). За стратиграфією, характером культурного шару та його структур вона подібна до Вишенного 2. Розкоп площею 17 кв. м. мав наступну стратиграфію (рис. 8: 2): 1. Гумусований суглинок (потужність до 0,15 м). 2. Суглинок палевого кольору з прошарками білоглазки (потужність більш 1,50 м). Пізньопалеолітичний шар, пов'язаний із середньою частиною палевого суглинку. Він був представлений точком, вогнищем, окремими крем'яними виробами і кількома кістками тварин (рис. 8: 1). Точок, частково зруйнований рікою, мав підпрямокутну форму розмірами 0,6х0,4 м. Його лінза, потужністю до 15 см, була щільно заповнена продуктами розколювання: платівками, відщепами, лусочками (більш 1200 екз.). У північній частині точка знаходилися три нуклеуси і галька-відбійник. Вогнище розташовувалося в 1,5 м на схід. Вуглисте заповнення вогнища було відсутнє і його контури фіксувалися по сильно пропеченому суглинку завтовшки 3–9 см. Судячи з прокалу, вогнище було неправильної, близької до овалу форми, розмірами 0,7х0,6 м. В культурному шарі Біюк-Карасу III було знайдено також декілька сильно еродованих кісток. Пам'ятка, як і Вишенне 2, являла собою стоянку-майстерню.

Інші пам'ятки типу Вишенне 2 в долині р. Біюк-Карасу мають перевідкладений (Заскельна IX, верхній шар), чи зруйнований (Біюк-Карасу IX, XIII, XVI) культурний шар (Колосов, Степанчук, Чабай 1990а; 1990в).

Можливо, до кола пам'яток типу Вишенне 2 належить також частина знахідок зі верхнього

шару стоянки Сюрень I, розташованої в Південно-Західному Криму. В самому нижньому горизонті цього культурного шару, позначеному, як «горизонт 2-3» із розкопок Г. А. Бонч-Осмоловського, знайдено видовжене вістря з притупленим краєм та прямо тронкованою основою, яке практично ідентичне вишенським за техніко-морфологічними та метричними характеристиками (рис. 9: 1) (Векилова, 1957). Вістря, а також декілька мікролітів з притупленим краєм, нуклеусів та скребачок (рис. 9: 1–11) із «горизонту 2-3» виглядають, як слушно відзначає Ю. Е. Деміденко, гомогенним комплексом. Але хронологію та культурну атрибуцію цього комплексу не можна визначити напевно.

Ю. Е. Деміденко вважає, що можна «...выделить эпизод заселения людьми позднего граветта центрального участка в зоне капельной линии навеса Сюрень I около 23–20 тыс. некал.л.н. (Демиденко 2000, с. 102; Demidenko 2012a; 2012b). Индустриальная атрибуция позднего граветта Сюрень I возможна по присутствию среди немногочисленных кремневых артефактов следующих индикативных типов изделий, которые не имеют аналогов в эпиграветте юга Восточной Европы: крупных и удлинённых двуплощадочных бипродольных нуклеусов для пластин/пластинок, соответствующих им по размерам, огранке дорсальных поверхностей и прямизне профиля пластин и пластинок с притупленным ретушью краем, включая в том числе тронкированные изделия, острие типа граветт с тронкированным основанием, 2 «*pièces à cran*» и «микропилку» с дополнительно притупленным краем.» (Демиденко 2018, с. 269).

На наш погляд, наведені вище типологічні визначення крем'яних виробів та їхня індикативність для пізнього гравету не є беззаперечними. Зокрема, «острие типа граветт с тронкированным основанием» (рис. 9: 1) відрізняється від класичних вістер Гравет (див.: Demars, Laurent 1992, р. 100, 101, fig. 36; Pesesse 2013, р. 73–76, fig. 1) і є граветським вістрям скоріше *sensu lato*. Подібні вістря з притупленим краєм та тронкованою основою — *pointe a dos a base tronque* (за Pesesse 2013, р. 85, fig. 3: 7, 8), зустрічаються в граветі, але, так само, у ранньому епіграветі (Нужний 2015, с. 97–124) та фінальному палеоліті як Східної Європи (Яневич 1992, с. 24, рис. 2), так і Західної (Demars, Laurent 1992, р. 116, 117, fig. 44; Celerier 1998, р. 254, fig. 17). Отже, це вістря не може використовуватись у якості хронологічного показника комплексу горизонту 2-3 Сюрень I як фінальнограветського.

Одне із «*pièces a cran*» (рис. 9: 2) може бути ним, але, нажалі, має обламаний кінець і, не включено, це лише недоретушована платівка з притупленим краєм. Друге «*pièces a cran*» являє собою проксимальний фрагмент частково ретушованої платівки (рис. 9: 3). І, нарешті, «крупні біпродольні нуклеуси» мають надзвичайно широкі культурно-хронологічні межі — від гравету аж до фінальнопалеолітичного свідеру. Отже, визначення крем'яного комплексу горизонту 2-3 верхнього культурного шару Сюрень I як граветського ми вважаємо передчасним.

Так само не можна беззаперечно стверджувати приналежність сюреньського комплексу горизонту 2-3 верхнього шару до пам'яток типу Вишенне 2. Хоча підстав для такого припущення більше, ніж його атрибуція пізнім граветом. Крім ідентичного вишенським вістря з притупленим краєм та тронкованою основою, подібні також біпродольні нуклеуси та кінцеві скребачки на широких платівках. Нуклеуси, щоправда, мають ширшу поверхню сколювання, аніж у Вишенному 2, але ця відмінність може пояснюватись різними первинними формами крем'яної сировини, яка використовувалась в Вишенному 2 та Сюрень I. Видається, що крем'яний комплекс «горизонту 2-3» верхнього шару Сюрень I все ж таки можна включити в коло пам'яток типу Вишенне 2, хоча, з певними застереженнями.

Крем'яний інвентар. Поодинокість скребачок та різців у комплексах Вишенного 2 й невиразність комплексів інших стоянок дають повну уяву лише про техніку розколювання й мікронабір цього культурного явища і досить загальну про інші категорії знарядь.

У якості сировини використовувався, як правило, високоякісний крейдяний кремій, переважно чорного чи темно-сірого кольорів, виходи якого є в безпосередній близькості від стоянки в крейдяних відслоненнях балок долини р. Біюк-Карасу. Нечисленним є високоякісний сірий та жовтуватосірий кремій.

Техніка розколювання пам'яток типу Вишенне 2 була орієнтована на отримання відносно товстих, вузьких і довгих платівок з прямим або дещо увігнутим подовжнім профілем і пероподібним закінченням, які слугували заготівками передусім для вістер та решти мікролітів. Необхідністю одержання таких платівок, утім, як і наявністю придатних вихідних форм сировини — плиток кременю, обумовлене використання одноплщинних та двоплщинних біполярних нуклеусів торцевого типу.

Домінуючими є одноплщинні нуклеуси (рис 2: 6; 3: 1–6; 4: 1; 5: 6–8; 7: 3, 5). Їхні поверхні сколювання, обмежені торцевими сторонами плиток-заготівок, вузькі й видовжені, як правило, не перевищують 3 ширини сколів-заготівок. Тільки в 10% виробів вони трохи ширші, у 4-5 ширини сколів-заготівок. У частини з них розширення поверхні сколювання відбулося в результаті її переносу на одну з бічних сторін (рис. 3: 3, 4). В інших — у результаті створення більш опуклого фронту сколювання (рис. 2: 5; 5: 8). У половини ядрищ поверхня сколювання обмежувалася природними вкритими жовневою кіркою бічними сторонами плитки-заготівки. В інших виробів одна чи, рідше, дві бічні сторони вирівняні. Практично всі нуклеуси не спрацьовані, із співвідношенням ширини до товщини від 1:2,1 до 1:1,3, з поверхнями сколювання, що мають прямий або слабо опуклий подовжній і опуклий поперечний рельєфи. У більше ніж половини з них на поверхні сколювання є сильні заломы, які унеможлилювали подальше одержання платівок без її переоформлення. Відносно спрацьовані нуклеуси поодинокі. Для цих виробів характерно співвідношення ширини до товщини від 1:1,2 до

1:1,0 і слабо опуклий поперечний рельєф поверхні сколювання. Площини переважної більшості одноплосинних нуклеусів оформлені одним чи декількома широкими сколами, нанесеними з поверхні сколювання на тильну сторону. Біля чверті з них додатково підправлені декількома короткими сколами, нанесеними з поверхні сколювання або з бічної сторони. Природні площини нечисленні. Кут сколювання коливається від 45° до 85° , при середніх значеннях близько 70° . Зони розщеплення у більшості нуклеусів редуковані, як правило, грубою і, рідше, дрібною ретушю.

Двоплощинні біполярні нуклеуси технологічно та морфологічно виражені, з декількома негативами платівчастих сколів, знятих з кожної площини (рис. 2: 6; 4: 1–6). Поверхні сколювання в них, як і в одноплосинних, розташовані на торцевих сторонах плити. Але біполярні нуклеуси відрізняються більшою шириною. Так, тільки в третини з них ширина поверхні сколювання не перевищує 3 ширини сколів-заготівок. В інших двох третин ядрищ вона складає 4–5 ширини сколів-заготівок. Більш широка поверхня сколювання обумовлена як підбором ширших плиток-заготівок, так і створенням більш опуклого фронту сколювання. При цьому, для ядрищ характерна досить ретельна підготовка бічних сторін. Характерною ознакою біполярних нуклеусів є їхня спрацьованість. Зокрема, дві третини виробів мають співвідношення ширини до товщини від 1:1,2 до 1:1,0, слабо опуклий чи опуклий подовжній і опуклий поперечний рельєфи поверхні сколювання (рис. 2: 6; 4: 2, 4–6). Інші, залишені на початкових стадіях розколювання, більш масивні, із співвідношенням ширини до товщини від 1:2,3 до 1:1,3, прямим чи слабо опуклим подовжнім і слабо опуклим поперечним рельєфами поверхонь сколювання (рис. 4: 3; 7: 6). Площини біполярних нуклеусів оформлені, одним чи декількома сколами, нанесеними з поверхні сколювання на тильну сторону. Значна частина їх має додаткову підправку короткими сколами. Кут сколювання коливається від 45° до 85° , при середніх значеннях близько 72° . Зони розщеплення, як правило, редуковані переважно грубою або дрібною ретушю.

Характерними ознаками мікролітичного набору пам'яток типу Вишенне 2 є використання в якості заготівок відносно товстих і довгих платівок з прямим або дещо увігнутим подовжнім профілем. Ретуш винятково дорсальна, висока, стрімка («обрубуюча»), яка знімає до третини ширини платівки-заготівки.

Найчисленнішими в мікронаборі є великі, розмірами від 3,5 до 6,5 см, видовжені вістря з притупленим краєм та тронкованою основою. Ретушований край у всіх вістрів лише один. Він прямий чи трохи опуклий, у районі жала. Основа тронкована, скошена в бік ретушованого краю під кутом від 75° чи пряма (рис. 6: 1–12, 26, 27). Такі вістря складають серію з 15 виробів. Абсолютно ідентичним вишенським вістрям за морфологічними, технологічними і метричними параметрами є також вістря з горизонту 2–3 верхнього шару Сюрени I (рис. 9: 1). Одним екземпляром представлено уламок вістря

з тронкованою основою, скошеною в бік не ретушованої сторони (рис. 6: 19). Ще три вістря мають прямий або також вигнутий у районі жала ретушований край і природну основу (рис. 6: 28, 29, 40). Цікавим є маленьке вістря з притупленим краєм та тронкованою основою, яке морфологічно повторює подібні великі вістря і відрізняється від них лише розмірами (рис. 6: 18). Не виключено, що уламками таких вістрів є деякі обламні мікроплатівки з тронкованим кінцем (рис. 6: 16, 17).

Типологічно розглянуті вістря є граветськими вістрями *sensu lato* і зустрічаються в граветських та епіграветських пам'ятках. Водночас, вони за техніко-морфологічними і навіть метричними параметрами надзвичайно подібні, навіть майже ідентичні, вістрям Мальорі — *pointe de Malaurie*, фінальнопалеолітичного Лаборієну Франція (Demars, Laurent 1992, р. 116, 117, fig. 44), тому природною є спокуса саме такої їхньої атрибуції. Проте ми вважаємо, що коректнішим буде все ж таки нейтральне, позбавлене будь-якої культурно-хронологічної конотації, визначення «вістря з притупленим краєм та тронкованою основою» — *pointe a dos a base tronque*. Саме так їх називають у власне граветських індустріях (Pesesse 2013, р. 85, fig. 3: 7, 8). Такою ж була і первинна назва вістрів Мальорі — *pointe a dos a base tronque de l'abri Malaurie* (Demars, Laurent 1992, р. 116).

Серію складають також 5 вістрів із вигнутою спинкою (рис. 6: 13–15, 32). Їм притаманна ще нестала морфологія: одне має правильну симетричну форму й цілком може бути визначено як сегмент (рис. 6: 14). Але більшість дещо асиметричні та скоріше нагадують вістря Федермесер (рис. 6: 13, 15, 32). Одне із цих вістрів має кут в нижній частині опуклого краю (рис. 6: 13), морфологічно перебуваючи між тронкованими вістрями та сегментоподібним. Воно наочно демонструє, що вістря з опуклою спинкою Вишенного 2 є похідними від тронкованих. Ще одне з вістрів має підретушовану основу (рис. 6: 32) і за цією ознакою цілком могло б розглядатись як типове вістря Гравет, проте, воно поодиноким, а отже, є лише курйозом.

Вістря з вигнутою спинкою Вишенного 2 є класичними представниками цього типу, або навіть класу, мікролітів фінального палеоліту Європи — *pointes a dos curbe* (Demars, Laurent 1992, р. 112, 113, fig. 42). Їм також притаманна варіабельність від кутоватих або асиметричних екземплярів до симетричного сегмента, що притаманно новим типам мікролітів, для яких ще відбувався пошук оптимальної форми.

Уламками вістрів, або їх бракованими екземплярами є 10 дистальних частин платівок з обламаним жалом, утвореним ретушованим і природним краями платівки (рис. 6: 23, 25, 31, 33, 35, 40, 41), 4 проксимальних частини платівок з одним ретушованим кінцем і природною основою (рис. 6: 37–39) і 3 медіальних частини платівок з ретушованим краєм і обламаними кінцями (рис. 6: 30, 36).

Двома екземплярами представлені мікроплатівки з притупленим краєм та прямо тронкованими кінцями (рис. 6: 20, 21). Вони є типовими мікроліта-

ми граветського технокомплексу з пізнього Гравету і до кінця Епігравету. Для власне граветських комплексів їх прийнято визначати як мікроплатівки з притупленим краєм бітронковані — *lamelles a dos bitronquees* (Pesesse 2013, р. 85, fig. 3: 5, 6, 11), для епігравету Італії — як платівки з притупленим краєм тронковані — *lamelle a dorso e troncatura* (Palma di Cesnola 1993), натомість для мадлену Франції — як прямокутники (Demars, Laurent 1992, р. 118, 119, fig. 45). Найбільш оптимальним варіантом є визначення Д. Ю. Нужного — прямокутники для цілих екземплярів та тронковані мікроплатівки для фрагментованих (Нужний 2015). Можливо, уламками прямокутників є три мікроплатівки з притупленим краєм, які мають один ретушований кінець і інший обламаний (рис. 6: 16, 17).

Інші мікроліти з притупленим краєм (6 екз.) є медіальними частинами мікроплатівок з ретушованим краєм і обламаними кінцями (рис. 6: 22, 34). Скоріш за все, це також уламки прямокутників або маленьких вістер. Проте, не виключено, що ці мікроліти є окремим типом вкладених бічних лез наконечників, тобто, типовими для граветського технокомплексу мікроплатівками з притупленим краєм — *lamelle a dos* (Demars, Laurent 1992, р. 112, 113, fig. 42).

Скребачки поодинокі, їх всього чотири. Утім, у всіх комплексах типу Вишенне 2 вони представлені надзвичайно стійкими за морфологічними ознаками екземплярами: кінцевими простими чи дубльованими на вкорочених товстих і широких платівках з опуклим краєм, виготовленим конвергентною ретушю (рис. 5: 1, 2; 7: 1; 8: 3; 9: 11). Різців чотири: серединний на платівці (рис. 2: 1), боковий з двома протилежними робочими окрайками на відщепі (рис. 2: 4), кутовий на відщепі (рис. 2: 3) та кутовий на платівці (рис. 5: 3). Решта виробів з вторинною обробкою представлена двома крупними пластинами з фасетками нерегулярної ретуші (рис. 5: 4; 7: 4), яка, втім, може бути й макроретушю використання, та масивним скреблом на відщепі (рис. 7: 2).

Хронологія. Для культурного шару А Вишенного 2 палеомагнітним методом в лабораторії варіацій геомагнітного поля Інституту геофізики НАН України під керівництвом Г. Ф. Загнія була отримана дата 11700–11800 років тому. Зразком для датування був обпалений лес з вогнища. На жаль, відсутність остеологічного матеріалу або вугілля в вогнищах не дозволяють перевірити її радіовуглецевим методом.

Дискусія

Мала кількість виробів із вторинною обробкою в крем'яних комплексах пам'яток типу Вишенне 2 ускладнює визначення їхнього місця в пізньому палеоліті Криму та Східної Європи. За розглянутими вище технікою розколювання кременю, технікою виготовлення мікролітів за допомогою стрімкої притуплюючої ретуші та складом мікролітів (вістря з притупленим краєм та тронкованою основою, вістря з вигнутою спинкою, прямокутники та мікроплатівки з притупленим краєм) пам'ятки типу Вишенне 2 безумовно належать до граветського технокомплексу (граветської традиції і т.п.). При

цьому ми вважаємо прийнятним використання цього терміну як до, власне, граветських пам'яток, так і епіграветських із подібними мікролітами з притупленим краєм.

Найбільш інформативним при порівнянні пам'яток пізнього палеоліту та мезоліту є мікролітичний комплекс. Певна річ, основні типи мікролітів Вишенного 2 — вістря з притупленим краєм та тронкованою основою та прямокутники, в різних їхніх варіаціях, є притаманними для граветського технокомплексу загалом. Вони мають надзвичайно широке коло аналогій як за хронологією — від середнього гравету до фінального епігравету, так і за територією — від Франції до Південного Кавказу. Проте порівняння мікролітичних наборів Вишенного 2 та пам'яток гравету та епігравету Східної Європи за питомою вагою в них тронкованих вістер та прямокутників, техніко-морфологічними характеристиками цих мікролітів, стилістичними особливостями та їхніми метричними показниками дозволяють знайти найбільш подібні до Вишенного 2 комплекси.

Передусім, слід відзначити, що крем'яний інвентар Вишенного 2 та подібних йому пам'яток суттєво відрізняється від решти кримських пам'яток граветського технокомплексу — Буран-Каї III (культурні шари 6-2, 6-1, 5-2), Буран-Каї IV (граветські культурні шари) (Yanevich et al. 2009; Yanevich 2014), Сюрени I (горизонт 2–2 верхнього шар) (Векилова, 1957; Яневич 2000; Demidenko 2012) та Аджи-Коби, (верхній культурний шар) Колосов, Степанчук, Чабай 1990а; 1990б).

Дещо подібними до Вишенного 2 мікроліти в кримських пам'ятках граветської традиції є лише в культурних шарах Гроту Скелястого (культурні шари VI та V) (Cohen et al. 1996). Крем'яні комплекси цих культурних шарів вкрай нечисленні, а поодинокі мікроліти достатньо крупні й представлені коротким ланцетоподібним вістря з вигнутою спинкою та косо тронкованою основою (рис. 6: 19), вістря з вигнутою спинкою та природною основою (рис. 6: 14), прямокутником із заокругленими тронкованими кінцями (рис. 9: 17), пластинкою з притупленим краєм та тронкованим вентральною ретушю кінцем, ймовірно, фрагментом прямокутника (рис. 9: 16), та косо тронкованою платівкою (рис. 9: 15). Таким чином, в пізньопалеолітичних шарах Гроту Скелястого, начебто, і є мікроліти таких же типів, як і в Вишенному 2, але вони відрізняються морфологією, стилістикою та характером ретуші — вона напівстрімка низька. Подібність цих мікролітів вишенським може пояснюватись лише приналежністю до одного періоду — фінального палеоліту. Отже, пам'ятки типу Вишенне 2, безумовно, являють окреме культурне явище пізнього палеоліту Криму (Яневич, 1992).

Територіально найближчі аналогії крем'яним комплексам типу Вишенне 2 є в Ямах на півночі Луганщини та в Молодово 5 (культурні шари 3, 2, 1а та 1) у Середній Наддністрянщині. Близькість цих трьох пам'яток відзначав Д. Ю. Нужний: «У культурному ж плані їх (верхні шари Молодово 5 — О.Я.) цілком можна визначити, як одну із версій раннього епігравету, прояви якого представлені

у Подністров'ї такими пам'ятками, як Косоуци (шар 5/12) та Молодове 1 (шари 2 і 1), а у степовій зоні України — Ями, а можливо й Вишенне 2 (шар Б) тощо» (Нужний 2015, с. 123).

Стоянка Ями досліджена під керівництвом О. О. Кротової, її матеріали опубліковані, досліджені хронологія, культурна приналежність та різні аспекти господарської діяльності (Кротова 1986; 2000; 2013; Кротова та ін. 1989). Крем'яний комплекс пам'ятки численний та представлений всіма категоріями артефактів. Для отримання платівок слугували схожі із вишенськими одно- та двоплощинні нуклеуси зі скошеними площадками, щоправда з широкими поверхнями сколювання. Мікролітичний комплекс загалом подібний за ретушню — стрімкою високою, яка знімала значну частину платівки-заготівки, та типами знарядь — видовженими вістрями з притупленим краєм та тронкованою основою, прямокутниками та платівками з притупленим краєм. Але є і відмінності: інколи прямокутники мають вентральну ретуш, вістря виключно з прямим притупленим краєм, прямокутники надзвичайно видовжені із дещо заокругленими тронкованими кінцями. Найбільш різючі розбіжності у співвідношенні вкрай нечисленних вістер і абсолютному домінуванні прямокутників та платівок з притупленим краєм.

Ями мають радіовуглецеву дату 19300 ± 180 BP (Ki-10356), яка узгоджується із стратиграфічним положенням культурних шарів та приналежністю, на думку О. О. Кротової, до гагарінсько-віллендорфської групи костяноківсько-віллендорфської культурної спільноти (Кротова 2013, с. 165, 197). Отже, подібність мікрокомплексів Ям пізнього гравету та Вишенного 2 фінального епігравету обумовлена лише приналежністю їх до одного, граветського, технокомплексу.

Більше подібні комплекси типу Вишенне 2 до комплексів Молодово 5 (культурні шари 3, 2 та 1а) на Середній Наддністрянщині. Стоянка, досліджена та опублікована О. П. Чернишем (1961; 1987), є опорною для вивчення пізнього палеоліту й була добре висвітлена в спеціальній літературі. Ця подібність була відзначена нами ще в першій публікації археологічних матеріалів Вишенного 2 (Яневич 1992). Співставлення Вишенного 2 та верхніх шарів Молодово 5 було підтримано В. Н. Станко, про що він висловився в приватній бесіді. Близькі аналогії вишенським мікролітам та нуклеусам у Молодово 5 відзначає Л. Л. Залізняк (1997, с. 124). Із Молодово 5 (верхні шари) порівнював Вишенне 2 і Д. Ю. Нужний (Нужний 2015, с. 123).

Більш повна публікація крем'яних комплексів Молодово 5 (культурні шари 3, 2, 1а та 1) (Нужний 2015, с. 96–125) дозволяє докладніше співставити їх із Вишенним 2. Перш за все, близькі техніки розколювання кременю, орієнтовані на отримання платівок з одно- та двоплощинних нуклеусів із скошеними площадками. Особливістю Вишенного 2 було використання плитчастої сировини, отже нуклеуси мали вужчу поверхню сколювання, що дозволяло, судячи з мікролітів, отримувати більш вузьку платівку.

Надзвичайно подібними за морфологією та складом є мікроліти обох груп пам'яток. В шарах 3–1а Молодово 5 основу мікролітичного комплексу складають типи мікролітів, притаманні шару Б Вишенного 2: вістря з притупленим краєм та тронкованою основою та прямокутники. Слід відзначити, що показники для вістер схожі не лише морфологічні та технологічні, але навіть й метричні. Молодівські вістря також мають переважно прямо тронковану основу, лише у деяких вона тронкована під гострим кутом, у частини з них ретушований край біля жала дещо вигнутий. Виготовлені вістря за допомогою дорсальної стрімкою високої ретуші, яка знімає частину платівки-заготівки, інколи ретуш зустрічна. У молодівських вістер «...довжина коливається у межах 3–6, але переважна більшість має розміри у межах 4–5 см» (Нужний 2015, с. 97), у вишенських вона також коливається межах 4–7 см, а у більшості біля 5 см. Крім того, мікроліти Вишенного 2, зокрема вістря з тронкованою основою, виглядають морфологічно більш сталими та серед них є серія вістер з вигнутою спинкою, що не притаманно Молодово 5. Особливістю складу вістер Молодово 5 є поодинокість виробів із вигнутою спинкою (ланцетів, за термінологією Д. Ю. Нужного), на відміну від Вишенного 2, де вони представлені серією. Прямокутники в молодівських комплексах за морфологією ідентичні вишенським — також сильно видовжені із прямо тронкованими рівними базальними частинами. Відмінними є значно більший діапазон розмірів та більша чисельність. Отже, мікроліти обох пам'яток надзвичайно близькі, інколи практично ідентичні. Щодо ж деяких відмінностей між ними, то насамперед варто мати на увазі, що абсолютна більшість мікролітів пам'яток типу Вишенне 2 походить з місця майстра в культурному шарі Б, а отже особливості їх складу та морфології можуть відображати конкретні задачі та навички окремого виробника. Натомість Молодово 5 являє собою стандартну мисливську стоянку, на якій відбувалось не тільки виготовлення, але й ремонт металевих мисливського спорядження, а отже присутні поламані та пошкоджені мікроліти (Нужний 2015, с. 97, 104, 110). Вони, судячи з публікації Д. Ю. Нужного, складають значну частину, навіть більшість мікронабору. Ця обставина також викривлює порівняння мікрокомплексів Вишенного 2 та Молодово 5.

Ще одна категорія знарядь Вишенного 2, яка є частково доступною для порівняння, це скребачки. Загалом в молодівських комплексах вони схожі — кінцеві на широких платівках, інколи дубльовані та вкорочені. Серед пам'яток типу Вишенне 2 більшу подібність із молдовськими мають скребачки із Сюрени I (горизонт 2-3 верхнього культурного шару). Водночас, дубльовані вкорочені кінцеві скребачки на масивних платівках, які є в Вишенному 2 та Біюк-Карасу III, в Молодово 5 практично відсутні. Скоріш за все, дубльовані масивні скребачки Вишенного 2 запозичені в результаті контактів із носіями осокорівської культури степової та лісостепової зон України, де вони надзвичайно виразні та численні (Горелик 2001).

В територіально найближчій осоковській стоянці Леонтівка на Нижньому Дніпрі вони теж добре представлені (Оленковський 1991, с. 52–62, рис. 24: 19–28). Принагідно зауважимо, що в достатньо виразній епіграветській частині мікрокомплексу цієї пам'ятки, водночас, є дуже подібні до вишенських великі вістря з вигнутою спинкою, одне із яких має тронковану базу, та прямокутники із прямо тронкованими кінцями (Оленковський 1991, с. 60: рис. 26: 1–3, 18, 19). Примітними, у цьому зв'язку є хронологія Леонтівки із радіовуглецевою датою 12150 ± 90 (Ki-6201) BP (Оленковський 2000, с. 159) та Вишенного 2 (шар А) 11800–11700 р. т.

Таким чином, комплекси пам'яток типу Вишенне 2 та шарів 3-1а Молодово 5 надзвичайно схожі за технікою розколювання, мікролітичним комплексами і, частково, скребачками. Є й певні відмінності, насамперед у мікрокомплексах: в Молодово 5 дещо більша варіабельність морфології та розмірів мікролітів, а в Вишенному 2 вістря виглядають більш стандартизованими. Завершуючи порівняння, ще раз нагадаємо, що Вишенне 2 є стоянкою-майстернею з поодинокими знаряддями, а Молодово 5 — стоянкою мисливської общини.

Постає питання про характер подібності обох крем'яних індустрій. Можливо, це лише результат їхнього конвергентного розвитку. Повністю відкидати такий варіант не варто. Але, як вже йшлося, епіграветські комплекси Криму суттєво відрізняються від пам'яток типу Вишенне 2. Те ж саме стосується і Північного Причорномор'я. Отже, для появи крем'яної індустрії Вишенного 2 в регіоні не було будь-якого підтримки. Найближчі подібні Вишенному 2 комплекси територіально та хронологічно маємо в Наддністрянщині, в верхніх шарах Молодово 5. Отже, постає питання щодо їх спорідненості.

Сумніви щодо генетичних зв'язків пам'яток типу Вишенне 2 із Молодово V (верхні шари) можуть виникнути у зв'язку з хронологією як одних, так і других, яка не бездоганна в обох випадках.

Хронологія пам'яток типу Вишенне 2 ґрунтується на палеомагнітному датуванні, стратиграфічних спостереженнях та типолого-морфологічних характеристиках крем'яних комплексів епонімної пам'ятки. Нагадаємо, для культурного шару А Вишенного 2 палеомагнітним методом отримана дата 11700–11800 р. т. Вона виглядає омолодженою для епіграветського комплексу. Але це дата самого горішнього культурного шару, тобто, верхня хронологічна планка для решти культурних шарів стоянки, седиментація яких відбувалось раніше. Горизонт 2-3 верхнього шару в Сюрені I має більш давній вік, судячи з типологічних характеристик крем'яного комплексу та перекривання епіграветським горизонтом 2-2. Отже, утворення пам'яток типу Вишенне 2 припадає на час до 11800–11700 р. т. що, загалом, є можливим у загальному контексті хронології епігравету України, зокрема, найбільш дослідженому в цьому сенсі епігравету Середньої Наддніпрянщини із верхньою межею 13 тис. кал. р. т. (Чабай та ін. 2020, с. 21). Така хронологія пам'яток типу Вишенне 2 узгоджується з їхнім заляганням в лесі. Найвірогідніше,

це лес самої ранньої причорноморської підпачки rs_1 який фахівцями датується за C-14 в діапазоні від 14,0 до 11,9 тис. років тому (Gerasimenko 2011, р. 128). В подібних стратиграфічних умовах залягали фінально-епіграветські комплекси типу Рогалик VII, близькі до Вишенного 2 структурою мікронабору — домінуванням в ньому крупних вістер та прямокутників. Для Рогалика VII отримана дата 11400 ± 140 BP (Ki-8476) (Горелик 2001, с. 230–232).

За техніко-морфологічними ознаками крем'яних комплексів пам'яток типу Вишенне 2 на приналежність до фінально-палеолітичного часу вказує, передусім, низка особливостей мікронабору: надзвичайно спрощений склад мікролітів — вістря одного типу (з притупленим краєм та тронкованою основою та з вигнутою спинкою, як їхній варіант) та прямокутники, їхня геометризація, дещо вигнуті спинки значної частини вістер та, особливо, наявність серії вістер із вигнутою спинкою, одне із яких можна визначити, навіть, як сегмент. Цілком відповідає фінально-палеолітичному часу і морфологія скребачок — кінцевих, часто дубльованих, вкорочених, на масивних платівках. Подібний за складом та геометризацією мікролітичний комплекс та вкорочені дубльовані скребачки маємо в фінально-епіграветських пам'ятках типу Рогалик VII (Горелик 2001, с. 117–131, рис. 57–64). Тенденцію до спрощення типологічного набору мікролітів та їхньої стандартизації, як основний напрямок розвитку Епігравету, відзначив ще Д. Ю. Нужний (2015, с. 442). У фінальному епіграветі, судячи з пам'яток типу Вишенне 2, Рогалик VII та ін. вона набуває свого завершального вигляду.

Основою для визначення хронології верхніх шарів Молодово 5 є результати комплексних досліджень (Іванова 1987; Haesaerts et al. 2003). Для них отримані радіовуглецеві дати: для шару 3 — 13370 ± 540 BP (GIN-9), для шару 2 — 12300 ± 140 BP (GIN-56) та 11900 ± 230 BP (GIN-8), для шару 1а — 10590 ± 230 BP (GIN-54b) та 1 — 10940 ± 150 BP (GIN-54b) (Іванова 1987). Вони загалом відповідають розташуванню цих шарів в верхній частині лесу, за дослідженнями як під керівництвом І. К. Іванової (1987), так і П. Езарца (Haesaerts et al. 2003).

Більшість фахівців з пізнього палеоліту погоджуються з фінально-плейстоценовим часом верхніх шарів Молодово 5. Зокрема, обґрунтування їх фінально-палеолітичного віку в археологічному контексті наводить Л. Л. Залізник (1998, с. 122–124). Утім, одним із переконаних противників такої хронології верхніх шарів Молодово 5 був Д. Ю. Нужний, який докладно дослідив та опублікував їхні крем'яні колекції. Дослідник вважав, що «... як за морфологічними особливостями, так і аналогіями серед чітко стратифікованих і добре продатованих пам'яток, верхні (6–1а) шари Молодово 5 можна досить впевнено датувати віком 18–17 тисяч років тому. Причини омолодження наявних зараз дат із шарів 3–1 цієї пам'ятки, можливо, слід шукати як у певній недосконалоості методик радіокарбонного датування на час їх отримання... або у стратиграфічних особливостях залягання та ступеня пошкодження цих культурних шарів» (Нужний 2015, с. 124).

З твердженнями Д. Ю. Нужного, без перебільшень, провідного фахівця з пізнього палеоліту України і загалом Східної Європи, частково можна погодитись, адже крем'яні комплекси верхніх культурних шарів дійсно виглядають скоріше як власне епіграветські, а не фінальноепіграветські. Але воно, на наш погляд, надто категоричне і зроблене, судячи з контексту монографії, в запалі дискусії, як антитеза визначенню «пізньомолодовська культура» В. М. Аніковича та А. Н. Рогачова (1984, с. 216, 217).

Адже, насамперед, згідно з датами, отриманими дослідженнями під керівництвом П. Езарца (Haesaerts et al. 2003, p. 166, tab. 1), немає «хронологічної єдності 18–17 тисяч років» навіть для шарів 6–4. Так, для шару 6 отримані дати 20470 ± 110 BP (Gr-22904) та 20320 ± 210 BP (Gr-23575) а для шару 4 — $17770 \pm$ BP (Gr-9433). Очевидно, шар 3, який залягає в наступній стратиграфічній субодиноці 14-4 за стратиграфічною колонкою П. Езарца (Haesaerts et al. 2003, p. 167, fig. 3), має бути ще молодшим, і чи не із «старою» датою 13370 ± 540 BP (GIN-9)? Отже, чи такі вже «неправильні» радіовуглецеві дати попередніх досліджень? Адже, якщо порівняти «старі» дати (за І. К. Івановою) із «новими» (за П. Езарцем), то вони не такі вже хибні. Наприклад, для шару 7: «стара» дата — 23700 ± 320 BP (GIN-10), а «нові» дати — від 25130 ± 220 BP (GrA-9564) до 21070 ± 150 BP (GrA-9443); для шару 4: «стара» — 17000 ± 140 BP (GIN-10), а «нова» — 17770 ± 110 BP (GrA-9433).

Ми не допускаємо також, що могли помилитись фахівці-палеогеографи у визначенні фінальноплейстоценовою самої верхньої частини відкладів Молодово 5. І. К. Іванова пов'язувала шар 2 із бьолінгом, а шар 1а — із середнім дріасом (Іванова 1987, с. 117, 118). На ділянці стоянки, яка досліджувалась під керівництвом П. Езарца, відклади, які вміщали культурні шари 3–1, описані як однорідний блідо-жовтий піщаний лес. Але вони являли саму верхню субодиноцю — 14-4 пачки відкладів блоку 14 з епіграветськими культурними шарами (Haesaerts et al. 2003, p. 167, fig. 3, p. 171). Інакше кажучи, за визначенням аж ніяк не можуть датуватись віком 18–17 тисяч років тому.

Таким чином, питання хронології верхніх шарів Молодово 5 залишається дискусійним: за техніко-морфологічними характеристиками вони виглядають епіграветськими, проте за радіовуглецевим датуванням та стратиграфічними даними є підстави припускати все ж таки їх фінальнопалеолітичний вік. Очевидно, в цій ситуації слід більше довіряти радіовуглецевому датуванню та стратиграфії. Отже, верхні шари Молодово 5, скоріш за все, є фінальнопалеолітичними і розглянута вище схожість із ними пам'яток типу Вишенне 2 має генетичне підґрунтя. Тобто, можна припускати міграції наддністрянського епіграветського населення до Криму.

Загалом слід зазначити, що питання фінальнопалеолітичного віку верхніх шарів Молодово 5 є лише окремим випадком загальної проблеми фінального епігравету України. Її розглядали Л. Л. Залізняка (1998, с. 2005, с. 36, 37; 2015, с. 3–18), А. Ф. Горелик (2001), О. О. Кротова (2013) та М. П. Оленковський

(2000). Вони наводять варіанти фінального епігравету першої половини фінального палеоліту.

Стосовно ж вірогідного фінальнопалеолітичного віку як верхніх шарів Молодово V, так і Вишенного 2, наостанок можемо додати промовистий приклад далекої аналогії, надзвичайно подібної до обох пам'яток. Це крем'яна індустрія епіпалеолітичного Лаборьєну, зокрема, однієї з найвиразніших його пам'яток — Поїнт д'Амбон (Celerier 1998), з якою нам пощастило ознайомитись в Національному музеї преісторії в Лез-Езі (Дордонь, Франція). Крем'яний комплекс шару II стоянки вражає подібний до Вишенного 2. Він також складався із видовжених вістер з притупленим дещо вигнутим краєм та тронковою основою — вістер Мальорі (рис. 10: 1–14) та прямокутників (рис. 10: 15–21). Ця «епіграветська» за виглядом індустрія Лаборьєна шару II має дату 9640 ± 120 BP (Gif-3740). Вона підстигалась азільським культурним шаром з датами 9990 ± 120 BP (Gif-3561) та 10350 ± 190 BP (Gif-3368) (Celerier 1998, p. 237).

Висновки

1. Крем'яну індустрію пам'яток типу Вишенне 2 за основними техніко-типологічними показниками можна визначити як епіграветську. Мікролітичним комплексом вона вирізняється на фоні епігравету Криму та Північного Причорномор'я. Пам'ятки типу Вишенне 2, безумовно, становлять окреме культурне явище, яке генетично не можна пов'язати із жодним іншим культурним явищем регіону.

2. В епіграветі України за техніко-морфологічними ознаками пам'ятки типу Вишенне 2 можна зіставляти з комплексами верхніх шарів Молодово 5 (шари 3, 2, 1а та 1). Схожими є техніка розколювання кременю. Надзвичайно подібні мікролітичні комплекси за складом мікролітів, їхньою морфологією, технологією виготовлення та навіть метричними показниками. Близькі за морфологічними ознаками також скребачки — кінцевого типу, на пластинах, часто вкорочені.

3. Схожість техніко-типологічних показників крем'яних комплексів пам'яток типу Вишенне 2 в Криму із Молодово V на Дністрі та їхній імовірно однаковий вік дозволяють припускати, що вони з'явилися внаслідок міграції носіїв епігравету Наддністрянщини. Вона дуже подібна до міграції на півострів носіїв іншої, дещо пізнішої фінальнопалеолітичної культури Північної України — свідерської. Більш ранній вік Сюрєні I (горизонт 2-3 верхнього культурного шару) за крем'яним інвентарем та стратиграфією у порівнянні з пам'ятками біля Вишенного дають підстави припускати, що міграції епіграветців Наддністрянщини, подібно до свідерських, були не разовими, а могли відбувались протягом певного тривалого періоду часу, не виключено, ще із раннього епігравету.

4. Пам'ятки, які можна пов'язати з міграцією до Криму носіїв епігравету Наддністрянщини вкрай малочисельні, отже, вони не стали в Гірському Криму автохтонами, а були лише тимчасовими прибульцями. Сюрєнь I та Вишенне 2 відображають різний за наслідками характер міграцій. Прибульці

горизонту 2-3 Сюрени I не залишили слідів в культурному процесі пізнього палеоліту Криму. Натомість, Вишенне 2 свідчить про відвідини групи (груп) наддніпрянців, які, очевидно, тривалий час мешкали не далеко від стоянки. На це вказують сім культурних шарів пам'ятки, розділених достатньо великими стерильними прошарками, та загальна півметрова потужність відкладів, в яких вони залягали. Вишенне 2 являло собою стоянку-майстерню, судячи з украй незначної потужності культурних шарів, місць розколювання кременю в кожному з них, численних продуктів розколювання кременю та нуклеусів та поодиноких знарядь. Власне ж ймовірними територіями перебування общин Вишенного 2, були, скоріш за все, Рівнинний Крим та Наддніпрянщина. Очевидно, саме адаптацією до нових екологічних умов та контактами з місцевими культурами пояснюються зміни в мікролітичному комплексі Вишенного 2 у порівнянні з Молодово 5 (верхні шари). Зокрема, зростання долі вістер, поява групи вістер з вигнутою спинкою та сегмента, властивого шан-кобинській культурі Гірського Криму. Так само у вишенських крем'яних комплексах з'являються дубльовані вкорочені скребачки на масивних платівках, притаманні осокорівській культурі Нижньої Наддніпрянщини.

5. Пам'ятки типу Вишенне 2 могли стати підґрунтям для формування шпанської культури Нижньої Наддніпрянщини та Криму. Мікрокомплекс цієї пост фінальноепігравецької за суттю але голоценової за часом культури складають подібні вишенським видовжені вістря з притупленим краєм та тронкованою, природною або обляманною основою, що правда із мікрорізцевим сколом, та мікроплатівки з притупленим краєм, але не тронковані. Проте, між обома культурними явищами існує велика хронологічна лакуна в майже 2000 років — найдавніша пам'ятка шпанської культури, могильник Василівка III, має дати біля 10 000 р. т. (Яневич, 2019, с. 118, 119, табл. 1).

Подяки

Автор висловлює щире вдячність Олександрі Олександрівні Кротовій за можливість ознайомитись з колекцією стоянки Ями та консультації під час написання статті.

Також дякую французьким колегам Sandrine Prat (CNRS) та Laurent Crepin (Muséum National d'Histoire Naturelle), які організували відвідування музеїв Лез-Езі для вивчення колекцій пізньо- та фінальнопалеолітичних стоянок Франції.

ЛІТЕРАТУРА

- Аникович, М. В., Рогачев, А. Н. 1984. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма. *Палеолит СССР*. Москва: Наука. с. 162-272.
- Бонч-Осмоловский, Г. А. 1933. Обследование крымских пещер в 1932 г. *Проблемы истории материальной культуры*, 9-10, с. 56-57.
- Бонч-Осмоловский, Г. А. 1934. Итоги изучения крымского палеолита. *Труды II междунар. конф. Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы*, V, Москва-Ленинград-Новосибирск: Гос. Науч.-тех. горно-геолог.-нефтяное изд-во, с. 114-183.
- Векилова, Е. А. 1957. Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 59, с. 235-323.
- Горелик, А. Г. 2001. *Памятники Розаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины*. Киев-Луганск: РИО ЛИВД.
- Демиденко, Ю. Э. 2018. Граветт Большого Северного Причерноморья в контексте верхнего палеолита Восточной Европы. *Stratum plus, Archaeology and Cultural Anthropology*, 1, с. 265-285.
- Дворянинов, С. А. 1978. О Днепровских могильниках каменного века. *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 5-16.
- Зализняк, Л. 1998. *Передісторія України X-V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.
- Зализняк Л. Л. 2005. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. *Культурний поділ та періодизація*. Київ: Шлях.
- Зализняк, Л. Л. 2015. Фінальний палеоліт – доба кардинальних змін. *Археологія*, 2, с. 3-18.
- Иванова, И. К. 1987. Палеогеография и палеоэкология среды обитания людей каменного века на Среднем Днестре. В: Ред. И. К. Иванова. С. М. Цейтлин.
- Многослойная палеолитическая стоянка Молодова 5 (люди каменного века и окружающая среда). *К XII конгрессу ИАНКВА*. Москва: Наука.
- Колосов, Ю. Г., Степанчук, В. Н., Чабай, В. П. 1990а. *Палеолит Крыма. Поздний палеолит Крыма, I*, Киев: НТК «Археолог».
- Колосов, Ю. Г., Степанчук, В. Н., Чабай, В. П. 1990б. *Палеолит Крыма. Поздний палеолит Крыма, II*, Киев: НТК «Археолог».
- Кротова, О. О. 1986. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины. В: Неприна, В. И., Зализняк, Л. Л., Кротова, Л. Л. *Памятники каменного века Левобережной Украины*. Киев: Наукова думка, с. 6-73.
- Кротова, О. О. 2000. Граветоїдні комплекси Північного Причорномор'я. *Археологія*, 2, с. 28-37.
- Кротова, О. О. 2013. *Пізнєопалеолітичні мисливці Азово-Чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Кротова, А. А., Коен, В. Ю., Евтушенко, А. И. 1989. Опыт изучения кремнеобрабатывающего производства позднелпалеолитической стоянки Ямы (по результатам планиграфического исследования). В: Бибииков С. Н. (отв. ред.). *Каменный век: памятники, методика, проблемы*, Киев: Наукова думка, с. 125-135.
- Мережковский, К. С. 1881. Отчет о предварительных исследованиях каменного века в Крыму. *Известия Русского географического общества*, 16, 2, с. 106-146.
- Мережковский, К. С. 1887. Отчет об антропологической поездке в Крым в 1880 г. *Известия Русского географического общества*, 17, с. 104-115.
- Моисеев, А. С. 1920. Предварительный отчет о находках следов каменного века на Яйле и на Южном берегу Крыма. *Известия Таврийской ученой архивной комиссии*, 57, с. 297-303.
- Моисеев, А. С. 1923. Каменный век на Крымской Яйле. *Природа*, 1, с. 122-126.

- Нужний, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ: Видавець Олег Філок.
- Оленковский, Н. П. 1991. *Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра*. Херсон: Редакционно-издательский отдел управления по печати.
- Трусова, С. А. 1940. Раскопки в пещере Аджикоба в 1933 г. *Советская археология*, 5, с. 272-274.
- Чабай, В. П., Ступак, Д. В., Весельський, А. П., Дудник, Д. В. 2020. Культурно-хронологічна варіабельність епігравету Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 5-31.
- Черниш, О. П. 1961. *Палеолітична стоянка Молодова*. Київ: Видавництво АН УРСР.
- Черниш, А. П. 1987. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. *Археология*. В: Ред. И. К. Иванова. С. М. Цейтлин. *Многослойная палеолитическая стоянка Молодова 5 (люди каменного века и окружающая среда)*. К XII конгрессу ИНКВА. Москва: Наука.
- Яневич, О. О. 1987. Етапи розвитку культури Кукрек в Криму. *Археологія*, 58, с. 7-18.
- Яневич, А. А. 1992. Новая финальнопалеолитическая стоянка Вишенное 2 в Крыму. *Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я*. Херсон: Херсонське обласне управління культури, с. 20-31.
- Яневич, О. О. 1993. Шпанська мезолітична культура. *Археологія*, 1, с. 3-15.
- Яневич, О. О. 2000. Буран-кайська культура граветту Криму. *Археологія*, 2, с. 11-19.
- Яневич, О. О. 2019. Радіовуглецева хронологія фінального палеоліту, мезоліту та неоліту Криму в археологічному та палеоекологічному контекстах. *Vita Antiqua*, 11, с. 116-137.
- Celerier, G. 1998. L'abri sous roche de Pont d'Ambon à Bourdeilles (Dordogne, France). Perspectives synthétiques. *Paléo, Revue d'Archéologie Préhistorique*, 10, p 233-264.
- Cohen, V., Gerasimenko, N., Rekovetz, L., Starkin, A. 1996. Chronostratigraphie of Rockshelter Skalisty: implementations for the Late Glacial of Crimea. *Prehistoire Europeene*, 9, p. 326-356.
- Demars, P-Y., Laurent P. 1992. *Types d'outils lithiques du Paléolithique supérieur en Europe*, Paris: Presses du CNRS.
- Demidenko, Y. E. 2012. The Problem of Industrial Attribution of Artifacts from the Upper Cultural Bearing Deposits at Siuren I: 1920 Excavations Upper Layer and 1990s Excavations Units E-A. In: Demidenko Y E., Otte M., Noiret P. (Eds.) Siuren I rock-shelter. From Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic to Epi-Paleolithic in Crimea. Liège: ERAUL 129, p. 333-342.
- Gerasimenko, N. P. 2011. Climatic and environmental oscillations in southeastern Ukraine from 30 to 10 ka, inferred from pollen and lithopedology. *The Geological Society of America Special Paper*, 473.
- Haesaerts, P., Borziak, I., Chirica, V., Damblon, F., Koulakovska, L., Van Der Plicht J. 2003. The east Carpathian loess record : a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe. *Quaternaire*, 14, 3, p. 163-188.
- Nuzhnyi, D. 1998. The Ukrainian Steppe as a region of inter-cultural contacts between atlantic and mediterranean zones of european Mesolithic. *Baltic-Pontic Studies*, 5, p. 102-119.
- Palma di Cesnola, A. 1993. *Il paleolitico superiore in Italia: introduzione allo studio*, Roma: Publisher, Garlatti e Razzai.
- Pesesse, D. 2013. Le Gravettien existe-t-il? Le prisme du système technique lithique. In: Otte, M. (Ed.). *Les Gravettiens*, Paris-Arles: Editions Franse, p. 67-104.
- Yanevich A., Pean S., Crepin L., Laznickova-Galetova M., Prat S., Prysyajnyuk V., 2009. Upper Palaeolithic settlements in Buran-Kaya 3 (Crimea, Ukraine): new interdisciplinary researches of the layers 5-2, 6-1 and 6-2, *Археологический альманах* 20, Донецк: Донбасс, p. 187-203.
- Yanevich, O. O. 2014. Les occupations gravettiennes de Buran-Kaya III (Crimée): contexte archéologique. *L'anthropologie*, 118, p. 554-566.

Olexandr O. Yanevich¹

¹ PhD, research fellow of the Stone Age Archaeology Department, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;
address: 12, Volodymyr Ivasyuk ave., Kyiv, 04210, Ukraine;
ORCID: 0000-0002-8088-6950;
e-mail: janevic_a@ukr.net

EPIGRAVETTIAN SITES OF VYSHENNE 2 IN CRIMEA (UKRAINE). PROBLEM OF ORIGIN

Vyshenne 2 type sites include eponymic Vyshenne 2 site, Biyuk-Karasu III, VI, IX, probably Biyuk-Karasu XIII, XIV and Zaskelna IX (upper layer). The area of their distribution is measured by little part (2 km long) of the Biyuk-Karasu river in Eastern Crimea.

The most representative site of this type is Vyshenne 2. This site has seven cultural layers. They are very thin and separated by sterile layers. Cultural layers are represented by the places of flint knapping, separate flint artifacts, hearths and dark carbonaceous spots scattered over the area. Extremely interesting is a small hearth and a cluster of artifacts around it in the «Б» cultural layer. Finds around the hearth are represented by cores, flakes, blades and microliths. According to the composition of the flint artifacts, as well as the planigraphy of the hearth and artifacts, this was a specialized place for the obtaining of microblade-workpieces and microlithic manufacturing.

The most numerous and representative flint artifacts are from of Vyshenne 2. The flint production technic was focused on the obtaining of long, narrow and relatively thick microblades, made from one and two platform cores with narrow plane of surfaces and oblique striking platforms. Microliths were found only in the «Б» cultural layer. These are long backed points with a straight or obliquely truncated base, small rectangles, and backed bladelets, which, obviously, were a defects of points and rectangles manufacture. The arched retouched long side of the points and several segment-like points suggest that they were used as “bearded” arrowheads. These points could be supplemented with a rectangular cutting blade. Other categories of tools are not numerous. The scrapers are made on the massive wide plates. They are endscrapers, shortened, there are double end scrapers. There are single angular incisors on the blades.

Other sites of the Vyshenne 2 type contained very few flint artifacts. These were also cores, flakes, blades and single tools. The composition of flint artifacts (numerous cores and products of flint splitting and single tools) and their location in a compact microregion near flint raw materials indicate that sites of the Vyshenne 2 type were the site-workshops for the obtaining of flint raw materials and blades-workpieces.

Vyshenne 2 type sites have original flint complex and represent separate cultural phenomenon of Upper and Final Palaeolithic of Crimea and Black Sea region. Palaeomagnetic date 11800-11700 BP exist for the «А» cultural layer of Vyshenne 2. At once, the proximity of the technical-typological indexes of their flint complexes, primarily, morphological identity, metric parameters and technology of the production of the microliths of the Vyshenne 2 and Molodovo 5 upper layers (3, 2, 1a, 1 cultural layers) allows to assume, that Vyshenne 2 type sites were left by the population, which migrated to Crimea from Middle Dniester region. Judging by small numbers of the sites of this type, and their locating in the little microregion, most likely, little groups were migrated. Further development of the flint industry at the sites of the Vyshenne 2 type in the Final Paleolithic and Early Mesolithic of Crimea has not been traced. Perhaps, they became the genetic basis of the post-Gravettian cultural phenomena of the Northern Black Sea region, for example, the Shpan-culture.

Keywords: *Crimea, Ukraine, Epigravettian, Final Palaeolithic, Vyshenne 2 type sites.*

REFERENCES

- Anikovitch, M. V., Rogachev, A. N. 1984. Pozdnij paleolit Russkoj ravniny i Kryma. *Paleolit SSSR*. Moskva: Nauka, s. 162-272.
- Bonch-Osmolovskij, G. A. 1933. Obsledovanie kry`mskix peshher v 1932 g. *Problemy` istorii material`noj kul`tury`*, 9-10, s. 56-57.
- Bonch-Osmolovskij, G. A. 1934. Itogi izucheniya kry`mskogo paleolita. *Trudy` II mezhdunar. konf. Associazcii po izucheniyu chetvertichnogo perioda Evropy`*, V, Moskva-Leningrad-Novosibirsk: Gos. Nauchn.-texn. gorno-geologo-neftyanoe izd-vo, s. 114-183.
- Celerier, G. 1998. L'abri sous roche de Pont d'Ambon a Bourdeilles (Dordogne, France). Perspectives syntetiques. *Paleo, Revue d'archeolgi Prehistorique*, 10, p. 233-264.
- Chabai, V. P., Stupak, D. V., Veselskyi, A. P., Dudnyk, D. V. 2020. Kulturno-khronolohichna variabelnist epihravetu Serednoho Podniprova. *Arkheolohiia*, 2, s. 5-31.
- Chernysh O. P. 1961. *Paleolitychna stoyanka Molodove*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSS.
- Chernish A. P. 1987. E`talonnaya mnogoslownaya stoyanka Molodova V. Arxeologiya. V: Red. I. K. Ivanova. S. M. Czejtlin. *Mnogoslownaya paleoliticheskaya stoyanka Molodova 5 (lyudi kamennogo veka i okruzhayushhaya sere-da)*. K XII kongressu INKVA, Moskva: Nauka.
- Cohen, V., Gerasimenko, N., Rekovetz, L., Starkin, A. 1996. Chronostratigraphie of Rockshelter Skalisty: implementations for the Late Glacial of Crimea. *Prehistoire Europeene*, 9, p. 326-356.
- Demars, P.-Y., Laurent P. 1992. *Types d'outils lithiques du Paléolithique supérieur en Europe*, Paris: Presses du CNRS.
- Demidenko, Y. E. 2012. The Problem of Industrial Attribution of Artifacts from the Upper Cultural Bearing Deposits at Siuren I: 1920 Excavations Upper Layer and 1990s Excavations Units E-A. In: Demidenko Y E., Otte M., Noiret P. (Eds.) Siuren I rock-shelter. From Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic to Epi-Paleolithic in Crimea. Liège: ERAUL 129, p. 333-342.
- Demidenko, Yu. E. 2018. Gravett Bol`shogo Severnogo Prichernomor`ya v kontekste verxnego paleolita Vostochnoj Evropy`. *Stratum plus, Archaeology and Cultural Anthropology*, 1, s. 265-285.
- Dvoryaninov, S. A. 1978. O Dneprovskix mogil`nikax kamennogo veka. *Arheologicheskije issledovaniya Severo-Zapadnogo Prichernomor`ya*. Kiev: Naukova dumka, s. 5-16.
- Gerasimenko, N. P. 2011. Climatic and environmental oscillations in southeastern Ukraine from 30 to 10 ka, inferred from pollen and lithopedology. *The Geological Society of America Special Paper*, 473.
- Gorelik, A. G. 2001. *Pamyatniki Rogalisko-peredel`skogo rajona. Problemy` final`nogo paleolita Yugo-Vostochnoj Ukrainy`*. Kiev-Lugansk: RIO LIVD.
- Haesaerts, P., Borziak, I., Chirica, V., Damblon, F., Koulakovska, L., Van Der Plicht J. 2003. The east Carpathian loess record : a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe. *Quaternaire*, 14, 3, p. 163-188.
- Ivanova, I. K. 1987. Paleogeografiya i paleoleoekologiya sredy` obitaniya lyudej kamennogo veka na Srednem Dnestre. V: Red. I. K. Ivanova. S. M. Czejtlin. *Mnogoslownaya paleoliticheskaya stoyanka Molodova 5 (lyudi kamennogo veka i okruzhayushhaya sere-da)*. K XII kongressu INKVA. Moskva: Nauka.
- Kolosov, Yu. G., Stepanchuk, V. N., Chabai, V. P. 1990a. *Paleolit Kry`ma. Pozdnij paleolit Kry`ma*, I, Kiev: NTK «Arxeolog».
- Kolosov, Yu. G., Stepanchuk, V. N., Chabai, V. P. 1990b. *Paleolit Kry`ma. Pozdnij paleolit Kry`ma*, II, Kiev: NTK «Arxeolog».
- Krotova, O. O. 1986. Kul`turno-istoricheskoe chlenenie pozdnepaleoliticheskix pamyatnikov Yugo-Vostoka Ukrainy`. In: Neprina, V. I., Zaliznyak, L. L., Krotova, A. A. *Pamyatniki kamennogo veka Levoberezhnoj Ukrainy`*, Kiev: Naukova dumka, s. 6-73.
- Krotova, O. O. 2000. Hravetoidni komplekxy Pivnichnoho Prychornomor`ia. *Arkheolohiia*, 2, s. 28-37.
- Krotova, O. O. 2013. *Piznopaleolitychni myslivtsi Azovo-Chornomorskykh stepiv*, Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Krotova, A. A., Koen, V. Yu., Evtushenko, A. I. 1989. Opy`t izucheniya kremneobraty`vayushhego proizvodstva pozdnepaleoliticheskoy stoyanky Yamy` (po rezul`tatam planigraficheskogo issledovaniya). In: Bibikov S. N. (Ed.) *Kamenny`j vek: pamyatniki, metodika, problemy*. Kiev: Naukova dumka, s. 125-135.
- Merezhkovskij, K. S. 1881. Otchet o predvaritel`ny`kh issledovaniyakh kamennogo veka v Kry`mu. *Izvestiya Russkogo geograficheskogo obshhestva*, 16, 2, s. 106-146.
- Merezhkovskij, K. S. 1887. Otchet ob antropologicheskoy poezdke v Kry`m v 1880 g. *Izvestiya Russkogo geograficheskogo obshhestva*, 17, s. 104-115.
- Moiseev, A. S. 1920. Predvaritel`ny`j otchet o naxodkax sledov kamennogo veka na Yajle i na Yuzhnom beregu Kry`ma. *Izvestiya Tavrijskoj uchenoj arxivnoj komissii*, 57, s. 297-303.
- Moiseev, A. S. 1923. Kamenny`j vek na Kry`mskoj Yajle. *Priroda*, 1, s. 122-126.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2015. *Verkhniy paleolit Zakhidnoi i Pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-typolohichna variabelnist ta periodyzatsiia)*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Nuzhnyi, D. 1998. The Ukrainian Steppe as a region of intercultural contacts between atlantic and mediterranean zones of european Mesolithic. *Baltic-Pontic Studies*, 5, p. 102-119.
- Olenkovskij, N. P. 1991. *Pozdnij paleolit i mezolit Nizhnego Dnepra*. Kherson: Redakcionno-izdatel`skij otdel upravleniya po pechatu.
- Palma di Cesnola, A. 1993. *Il paleolitico superiore in Italia: introduzione allo studio*, Roma: Publisher, Garlati e Razzai.
- Pesesse, D. 2013. Le Gravettien existe-t-il? Le prisme du systeme technique lithique. In: Otte, M. (Ed.). *Les Gravettiens*, Paris-Arles: Editions Franse, p. 67-104.
- Trusova, S. A. 1940. Raskopki v peshhere Adzhi-Koba v 1933 g. *Sovetskaya arkh(xeologiya)*, 5, s. 272-274.
- Vekilova, E. A. 1957. Stoyanka Syuren` I i ee mesto sredi paleoliticheskikh mestonaxozhdenij Kry`ma i blizhajshix territorij. *Materialy` i issledovaniya po arheologii SSSR*, 59, s. 235-323.
- Yanovich, A. A. 1992. Novaya final`nopaleoliticheskaya stoyanka Vishenne 2 v Kry`mu. *Piznopaleolitychni pam'yatki czentru Pivnichnogo Prichernomor`ya*. Kherson: Khersonsk`e oblasne upravlinnya kul`turi, s. 20-31.
- Yanovich, O. O. 1987. Etapy rozvytku kultury Kukrek v Krymu. *Arkheolohiia*, 58, s. 7-18.
- Yanovich, O. O. 1993. Shpanska mezolitychna kultura. *Arkheolohiia*, 1, s. 3-15.
- Yanovich, O. O. 2000. Buran-kaiska kultura hravettu Krymu. *Arkheolohiia*, 2, s. 11-19.
- Yanovich A., Pean S., Crepin L., Laznickova-Galetova M., Prat S., Prysyajnyuk V., 2009. Upper Palaeolithic settlements in Buran-Kaya 3 (Crimea, Ukraine): new interdisciplinary researches of the layers 5-2, 6-1 and 6-2, *Археологический альманах*, 20, Донецк: Донбасс, p. 187-203.
- Yanovich, O. O. 2014. Les occupations gravettiennes de Buran-Kaya III (Crimée): contexte archéologique. *L'anthropologie*, 118, p. 554-566.
- Yanovich, O. O. 2019. Radiouhletseva khronolohiia finalnoho paleolitu, mezolitu ta neolitu Krymu v arkheolohichnomu ta paleoekolohichnomu kontekstakh. *Vita Antiqua*, 11, c. 116-137.
- Zalizniak, L. 1998. *Predistoriia Ukrainy X-V tys. do n. e.* Kyiv: Biblioteka ukrainsia.
- Zalizniak L. L. 2005. *Finalnyi paleolit i mezolit kontynentalnoi Ukrainy. Kulturnyi podil ta periodyzatsiia*. Kyiv: Shliakh.
- Zalizniak, L. L. 2015. Finalnyi paleolit – doba kardynalnykh zmin. *Arkheolohiia*, 2, s. 3-18.

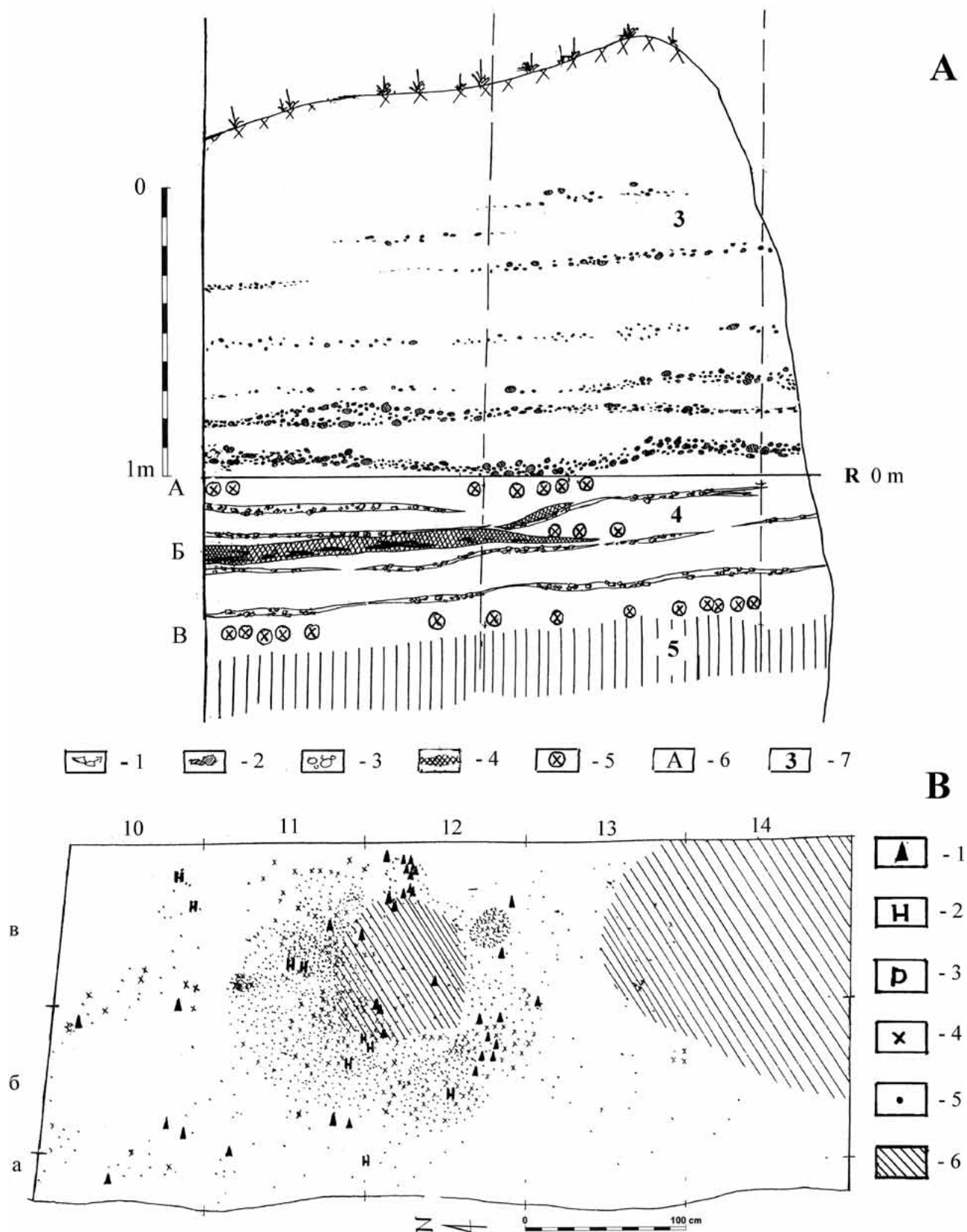

Рис. 1. Вишенне 2. А — Розріз відкладів по лінії «в»: 1 — білоглазка; 2 — мергель; 3 — галька; 4 — вуглисті лінзи; 5 — крем'яні вироби; 6 — культурні шари; 7 — літологічні шари. В — План культурного шару Б: 1 — мікроліти; 2 — нуклеуси; 3 — платівки; 4 — відщепи; 5 — вогнище та вуглиста пляма.

Fig. 1. Vyshenne 2. A — Stratigraphy on the line “v”: 1 — white eye; 2 — marl; 3 — pebbles; 4 — angular lenses; 5 — flint artifacts; 6 — cultural layers; 7 — lithological layers. B — Plan of cultural layer B: 1 — microlith; 2 — core; 3 — blade; 4 — flake; 5 — hearth and carbonaceous spot.

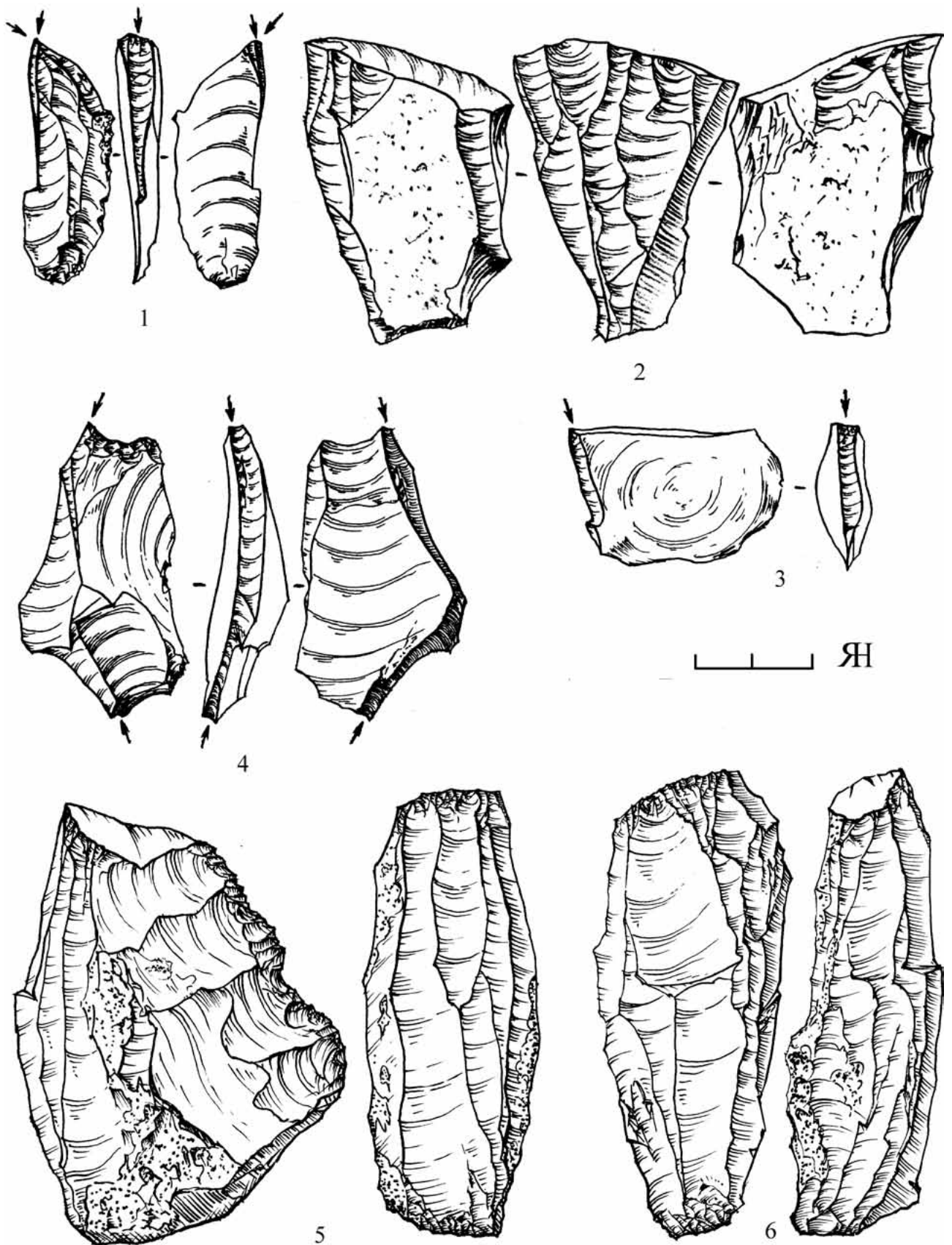

Рис. 1. Вишенне 2. Крем'яний інвентар культурного шару В.
Fig. 1. Vyshenne 2. Flint artefacts of the cultural layer B.

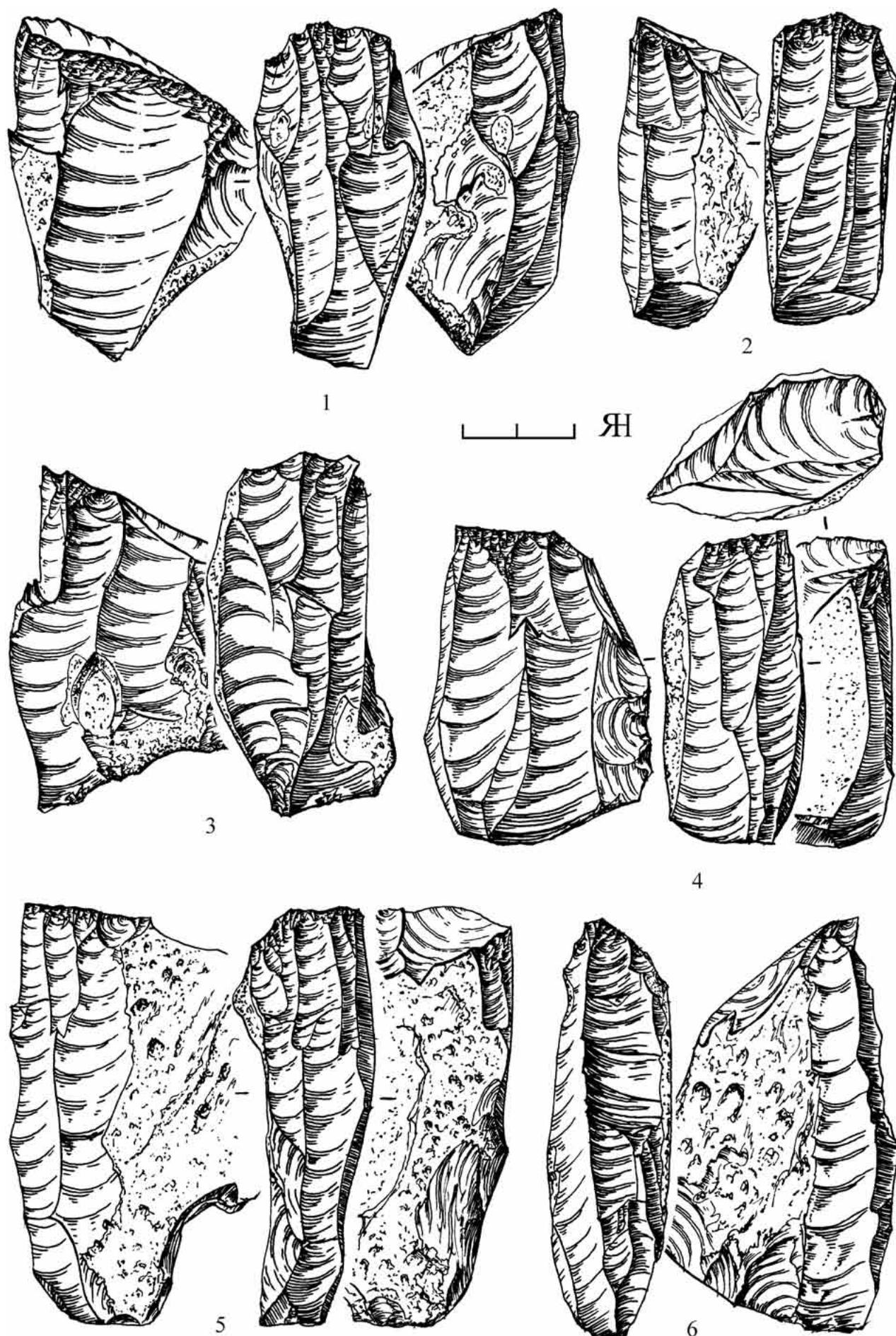

Рис. 3. Вишенне 2. Крем'яний інвентар культурного шару Б2.
Fig. 3. Vyshenne 2. Flint artefacts of the cultural layer B2.

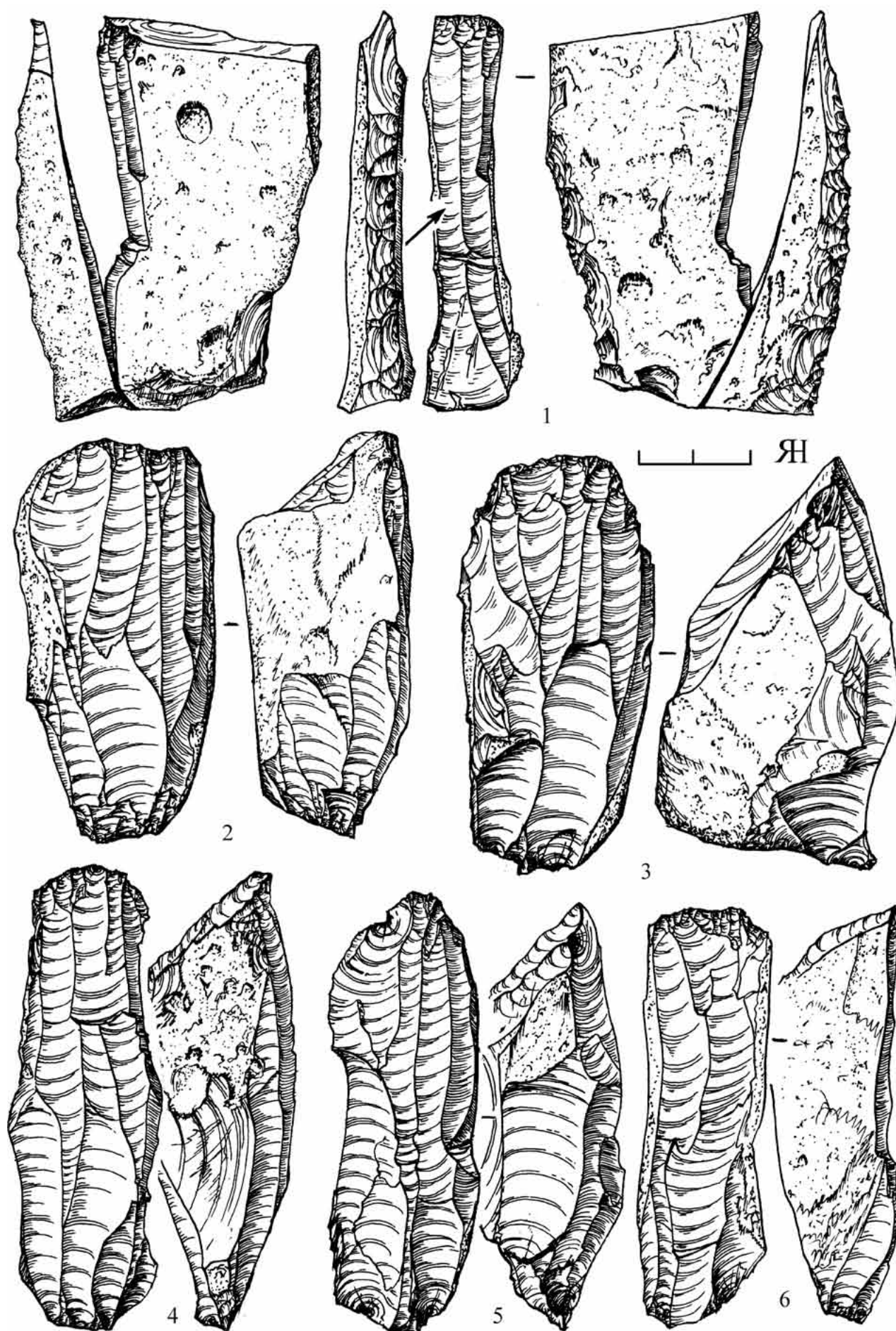

Рис. 4. Вишенне 2. Крем'яний інвентар культурного шару Б2.
Fig. 4. Vyshenne 2. Flint artefacts of the cultural layer B2.

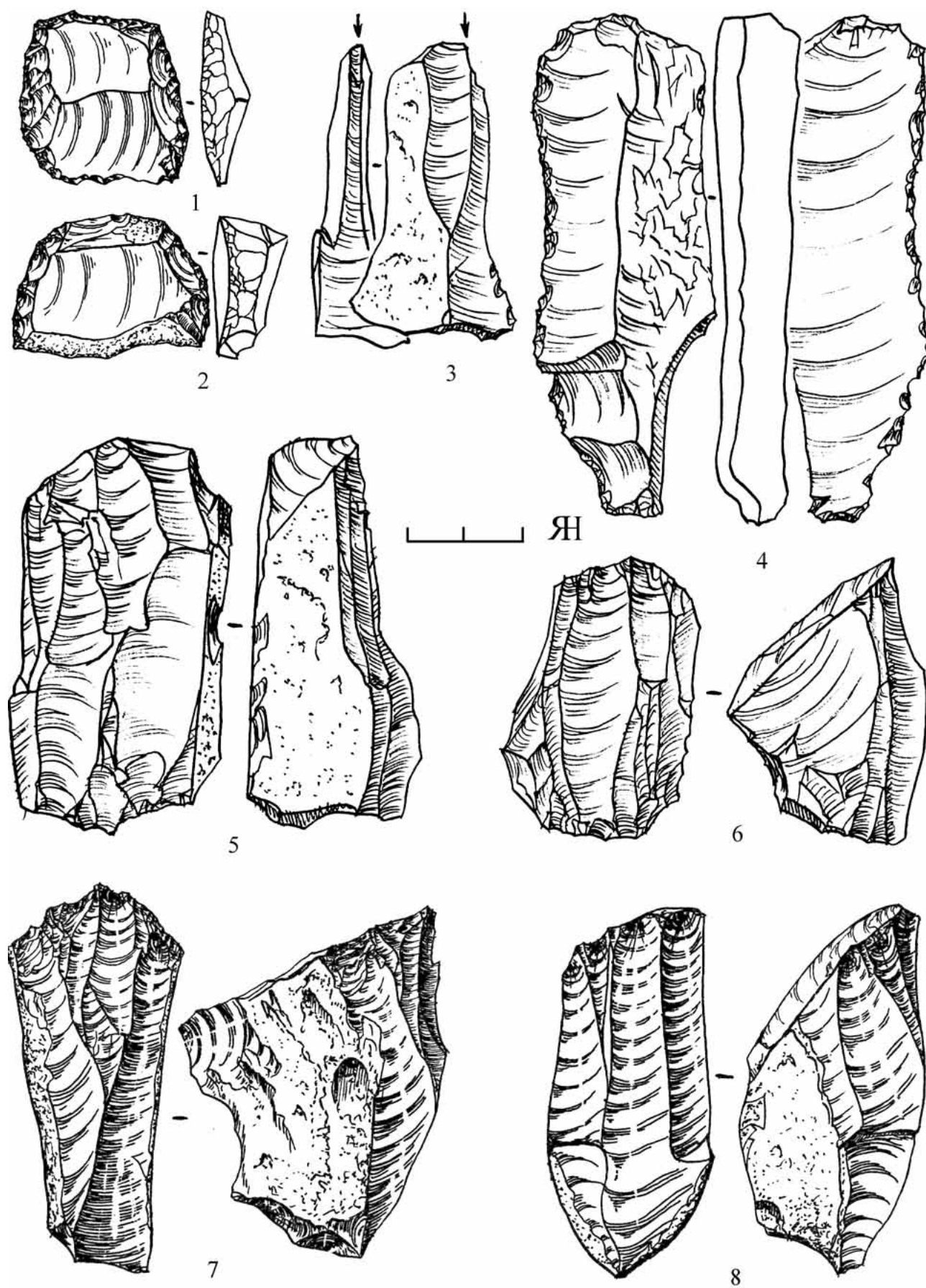

Рис. 5. Вишенне 2. Крем'яний інвентар культурного шару Б2.
Fig. 5. Vyshenne 2. Flint artefacts of the cultural layer B2.

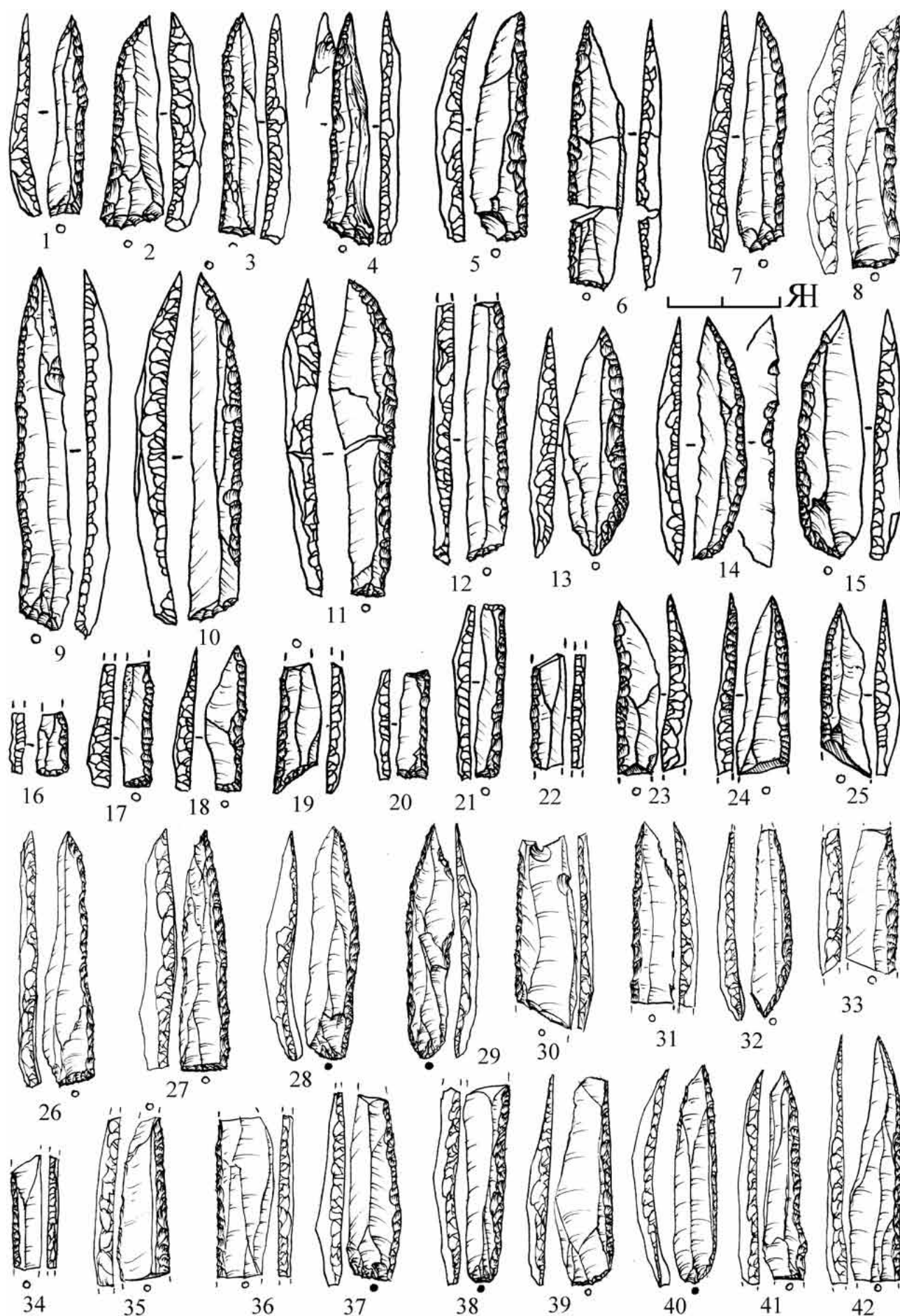

Рис. 6. Вишенне 2. Крем'яний інвентар культурного шару Б.

Fig. 6. Vyshenne 2. Flint artefacts of the cultural layer B.

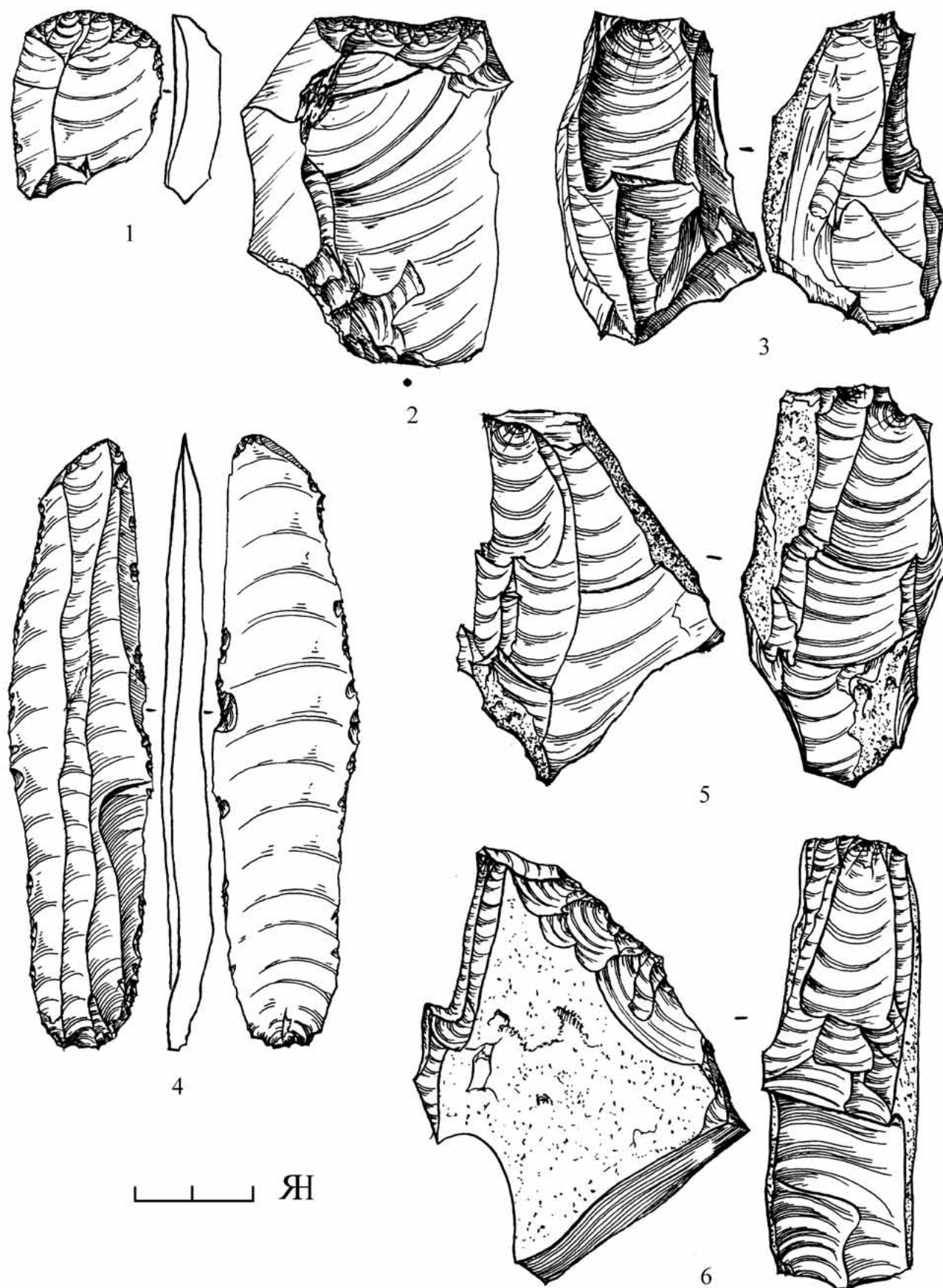

Рис. 7. Вишенне 2. Крем'яний інвентар культурних шарів А1 (1, 5, 6), Б1 (2, 3) та Б3 (4).

Fig. 7. Vyshenne 2. Flint artefacts of the cultural layers A1 (1, 5, 6), B1 (2, 3) and B3 (4).

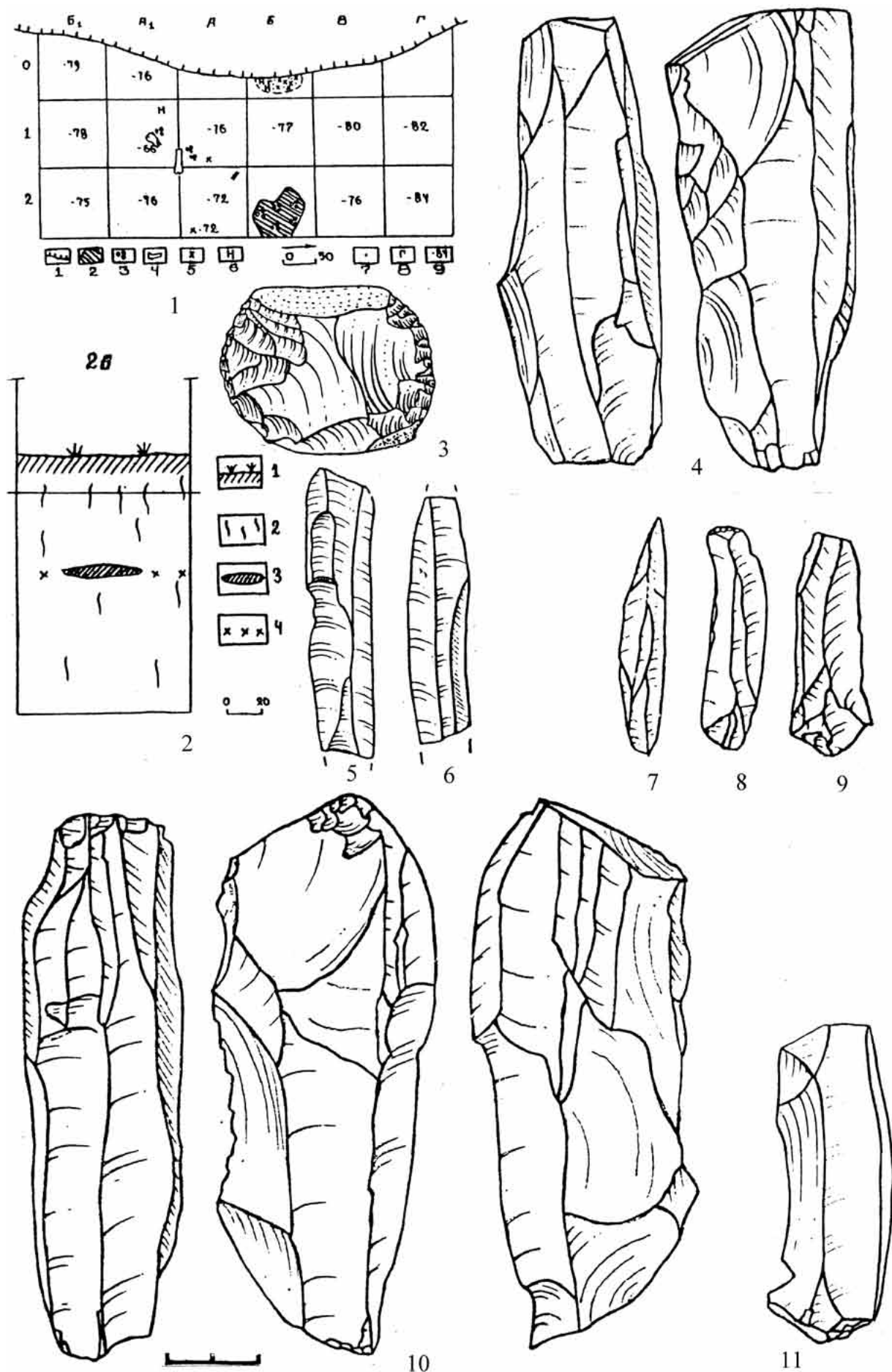

Рис. 8. Вишенне 3. Стратиграфія, планіграфія та крем'яний інвентар (за Колосов, Степанчук, Чабай, 1990).
 Fig. 8. Vyshenne 3. Stratigraphy, planigraphy and flint artefacts (after Kolosov, Stepanchuk and Chabay 1990).

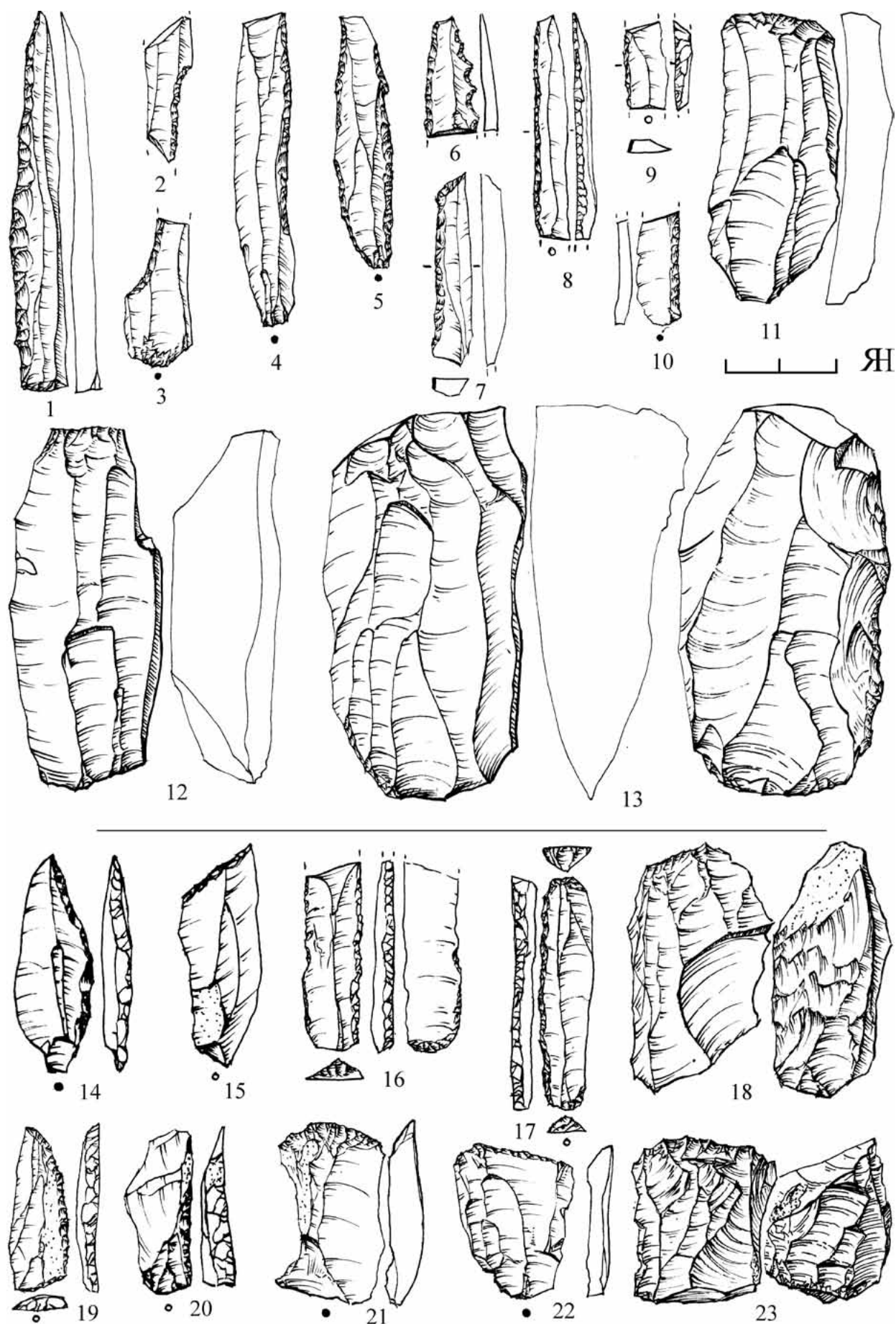

Рис. 9. Сюрень I, крем'яний інвентар горизонту 2-3 верхнього культурного шару (1-13). Грот Скелястий, крем'яний інвентар культурного шару V (14-18) та культурного шару VI (19-23).

Fig. 9. Siuren I, flint artifacts of horizon 2-3 of the upper cultural layer (1-13). Grot Skelyastyi, flint artefacts of the cultural layers V (14-18) and of the cultural layers VI (19-23).

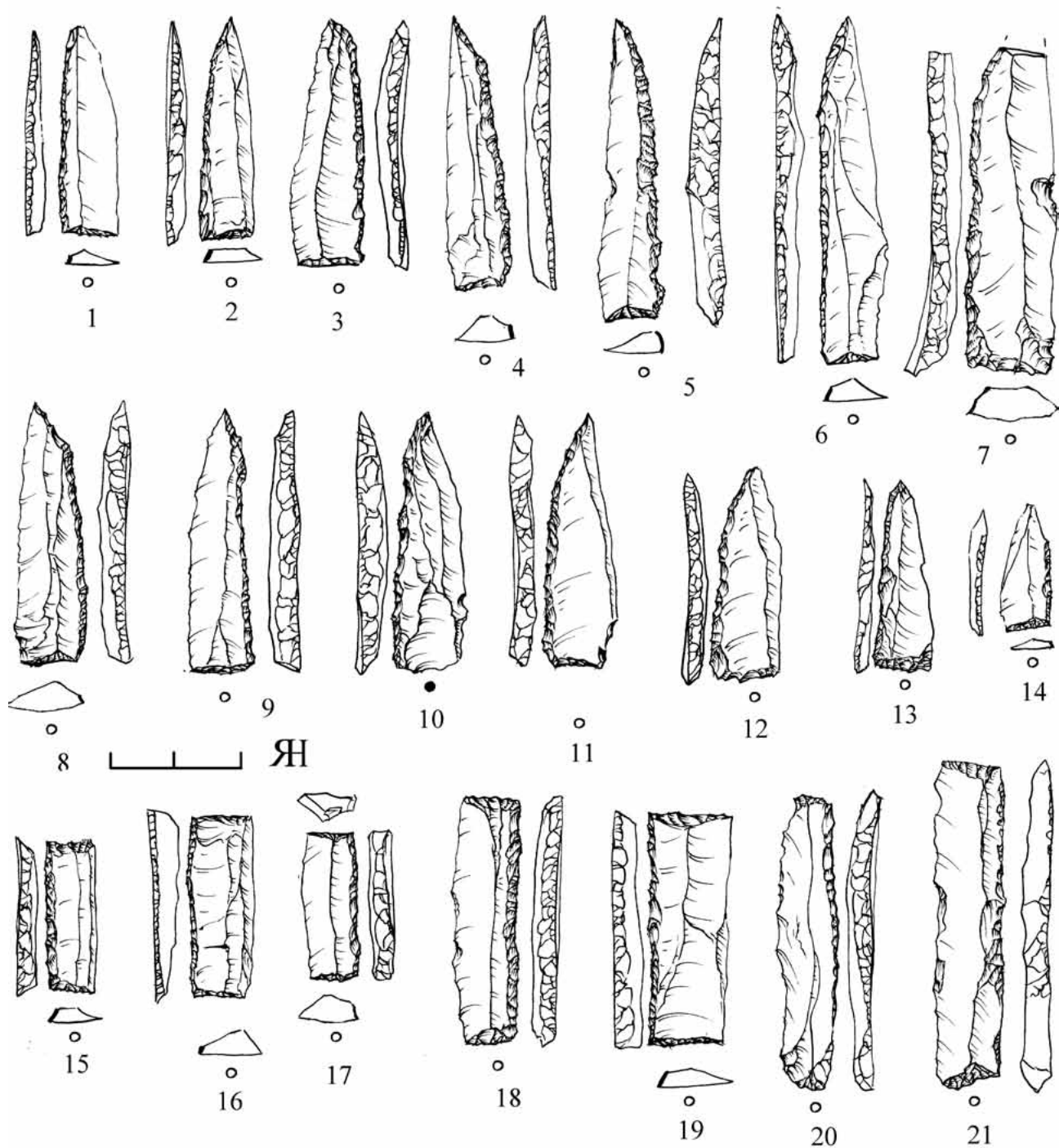

Рис. 10. Поїнт д'Амбон, крем'яний інвентар культурного шару II: 1–14 — вістря Мальорі; 15–21 — прямокутники.
Fig. 10. Point d'Ambon, flint artifacts of the cultural layer II: 1–14 — pointe de Malaurie; 15–21 — rectangles.

Гаскевич Д. Л., Матвіїшина Ж. М.,
Денисюк В. Л., Кіосак Д. В.*

ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НЕОЛІТИЧНИХ ЗНАХІДОК ПОСЕЛЕННЯ ФАСОВА В СВІТЛІ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Haskevych D. L., Matviishyna Zh. M.,
Denysiuk V. L., Kiosak D. V.

NEW RESEARCH ON THE PROBLEM OF INTERPRETATION OF THE NEOLITHIC FINDS FROM THE FASOVA SITE

У статті проаналізовано всю доступну інформацію про дослідження В. К. Пясецьким пам'ятки Фасова в Житомирському Поліссі у 1971 р., а також опубліковано результати розвідкових робіт, проведених на ній авторами у 2021 р. Зроблено попередній висновок про існування тут поселення місцевої субнеолітичної людності, в середовищі якої потрапила «імпортна» посудина культури лінійно-стрічкової кераміки.

Ключові слова: неоліт, культура лінійно-стрічкової кераміки, субнеоліт, Східна Волинь, зона мішаних лісів, міжкультурні контакти.

Вступ

У дослідженні процесів неолітизації важливу роль посідає вивчення контактів носіїв привласнюючих та відтворюючих форм господарства. На території України зоною таких контактів була східна межа ареалу класичної ранньоземлеробської культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), поширеної у Центральній Європі, на заході Волині, у Подністров'ї та в північно-східній частині Румунії у другій половині VI – на самому початку V тис. до н. е.

Впродовж років найсхіднішими знахідками КЛСК вважалися фрагменти двох посудин, виявлені В. М. Даниленком у 1959 р. на поселенні буго-дністровської культури Базьків Острів у Лісостеповому Побужжі (Пассек, Черниш 1963, с. 13, рис. 3; Даниленко 1969, с. 66, рис. 16: 12, 13). У 1971 році майже настільки ж східний пункт зі знахідкою лінійно-стрічкової посудини, що став відомим під назвою «Фасова», був виявлений Валерієм Казимировичем Пясецьким значно північніше – на р. Тростяниця в басейні р. Тетерів на Східній Волині (рис. 1).

Відкриття в 1995 р. поселення Віта-Поштова-2 під Києвом пересунуло межу ареалу КЛСК ще далі на схід (Гаскевич 1998; Gaskevych 2006). Попри це Фасова досі має непересічне значення як єдина пам'ятка зі знахідкою фрагменту лінійно-стрічкової посудини у Південно-Східному Поліссі. Це й обумовлює незгасаючий інтерес до неї дослідників неоліту, що, зрештою, вилилося у відновлення тут розвідкових робіт, проведених авторами цієї статті в 2021 р.

Історія досліджень

Пам'ятку Фасова у 1971 р. виявив В. К. Пясецький, який на той час поєднував основну роботу геолога Житомирської геологічної експедиції, що вела пошуки родовищ ільменіту (сировина для виробництва титану), з археологічними розвідками. Її відкриття він вперше оприлюднив у своєму польовому звіті, підготованому у березні 1973 р. (Пясецький 1973). У ньому Фасовій присвячено три абзаци, які далі наводяться повністю (за винятком посилань на рисунки) зі збереженням орфографії та пунктуації:

«Одиною, але дуже цікавою знахідкою є фрагмент посудини культ. лінійно-стрічкової кераміки. Знайдений він біля с. Фасова Вол.-Волинського р. н. на піщаному підвищенні корінного правого берега р. Тростяниці (пункт № 36) – правої притоки р. Ірші. В цьому ж місці знайдено кілька уламків типової тицінецької і, можливо, чорноліської кераміки, невеличке прясло, кілька кремінних знарядь.

З уламка реконструюється невеличка посудинка типової форми в вигляді чашки. Колір глини сірий, поверхня підлощена. Стінки незвично товсті, глиняна маса однорідна, зовнішня поверхня прикрашена характерним лінійним орнаментом з заглибленням – «нотую» (вказана стрілкою). В глині в значній кількості присутні зерна мінералу ільменіту, а це дає повну гарантію того, що маємо справу не з імпортом, а з фактом просування в неоліті на територію басейну Ірші груп носіїв цієї культури найімовірніше з території Західної Волині.

* ГАСКЕВИЧ Дмитро Леонідович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яної доби, Інститут археології НАН України, пр-т Володимира Івасюка, 12, Київ, 04210, Україна; ORCID: 0000-0002-2831-1092; dmytro.haskevych@gmail.com

МАТВІЙШИНА Жанна Миколаївна, доктор географічних наук, професор, завідувач сектору палеогеографії, відділ геоморфології та палеогеографії, Інститут географії НАН України, вул. Володимирська, 44, Київ, 01054, Україна; ORCID: 0000-0003-1412-7232; MatviyshynaZM1938@nas.gov.ua; dsp.paleo.geo@i.ua

ДЕНИСЮК Володимир Леонідович — науковий співробітник, Коростенського краєзнавчого музею; вул. Музейна, 4, Житомирська область, м. Коростень, 11500, Україна; kormuz@ukr.net

КІОСАК Дмитро Володимирович, доктор історичних наук, доцент кафедри археології та етнології України, факультет історії та філософії, Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова, вул. Єлісаветинська, 12, м. Одеса, 65082, Україна; відділ вивчення Азії та Північної Африки, університет Ка' Фоскарі, Венеція, Італія, Palazzo Vendramin, Dorsoduro 3462, 30123 Venezia, Italia; ORCID: 0000-0002-3349-4989; dmytro.vl.kiosak@gmail.com

Інтересна ця знахідка і тим, що в майбутньому, якщо стануться випадки сумісного знаходження кераміки описаного типу разом з дніпро-донецькою, то ранній етап ДДК можна буде більш точно визначити в часі» (Пясецький 1973, с. 26-27).

Наведений текст супроводжують схематичний план розташування пам'ятки (рис. 2: 1), а також фотографія фрагменту кераміки КЛСК, поєднана з графічною реконструкцією посудини (рис. 8: 1а). На плані пункт Фасова позначено на правому березі р. Тростяниця, за 0,5 км на схід від місця впадіння у неї лівого допливу – ручаю, що тече між селами Фасова та Рудня-Фасова, та за 0,15 км на південь від річища річки. Співставлення схеми з топографічною картою місцевості та сателітарним знімком Google Earth дозволяє локалізувати це місце за 0,3 км на схід від мосту, яким р. Тростяницю перетинає дорога, що з'єднує с. Рудня-Фасова та с. Кам'яний Брід (рис. 2: 2, 3).

Після першого опису у польовому звіті В. К. Пясецький побіжно згадав пункт Фасова у своїй статті 2009 р. (Пясецький 2009, с. 98). Більш детальну інформацію про нього він навів у неопублікованому рукописі, написаному влітку 2017 р. і пізніше розміщеному А. Б. Бардецьким (особисте повідомлення 29.10.2021 р.) на Інтернет платформі Academia.edu. Зокрема, в ньому В. К. Пясецький назвав пам'ятку «Рудня-Фасова 1» і написав, що фрагмент кераміки КЛСК з «нотним» орнаментом було знайдено «на правому корінному піщанистому березі р. Тростяниця на схід від села, де за 300 м східніше мосту» (Пясецький 2017, с. 12), що повністю збігається із її локалізацією, відтвореною на підставі схематичного плану з польового звіту.

Широкому загалу науковців пам'ятка Фасова стала відомою завдяки згадці у статті Д. Я. Телегіна 1979 р. Посилаючись на звіт першовідкривача, він написав: «Особливий інтерес привертають перші знахідки кількох фрагментів типової лінійно-стрічкової кераміки на території Житомирської області, виявлені в 1972 р. краєзнавцем В. К. Пясецьким біля с. Фасова Володар-Волинського р-ну. Тут на орному полі над долиною р. Тростянець (притока Ірші) знайдені фрагменти кераміки, зокрема уламок відносно товстостінної миски сірого кольору з врізаними лініями і нотами» (Телегін 1979, с. 232-233).

За шість років Я. К. Козловський із посиланням на статтю Д. Я. Телегіна згадав Фасову, зазначивши, що «фрагменти кераміки з лінійними орнаментами трапляються там без будь-якого іншого культурного контексту, і тому можна припустити, що вони є наслідком далекосяжної експансії груп населення цієї культури з Волині» (Kozłowski 1985, р. 65-66). Відтоді на картах у публікаціях багатьох дослідників цей пункт фігурує як пам'ятка власне КЛСК (наприклад, Kozłowski 1985, р. 68, fig. 12; Ларина 1999, с. 11, рис. 1, 2; Gaskevych 2006, р. 206, fig. 1; Kiosak 2017a, р. 257, fig. 1; Kiosak 2017b, р. 118, fig. 1; Dębiec, Saile 2015, S. 16, Abb. 15; Saile 2020, р. 209, fig. 2, р. 220, fig. 13). Набагато рідше його трактують як «місце перебування носіїв

КЛСК» (Охріменко 1993, с. 107), місце «випадкової» (Ларина 1999, с. 16, рис. 5) чи «окремої» (Gaskevych 2021, р. 207, fig. 1) знахідки КЛСК, або поселення місцевої людності з «імпортом» КЛСК (Ларина 2009, р. 51, fig. 1; Ларина, Дергачев 2017, с. 7, рис. 1, с. 9, рис. 3).

Розбіжності у інтерпретації пункту Фасова, власне, і обумовили необхідність проведення тут нових розвідкових робіт, метою яких стало поточення локалізації та стратиграфії пункту, а також культурної належності неолітичних знахідок з нього. Першим кроком до цього стало рекогносціювання, проведене Д. Л. Гаскевичем у жовтні 2013 р. на правому березі р. Тростяниця на ділянці між с. Рудня-Фасова та с. Кам'яний Брід. Тоді місце, яке відповідало умовній позначці на схемі в польовому звіті В. К. Пясецького (текстова згадка про пункт на той час ще не була розміщена в Інтернеті), виявилось щільно задернованим, через що жодних археологічних матеріалів на поверхні не помічено. Але за 1,5 км східніше було виділено нову пам'ятку Кам'яний Брід-1 (рис. 2: 3) зі знахідками різних періодів, зокрема крем'яними виробами та субнеолітичною керамікою (Гаскевич 2021). Земляні роботи на обох пунктах не проводилися через відсутність дозвільної документації.

Новий етап розвідкових досліджень пункту Фасова був проведений авторами цієї статті у 2021 р. Роботи полягали у детальному описі географічних та геоморфологічних умов розташування пам'ятки, збиранні підйомного матеріалу та шурфуванні з метою з'ясування її геологічної та археологічної стратиграфії.

Опис пам'ятки

Пам'ятка Фасова (Рудня-Фасова-1) знаходиться на правому березі р. Тростяниця (р. Ірша–р. Тетерів–р. Дніпро), на відстані від 250 м (західний край) до 500 м (східний край) на схід від мосту, по якому проходить відсипана гравієм дорога, що з'єднує села Рудня-Фасова та Кам'яний Брід (обидва – Новоборівської селищної територіальної громади Житомирського району Житомирської області). Відстань від центру пам'ятки до крайніх споруд південно-східної околиці с. Рудня-Фасова становить 480 м. У західній частині пам'ятки стоїть непронумерована бетонна опора ЛЕП, що перетинає ріку.

На прилеглий до пам'ятки ділянці річка тече із заходу на схід. Річище вузьке, меандруюче. Заплава досить вузька, двостороння, заболочена, щільно заросла очеретом. Вона плавно підвищується, змінюючись періодично затоплюваною піщаною під дерновими оглеєними супіщаними ґрунтами надзаплавою («високою» заплавою). Остання займає більшу частину річкової долини, яка має тут ширину близько 1 км. Частина надзаплави розорана під городи, решта використовується як пасовище чи заростає бур'яном, чагарниками та деревами. Біля борту долини вона має висоту не більше 3 м над рівнем води. Тут вона плавно підвищується, утворюючи терасу, вкриту дерново-слабопідзолистими глеюватими супіщаними та суглинковими ґрунтами. Своєю чергою, тераса переходить у слабо роз-

членоване повністю розоране вододільне плато висотою 5–8 м над рівнем води.

В районі пам'ятки край надзаплави більш крутий та високий, ніж на сусідніх ділянках. Відтак, тут спостерігається видовжене вздовж ріки піщане, ймовірно, повеневого походження, пасмо розмірами 250 × 80 м та максимальною висотою близько 2 м (рис. 2: 3; 3). Поверхня підвищення вкрита травостоєм низкорослої степової рослинності, в асоціаціях якої зустрічаються пирій, тонконіг, китник, костриця, кульбаба, цмин, ромашка, подорожник, щавель, деревій, коростянка, ендемічна орхідея степова та ін. Від решти масиву високої заплави ця ділянка відділена болотистим пониженням (можливо, старе річище або меандр) під високотравним рясним лугом з переважанням вологолюбної рослинності. Тут багато осоки, підмаренника, пирію, деревію та ін. На відстані близько 150 м від річки смуга лісу шириною до 70–80 м, що складається з дерев і чагарників, що займають як піднесені ділянки (тут ростуть сосна, вільха, осокир, дуб), так і пониження (переважають вільха, осокир та терен).

Приблизно посередині описаного підвищення можна провести умовну межу, що ділить його на дві, приблизно, однакові за площею частини – більш високу східну та, дещо нижчу, західну (рис. 3).

Знахідки з поверхні

В 2021 р. на поверхні пам'ятки було зібрано 18 знахідок: 12 виробів з кременю та 6 фрагментів кераміки. Більшість з них – 8 крем'яних виробів та 2 уламки посуду – підібрано у східній частині пункту. Із західної частини походять лише 3 кремені та 4 фрагменти кераміки. Поодинокі кістки невизначених тварин, включаючи їх дрібні кальциновані уламки, а також цілі та фрагментовані мушлі річкових і суходольних молюсків зрідка траплялися на поверхні по всій площі пам'ятки. Розташування частини кісток більш сучасних нир дозволяє розцінювати їх як здобич відповідних тварин, ймовірно, невеликих хижаків.

Зібрані вироби з кременю представлені пластинкою з обламаним кінцем та дрібною ретушшю на зламі, можливо, утвореною внаслідок використання в якості перфоратора (рис. 9: 3); медіальним уламком пластинки (рис. 9: 8); пластиною з обламаним кінцем (рис. 9: 6); шістьма відщепами, з яких три мають сліди використання у вигляді нерегулярної дрібної ретуші та негативів окремих сколів (рис. 9: 9, 10); лускою; проксимальним уламком невизначеного сколу; уламком жовна з негативами кількох сколів апробації.

Серед фрагментів кераміки з поверхні пам'ятки лише один орнаментований. Це уламок стінки ліпної посудини, прикрашений горизонтальним рядом коротких діагональних насічок, а також відбитками шнура, що утворюють напівкруглі фестони (рис. 8: 3). Поверхні фрагмента грубо заглажені. Керамічна маса містить обкатаний пісок та жорстку. За технологічними ознаками посудина відноситься до середньодніпровської культури доби бронзи. Проте, її орнамент у вигляді фестонів більш притаманний виробам катакомбної культури та культури куляс-

тих амфор. Решта керамічних знахідок представлені п'ятьма невиразними дрібними неорнаментованими фрагментами ліпних посудин пізнього періоду доби бронзи та раннього заліза, виготовлених із глини з домішкою піску, слюди та жорстви, а також одним дрібним уламком стінки кружальної посудини, ймовірно, ранньомодерного часу.

Шурфи та стратиграфія

Загалом у 2021 р. на пам'ятці було закладено три шурфи розмірами 1 × 1 м. Всі вони були доведені до материка – археологічно стерильного шару чистого алювіального піску.

Шурф № 1

Закладений у найвищому місці більш високої, східної, частини підвищення поруч із групою молодих сосон. Привертає увагу наявність у цьому місці нерівностей поверхні регулярної, підквадратної, форми, що дозволяє бачити у них сліди колишніх перекопів (можливо, шурфів).

У південній стінці шурфу, доведеного до глибини 0,85 м, спостережені такі генетичні горизонти двох дернових ґрунтів (рис. 5):

Верхній ґрунт (0–0,42 м)

Сформований під різнотравно-злаковою степовою рослинністю.

Nd – 0,0–0,05 м – сірий, світло-сіра дернина, пухкий, грудкувато-розсипчастий пісок дрібнозернистий слабо гумусований з корінням степових рослин, багато світлих кротовин невеликих розмірів (d 4–6 см), перехід і межі дуже поступові за зміною забарвлення та меншим гумусуванням, межа майже горизонтальна.

H – 0,05–0,15 м – жовтувато-сірий до світло-сірого пухкий грудкувато-розсипчастий пісок дрібнозернистий слабо гумусований з корінням степових рослин; багато світлих малопомітних кротовин (d 4–6 см); перехід та межі дуже поступові за зміною забарвлення та меншим гумусуванням, межа майже горизонтальна.

Hr – 0,15–0,35 м – білувато-світло-сірий з корінням трав, з величезною кількістю світлих малопомітних кротовин (d 4–6 см), що слабо відрізняються за кольором від основної маси, грудкувато-розсипчастий дрібнозернистий пісок; перехід і межа поступові, але добре помітні за освітленням забарвлення, межа майже горизонтальна.

P – 0,35–0,42 м – білувато-світло-сірий розсипчастий пухкий дрібнозернистий пісок, можливо, еоловий навіяний (судячи з сортованості матеріалу), найбільш світлий у розрізі; кротовин (d 4–6 см) багато, але вони мало помітні (світлі на світлому фоні), вони деформовані, в основному овальної форми; нижня межа нерівна хвиляста з проникненням піску в нижній горизонт до глибини 0,45 м в коротких хвилях, перехід помітний за більш бурим забарвленням. Цей світлий прошарок піску, ймовірно, еолового походження відокремлює верхній дерново-піщаний коротко профільний ґрунт від нижнього.

Нижній ґрунт (0,42–0,9 м)

Відрізняється від верхнього деякою буруватістю матеріалу, трохи темніший і з великою кількістю

буро-світло-сірих більших кротовин, з жовтуватим заповненням камер землерий, ходів черв'яків; ортзандові прошарки вирізняються на світлому тлі цементациєю матеріалу гідрооксидами заліза. Ґрунт дещо більш озалізнений, порівняно з верхнім. Зверху вниз профіль нижнього ґрунту такий:

Нр – 0,42–0,7 м – (перехідний до верхньої породи) палево-буро-світло-сірий, але трохи темніше лежачого вище, з корінням рослин та засипкою піску між більш буруватим матеріалом (верхня межа нерівна); структура грудкувато-розсипчаста, пісок дрібнозернистий, велика кількість округлих і овальних кротовин (*d* 5–8 см) в основному світло-бурих і з біло-світло-сірим матеріалом з шару, що лежить вище; перехід і межа поступові за посиленням буруватості та збільшенням розмірів кротовин.

Н – 0,7–0,85 м – неоднорідно забарвлений через велику кількість кротовин бурувато-світло-сірий до бурувато-сірого пісок грудкувато-розсипчастий, з великою кількістю овальної форми кротовин (*d* 7–12 см), що виділяються за темним забарвленням, і одиничними житловими камерами, заповненими одна (*d* 15–20 см) нижчим піщаним матеріалом, інша (*d* 12–25 см) – бурим сіруватим матеріалом цього ґрунту; маса значно перероблена землеріями (кротами і хробаками), але заповнення кротовин, черворойн та житлових камер схожі з матеріалом саме цього, а не вище розташованого ґрунту; краї деяких кротовин мають темно-буре (як в ортзандах) залізне облямування, перехід і межі поступові за чітким освітленням матеріалу та появою звивистих ортзандових залізистих прошарків.

PFe₂O₃ – 0,9–1,0 м (видно) – жовтувато-світло-сірий середньозернистий (мабуть, алювіальний) розсипчастий пісок з короткими в 5–10 см звивистими ортзандовими прошарками. Залізиста речовина трохи цементує ці шари.

Загалом у шурфі виявлено 29 знахідок: 12 виробів з кременю, 13 фрагментів керамічних посудин, один фрагмент масивного виробу з некрем'яної породи каменю та три необроблені уламки некрем'яної сировини (граніт? та шпат?).

Серед виробів з кременю визначено лише одне знаряддя – медальний уламок пластини, у якій частину зламу, розташованого зі сторони дистального кінця, оброблено діагональним ретушуванням (рис. 9: 1). Характер та локалізація обробки дозволяють припустити, що це фрагментований мікроліт пізньомезолітичного або неолітичного часу – яніславське вістря зі втраченою бойовою частиною, оформленою мікрорізцевою фасеткою. Решта крем'яних виробів представлені заготовки та відходами виробництва: двома пластинками та одною пластиною з обламаними дистальними частинами (рис. 9: 4, 5, 7); трьома відщепами; лускою; двома уламками невизначених сколів та двома уламками невизначених виробів.

Серед керамічних знахідок привертає увагу фрагмент стінки ліпної посудини, виготовленої із глини з рясною домішкою піску, жорстви та каміння з максимальним зафіксованим розміром 6 мм. При цьому товщина самої стінки коливається в межах 6–7 мм. Обидві поверхні черепка загла-

джені, зовнішня – підлискована. На ній нанесено орнамент у вигляді діагональних прогладжених здвоєних ліній (рис. 8: 2). Паралельність останніх свідчить про їх нанесення двозубим штампом. Технологічні особливості та орнаментация дозволяють пов'язати цю знахідку з одною з місцевих субнеолітичних культур – києво-черкаською або прип'ятсько-німанською.

Решта керамічних знахідок невиразні. Це один фрагмент неорнаментованих вінець ліпної посудини з прямим відхиленим назовні краєм та сплюсненим зрізом (рис. 8: 7), а також 10 фрагментів неорнаментованих стінок ліпних посудин, керамічна маса яких містить домішку піску та, подекуди, жорстви і слюди. Ці характеристики дозволяють їх широке датування в межах доби бронзи – доби раннього заліза. У ще одному випадку, крім жорстви та піску, формівна маса неорнаментованого уламку стінки містила каміння з максимальним зафіксованим розміром 5 мм, що зближує відповідну посудину зі знахідкою, віднесеною до субнеоліту.

Єдиний виріб з некрем'яної породи каменю представлений уламком граніту? одна з поверхонь якого рівна, зі слідами грубого загладжування. Можливо, це фрагмент зернотерки.

Спостереження за умовами залягання знахідок свідчать, що вироби з кременю виявлені на глибинах 0,2–0,6 м, але переважно (вісім з 12 виробів) у горизонтах нижнього дернового ґрунту, тобто нижче 0,42 м. При цьому єдине знаряддя – ймовірний мікроліт – походить з глибини 0,58 м. На схожій глибині 0,53 м залягав орнаментований фрагмент субнеолітичної посудини з домішкою каміння. Другий, неорнаментований, фрагмент з такою домішкою виявлено на глибині 0,8 м – найбільшій серед всіх знахідок шурфу. Натомість, вісім з 11 уламків кераміки із домішкою піску; піску та жорстви; піску, жорстви та слюди, пов'язані з горизонтами верхнього дернового ґрунту, тобто виявлені на глибині менше 0,42 м. Уламок каменю з заглаженою поверхнею походить з глибини 0,18 м.

Шурф № 2

Закладений на відкритій ділянці східної частини підвищення за 19 м на захід від шурфу № 1. Доведений до глибини 1,18 м. У західній стінці шурфу спостережені такі генетичні горизонти двох дернових ґрунтів (рис. 6):

Верхній ґрунт (0–0,4 м)

Сформований під різнотравно-злаковою степовою рослинністю.

Hd – 0–0,05 м – дернина з жовтувато-світло-сірим до сірого матеріалом, слабо гумусована, з великою кількістю корінців трав, пухкий грудкувато-розсипчастий дрібнозернистий пісок з кротовинами; перехід чітко помітний за зменшенням кількості корінців рослин.

H – 0,05–0,15 м – жовтувато-сіруватий, пухкий, грудкувато-розсипчастий дрібнозернистий пісок з окремими світлими кротовинами (*d* 4–6 см) і темнішими черворіями з гумусовим заповненням; перехід та межа поступові за освітленням забарвлення.

Ph – 0,15–0,3 м – жовтувато-світло-сірий, менш гумусований і світліший за розташований вище,

плямами зустрічається дещо залізний буруватий матеріал, пухкий, грудкувато-розсипчастий, з кротовинами (d 4–7 см), заповненими як матеріалом гумусового горизонту (сірі), так і світлими породами, але трапляються і темно-бурі шари типу ортзандів, забарвлені гідрооксидами заліза. Кротовини, в основному невеликі. Їх багато. Видно також червороїни і заповнення гумусом по корінцях рослин. Перехід чітко помітний за освітленням забарвлення, межа слабо хвиляста, майже горизонтальна.

$P - 0,3-0,4$ м – світлий, мабуть еоловий, прошарок – білувато-палевий, сортований однорідний тонкозернистий пісок з численними округлими невеликими кротовинами (d 4–6 см), деякі з яких заповнені сірим матеріалом гумусового горизонту, а більшість – світлим заповненням і матеріалом розташованих нижче горизонтів. Пісок добре сортований, найсвітліший у розрізі; перехід поступовий за деяким посвітлінням забарвлення, межа майже горизонтальна.

Нижній дерновий ґрунт (0,4–1,1 м)

$H_p - 0,4-0,73$ м – (перехідний до породи згори) пісок розсипчастий жовтувато-світло-сірий, більш жовтуватий, з буруватим відтінком і дещо крупнозернистіший (грубіший), з кротовинами більшими ніж у розташованому вище горизонті (d від 4 до 10–15 см); перехід та межа поступові за деяким побурінням матеріалу.

$H_{p_2} - 0,73-1,1$ м – (перехід до породи) жовтувато-світло-сірий, сизуватий від незначного оглеєння, дещо буріший за розташований вище горизонт (самий бурий у розрізі), з одиничними іржаво-бурими плямами, значно перероблений землеріями, багато кротовин світлих, буруватих, у тому числі з матеріалом цього ґрунту та підстиляючої породи, поодинокі кротовини (d 7–12 см) з більш залізним матеріалом ортзандів; перехід та межа поступові за появою іржаво-бурого забарвлення.

$PFe_2O_3 - 1,1-1,2$ м (видно) – буро-сірий розсипчастий крупнозернистий пісок зі слідами ортзандів (ймовірно в алювії).

У шурфі № 2 виявлено лише сім знахідок. Всі вони представлені уламками ліпних посудин. Серед них найбільш виразними є два орнаментовані фрагменти. Перший – уламок вінець посудини, виготовленої із грудкуватої глини з домішкою піску та жорстви. Край вінець потовщений напливом назовні, зріз заокруглений. Поверхні гладкі, ангобовані. Під напливом нанесено орнамент з ледь помітної горизонтальної прогладженої лінії, перекритої рядом дрібних наколів (рис. 8: 4). Форма вінець та орнамент у вигляді так званого «колючого дроту» дозволяють чітко пов'язати цю знахідку із сосницькою культурою тшинецького культурного кола доби бронзи. Аналогічні технологічні особливості – домішка піску та жорстви, ангоб на зовнішній поверхні, дозволяють віднести до цієї ж культури і другий орнаментований фрагмент – уламок стінки з двома горизонтальними тонкими прогладженими лініями (рис. 8: 5), а також один неорнаментований фрагмент стінки. Решта чотири керамічні знахідки це невиразні дрібні уламки неорнаментованих стінок посудин, виготовлених із глини з піском, жорствою

та у двох випадках – ще й слюдою, представленими у різній кількості та пропорціях. Найбільш імовірною атрибуцією цих знахідок є їх віднесення до доби бронзи та/або раннього заліза.

Описані фрагменти кераміки залягали від поверхні до глибини 0,66 м. При цьому всі три знахідки посуду сосницької культури виявлені у горизонтах верхнього дернового ґрунту, тобто на глибині менше 0,4 м. Натомість, три з чотирьох надійно не атрибутованих фрагментів знайдені нижче цієї позначки у верхній частині нижнього дернового ґрунту.

Шурф № 3

Закладений у місці знахідки фрагменту кераміки зі шнуровим орнаментом в понижений західній частині підвищення дещо південніше від лінії Сх-Зх, на якій лежать шурфи № 1 та № 2, на відстані близько 60 м від останнього.

У східній стінці шурфу, доведеного до глибини 0,9 м (рис. 7), спостережені такі генетичні горизонти двох дернових ґрунтів:

Верхній ґрунт (0–0,45 м)

Ґрунт дерновий піщаний короткопрофільний.

$H_d - 0-0,03$ м – дернина зі світло-сірим розсипчастим піском та безліччю корінців трав'янистих рослин.

$H - 0,03-0,15$ м – світло-сірий дрібнозернистий пісок з великою кількістю корінців рослин та безліччю кротовин із сіруватим заповненням (d 4–6 см), перехід добре помітний за деяким освітленням забарвлення, межа майже горизонтальна.

$H_p - 0,15-0,3$ м – світло-сірий грудкувато-розсипчастий пісок дещо світліше розташованого вище, з корінцями рослин та світло-сірими та жовтувато-сірими кротовинами з матеріалом цього ґрунту, деякі з них – до 10 см у діаметрі; межа слабо хвиляста, майже горизонтальна, перехід по освітленню забарвлення.

$Reol. - 0,3-0,45$ м – найбільш світлий у розрізі білувато-палевий дрібнозернистий розсипчастий сортований пісок з окремими кротовинами, перехід до нижнього горизонту у вигляді хвилястої лінії, помітний за слабкою зміною забарвлення.

Нижній ґрунт (0,45–0,9 м)

$0,45-0,9$ м – дерновий, світло-бурого кольору, пухкий, в нижній частині з тонкими ортзандовими прошарками, в інтервалі 0,75–0,9 м – сірий пісок, по всьому профілю тонкі корінці трав і кротовини.

Загалом з шурфу № 3 походять вісім знахідок: п'ять виробів з кременю та три фрагменти керамічних посудин.

Крем'яні вироби представлені одноплощадковим одноплощинним торцевим нуклеусом для одержання пластин та пластинок (рис. 9: 11), медіальним уламком пластини з частково ретушованими краями (рис. 9: 2), проксимальним уламком пластини, первинною пластиною з відламанною дистальною частиною, поздовжнім сколом підправки робочої площини нуклеуса.

Керамічні знахідки в цілому невиразні. Це неорнаментовані уламки ліпних посудин, виготовлених із глини з домішкою піску: дрібний фрагмент вінець з потовщеним назовні краєм та округлим зрізом (рис. 8: 6); фрагмент плаского дна (рис. 8: 8)

та фрагмент стінки. Невизначеність цих знахідок дозволяє інтерпретувати їх в широких межах від початку доби бронзи до кінця доби раннього заліза.

Чотири крем'яні та дві керамічні знахідки залягали в межах верхнього дернового ґрунту на глибинах 0,17–0,26 м. Фрагмент вінець та ретушований уламок пластини, виявлені у відвалі шурфу, ймовірно, були пов'язані з дерновим шаром, який знімався без пробирання.

Обговорення

Попри незначні обсяги польових робіт 2021 р., їх результати значно збагатили, а в дечому, і змінили попередні уявлення про характер пам'ятки Фасова. Зокрема, було перевірено та поточнено раніше опубліковані дані про локалізацію, просторову та археологічну структуру цього пункту.

Крім суто картографічного збігу тотожності пам'яток, досліджених у 1971 та 2021 рр., підтверджується аналогічним набором виявленого археологічного матеріалу, зокрема, наявністю знахідок неолітичного часу, тшинецької культури та доби раннього заліза («чорноліської культури», за В. К. Пясецьким). Проте, нові дослідження виявили тут культурні горизонти, марковані ліпною керамікою зі шнуровим орнаментом та кружальною керамікою ранньомодерного часу, що не згадуються серед знахідок робіт попередніх років.

Спостереження за заляганням підйомного матеріалу та знахідками з шурфів засвідчило їх підвищену концентрацію у більш високій східній частині пам'ятки та меншу концентрацію у її західній частині. З одного боку, це може пояснюватися меншою щільністю рослинного покриву на більш сухій високій ділянці підвищення, що сприяло результативності пошуків. З іншого боку, виявлення у шурфі № 3, розташованому у понижений західній частині пункту, суміші різночасових знахідок лише у верхніх 26 см відкладів, а також згадка Д. Я. Телегіна про існування на місці пам'ятки «орного поля» не виключають їх переміщення сюди з підвищеної східної частини внаслідок багаторічної оранки.

І, головне, нові дослідження докорінно змінюють попередні погляди багатьох вчених на Фасову як поселення, власне, КЛСК.

Аналіз польової документації чітко засвідчив виявлення В. К. Пясецьким лише одного фрагмента лінійно-стрічкової кераміки, що суперечить згадкам у пізніших працях Д. Я. Телегіна та Я. К. Козловського, відповідно, «кількох фрагментів» та просто «фрагментів» посуду цієї культури. Нові дослідження також не виявили керамічних виробів, що могли б інтерпретуватися як знахідки КЛСК. При цьому варто зазначити, що вираженою своєрідністю технології виробництва та орнаментативної характеризується, переважно, так званий «столовий» посуд культури. Грубіше «кухонне» начиння важче піддається культурній інтерпретації, особливо, якщо воно представлене дрібними неорнаментованими уламками, перемішаними з численними знахідками ліпного посуду пізніших періодів. Але навіть за таких умов місця посе-

лень КЛСК досить легко піддаються культурній атрибуції, адже, зазвичай, маркуються рештками більш ніж одної посудини, що добре ілюструється прикладом найсхіднішої пам'ятки культури Віта-Поштова-2, дослідженої під Києвом наприкінці 1990-их рр. (Гаскевич 1998; Gaskevych 2006).

Як і Фасова, пункт Віта-Поштова-2 вивчався ретельним збиранням підйомного матеріалу на переважно задернованій поверхні та шурфуванням. Загалом тут було виявлено 93 знахідки доби неоліту, бронзи та середньовіччя. Серед них, щонайменше, чотири крем'яні вироби та близько 40 фрагментів, щонайменше, шести столових та кухонних посудин вдалося впевнено віднести до КЛСК (Gaskevych 2006, р. 208-212). Якщо підставою для такої атрибуції кераміки були добре відомі особливості технології та орнаментативної лінійно-стрічкової приналежності крем'яних виробів було визначено за сполученням двох ознак – відтискової техніки одержання пластинчастих заготовок та використання довізної «волинської» сировини.

Серед 29 крем'яних виробів, виявлених на Фасовій у 2021 р. лише три виготовлені з якісної прозорої в тонких сколах сіро-коричневої та сірої смугастої сировини, що може бути визначена як «волинська». Всі вони походять із шурфу № 1. Це пластинка з обламаним кінцем (рис. 9: 5) з глибини 0,35 м, уламок невизначеного сколу з дрібною ретушью використання з глибини 0,57 м та відщеп зі зламаним кінцем з глибини 0,60 м. Решта крем'яних виробів пам'ятки зроблені з більш зернистої непрозорої сірої та жовтої з білими вкрапленнями, рідше – рожевої та буро-червоної сировини, притаманної моренним відкладам Києво-Житомирського Полісся.

Технологічні характеристики пластинки та значна глибина залягання сколу і відщепу з «волинського» кременю дозволяють пов'язувати їх з часом пізнього мезоліту та/або неоліту. Але, на відміну від Віти-Поштова-2, їх лінійно-стрічкова атрибуція є швидше можливою ніж категоричною. Попри те, що Віта-Поштова-2 знаходиться на майже вдвічі більшій відстані від східного краю Волинської височини, ніж Фасова (рис. 1), у ній з «волинської» сировини були зроблені всі (!) знайдені крем'яні вироби. Отже, це значно підвищує імовірність їх виготовлення саме мігрантами з Південно-Західної Волині, а не місцевим населенням, до якого цей кремій потрапив внаслідок обміну чи під час далеких експедицій за престижними ресурсами. І навпаки, у розташованій в межах Східної Волині Фасовій наявність кількох виробів із західноволинського кременю виглядає більш органічно, безвідносно до того, яке населення – прибуле чи місцеве – їх виготовило.

Крім розглянутих, ще два показники різко розрізняють Віту-Поштову-2 та Фасову. По-перше, Віта-Поштова-2 розташована на привододільній ділянці плато неподалік невеликого ручаю на відстані 1,5 км від річища р. Сіверка (Віта) та на висоті 30–35 м над рівнем води в ньому. Це значно контрастує із локалізацією Фасової безпосередньо на краю надзапави на висоті не більше 2 м над

сучасним рівнем води р. Тростяниця. По-друге, докорінно відрізняються і ландшафти, що оточують ці пам'ятки. У випадку Віти-Поштової-2, це лісостеп — сильно пересічені підвищення, складені лесами та глинами під суглинками та сірими лісовими ґрунтами, сформованими широколистяними лісами на краю плато, та під опідзоленими черноземами на ділянках лучно-степових біотопів вздовж вододілів. Фасова ж знаходиться у типовому поліському ландшафті, що характеризується незначними перепадами висот, піщаними заболоченими заплавами під лучними та торфово-болотними ґрунтами, плато, складеними моренними піщаними та піщано-глинистими відкладами під дерново-підзолистими оглєсними ґрунтами, сформованими мішаними хвойно-широколистяними лісами.

Назагал, випадки розташування поселень КЛСК в поліських ландшафтах відомі, зокрема, і на території України. Йдеться про пункти Кам'яниця-Заболоття-2, Панталія-2 та Птича-3 в заплаві річки Іква у Малому Поліссі (Ткач 2011; 2012а; 2012б). Проте їх суттєвою відмінністю від Фасової є локалізація на самій межі двох географічних зон — на відстані лише кількох кілометрів від південного краю Волинської височини з її лісостеповими природними умовами.

Але найвагомішим фактором, що ставить під сумнів трактування Фасової як поселення, власне, КЛСК, стало виявлення тут уламку керамічної посудини одної з місцевих субнеолітичної культур. Орнамент у вигляді двох паралельних ліній, нанесених двозубим штампом, а також насиченість формівної маси жорствою та уламками польового шпату знаходять прямі аналогії у кераміці так званого самчинського типу. Вона була виділена В. М. Даниленком у матеріалах пам'яток буго-дністровської культури Лісостепоного Побужжя і одержала назву за комплексами пунктів, розташованих біля с. Самчинці на Вінничині (Даниленко 1969, с. 50, 118, 119, 153). Проте, з часом, з'ясувалося, що цей тип посуду добре представлений і в ареалах низки інших субнеолітичних культур України: сурської, донецької, азово-дніпровської, киево-черкаської та прип'ятсько-німанської (детальніше див. Гаскевич 2008, с. 184).

Н. С. Котова першою ідентифікувала його серед знахідок субнеолітичних поселень Південно-Східного Полісся (Котова 1994, с. 78). Зокрема, він зафіксований в матеріалах Гирла Гнилоп'яті (Неприна 1969, с. 135, рис. 1: 2-3), Лазарівки (Залізник 1998, с. 233, рис. 91: 1, 4-5), Корми 1Б і Крушників (Залізник, Балакін, Охріменко 1987, с. 69, рис. 4: 10, 12; с. 72, рис. 7: 9, 10; Залізник та ін. 2016, с. 14, рис. 7: 1-26) на Житомирщині та Бородянки 3В (Залізник 1979, с. 57, рис. 3: 6) і Завалівки (Гаскевич 2001, с. 45, рис. 5: 16, 18) на Київщині. Ті з них, у крем'яному інвентарі яких переважають риси яніславицької індустрії, зараз прийнято відносити до прип'ятсько-німанської культури, а з переважанням рис кукрекської індустрії — до киево-черкаської культури (Гаскевич 2001, с. 47).

Таким чином, виявлена субнеолітична кераміка набагато гармонійніше за уламок КЛСК спо-

лучається з виробами із місцевих сортів кременю та природно-географічними умовами розташування Фасової. Відтак, інтерпретація знайденої В. К. Пясецьким посудини КЛСК як імпорту на субнеолітичній пам'ятці, запропонована О. В. Ларіною без будь-якої аргументації (Larina 2009, р. 51, fig. 1; Ларина, Дергачев 2017, с. 7, рис. 1, с. 9, рис. 3) і пізніше розвинута, завдяки матеріалам з Кам'яного Броду-1 (Гаскевич 2021), тепер набуває статусу пріоритетної. Але її підтвердження потребує доведення одночасності субнеолітичних та лінійно-стрічкових знахідок Фасової. На сьогодні, це неможливо через слабку вивченість пам'ятки. Проте, деякі опосередковані дані свідчать про ймовірність такої синхронності.

Ще в 1959 р. В. М. Даниленко синхронізував час функціонування кераміки самчинського типу та КЛСК на підставі стратиграфічних спостережень за заляганням відповідних знахідок на поселенні Базьків Острів (Даниленко 1969, с. 66). Пізніше аналогічне сполучення матеріалів було зафіксоване, наприклад, на буго-дністровських пам'ятках Сорока V (Маркевич 1974, с. 116, 130) і Тетереука Ноуе XV (Ларина 2006), досліджених на Дністрі у Молдові, та Щурівці-Поріг на Південному Бузі (Гаскевич 2008, с. 164, 170, рис. 4: 1). Недавнє пряме AMS датування керамічної маси трьох керамічних посудин самчинського типу з Базькова Острова засвідчило побутування двох із них в межах останніх століть VI — на самому початку V тис. до н. е. (Haskevych et al. 2019), тобто, в час заселення Волині носіями КЛСК.

Попри високу ймовірність того, що посудина КЛСК з Фасової є імпоротною, один факт суперечить цій інтерпретації. Йдеться про згадку В. К. Пясецьким значної кількості «зерен» ільменіту у її керамічній масі, що, на його думку, свідчить про місцеве виготовлення посудини в басейні р. Ірша. У нас немає підстав сумніватися у коректності визначення мінералу, зробленого фахівцем — співробітником геологічної партії з пошуку ільменіту. Отже, мають існувати пояснення, що узгоджують ці, на перший погляд, несумісні дані (Гаскевич 2021, с. 129). Наприклад, суперечність усунуло б доведення помилковості культурної приналежності обговорюваної посудини. Так, причиною її очевидної подібності до виробів КЛСК може бути не лише імпортне походження, але й імітація місцевими субнеолітичними мешканцями престижної кераміки центральноєвропейських землеробів, як це, наприклад, було зафіксовано у Базьковому Острові на Південному Бузі (Haskevych 2021, р. 27-37). Інше можливе пояснення — виготовлення миски носієм традицій КЛСК, інкорпорованим в громаду місцевих мисливців та рибалок. Зрештою, її могли зробити в басейні р. Ірша на якомусь, наразі не знайденому, поселенні мігрантів КЛСК. В зв'язку з цим варто зауважити наявність у цьому, назагал поліському, регіоні невеличких вкраплень ландшафтів, що поєднують поліські і лісостепові риси (Нестерчук 2011, с. 70, 71, рис. 3.1), де ймовірність виявлення пам'яток неолітичних землеробів є вищою, ніж в районі с. Фасова.

Висновки

На сьогодні місцезнаходження Фасова, виявлене В. К. Пясецьким у 1971 р., вважається єдиною пам'яткою зі знахідкою посудини КЛСК у Південно-Східному Поліссі. Попри ймовірну втрату виявлених тут матеріалів, достовірність цієї знахідки підтверджує її фото у польовому звіті В. К. Пясецького та рисунок, опублікований Д. Я. Телегіним. Відсутність детальної інформації щодо пункту призвела до поширення поглядів на Фасову як поселення ранніх землеробів, які прийшли сюди із Західної Волині. Але звернення до польового звіту першовідкривача пам'ятки та нові розвідкові дослідження ставлять під сумнів таку інтерпретацію. Зокрема, встановлено, що на ній було підібрано лише один фрагмент посудини КЛСК. Сам пункт знаходиться на невеликому піщаному підвищенні у заплаві р. Тростяниця в оточенні типових поліських ландшафтів, тобто в умовах, де, зазвичай, розташовані стоянки носіїв місцевих рибалок та мисливців, а не землеробів. Більш того, новими дослідженнями на пункті виявлено орнаментований фрагмент кераміки самчинського типу, поширеної в середовищі носіїв низки субнеолітичних культур України у другій половині 6 – на початку 5 тис. до н. е. Відтак, тепер пріоритетнішою виглядає інтерпретація знахідки В. К. Пясецького як

лінійно-стрічкового «імпорту» на поселенні місцевих форейджерів. З іншого боку, раніше не публікована згадка дослідника про наявність у її керамічній масі домішки ільменіту може вказувати на виготовлення цієї посудини безпосередньо в басейні р. Ірша. Розв'язання цього протиріччя потребує продовження польових досліджень як на пункті Фасова, так і на навколишніх територіях. Також доцільним виглядає пошук наразі невідомого місця зберігання колекції матеріалів 1971 р., що уможливить верифікацію культурного визначення згаданої посудини та проведення петрографічного аналізу для поточення місця її виготовлення.

Подяки

Автори щиро вдячні д.ф.-м.н., проф. Володимиру Анатолійовичу Кіусаку (Одеська державна академія будівництва та архітектури, м. Одеса) та Олександровичу Тарабукіну (Житомирський обласний краєзнавчий музей, м. Житомир) за сприяння у проведенні польових робіт. Дослідження проведено у межах проекту, фінансованого дослідницько-інноваційною програмою Європейського Союзу Horizon 2020 за грантовою угодою MSCA-891737 (науковий супервайзер – проф. Паоло Бьяджі, університет Ка' Фоскарі, Венеція, Італія).

ЛІТЕРАТУРА

- Гаскевич, Д. Л. 1998. Віта-Поштова 2 – найсхідніше поселення з матеріалами дунайської неолітичної культури. В: Козак, Д. Н., Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.* Київ: ІА НАНУ, с. 11-13.
- Гаскевич, Д. Л. 2001. Регіональні особливості у неолітизації Прип'ятського Полісся. *Гістарично-археологічний збірник*, 16, с. 36-49.
- Гаскевич, Д. Л. 2008. Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури. *Кам'яна доба України*, 11. Київ: Шлях, с. 157-187.
- Гаскевич, Д. Л. 2021. Пункт зі знахідкою посудини культури лінійно-стрічкової кераміки біля села Фасова на Житомирщині: відомості Валерія Пясецького та їх інтерпретації. *Археологічні зошити з Пересопниці*, 8, с. 123-131.
- Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы*. Киев: Наукова думка.
- Залізняк, Л. Л. 1979. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж. *Археологія*, 31, с. 54-65.
- Залізняк, Л. Л. 1998. *Передісторія України X–V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.
- Залізняк, Л. Л., Балакін, С. А., Охріменко, Г. В. 1987. Неолітичні поселення Корма-1 та Крушники на Житомирщині. *Археологія*, 58, с. 64-73.
- Залізняк, Л. Л., Сорокун, А. А., Переверзев, С. В., Хоптинець, І. М. 2016. Неолітизація Київського Подніпров'я у світлі нових досліджень. *Археологія*, 1, с. 3-18.
- Котова, Н. С. 1994. *Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-донское междуречье)*. Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України, 1, с. 1-143.
- Ларина, О. В. 1999. Культура лінійно-ленточної кераміки Пруто-Дністровського регіону. *Stratum plus*, 2, с. 10-140.
- Ларина, О. В. 2006. Неолітична кераміка поселення Тетереука Ноуе XV (к проблеме исчезновения культуры линейно-ленточной керамики). *Revista Arheologică*, II (1-2), с. 35-55.
- Ларина, О. В., Дергачев, В. А. 2017. *Памятники культуры линейно-ленточной керамики Республики Молдова: (свод источников)*. Кишинэу: Академия наук Молдовы, Институт культурного наследия.
- Ленартович, О. В. 2013. *Культура лінійно-стрічкової кераміки у басейні верхнього та середнього Дністра і Західного Бугу*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ: Інститут археології НАН України. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 63, оп. 2, № 909.
- Лоза, Ю. (керівник проєкту й автор-упорядник). 2010. *Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)*. Київ: Видавництво "Мапа".
- Маркевич, В. И. 1974. *Буго-днестровская культура на территории Молдавии*. Кишинев: Штиинца.
- Неприна, В. И. 1969. Тетеревское поселение днепродонецкой культуры. *Советская археология*, 2, с. 134-139.
- Нестерчук, І. К. 2011. *Геоecологічний аналіз: концептуальні підходи, сталий розвиток*. Житомир: ЖдТУ.
- Охріменко, Г. В. 1993. *Неоліт Волині (частина II)*. Луцьк: Де Марк.
- Пассек, Т. С., Черныш, Е. К. 1963. *Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР*. Свод археологических источников, Б 1-11. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Пясецький, В. К. 1973. *Звіт про археологічні розвідки в 1971–72 рр. біля м. Славути на р. Горинь; в Летичівському р-ні Хмельницької обл. на р. Південний Буг; та в басейні р. Ірші на Житомирщині*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 1971–72/65.
- Пясецький, В. К. 2009. Неолітичні місцезнаходження поблизу міста Славути у Малому Поліссі та деякі загальні питання неолітизації. *Vita Antiqua*, 7-8, с. 90-100.
- Пясецький, В. К. 2017. *Археологічні пам'ятки частини Житомирського Полісся (за власними даними)* [online]. Режим доступу: https://www.academia.edu/32409990/Пясецький_В_К_Археологічні_пам'ятки_Житомирського_Полісся [Дата звернення 30 травня 2022].
- Телегин, Д. Я. 1979. Новые памятники культуры линейно-ленточной керамики на Украине. *Советская археология*, 2, с. 229-234.
- Ткач, В. 2011. Знахідки кам'яного віку з багатошарового поселення Панталія-2. В: Бондаренко, Г., Матвіюк, В., Силуок, А., Куль, Л. (ред.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинь у 1941 році: люди, події, факти. Сторінки історії Іваничівщини*. Вип. 39. *Матеріали XXXIX Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції*, смт. Іваничі. Луцьк: ДП Волинські старожитності, с. 318-321.
- Ткач, В. 2012а. Матеріали доби неоліту, енеоліту та бронзи з багатошарового поселення Птича-3. В: Конопля, В. М., Златогорський, О. Є. (упоряд.). *Волино-Подільські археологічні студії. Випуск III. Пам'яті Ю. М. Малєєва (1941-2006)*. Луцьк: ДП Волинські старожитності, с. 200-205.
- Ткач, В. 2012б. Матеріали кам'яного віку та доби палеометалу з багатошарового поселення Кам'яниця-Заболоття-2 на межі Малого Полісся та Волинської височини. В: Стрільчук, В., Корчак, А., Ковальчук, Г., Ханакова, Н., Гілевич, Т., Ульянов, В. (ред.). *Бридіщина – край на межі Галичини й Волині*. Вип. 5: *Матеріали VI краєзнавчої конференції присвяченої Міжнародному дню пам'яток історії та культури 20 квітня 2012 р.* Броди: Бродівський історико-краєзнавчий музей, с. 5-8.
- Debiec, M., Saile, T. 2015. Zu den östlichsten Siedlungen der frühen Bandkeramik. *Praehistorische Zeitschrift*, 90(1-2), S. 1-19. DOI: [10.1515/pz-2015-0008](https://doi.org/10.1515/pz-2015-0008)
- Gaskevych, D. 2006. Vita-Poshtova 2 – New The Easternmost Site of The Linear Band Pottery Culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 58, p. 205-221.
- Haskevych, D. 2021. Beside or by turn? The Buh-Dnister foragers and the Linear Band Pottery farmers on the Southern Buh River (Ukraine). *Sprawozdania Archeologiczne*, 73(1), p. 205-251. DOI: [10.23858/SA73.2021.1.2480](https://doi.org/10.23858/SA73.2021.1.2480)
- Haskevych, D., Endo, E., Kunikita, D., Yanevich, O. 2019. New AMS dates from the Sub-Neolithic sites in the Southern Buh area (Ukraine) and problems in the Buh-Dnister Culture chronology. *Documenta Praehistorica*, 46, p. 216-245. DOI: [10.4312/dp.46.14](https://doi.org/10.4312/dp.46.14)
- Kiosak, D. 2017a. Kamyane-Zavallia, the easternmost Linear Pottery culture settlement ever excavated. *Sprawozdania Archeologiczne*, 69, p. 253-270. DOI: [10.23858/SA69.2017.010](https://doi.org/10.23858/SA69.2017.010)
- Kiosak, D. 2017b. Settlements and Indigenous Populations at the Easternmost Fringe of the Linear Pottery Culture. *Eurasia Antiqua*, 20, p. 117-141.
- Kozłowski, J. K. 1985. The Eastern Areas of the Linear Band Pottery Culture. In: Kokowski, A. (ed.). *Memoires Archeologiques*. Lublin: Zakład Archeologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, p. 51-70.
- Larina, O. V. 2009. The extreme eastern periphery of the Linearbandkeramik: the landscape and geographical contexts. In: Hofmann, D., Bickle, P. (eds.). *Creating Communities: New advances in Central European Neolithic Research*. Oxford; Oakville: Oxbow Books, p. 50-70.
- Saile, T. 2020. On the Bandkeramik to the east of the Vistula River: At the limits of the possible. *Quaternary International*, 560, p. 208-227. DOI: [10.1016/j.quaint.2020.04.036](https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.04.036)

**Dmytro L. Haskevych¹, Zhanna M. Matviishyna²,
Volodymyr L. Denysiuk³, Dmytro V. Kiosak⁴**

¹ Candidate of historical sciences, Research fellow, Department of the Stone Age archaeology, Institute of archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: Volodymyr Ivasiuk Avenue, 12, Kyiv, 04210, Ukraine;

ORCID: 0000-0002-2831-1092;

e-mail: dmytro.haskevych@gmail.com

² Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of the Sector of paleogeography at Department of geomorphology and paleogeography, Institute of geography of the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: Volodymyrska Street, 44, Kyiv, 01054, Ukraine;

ORCID: 0000-0003-1412-7232;

e-mail: MatviyishynaZM1938@nas.gov.ua; dsp.paleo.geo@i.ua

³ Research fellow of the Korosten Museum of Local History;

address: 4, Muzeum str., Korosten, Zhytomyr region, 115000, Ukraine;

e-mail: kormuz@ukr.net

⁴ Doctor of Historical Sciences, Docent at Department of archaeology and ethnology of Ukraine, Faculty of history and philosophy, Odesa I. I. Mechnikov National University; Department of Asian and North African Studies, Ca'Foscari University of Venice, Italy;

address: Yelisavetynska Street, 12, Odesa, 65082, Ukraine; Palazzo Vendramin, Dorsoduro 3462, 30123 Venice, Italy;

ORCID: 0000-0002-3349-4989.

e-mail: dmytro.vl.kiosak@gmail.com

NEW RESEARCH ON THE PROBLEM OF INTERPRETATION OF THE NEOLITHIC FINDS FROM THE FASOVA SITE

So far the site of Fasova found by V. Piasetskyi in 1971 is thought to be the only site with a find of LBK vessel in the South-east Polissia. Despite the probable loss of the materials gathered there, the veracity of this find is confirmed by its photograph in the field report of V. Piasetskyi and its drawing published in the paper by D. Telegin. The absence of detailed information on this site led to the distribution of views on Fasova as a settlement of early farmers, which came here from the west Volhynia. However, the data from the field report of the site's discoverer and new surveys there enable the authors to doubt this interpretation. Namely, the site yielded only a single sherd of LBK vessel. The site is situated on a small sandy upland in the meadow plain of Trostianytsia river in typical Polissian landscape, thus, in the conditions typical for the sites of indigenous fishers and hunters but not early farming settlements. Moreover, the new research revealed a shard of a vessel of Samchyntsi type on the site. The latter type of ware is characteristic for some sub-Neolithic cultures of Ukraine in the second half of 6th – the early 5th mill. BCE. So, nowadays, the most probable interpretation is that the pot of LBK is an 'import' on the site of indigenous foragers. On the other hand, V. Piasetskyi mentioned that this shard is saturated with temper of ilmenite, thus, making the local production of the vessel in the basin of Irsha river much more likely. In order to solve this dilemma, the further field-work on the site is highly required as well as the recovery of the 1971 collection with further petrographic analysis of the shard will be very helpful.

Keywords: Neolithic, Linear Band Pottery culture, sub-Neolithic, Eastern Volhynia, mixed forest zone, intercultural contacts.

REFERENCES

- Haskevych, D. L. 1998. Vita-Poshtova 2 – naishkhidnishe poselennia z materialamy dunaiskoi neolitychnoi kultury. V: Kozak, D. N., Havryliuk, N. O. (red.). *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997–1998 rr.* Kyiv: IANANU, s. 11-13.
- Haskevych, D. L. 2001. Rehionalni osoblyvosti u neolityzatsii Pryp'iat'skoho Polissia. *Historychna-arkheolohichny zbornik*, 16, s. 36-49.
- Haskevych, D. L. 2008. Keramika «samchynskoho» typu ta problemy periodyzatsii buho-dnistrovskoi neolitychnoi kultury. *Kam'iana doba Ukrainy*, 11, s. 157-187.
- Haskevych, D. L. 2021. Punkt zi znakhidkoiu posudyny kultury liniino-strichkovoi keramiky bilia sela Fasova na Zhytomyrshchyni: vidomosti Valerii Piasetskoho ta yikh interpretatsii. *Arkheolohichni zoshyty z Peresopnytsi*, 8, s. 123-131.
- Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy: Glavy drevnei istorii Iugo-Vostochnoi Evropy*. Kiev: Naukova dumka.
- Zalizniak, L. L. 1979. Neolitychni pam'iatky r. Zdvyzh. *Arheologia*, 31, s. 54-65.
- Zalizniak, L. L. 1998. *Peredistoriia Ukrainy X–V tys. do n. e.* Kyiv: Biblioteka ukrainsia.
- Zalizniak, L. L., Balakin, C. A., Okhrimenko, H. V. 1987. Neolitychni poselennia Korma-1 ta Krushnyky na Zhytomyrshchyni. *Arheologia*, 58, s. 64-73.
- Zalizniak, L. L., Sorokun, A. A., Pereverziev, S. V., Khoptynets, I. M. 2016. Neolityzatsiia Kyivskoho Podniprov'ia u svitli novykh doslidzhen. *Arheologia*, 1, s. 3-18.
- Kotova, N. S. 1994. *Mariupolskaia kulturno-istoricheskaia oblast (Dnepro-donskoe mezhdureche)*. Arkheolohichni pam'iatky ta istoriia starodavnogo naselennia Ukrainy, 1, s. 1-143.
- Larina, O. V. 1999. *Kultura lineino-lentochnoi keramiki Pruto-Dnestrovskogo regiona*. Stratum plus, 2, s. 10-140.
- Larina, O. V. 2006. Neolitieskaia keramika poselennia Tetereuka Noue XV (k probleme ischeznovenia kultury lineino-lentochnoi keramiki). *Revista Arheologică*, II (1-2), s. 35-55.
- Larina, O. V., Dergachev, V. A. 2017. *Pamiatniki kultury lineino-lentochnoi keramiki Respubliki Moldova: (svod istochnikov)*. Kishinev: Akademiia nauk Moldovy, Institut kulturnogo nasledia.
- Lenartovych, O. V. 2013. *Kultura liniino-strichkovoi keramiky u baseini verkhnoho ta serednoho Dnistra i Zakhidnoho Buhu*. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy. Naukovyi arkhiv IANANU, f. 63, op. 2, № 909.
- Loza, Yu. (kerivnyk proiektu y avtor-uporiadnyk). 2010. *Istorychnyi atlas Ukrainy. Naidavnishe mynule. Rus (Kyivska derzhava, Halytsko-Volynska derzhava)*. Kyiv: Vydavnytstvo "Mapa".
- Markevich, V. I. 1974. *Bugo-dnestrovskaia kultura na territorii Moldavii*. Kishinev: Shtiintsa.
- Neprina, V. I. 1969. Teterevskoe poselenie dnepro-donetskoii kultury. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 134-139.
- Nesterchuk, I. K. 2011. *Heoekolohichniy analiz: kontseptualni pidkhody, stalyi rozvytok*. Zhytomyr: ZhdTU.
- Okhrimenko, H. V. 1993. *Neolit Volyni (chastyna II)*. Lutsk: De Mark.
- Passek, T. S., Chernysh, E. K. 1963. *Pamiatniki kultury lineino-lentochnoi keramiki na territorii SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, B 1-11. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.
- Piasetskyi, V. K. 1973. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v 1971–72 rr. bilia m. Slavuta na r. Horyn; v Letychivskomu r. ni Khmelnytskoi obl. na r. Pivdennyi Buh; ta v baseini r. Irshi na Zhytomyrshchyni*. Naukovyi arkhiv IANANU, f. 64, 1971–72/65.
- Piasetskyi, V. K. 2009. Neolitychni mistseznakhodzhennia poblyzu mista Slavuta u Malomu Polissi ta deiaki zahalni pytannia neolityzatsii. *Vita Antiqua*, 7–8, s. 90-100.
- Piasetskyi, V. K. 2017. *Arkheolohichni pam'iatky chastyny Zhytomyrskoho Polissia (za vlasnymy danyymi)* [online]. Rezhym dostupu: https://www.academia.edu/32409990/Piasetskyi_V_K_Arkheolohichni_pamiatky_Zhytomyrskoho_Polissia [Data zvernennia 30 travnia 2022].
- Telegin, D. Ia. 1979. Novye pamiatniki kultury lineino-lentochnoi keramiki na Ukraine. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 229-234.
- Tkach, V. 2011. Znakhidky kam'ianoho viku z bahatosharovoho poselennia Pantalii-2. V: Bondarenko, H., Matviuk, V., Syliuk, A., Kul, L. (red.). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Volyn u 1941 rotsi: liudy, podii, fakty. Storinky istorii Ivanychivshchyny*. Vyp. 39. *Materialy XXXIX Vseukrainskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii, smt. Ivanychi*. Lutsk: DP Volynski starozhytnosti, s. 318-321.
- Tkach, V. 2012a. Materialy doby neolitu, eneolitu ta bronzy z bahatosharovoho poselennia Ptycha-3. V: Konoplia, V. M., Zlatohorskyi, O. Ye. (uporiad.). *Volyno-Podilski arkheolohichni studii. Vypusk III. Pam'iaty Yu. M. Malieieva (1941-2006)*. Lutsk: DP Volynski starozhytnosti, s. 200-205.
- Tkach, V. 2012b. Materialy kam'ianoho viku ta doby paleometalu z bahatosharovoho poselennia Kam'ianytsia-Zabolottia-2 na mezhi Maloho Polissia ta Volynskoi vysochyny. V: Strilchuk, V., Korchak, A., Kovalchuk, H., Khanakova, N., Hilevych, T., Ulianov, V. (red.). *Bridshchyna – krai na mezhi Halychyny y Volyni*. Vyp. 5: *Materialy VI kraieznavchoi konferentsii prysviachenoi Mizhnarodnomu dniui pam'iatok istorii ta kultury 20 kvitnia 2012 r. Brody: Brodivskyi istoryko-kraieznavchy muzei*, s. 5-8.
- Dębiec, M., Saile, T. 2015. Zu den östlichsten Siedlungen der frühen Bandkeramik. *Praehistorische Zeitschrift*, 90(1-2), S. 1-19. DOI: [10.1515/pz-2015-0008](https://doi.org/10.1515/pz-2015-0008)
- Gaskevych, D. 2006. Vita-Poshtova 2 – New The Easternmost Site of The Linear Band Pottery Culture. *Sprawozdania Archeologiczne*, 58, p. 205-221.
- Haskevych, D. 2021. Beside or by turn? The Buh-Dnister foragers and the Linear Band Pottery farmers on the Southern Buh River (Ukraine). *Sprawozdania Archeologiczne*, 73(1), p. 205-251. DOI: [10.23858/SA/73.2021.1.2480](https://doi.org/10.23858/SA/73.2021.1.2480)
- Haskevych, D., Endo, E., Kunikita, D., Yanevich, O. 2019. New AMS dates from the Sub-Neolithic sites in the Southern Buh area (Ukraine) and problems in the Buh-Dnister Culture chronology. *Documenta Praehistorica*, 46, p. 216-245. DOI: [10.4312/dp.46.14](https://doi.org/10.4312/dp.46.14)
- Kiosak, D. 2017a. Kamyane-Zavallia, the easternmost Linear Pottery culture settlement ever excavated. *Sprawozdania Archeologiczne*, 69, p. 253-270. DOI: [10.23858/SA69.2017.010](https://doi.org/10.23858/SA69.2017.010)
- Kiosak, D. 2017b. Settlements and Indigenous Populations at the Easternmost Fringe of the Linear Pottery Culture. *Eurasia Antiqua*, 20, p. 117-141.
- Kozłowski, J. K. 1985. The Eastern Areas of the Linear Band Pottery Culture. In: Kokowski, A. (ed.). *Memoires Archeologiques*. Lublin: Zakład Archeologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, p. 51-70.
- Larina, O. V. 2009. The extreme eastern periphery of the Linearbandkeramik: the landscape and geographical contexts. In: Hofmann, D., Bickle, P. (eds.). *Creating Communities: New advances in Central European Neolithic Research*. Oxford; Oakville: Oxbow Books, p. 50-70.
- Saile, T. 2020. On the Bandkeramik to the east of the Vistula River: At the limits of the possible. *Quaternary International*, 560, p. 208-227. DOI: [10.1016/j.quaint.2020.04.036](https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.04.036)

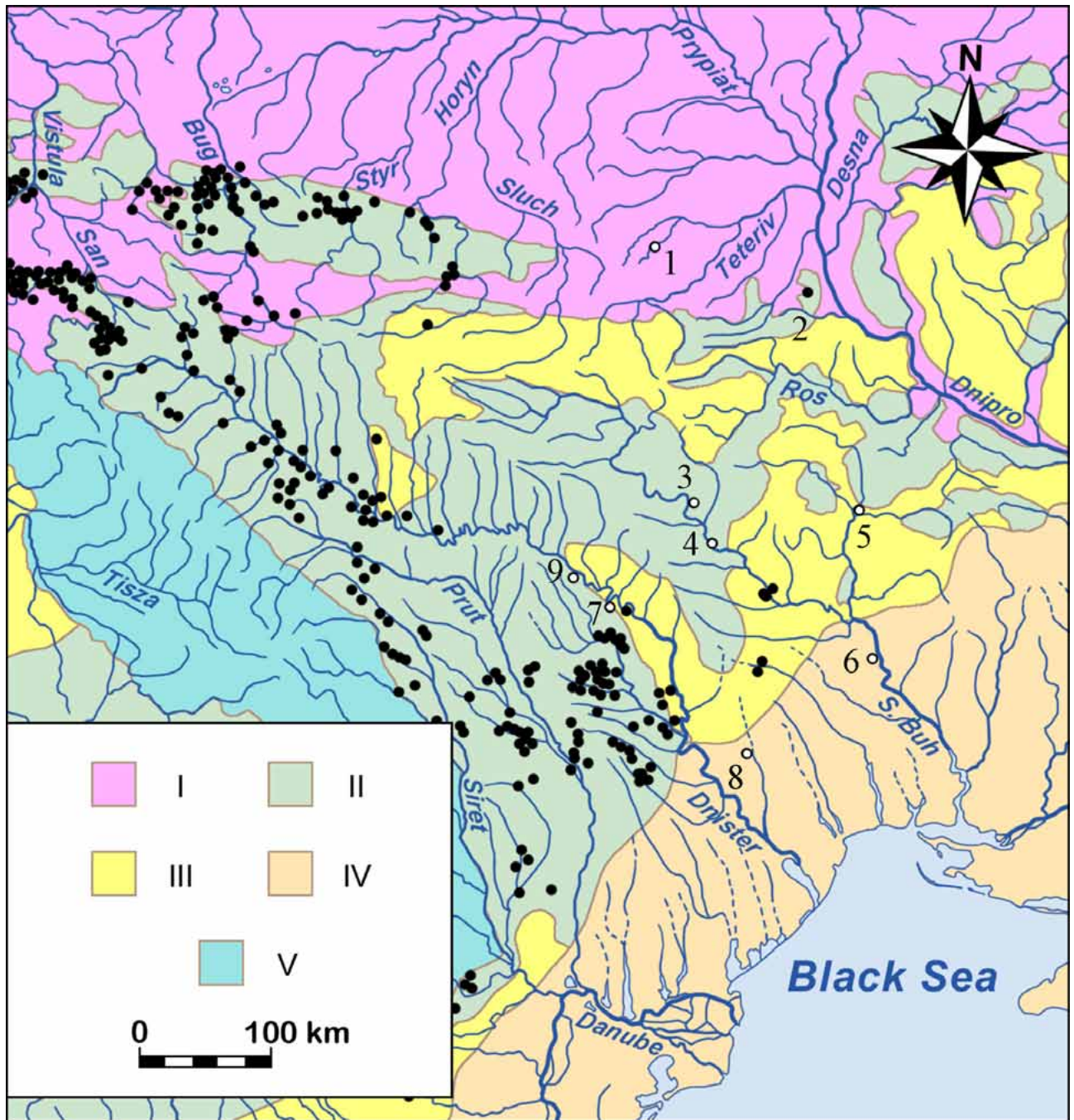

Рис. 1. Поширення пам'яток КЛСК (чорні крапки) та субнеолітичних пам'яток із керамікою КЛСК (білі крапки) на карті сучасних ландшафтів (за Haskevych 2021, p. 39, fig. 15). Базова карта: Лоза 2010, 30-31, рис. 1.08; зі спрощенням. Поширення пам'яток КЛСК за Ленартович 2013, рис. 2, 3 та Saile 2020, fig. 2, 9, 11, зі змінами та доповненням.

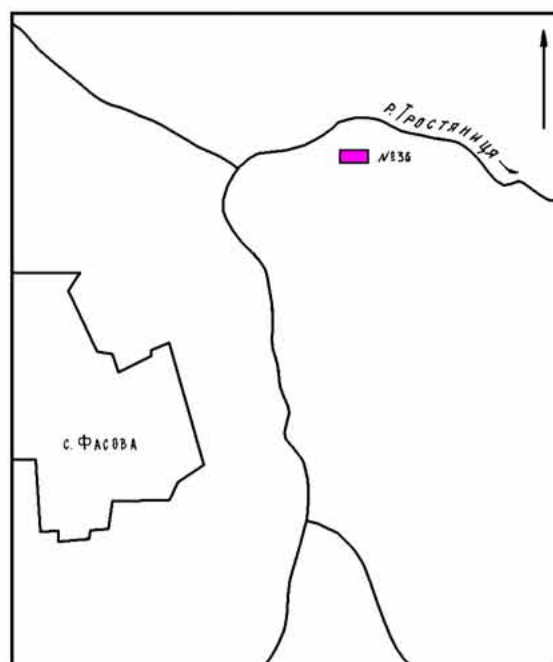
Ландшафти: I – хвойно-широколистяні ліси; II – широколистяні ліси; III – лучні степи; IV – степи; V – гірські ліси та гірські луки. Пам'ятки: 1 – Фасова; 2 – Віта-Поштова-2; 3 – Щурівці-Поріг; 4 – Базьків Острів; 5 – Добрянка-3; 6 – Гард; 7 – Сорока V; 8 – Гіржове; 9 – Тетереука Нойе XV.

Fig. 1. Distribution of the LBK sites (black dots) and sub-Neolithic sites with LBK pottery (white dots) on a map of the present-day landscapes (after Haskevych 2021, p. 39, fig. 15). Base map: Loza 2010, 30-31, fig. 1.08; with simplification. The LBK sites distribution after Lenartovych 2013, fig. 2, 3 and Saile 2020, fig. 2, 9, 11, supplemented and with alterations.

Landscapes: I – coniferous-deciduous forests; II – broadleaf forests; III – meadow steppes; IV – steppes; V – mountain forests and mountain meadows.

Sites: 1 – Fasova; 2 – Vita Poshtova-2; 3 – Shchurivtsi-Porih; 4 – Bazkiv Ostriv; 5 – Dobrianka-3; 6 – Gard; 7 – Soroca V; 8 – Hirzhove; 9 – Tătăreuca Nouă XV.

Рис. 14 Місцезнаходження № 36 /культ. лінійно-стрічкової кераміки/

1

2

3

Рис. 2. Розташування пам'ятки Фасова (Рудня-Фасова-1): 1 – схематичний план, за польовим звітом В. К. Пясецького 1973, рис. 14); 2 – перенесення локалізації Фасової з польового звіту В. К. Пясецького на карту масштабу 1:100 000 (Генеральний штаб ЗС СРСР, арк. М-35-58, 1976 р.); 3 – сателітарний знімок Google Earth території між селами Фасова та Кам'яний Брід із зазначенням пунктів Фасова (1) та Кам'яний Брід-1 (2).

Fig. 2. Location of the Fasova (Rudnia-Fasova-1) site: 1 – schematic plan, according to a field report by V. Pyasetskyi (1973, fig. 14); 2 – conversion of the localization of Fasova in V. Piasetskyi' report to a map of a scale of 1:100,000 (General Staff of the USSR Armed Forces, sheet M-35-58, 1976); 3 – Google Earth satellite image of the territory between the villages of Fasova and Kamianyi Brid, indicating the sites of Fasova (1) and Kamianyi Brid-1 (2).

Рис. 3. Супутниковий знімок Google Earth пам'ятки Фасова із зазначенням шурфів (квадратики та номери) та умовної межі між східною та західною ділянками (штрихова лінія).

Fig. 3. Google Earth satellite image of the Fasova site with the indication of test pits (squares and numbers) and the conditional border between the eastern and western parts (dashed line).

Рис. 4. Фасова. Панорамний вид на пам'ятку з північного сходу (1) та заходу (2). Фото Д. Л. Гаскевича.

Fig. 4. Fasova. A panoramic view of the site from the northeast (1) and west (2). Photo by D. Haskevych.

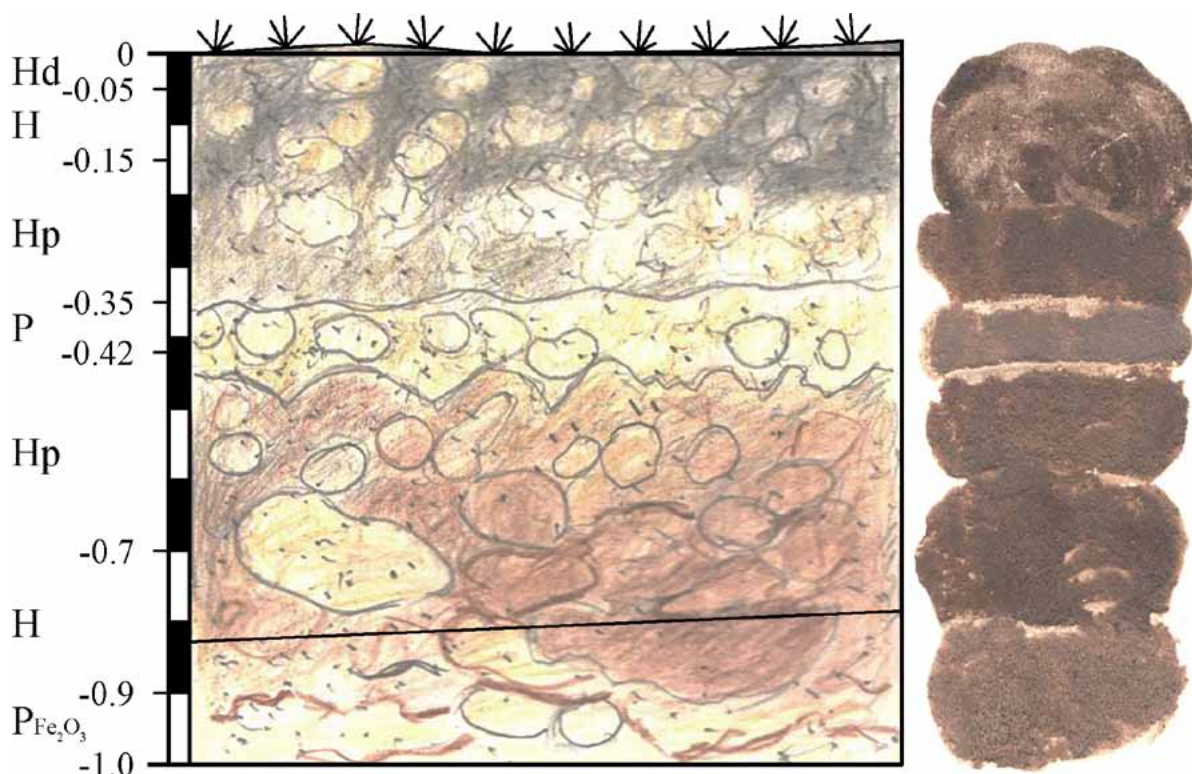

Рис. 5. Фасова. Шурф № 1. Стратиграфія південної стінки, за Ж. М. Матвіїшиною (опис горизонтів у тексті). Рисунок Ж. М. Матвіїшиної.

Fig. 5. Fasova. Test pit No. 1. Stratigraphy of the southern wall, according to Zh. Matviishyna (see description of horizons in the text). Drawing by Zh. Matviishyna.

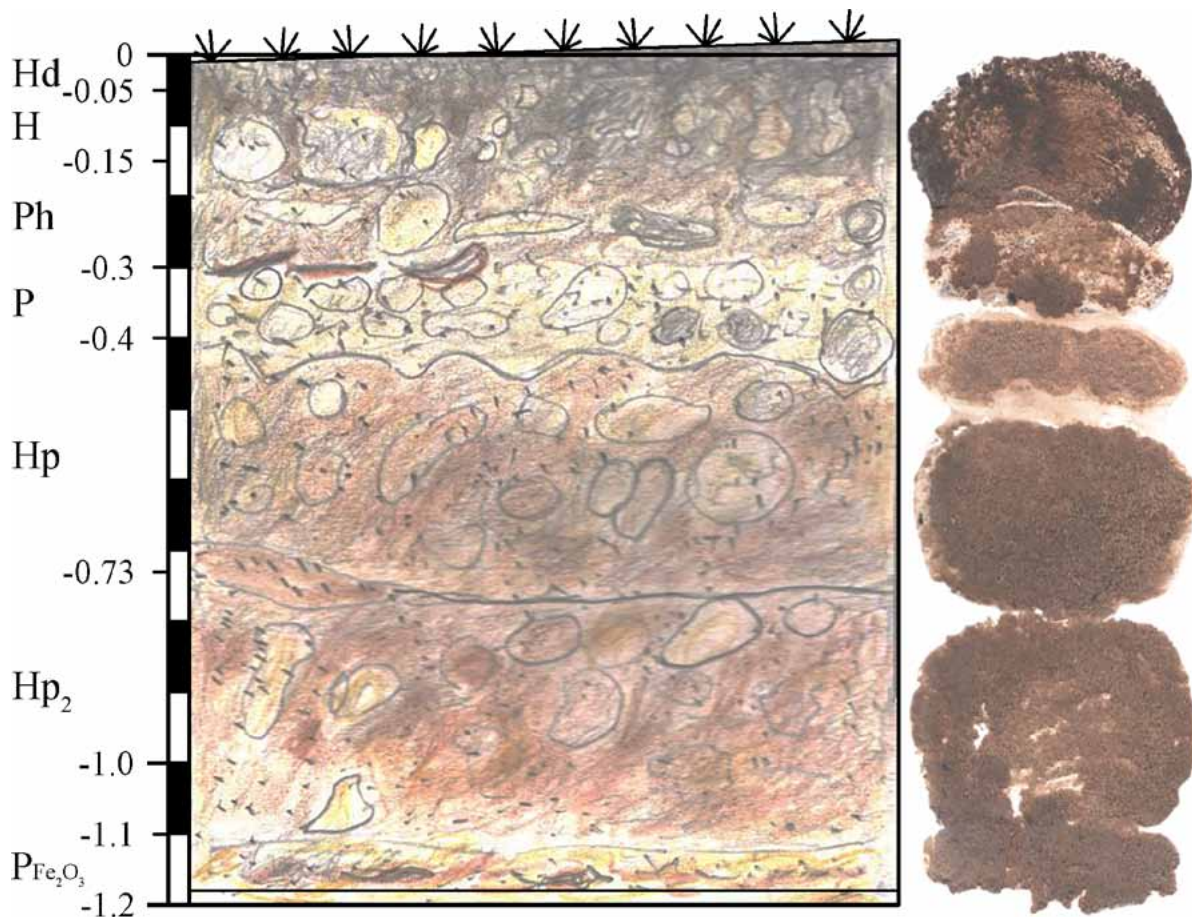

Рис. 6. Фасова. Шурф № 2. Стратиграфія західної стінки, за Ж. М. Матвіїшиною (опис горизонтів у тексті). Рисунок Ж. М. Матвіїшиної.

Fig. 4. Fasova. Test pit No. 2. Stratigraphy of the western wall, according to Zh. Matviishyna (see description of horizons in the text). Drawing by Zh. Matviishyna.

Рис. 7. Фасова. Шурф № 3. Східна стінка. Фото Д. Л. Гаскевича.
Fig. 7. Fasova. Test pit No. 3. Eastern wall. Photo by D. Haskevych.

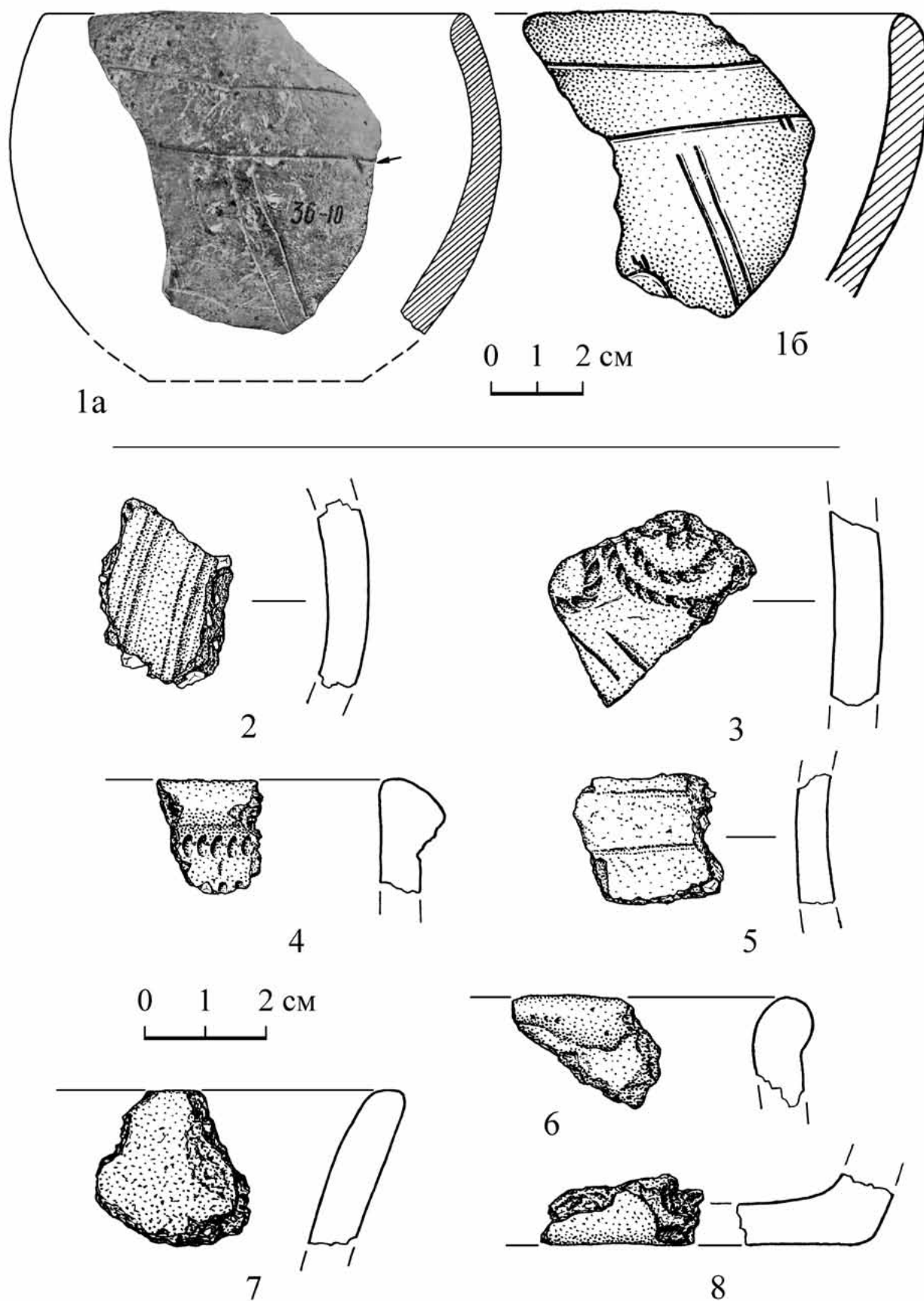

Рис. 8. Фасова. Фрагмент посудини КЛСК з досліджень 1971 р.: 1а – за В. К. Пясецьким (1973, рис. 3: 18), 16 – за Д. Я. Телегіним (Телегин 1979, с. 231, рис. 2: 13); 2–8 – керамічні знахідки з досліджень 2021 р. (рис. Д. Л. Гаскевича).
Fig. 8. Fasova. The fragment of the Linear-Band Pottery Culture vessel from the research in 1971: 1a – according to V. Piasetskyi (1973, fig. 3: 18), 1b – according to D. Telegin (1979, p. 231, fig. 2: 13); 2–8 – ceramic finds from the research in 2021 (drawing by D. Haskevych).

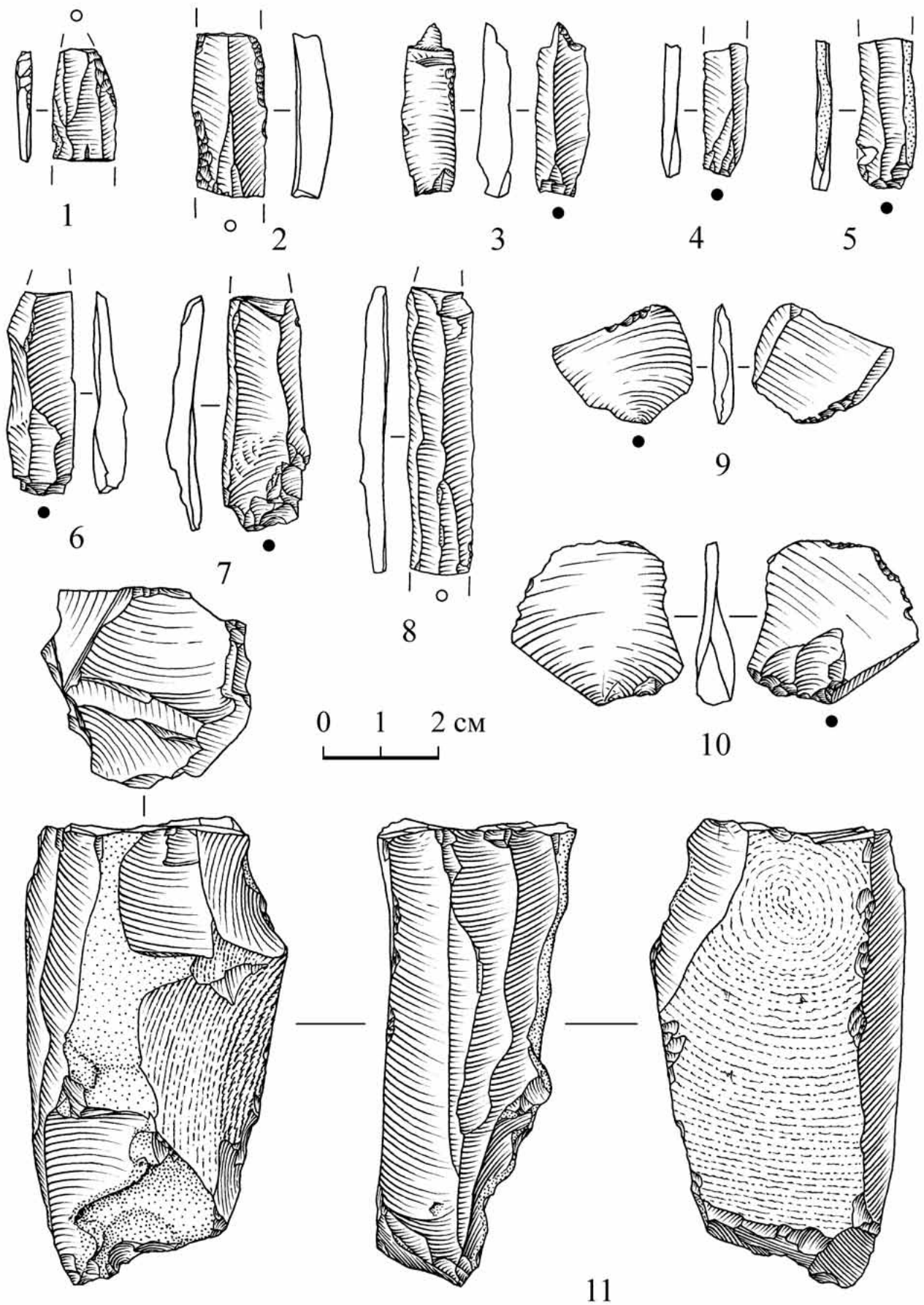

Рис. 9. Фасова. Крем'яні вироби з досліджень 2021 р. (рис. Д. Л. Гаскевича).

Fig. 9. Fasova. Flint artifacts from the research in 2021 (drawing by D. Haskevych).

Ступак Д. В., Ступак А. В.*

КІСТЯНИЙ ВИРІБ З ТЕЛЯЧОГО ОСТРОВА (м. ЧЕРНІГІВ)

Stupak D. V., Stupak A. V.

THE BONE ARTIFACT FROM TELIACHYI ISLAND (CHERNIHIV CITY)

В публікації висвітлюється знахідка фрагменту знаряддя, виготовленого з лівої метатарсальної кістки оленя (*Cervidae* gen. et sp.), знайденого на південній околиці Чернігова. Фрагмент орнаментований двома стовпчиками поперечних насічок. Автори датують даний виріб часом мезоліту – неоліту.

Ключові слова: мезоліт, Чернігів, Телячий острів, знаряддя з трубчастих кісток, *Cervidae* gen. et sp., орнамент.

В межах м. Чернігова, на острові Телячому, що розташований на р. Десні, в 400 метрах вище мосту на трасі Є95 (рис. 1), О. В. Шекуном, на початку 80-х років ХХ ст. був знайдений фрагмент кістки, орнаментований двома стовпчиками поперечних насічок (рис. 4 – 6).

У 1983 році, згідно повідомлення О. В. Шекуна, Телячий острів мав площу приблизно 2 га і інтенсивно розмивався земснарядями. Пісок з нього постачався на місцевий завод силікатної цегли, який розташовувався від острова за 0,5 км на північ. Островом ця місцевість стала порівняно нещодавно. Принаймні, на карті 1944 року його ще не існувало (рис. 2). Мис берега, який виступав в річку, був відокремлений Десною і перетворився на острів в середині ХХ ст. З того ж часу на його поверхні стали траплятися знахідки археологічних матеріалів. Зокрема, це фрагменти кераміки доби неоліту, пізньої бронзи, мілоградської та зарубинецької культур, а також кам'яні сокири, час походження яких залишився невизначеним (Шекун 1986, с. 27; рис. 100).

Виявлений уламок орнаментованої кістки, розміром 45,91×28,35×14,63 мм, анатомічно являє собою фрагмент дорсальної сторони проксимальної частини лівої метатарсальної (*metatarsale III+IV*) кістки оленя (*Cervidae* gen. et sp.). Це лише невелика частина кістки, умовно, близько 1/6 її розміру (рис. 3).

Метатарсальні, або плесневі кістки парнокопитних тварин є кістками кінцівок, які в проксимальній частині з'єднані із кістками заплесни (*Os. Cuneiforme intermediolaterale*), центральною (*Os. Centroquartale*), астрагальною кісткою (*Os. Talus*). Дистальна частина метатарсальної кістки сполучена із двома першими фалангами (*Phalanx*). Метатарсальна кістка парнокопитних тварин являє собою поєднані в процесі еволюції третю та четверту метатарсальні кістки їхніх

п'ятипалих прашурів. Тому метатарсальна кістка має специфічний рельєф, який вказує на те, що вона складається з двох об'єднаних метаподіальних кісток (Popesko 2015, с. 143-148).

Через особливості стану збереження фрагменту, точно визначити вид оленя, якому належала кістка, не є можливим. Кістка могла належати оленю європейському *Cervus elaphus* Linnaeus, 1758, або північному оленю *Rangifer tarandus* Linnaeus, 1758. Обидва види становили собою частину фауни території України, починаючи із середнього плейстоцену. Найраніші знахідки оленя європейського походять з місцезнаходжень в с. Шутнівці (Хмельницька область) та печери Іллінка (Одеська область). З появою в межах України первісних людей, олень стає важливим мисливським видом. Олень європейський продовжує становити собою частину сучасної фауни України. Північний олень поступово зникає з території України, після потепління останнього дріасового періоду (Підоплічко 1956).

Поверхня фрагменту кістяного виробу темно-коричневого кольору (рис. 4). Зазвичай, такий колір мають ті кістки тварин та людей, які тривалий час перебували у зволоженому ґрунтовому середовищі. Причиною появи такого кольору на кістках є гумінові кислоти, які утворюються внаслідок розкладу органічних компонентів, за участю води та бактерій (Dupras, Schultz 2016, с. 336; Fernandez-Javlo, Andrews 2016).

Верхня та нижня сторони фрагменту мають нерівні злами природного характеру, які утворилися задовго до моменту коли кістка була виїнята із ґрунтового середовища (рис. 4, 5).

Поверхня фрагменту, на передній та тильній сторонах, заглажена. Полірування могло утворитися як внаслідок діяльності людини в процесі використання артефакту, так і внаслідок природних процесів, наприклад, переміщення фрагменту водними потоками після його потрапляння у природне середовище.

Немає сумніву, що знайдений фрагмент є частиною якогось знаряддя. На ньому збереглися два стовпчики поперечних нарізок декорування. У лівому стовпчику видно 16, а у правому – збереглися 11 нарізок. Нарізки лівого – коротші і нанесені більш щільно, аніж у правому. У лівому стовпчику біль-

* СТУПАК Дмитро Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр-т Володимира Івасюка, 12, Київ, 04210, Україна; ORCID: 0000-0002-0809-2179; stupak17@ukr.net

СТУПАК Аліна Віталіївна — провідна інженерка відділу палеонтології, Національний науково-природничий музей НАН України; вул. Богдана Хмельницького, 15, Київ, 01030, Україна. ORCID: 0000-0002-5178-498X; lusyleakey@gmail.com

шість нарізок мають довжину від 4 до 5 мм, з них найдовша – 6,77 мм. У правому стовпчику нарізки, що збереглися на всю свою довжину – більше 7 мм, з них найдовша – 9,26 мм (рис. 4 – 6). Виріб був оглянутий В. Б. Панковським з використанням бінокюляру МБС-9. Згідно його висновків, нарізки були залишені не металевим предметом.

Використання трубчастих кісток копитних тварин в якості знарядь, відоме ще з середнього палеоліту (Семенов 1968, с. 129, 130; Сапожникова 2008, с. 52-58). У верхньому палеоліті виготовлення знарядь з трубчастих кісток копитних, а також орнаментування деяких з них, часто представлено на пам'ятках Європи. Їх використання більш характерне для територій, де у фауністичному комплексі домінують копитні тварини. Зокрема, серія знарядь праці з фрагментів трубчастих кісток бізона відома з епіграветських стоянок степової зони України – Амвросіївка (Кротова 2013) та Анетівка II (Станко, Григорьева, Швайко 1989). На території басейну Десни більш поширеними органічними матеріалами для виготовлення знарядь та виробів мистецтва були бивні мамонта, роги оленя та кістки тварин, традиційних для хутряного полювання. Проте, періодично використовувались і трубчасті кістки копитних. Найбільш широко представлена обробка та виготовлення знарядь з такого матеріалу на стоянках Пени, Бики 1, Бики 7 (Ахметгалеева 2015, с. 120-180).

Із зникненням мамонта, трубчасті кістки копитних починають більш інтенсивно залучатись в якості сировини для виготовлення знарядь. Номенклатура виробів з них збільшується і стає дуже широкою. Властивості трубчастих кісток, як сировини, дозволяли виготовляти як такі прості знаряддя як пешня, так і більш складні у виготовленні, такі як проколки, руків'я, ножі, вістря, кинджали, тощо. Вироби з трубчастих кісток копитних представлені в матеріалах пам'яток фінального палеоліту зандрових низовин Європи і, особливо широко, пам'яток мезоліту – неоліту, які виникли на території півночі Європи, покинутій льодовиком.

Територія басейну Десни, протягом фінального палеоліту – неоліту була задіяна в тих же культурно-історичних процесах, що відбувались на території північної частини Європи (Залізняк 1998). Але, на жаль, вироби з кістки чи рогу з пам'яток Подесення вкрай малочисельні і представлені тільки на неолітичних пам'ятках Погорілівка-Коса, Погорілівка-Есмань, Оболоння-Лиман, Гришівка, Ображіївка-Каплунов берег, Сагутсьєво, Тьомная (Левенко 1948, с. 60-66; Рудинський 1956, с. 169, 170; Гладких, Толочко, Шовкопляс 1967, с. 204-208; Неприна 1976, с. 34-39; Ногін 2016, с. 134-383). Основними знаряддями є різні види оснащення металеві зброї (рис. 7: 1–12), рибальські гачки (рис. 7: 13–19) та масивні знаряддя, які визначаються як мотики, долотоподібні та тесла (рис. 7: 20–25).

Орнаментовані вироби представлені поодинокими зразками. З пункту Оболоння-Лиман походить вістря, вірогідно, спису чи дротику, у якого по поверхні нанесено кілька поперечних нарізок (рис. 7: 9) (Гладких, Толочко, Шовкопляс 1967, с. 204-208;

Неприн 1976, с. 34-39). 3 Погорілівки-Коси походить виріб (рис. 7: 10), віднесений до пазових вістер списів, прикрашений «тонкими орнаментальними насічками» (Неприн 1976, с. 35, рис. 22: 16). Кількома стовпчиками по 14-16 дрібних насічок, які, в першу чергу, мали утилітарне призначення, був оздоблений насад гарпуна з Погорілівки-Есмань (рис. 7: 4) (Рудинський 1956, с. 169, 170; Неприна 1976, с. 5-39). Тож, зважаючи на таку малу кількість орнаментованих виробів з басейну Десни, знахідка з Телячого острова, безперечно, є важливою для розуміння орнаментальних традицій та естетичних уподобань давнього населення Подесення.

Орнаментация насічками чи нарізками, розташованими у стовпчик, широко представлена на кістяних та рогових виробах мезоліту Європи. Часто таких стовпчиків було кілька, одним із поширених варіантів орнаментации було поєднання двох стовпчиків. Найбільш наближеним до нашої знахідки, за формою та розташуванням орнаментации є виріб, виявлений на пам'ятці Столец (Stolec, Poland) (рис. 8: 1). На думку колективу авторів, знахідка являє собою шило (Płonka et al. 2022, с. 5, 8, fig. 2: 2, 4). Заготовкою для його виготовлення послужила проксимальна частина дорсальної сторони метатарсальної кістки оленя європейського. Як і в нашому випадку, знаряддя орнаментоване нарізками у два стовпчики. Радіовуглецеве датування знахідки вказує на час його існування (OxA-40164) 6229 – 6078 років BC (Płonka et al. 2022, с. 7).

Окрім шила із пам'ятки Столец, орнаментацию нарізками, сформованими у стовпчики, які розташовані вздовж довгої вісі артефакту, має значна кількість виробів. Зокрема, виготовлений із трубчастої кістки копитної тварини, ніж, був виявлений на пам'ятці Боруп 3о (Borup So, Denmark), (рис. 8: 2), (Płonka 2003, р. 328, fig. 1: 1). Орнаментоване вістря виготовлене з фрагменту ліктьової кістки оленя було виявлене на пам'ятці Романьяно, шар АВ1-2 (Romagnano III, layer AB1-2, Italy), (рис. 8: 5), (Płonka 2003, р. 540, fig. 213: 3). Схожі орнаментальні мотиви представлені на фрагментах вістер з пам'яток Сйолмен (Sjöholmen, Sweden) (рис. 8: 4), та Ліллео (Lilleo, Denmark) (рис. 8: 3) (Płonka 2003, р. 541, fig. 214: 4; р. 382, fig. 55: 2). З пам'ятки Свядборг (Sværdborg, Denmark) схожу орнаментацию мають фрагмент кинджалу (рис. 8: 9), а також фрагмент метопадільної кістки копитної тварини (рис. 8: 7) (Płonka 2003, р. 374, fig. 47: 4; р. 405, fig. 78: 9). Нарізками, сформованими у стовпчики, орнаментований фрагмент виробу, виготовлений з метаподільної кістки копитної тварини зі стоянки Кунда (Kunda, Estonia), (рис. 8: 6), (Płonka 2003, р. 399, fig. 72: 2). А також фрагмент сокири з рогу оленя (рис. 8: 8) і руків'я з метаподільної кістки кабана (рис. 8: 10) із Огарде (Øgårde, Norway) (Płonka 2003, р. 459, fig. 132: 2; р. 391, fig. 64: 3) та руків'я з рогу оленя (рис. 8: 11) із пам'ятки Снаптун (Snaptun, Denmark) (Płonka 2003, р. 513, fig. 186: 2). Орнамент з нарізок, поєднаних у два стовпчики, було виділено на матеріалах мезолітичної культури Веретсьє, на півночі Східної Європи, у окремий варіант (Ошибкина, Крайнов, Зимина 1992, с. 25).

Подібний орнамент, зустрічався у північній частині Східної Європи, зокрема, у Волго-Окському межиріччі і у неолітичний час (Рис. 8: 12) (Ошибкина, Крайнов, Зими́на 1992, с. 104, 105, рис. 139).

Отже, представлена знахідка, є фрагментом знаряддя, виготовленого з трубчастої кістки оленя. На жаль, відсутність радіовуглецевої дати не дає можливості чітко визначити час його існування. Але, спираючись на розповсюдженість орнаменту у вигляді стовпчиків нарізок у мезолітичний час та продовження його існування в неолітичну добу, а також наявність знахідок фрагментів неолітичної

кераміки на Телячому острові, знайдений фрагмент знаряддя, на сьогодні, слід датувати часом мезоліту – неоліту. Враховуючи мізерну кількість орнаментованих виробів з органічних матеріалів з Деснянського басейну, ця знахідка, безперечно, є важливим джерелом для розуміння орнаментальних традицій оздоблення знарядь та естетичних уподобань давнього населення Подесення.

Подяки. Автори висловлюють щирі подяки за надані консультації і цінні поради Т. М. Жаровій, В. В. Мултанен, І. М. Ігнатенку, В. Б. Панковському, С. Пеану, Л. Крепину, Л. Демей.

ЛІТЕРАТУРА

- Ахметгалеева, Н. Б. 2015. *Каменный век Посеймья: верхне-палеолитическая стоянка Быки 7*. Курск: Мечта.
- Гладких, М. И., Толочко, П. И., Шовкопляс, И. Г. 1967. Археологические разведки на Черниговщине в 1965 г. В: Толочко П. П. (ред.). *Археологические исследования на Украине в 1965-1966 г.г.* Киев: Наукова думка, с. 204-208.
- Залізняк, Л. Л. 1998. *Передісторія України X-V тисячоліття*. Київ: Бібліотека українця.
- Кротова, О. О. 2013. *Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Левенок, В. П. 1948. Неолит верхнего участка бассейна средней Десны. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXIII, с. 60-66.
- Неприна, В. И. 1976. *Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине*. Киев: Наукова думка.
- Ногін, Є. В. 2016. *Неоліт Північно-Східної України*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Ошибкина, С. В., Крайнов, Д. А., Зими́на, М. П. 1992. *Искусство каменного века (лесная зона Восточной Европы)*. Москва: Наука.
- Підоплічко, І. Г. 1956. *Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР*. Вип. 2. Київ: Видавництво АН УРСР.
- Рудинський, М. Я. 1956. Погорілівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 163-171.
- Сапожникова, Г. В. 2008. Кістяні знаряддя неандертальців Криму (за матеріалами стоянок Заскельна VI (Колосовська), Пролом I та Пролом II). *Кам'яна доба України*, 11, с. 52-58.
- Семенов, С. А. 1968. *Развитие техники в каменном веке*. Ленинград: Наука.
- Станко, В. Н., Григорьева, Г. В., Швайко, Т. Н. 1989. *Поздне-палеолитическое поселение Анетовка II*. Київ: Наукова думка.
- Шекун, А. В. 1986. Отчет об археологических исследованиях на Черниговщине в 1983 г. *Научовий архів ІА НАНУ*, ф. експ. 1983/170.
- Dupras, L. T., Schultz, J. J. 2013. Taphonomic bone and color changes in forensic context. In: Pokines, J., Symes, S. A. (ed.) *Manual of forensic taphonomy*. Boca Raton: CRC Press.
- Fernandez-Javlo, Y., Andrews, P. 2016. *Atlas of taphonomic identification*. Switzerland: Springer.
- Płonka, T. 2003. *The Portable Art of the Mesolithic Europe*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Płonka, T., Adamczyk, M., Diakowski, M. 2022. New radiocarbon dates for ornamented Mesolithic objects from north-west Poland: chronology and regional connections in the western Baltic region. *Antiquity*, p. 1-21.
- Popesko, P. 2015. *Atlas anatomii topograficznej zwierząt domowych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.

¹ PhD., Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: Volodymyr Ivasyuk ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine;

ORCID: 0000-0002-0809-2179;

e-mail: stupak17@ukr.net² Leading engineer of paleontological department of National Museum of Natural History NAS of Ukraine;

address: vul. Bohdana Khmelnytskoho, 15, Kyiv, 01030, Ukraina;

ORCID: 0000-0002-5178-498X;

e-mail: lusyleakey@gmail.com

THE BONE ARTIFACT FROM TELIACHYI ISLAND (CHERNIHIV CITY)

The bone fragment decorated with two columns of parallel strokes was found on the surface of the Telyachyi island. Its located on the Desna river, 400 meters above the bridge on the E95 highway (fig. 1). This bone fragment was found by O. V. Shekun, in the early 80s in the 20th century (fig. 4–6).

Anatomically, this artifact is a dorsal side of the proximal part the left metatarsal (metatarsale III+IV) bone of a deer (*Cervidae* gen. et sp.) (fig. 3). The dimensions of the fragment are 45.91×28.35×14.63 mm. Due to the peculiarities of the state of preservation of the fragment, it is not possible to accurately determine the species of deer to which the bone belonged. The surface of the fragment from the front, as well as the back, is smoothed. Polishing could have been formed both as a result of human activity in the process of using the artifact, and as a result of natural processes. Two columns of parallel strokes decorations have been preserved on the fragment. The strokes of the left part are shorter and applied more densely (figs. 4–6).

A number of artifacts, which belong to the Mesolithic, have a resembling type of ornamentation (fig. 8: 1–11). The artifact found at the Stolec site (Stolec, Poland) (fig. 8: 1) (Płonka et al. 2022, c. 8.) is the closest in bone material, shape and the decoration location. Artifacts with the decoration of two columns of parallel strokes were also found in Neolithic times (fig. 8: 12). Ornamented items made of organic materials from the territory of the Desna basin are extremely rare and belong to the Neolithic (fig. 7: 4, 9, 10).

The studied artifact is a fragment of the tool made of the metatarsal deer bone. Unfortunately, the lack of a radiocarbon date makes it impossible to clarify its accurate dating. Based on the spread of columns of parallel strokes of ornament in the Mesolithic period and its continued existence in the Neolithic period, as well as the presence of finds of fragments of Neolithic ceramics on Telyachyi island, the found fragment of the tool, today, should be dated to the Mesolithic – Neolithic period.

Keywords: Mesolithic, Chernihiv, Telyachyi island, long bone tools, *Cervidae* gen. et sp., ornament.

REFERENCES

- Akhmetgaleeva, N. B. 2015. *Kamennii vek Poseimy: verkhne-paleoliticheskaya stoyanka Byki 7*. Kursk: Mechta.
- Gladkikh, M. I., Tolochko, P. I., Shovkopliash, I. G. 1967. *Arkheologicheskie razvedki na Chernigovshchine v 1965 g.* V: Tolochko P. P. (red.). *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1965-1966 g.g.* Kiev: Naukova dumka, s. 204-208.
- Zalizniak, L. L. 1998. *Peredistoriia Ukrainy X-V tysiacholittia*. Kyiv: Biblioteka ukrainsia.
- Krotova, O. O. 2013. *Pizniopaleolitychni myslyvtsi azovochornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Levenok, V. P. 1948. Neolit verkhnego uchastka baseina srednei Desny. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, XXIII, s. 60-66.
- Neprina, V. I. 1976. *Neolit yamochno-grebenchatoi keramiki na Ukraine*. Kiev: Naukova dumka.
- Nogin, Ye. V. 2016. *Neolit Pivnichno-Skhidnoi Ukrainy*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Oshibkina, S. V., Krainov, D. A., Zimina, M. P. 1992. *Iskusstvo kamennogo veka (lesnaya zona Vostochnoi Yevropy)*. Moskva: Nauka.
- Pidoplichko, I. H. 1956. *Materialy do vyvchennia mynulykh faun URSR*. Vyp. 2. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR.
- Rudynskiy, M. Ya. 1956. Pohorilivka. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VI, s. 163-171.
- Sapozhnykova, G. V. 2008. Kistiani znariaddia neandertaltsiv Krymu (za materialamy stoianok Zaskelna VI (Kolosovska), Prolom I ta Prolom II). *Kamiana doba Ukrainy*, 11, s. 52-58.
- Semenov, S. A. 1968. *Razvytye tekhniki v kamennom veke*. Leningrad: Nauka.
- Stanko, V. N., Grigorieva, G. V., Shvaiko, T. N. 1989. *Pozdni epaleolitichieskoe poselenie Anetovka II*. Kiev: Naukova dumka.
- Shekun, A. V. 1986. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniyakh na Chernigovshchine v 1983 g. *Naukovii arkhiv IA NANU*, f. eksp. 1983/170.
- Dupras, L. T., Schultz, J. J. 2013. Taphonomic bone and color changes in forensic context. In: Pokines, J., Symes, S. A. (ed.) *Manual of forensic taphonomy*. Boca Raton: CRC Press.
- Fernandez-Javlo, Y., Andrews, P. 2016. *Atlas of taphonomic identification*. Switzerland: Springer.
- Płonka, T. 2003. *The Portable Art of the Mesolithic Europe*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Płonka, T., Adamczyk, M., Diakowski, M. 2022. New radiocarbon dates for ornamented Mesolithic objects from north-west Poland: chronology and regional connections in the western Baltic region. *Antiquity*, p. 1-21.
- Popesko, P. 2015. *Atlas anatomii topograficznej zwierząt domowych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.

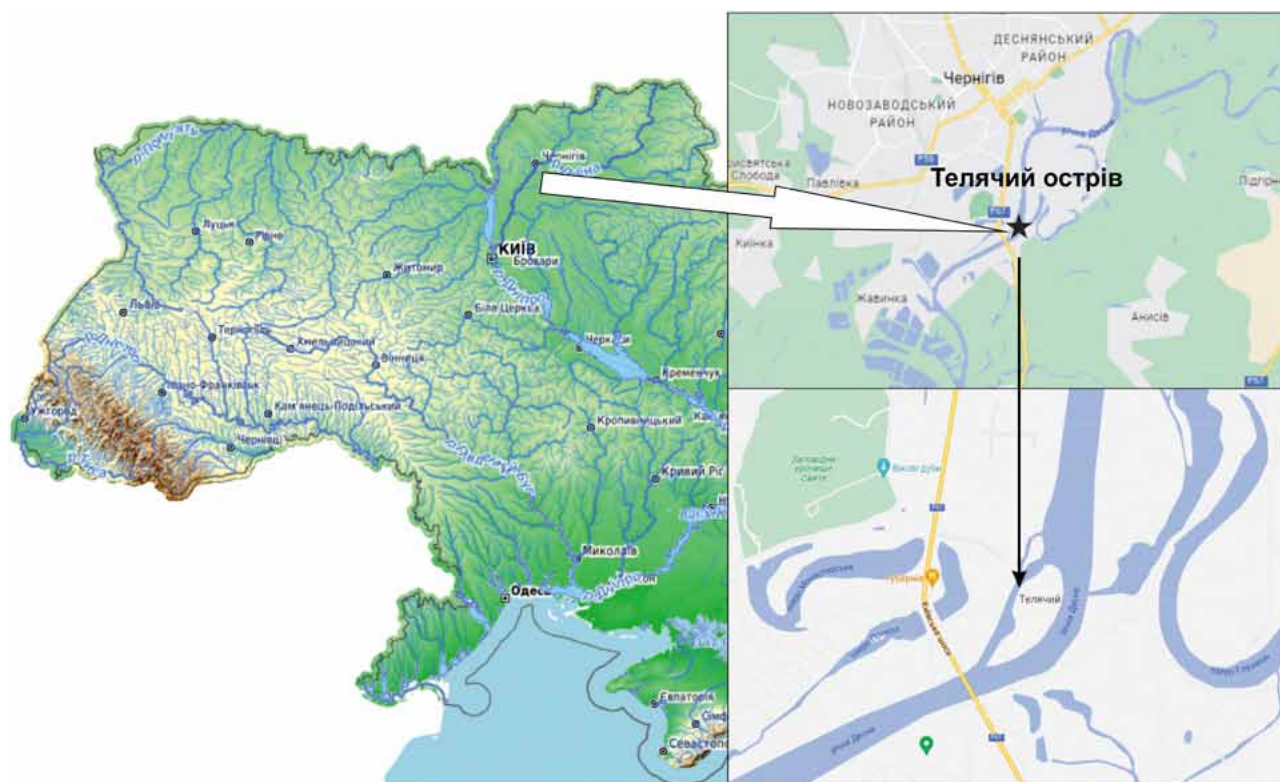

Рис. 1. Розташування місцезнаходження Телячий острів.

Fig. 1. The localization of Teliachyi island site.

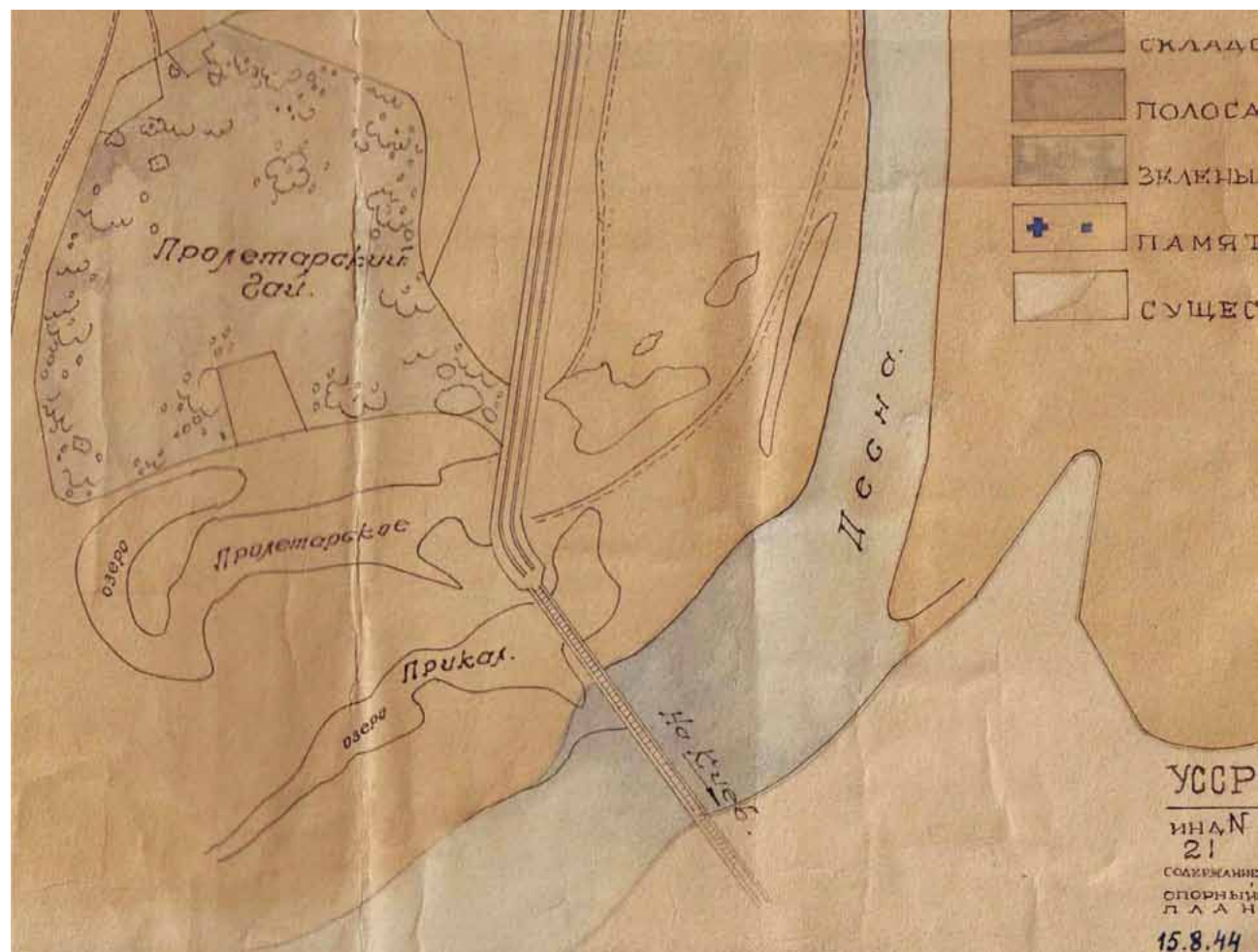

Рис. 2. Карта 1944 року. Місце майбутнього утворення Телячого острова.

Fig. 2. Map of 1944 year. Banks of the river Desna before the Teliachyi island development.

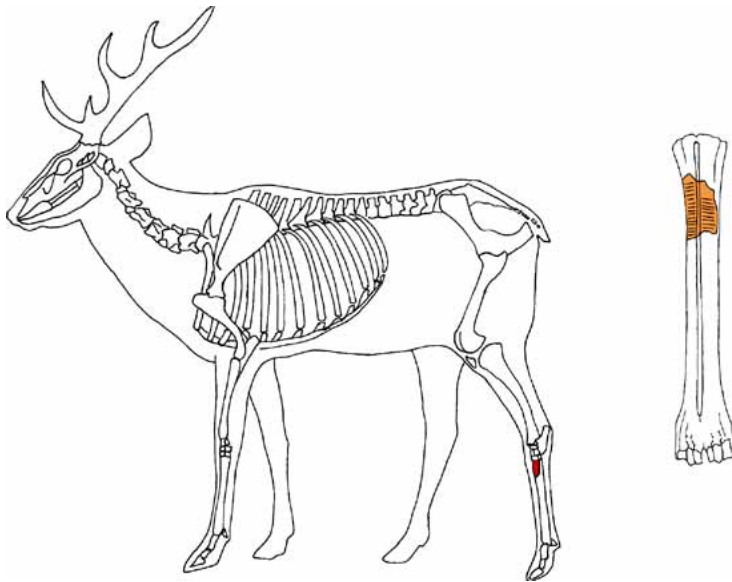

Рис. 3. Місце розташування фрагменту кістки відносно анатомії оленя.

Fig. 3. Localization of the studied bone fragment according to the deer skeleton.

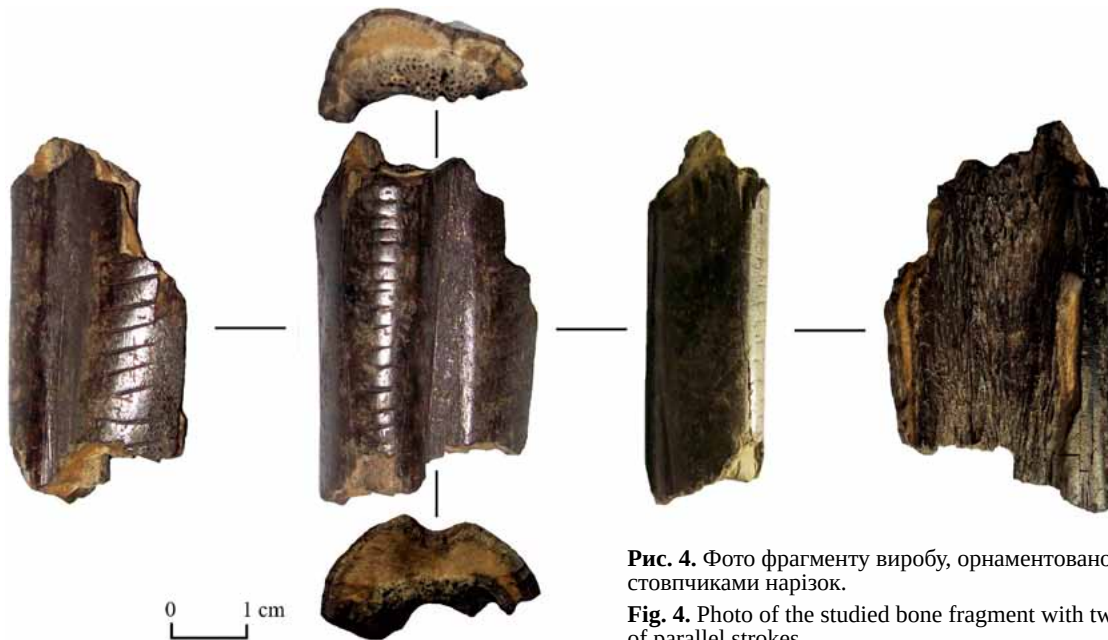

Рис. 4. Фото фрагменту виробу, орнаментованого двома стовпчиками нарізок.

Fig. 4. Photo of the studied bone fragment with two columns of parallel strokes.

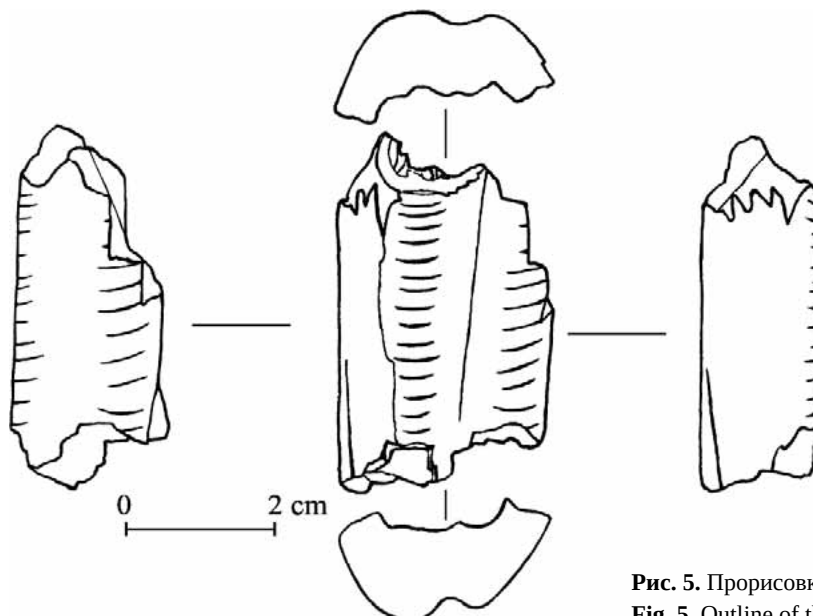

Рис. 5. Прорисовка орнаменту фрагменту виробу.

Fig. 5. Outline of the bone fragment ornamentation.

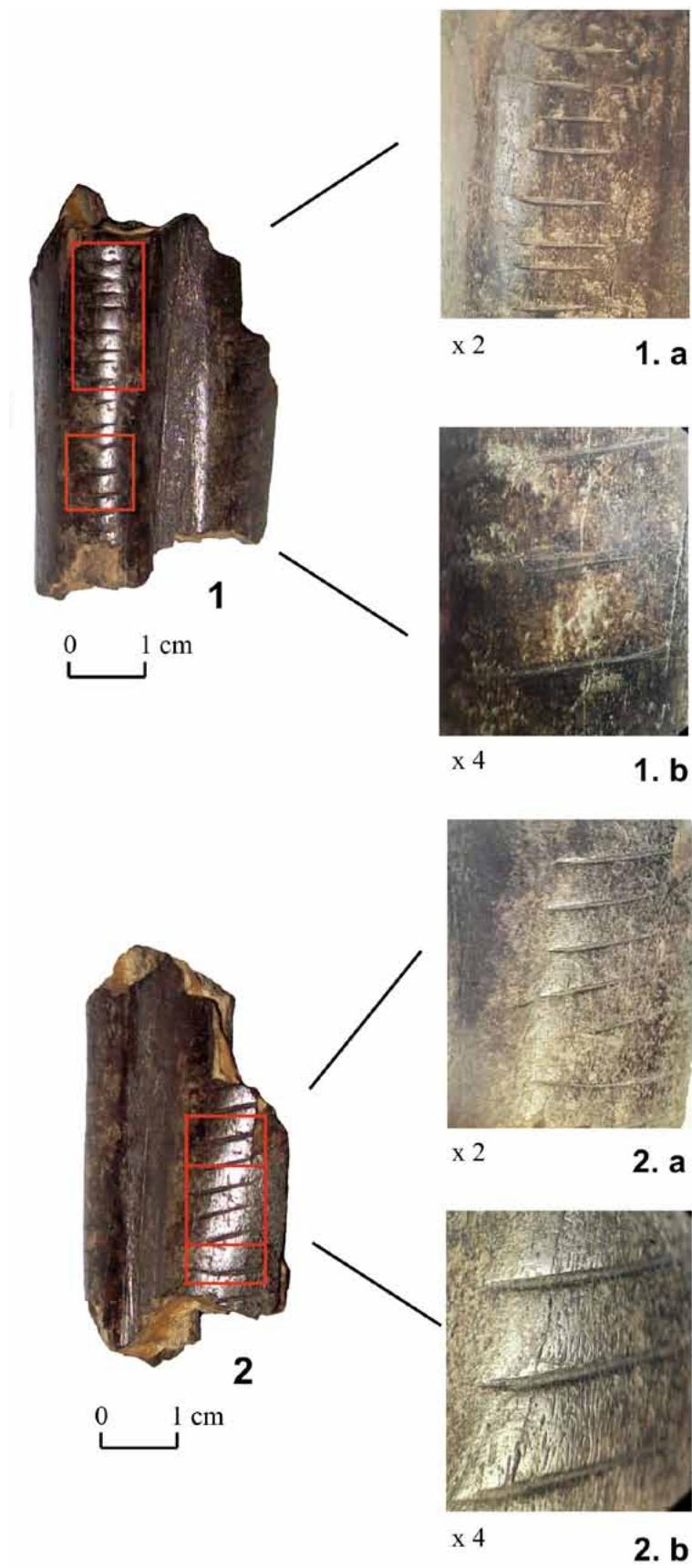

Рис. 6. Фото нарізок із двохкратним та чотирьохкратним збільшенням.
Fig. 6. Photo of the double and fourfold expanse scale of the strokes.

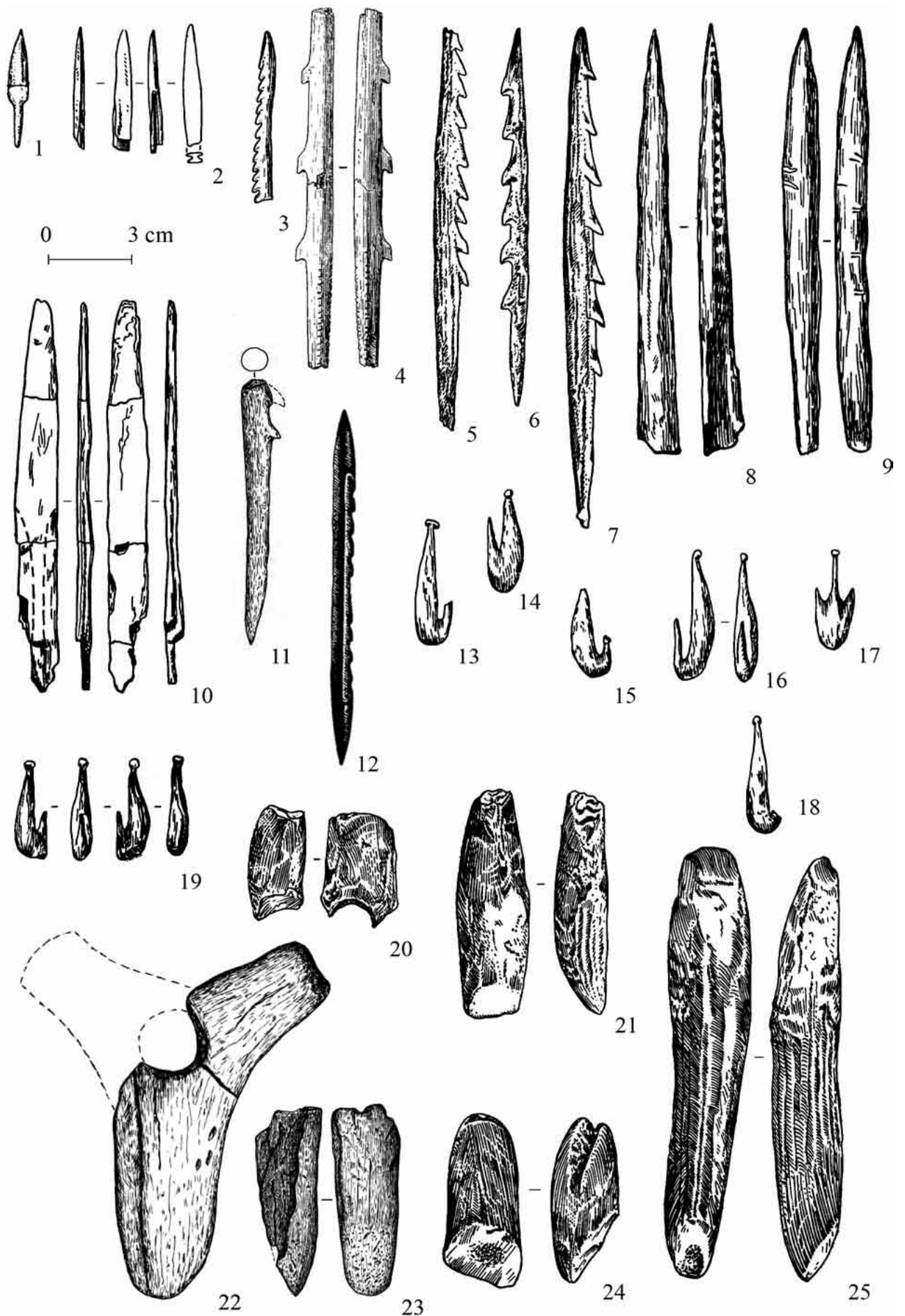

Рис. 7. Знряддя з рогу та кістки неолітичних пам'яток території басейну Десни.
Fig. 7. Horn and bone tools from the neolithic sites of the Desna basin.

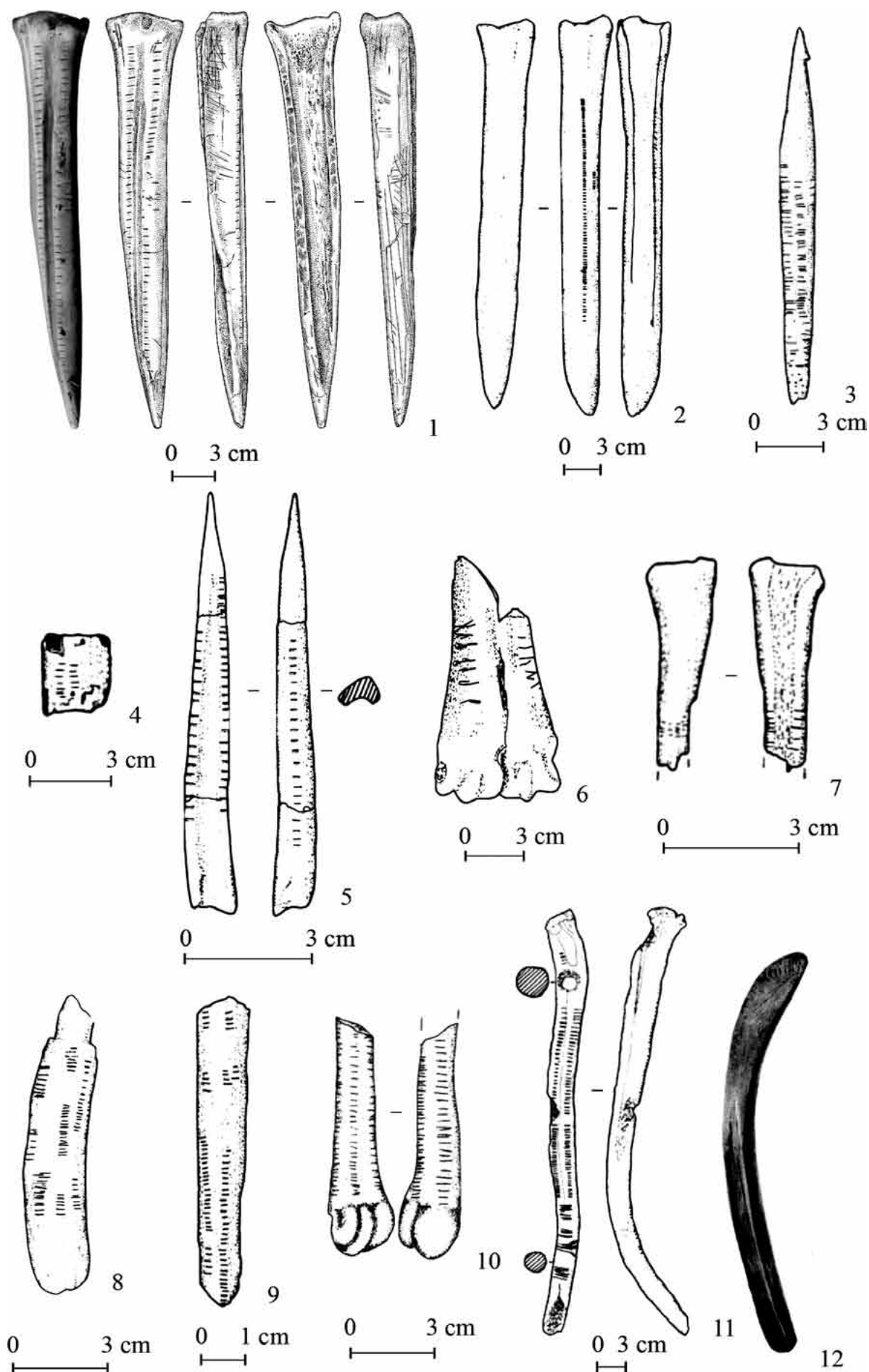

Рис. 8. Вироби з органічних матеріалів, орнаментовані стовпчиками паралельних нарізок.
Fig. 8. Products made of organic materials, ornamented with columns of parallel cuts.

ПОЯСНЕННЯ ДО РИСУНКІВ №№ 7, 8 EXPLANATIONS FOR FIGURES №№ 7, 8

Рис. 7. Знаряддя з рогу та кістки неолітичних пам'яток території басейну Десни.

Вістря стріл – 1, 2; гарпуни – 3–7, 11, 12; вістря списів – 8–10; рибальські гачки – 13–19; мотики – 20, 22, 25; долотоподібні – 21, 24; тесло – 23.

1, 4 – Погорілівка-Есмань, 2, 3, 5–8, 10, 13–16, 18–21, 24, 25 – Погорілівка-Коса, 9 – Оболоння-Лиман, 11, 23 – Гришівка, 12 – Сагутєво, 17 – Ображіївка-Каплунов берег, 22 – Лисогубівка.

1–10, 13–21, 24, 25 – за В. І. Неприною (Неприна 1976, с. 36, 37, рис. 21: 1–4, 6–12, 22: 1–7, 14–16); 4 – за М. Я. Рудинським (Рудинський 1956, с. 169, табл. II: 4), 11, 22, 23 – за Є. В. Ногіним (Ногін 2016, с. 252, 340, рис. 99: 1, 2, 188: 1); 12 – за В. П. Левенком (Левенок 1948, с. 62, рис. 28: 17).

Fig. 7. Horn and bone tools from the neolithic sites of the Desna basin.

Arrowheads – 1, 2; harpoons – 3–7, 11, 12; point of spears – 8–10; fishing hooks – 13–19; hoes – 20, 22, 25; chisel-shaped – 21, 24; adze – 23.

1, 4 – Pohorilivka-Esman, 2, 3, 5–8, 10, 13–16, 18–21, 24, 25 – Pohorilivka-Kosa, 9 – Obolonnia-Lyman, 11, 23 – Hryshivka, 12 – Sahutievo, 17 – Obrazhiivka-Kaplunov bereh, 22 – Lysohubivka.

1–10, 13–21, 24, 25 – according to V.I. Nepryna (Nepryna 1976, pp. 36, 37, fig. 21: 1–4, 6–12, 22: 1–7, 14–16); 4 – according to M. Ya. Rudynskyi (Rudynskyi 1956, p. 169, table II: 4), 11, 22, 23 – according to E. V. Nohin (Nohin 2016, pp. 252, 340, fig. 99: 1, 2, 188: 1); 12 – according to V. P. Levenok (Levenok 1948, p. 62, fig. 28: 17).

Рис. 8. Вироби з органічних матеріалів, орнаментовані стовпчиками паралельних нарізок:

1 – шило з метатарсальної кістки оленя, Столец (Stolec, Poland) (Płonka 2022 et al. p.5, 8, fig. 2: 2; 4); 2 – ніж з метатарсальної кістки копитної тварини, Боруп Со (Borup So, Denmark) (Płonka 2022, p. 328, fig. 1: 1); 3 – вістря, Лілео (Lilleo, Denmark) (Płonka 2022, p. 382, fig. 55: 2); 4 – фрагмент вістря, Сйолмен, (Sjöholmen, Sweden) (Płonka 2022, p. 541, fig. 214: 4) 5 – вістря з ліктьової кістки копитної тварини, Романьяно III, шар AB1-2 (Romagnano III, layer AB1-2, Italy) (Płonka 2022, p. 540, fig. 213: 3); 6 – фрагмент метоподільної кістки копитної тварини, Кунда (Kunda, Estonia) (Płonka 2022, p. 399, fig. 72: 2); 7 – фрагмент метоподільної кістки копитної тварини, Свадборг (Sværdborg, Denmark) (Płonka 2022, p. 405, fig. 78: 9); 8 – фрагмент сокири з рогу оленя, Огарде (Øgårde, Norway) (Płonka 2022, p. 459, fig. 132: 2); 9 – кинджал, Свадборг (Sværdborg, Denmark) (Płonka 2022, p. 374, fig. 47: 4); 10 – руків'я з метаподільної кістки кабана, Огарде (Øgårde, Норвегія) (Płonka 2022, p. 391, fig. 64: 3); 11 – руків'я з рогу оленя, Снаптун (Snaptun, Denmark) (Płonka 2022, p. 513, fig. 186: 2); 12 – виріб з дерева, культового призначення, Івановское III (Ивановское III, росія) (Ошибкина, Крайнов, Зимина 1992, с. 104, 105, рис. 139).

Fig. 8. Products made of organic materials, ornamented with columns of parallel cuts:

1 – an awl from the metatarsal bone of a deer, Stolec (Poland) (Płonka 2022 et al. p.5, 8, fig. 2: 2; 4); 2 – a knife from the metatarsal bone of an ungulate, Borup So (Denmark) (Płonka 2022, p. 328, fig. 1: 1); 3 – point, Lilleo (Denmark) (Płonka 2022, p. 382, fig. 55: 2); 4 – a fragment of a point from Sjöholmen (Sweden) (Płonka 2022, p. 541, fig. 214: 4) 5 – a point from the ulna bone of an ungulate, Romagnano III, layer AB1-2 (Italy) (Płonka 2022, p. 540, fig. 213: 3); 6 – fragment of metapodial bone of ungulate, Kunda (Estonia) (Płonka 2022, p. 399, fig. 72: 2); 7 – a fragment of the metapodial bone of an ungulate, Sværdborg (Denmark) (Płonka 2022, p. 405, fig. 78: 9); 8 – fragment of an ax from a deer horn, Øgårde (Norway) (Płonka 2022, p. 459, fig. 132: 2); 9 – dagger, Sværdborg (Denmark) (Płonka 2022, p. 374, fig. 47: 4); 10 – a sleeve from the metapodial bone of a wild boar, Øgårde (Norway) (Płonka 2022, p. 391, fig. 64: 3); 11 – shaft made of deer horn, Snaptun (Denmark) (Płonka 2022, p. 513, fig. 186: 2); 12 – wooden item, cult purpose, Ivanovskoe III (Ивановское III, russia) (Oshibkina, Krainov, Zimina 1992, p. 104, 105, fig. 139).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Кам'яна доба України

Збірник наукових статей

Випуск 22

До 80-річчя О. О. Кротової

Науковий редактор випуску
доктор історичних наук, професор *Залізняк Л. Л.*

Літературний редактор *Нездолій О. І.*

Комп'ютерна верстка *Пічкур Є. В.*

Надруковано в авторській редакції

Обкладинка *Залізняк Л. Л., Нездолій О. І., Пічкур Є. В.*

Здано до складання 16.01.2023 р. Підписано до друку 14.02.2023 р.

Формат 60×84/8. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 21,14. Обл. вид. арк. 23,46.

Тираж 300 прим.

Видавець: Інститут археології НАН України

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Тираж віддруковано: